

प्रकरणम्	(विषयः)	पृ०
तृतीयपादः	(५, ४, १६—२३)	२५७
चतुर्थपादः	(५, ४, २४—३२)	२७६
अथ एकादशाध्यायः	(तदेव)	२८१
प्रथमपादः	(५, ५, १—७)	"
द्वितीयपादः	(५, ५, ८—१५)	३०६
तृतीयपादः	(५, ५, १६—२४)	३१८
चतुर्थपादः	(५, ५, २५—३६)	३३६
अथ द्वादशाध्यायः	(द्युस्यानदेवतानिर्वचनम्)	३५३
प्रथमपादः	(५, ६, १—६)	"
द्वितीयपादः	(५, ६, ७—११)	३६८
तृतीयपादः	(५, ६, १२—२३)	३७८
चतुर्थपादः	(५, ६, २४—३७)	३८४
अथ त्रयोदशाध्यायः	(अतिस्तुतिनिर्वचनम्)	४१४
अथ चतुर्दशाध्यायः	(जर्द्धमार्गगतिनिर्वचनम्)	४३०

अथ निरुक्ततृतीयभागस्य श्रैकांशदिवर्णक्रमेण
सप्तमाष्टमयोरध्याययोः खण्ड-प्रतीक-
सूचीप्रवम् ।

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
अग्निः पूर्वभिर्जुपिभिरीडो	७	४	३	७५
अग्निमीले पुरोहितं	७	४	२	७४
अप्लव्ति त्वामध्वरे देवयन्तो	८	३	३	१५६
अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि	७	६	८	८६
अथाकारचिन्तनं देवतानां	७	२	२	३६
अथात आप्रिय०	८	२	१	१३२
अथातो देवत	७	१	१	१
अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः	७	४	१	७०
अथादित्यादुदीचिप्रथमसमावृत्त०	७	६	७	८५
अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो	७	६	५	८२
अथाम्यष्टौ इन्द्रानि	७	१	५	२२
अथेतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोकी	७	३	३	५३
अथेतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोक०	७	३	४	५८
अपामुपस्थे मद्दिषा अग्न्यभ्युत्त	७	७	४	१०६
अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमपि	७	२	३	४०
अभिप्रवन्त समनेव यीषाः	७	४	४	७७
अथमेवाग्निर्द्विविणोदा इति	८	१	३	१२४
अथमेवाग्निर्वैश्वानर इति	७	६	६	८३
आजुह्वान ईड्यो वन्द्याया०	८	२	५	१४१
आ नी यज्ञ भारतो नूय मे०	८	२	१०	१४८
आविष्ट्यो वर्धते चारुरा सु	८	२	१२	१५०

खण्डप्रतीकाः	अ०	प्रा०	ख०	पृ०
आ सुध्वयन्तो यजते उपाके	८	२	८	१४६
इतीमा देवता अनुक्रान्ताः	७	३	१०	६६
इन्द्र मित्रं वरुणमग्निमाहु०	७	४	५	७८
इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे	७	१	२	३
उपाव सृज तन्या समञ्जन्	८	३	२	१५४
उष्णिगुत्स्राता भवति	७	३	७	६३
एतैस्त्रेव स्यान्व्यूहेष्वृतु०	७	२	३	६१
एषां लोकानां रोहिण	७	६	४	८०
कृष्ण नियानं हरयः	७	७	१	८८
जगती गततमं छन्दो०	७	३	८	६५
जातवेदसे सुनयाम	७	५	२	८३
जातवेदाः कक्षाज्जातानि वेद	७	५	१	८२
तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु	७	१	४	१७
तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्	८	२	३	१३८
तिस्र एव देवता इत्युक्त	७	३	१	४६
देविभ्यो वनस्पते हवीषि	८	३	४	१५७
देव्या होतारा प्रथमा	८	२	८	१४८
द्रविणोदाः कक्षाद्	८	१	१	११८
द्रविणोदा द्रविणसो	८	१	२	११८
नराशसस्य महिमानमेवा०	८	२	४	१३८
परोक्षकृता प्रत्यक्षकृताय	७	१	३	८
पूषा त्वेतयगावयतु	७	३	२	५१
प्र भून् जातवेदसमश्च	७	५	३	८२
प्र नू महित्व हयभस्य घोच	७	६	७	८८
प्रयाजाश्च अनुयाजाय	८	३	७	१६३

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या०	८	२	६	१४२
वृहतो परिवर्हणात्	७	३	८	६४
मन्त्रा मननाच्छन्दांसि ज्ञादनात्	७	३	६	६२
शूर्वा भुवो भवति	७	७	५	१०८
मेघान्तु ते वज्रयो	८	१	४	१३०
य इमे द्यावापृथिवी जनित्री	८	२	११	१५१
यत्रा षदेते अवरः परश्च	७	७	८	११३
यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो	७	१	३	८
यदेदेन मदधृष्येन्नयासो	७	७	७	१११
यावन्मात्रमुपसो न प्रतीकं	७	७	८	११४
वनस्यतिर्ध्याप्यात०	८	३	१	१५४
वनस्यते रशनया नियूय	८	३	५	१५८
वैश्वानरः कस्माद्	७	६	१	८६
वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम	७	६	२	८७
वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवती०	७	७	२	१०१
व्यचस्रतीर्ष्विधा विश्रयन्तां	८	२	७	१४४
सद्यो जातो व्यमिसौत यज्ञ०	८	३	६	१६१
समानमेतदुदक०	७	६	८	८८
समिधो अद्य मनुषो दुरोणे	८	२	२	१३४
स्तोमेन हि दिवि देवासो	७	७	६	११०
इविष्यान्तमजरं सविदि	७	७	३	१०५

अथ निरुक्ततृतीयभागस्य अकारादिवर्णक्रमेण
नवसादिपञ्चाध्यायानां खण्डप्रतीक-
सूचीपत्रम् ।-

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
अक्रान् समुद्रः	१९	२	१६	४४२
अक्षर न क्षरति	१९	१	१२	४२५
अग्निरस्मि जग्मना	१३	२	२	४३०
अङ्गिरसो नः पितरः	११	२	७	३१५
अथ यानि पृथिव्यायतनानि	८	१	१	१६८
अथ ये हिसामाश्रित्य	१३	२	८	४३५
अथ ये हिसामुत्सृज्य	१३	२	८	४३५
अथातो द्युस्थाना देवगणाः	१२	४	१	३८४
अथातो द्युस्थाना देवताः	१३	१	१	३५३
अथातो मध्यस्थाना देवगणाः	११	२	१	३०६
अथातो मध्यस्थाना देवताः	१०	१	१	२९८
अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः	११	१	१	३१८
अथातोऽष्टौ हन्दान्युलूखलमुसले	८	४	१	२०८
अथेमा अतिस्तुतयः	१३	१	१	४१४
अदर्दवत्समखजो वि खानि	१०	१	८	२३१
अन्यमूपुत्रः	११	३	१९	३३४
अन्विदमनुमते	११	३	८	३३०
अपश्यं गोषामनिपद्यमानमा	१३	२	९	४५१
अपागूहवसृता मर्त्येभ्यः	१२	१	१०	३६५
अपाङ्ग्राहेति स्वधया शमीतः	१३	३	४	४४५
अपोषा अनसः सरत्	११	४	१३	३४८
अप्तासुक्यैरधि	१०	४	७	२८५

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
अभि त्वा पूर्वपीतये	१०	४	१३	२७५
अभि न इला यूयस्व माता	११	४	१५	३४८
अमन्दान् स्तोमान् ।	८	१	१०	१८०
अमीवद्वा वास्तोष्पते	१०	२	४	२४४
अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती	८	३	१२	२०७
अयं वेनयोदयत् पृथ्निगर्भा	१०	४	२	२७६
अरण्यान्यरण्यान्यसी	८	३	८	२०४
अत्रापिनडं मधु	१०	१	१२	२३६
अत्रमास्यमवत	१०	१	१२	२३७
अत्रो वील्हा	८	१	२	१७०
अष्टोत्तरं सन्धिगतं	१३	२	७	४३४
असनीते मनी अस्मासु	१०	४	३	२७८
अहिरिष भोगैः पर्य्यति	८	२	५	१८५
आकाशगुणः गन्धः	१३	२	४	४३२
आ जहन्ति सान्वेषां	८	२	१०	१८१
आ दधिक्राः शवसा	१०	१	७	२६८
आदाय श्वेनो अभरत्	११	१	२	२८१
आदित्य इति पुत्रः	१३	१	११	४२३
आपो हि छा मयोभुवः	८	३	६	२००
आयजी काजसातमा	८	४	२	२१०
आपाहीन्द्र पयिभिरासितेभिः	१३	४	३	१४५०
आ रात्रि पार्थिव रजः	८	३	८	२०३
आरुद्राभ इन्द्रवन्तः	११	२	३	५०८
आ वासुपत्यमद्रुहा	८	४	३	२१०
आ विष्णुश्चक्षिमन्तः	११	२	२	३०७

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
आससाणांसः शवसानमच्छेदं	१०	१	१	२२१
इदं विष्णुविचक्रमे	१२	२	८	३०७
इदन्तेऽन्याभिरसमानमद्विर्या	१३	४	६	४५१
इन्द्राणीमासु नारिषु	११	४	४	३३८
इमस्तं पञ्च हवमस्य	८	३	३	१८५
इमं मे गङ्गे यमुने	८	३	५	१८०
इमा गिर आदित्येभ्यः	१२	४	२	३८५
इमा रुद्राय स्थिरधन्वने	१०	१	६	२२१
इन्द्राणीमुपह्वये	८	३	१३	२०८
इहैह जाता समवावशीता	१२	१	३	३५६
उत ग्ना व्यन्तु	१२	४	१२	४११
उत नोऽहिर्बुध्नः	१२	३	१४	३८२
उदीरतामवर उत्परासः	११	२	६	३१३
उदु ज्योतिरमृतं	११	१	१०	३०३
उदु त्वं जातवेदस	१२	२	४	३०३
उपप्रवद मण्डूकि	८	१	०	१०६
उपप्रासय पृथिवीमुत	८	२	३	१८३
उपह्वये सुदधां धेनुमेतां	११	४	८	३४४
उर्वशी व्याख्याता	११	४	१	३३६
उधस्तस्त्रिमाभर	१२	१	६	३३८
ऋचो अक्षरे परमे	१३	१	१०	४२२
ऋतस्य हि शुक्रधः सन्ति	१०	४	४	२८०
एकः सपर्णः स समुद्रमाविवेश	१०	४	८	२८०
एतदस्या अत्र शये	११	४	१४	३४८
एता उ ज्ञा उधसः	१२	१	०	३६०

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
ओमामखर्षणीष्टत'	१२	४	६	४०१
क ईपते तुन्यते को विभाय	१३	३	७	४४७
कानिक्रदज्जनुयं	८	१	४	१०२
किमिच्छन्तो सरमा	११	३	४	३२४
किशगिन् किशौ विष	१२	३	७	३८३
कुहमच्च सुकृत	११	३	१२	२२३
को अग्निमीदृ	१३	३	८	४४७
को अद्य युद्धो धुरि गा ऋतस्य	१३	३	६	४४६
क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्र	१०	२	१	२३८
क्षेत्रस्य पतिना वयं	१०	२	२	२३८
क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमभि	१०	२	३	२४०
गौरमोमेदन्तु वक्ष	११	४	८	३४२
गौरीर्मिमाय सलिलानि	११	४	६	३४०
चत्वारि वाक्परिमिता पदानि	१३	१	८	४००
चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा	१३	१	७	४१८
चित्र देवानामुदगादनीकं	१२	२	५	३७४
जराबोध तर्हिर्वाङ्मि	१०	१	८	२५८
जातपेदसे सुनवाम सोमम्	१३	४	५	४५१
जमया अत्र वसव	१२	४	८	४०८
तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठ	१३	३	५	४४६
त मू षु समना गिरा	१०	१	५	२२४
तं परियर्त्तमानमन्योऽनुप्रवर्त्तते	१३	२	५	४६२
तरक्ष मन्दो धावति	१३	१	६	४१८
तस्या समुद्रा अधि	११	४	७	३४१
तिर्यग्बिलबमस,	१२	४	४	३८८

खण्डप्रतीकाः

अ०	पा०	ख०	पृ०
तिष्ठो वाच ईरयति	१३	२	१४०
ते आचरन्ती समनेव	८	४	२१३
त्य मू षु वाजिनन्देवजुतं	१०	३	२६५
वयः केशिन ऋतुधा	१२	३	३८४
व्रश्चकं यजामहे	१३	४	४५२
त्वमङ्ग प्रगंसिषो देवः	१३	३	४४८
त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो	१०	३	२६८
त्वष्टा दुहिते वहतु	१२	१	३६०
त्वेषमित्या समरणं	११	१	३०१
दक्षस्य वादिते जन्मनि	११	३	३१८
देवस्त्वष्टासविता	१०	३	२०२
देवानां पत्नीरुग्रतीरवन्तु	१२	४	४१०
देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां	१२	४	४००
देवी ऊर्जाहृती	८	४	२१६
देवी लोष्ट्री वसुधितौ	८	४	२१५
देवीं वाचमजनयन्त	११	३	३२८
द्यावा नः पृथिवी इमं	८	४	२११
द्या सुपर्णा सयुजा	१३	४	४४८
धन्वना गा	८	२	१८७
धाता ददातु दाशुषे	११	१	३०४
न त विदाय य इमा ऊजान	१३	२	४३६
न विजानामि यदि वेदमस्मि	१३	३	४४५
नवोनवो भवति जायमानः	११	१	२८८
नाहमिन्द्राणि रारणे	११	४	३३८
नीचीनवारवहणः	१०	१	२२२

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
न्यक्रन्दयन्त्युपयन्ता एनं	८	३	२	१८३
पथस्यथः परिपतिं	१२	२	०	३०६
पवित्रवन्तः परिधाचमासते	१२	३	१३	३८१
परं मृत्यो भन्तु परेहि	११	१	०	३०१
परियिवांसं प्रवती	१०	२	०	२४०
पावका नः सरस्वती	११	३	५	३२६
पावीरवी तन्यतु	१२	३	११	३८८
पितुं नु स्तोपम्	८	३	४	१८०
पुनरेहि वाचस्यते	१०	२	५	२४६
पुनरेहि वृषाकपि	१२	३	८	३८५
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो	१०	४	६	२८४
प्रतद्दीचेयं भध्यायेन्दवे	१०	४	५	२८१
प्रति त्वं चागमध्वरं	१०	३	१२	२०५
प्र पर्यतानामुग्रती	८	४	५	२१२
प्र वो महे मन्दमानाय	११	१	८	३०२
प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम	१२	२	३	३०१
प्रातर्यजध्वमग्निना	१२	१	५	३५८
प्रातर्यजा विबोधय	१२	१	४	३५०
प्रायेषा मा वृहती	८	१	८	१०६
प्रीते ददन्तु प्र वाग	८	१	८	१०८
यलित्वा पर्यतानां	११	४	७	३३०
यष्टीनां पिता	८	२	४	१८४
मह्या देवानां	१३	२	१३	४३८
भद्रं वद दक्षिणती	८	१	५	१०४
महतात्मो मो मष्टिपदकार	११	२	१०	४४२

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
महो अर्थः सरस्वती	११	३	६	१२७
मा ते राधांघ्रि	१३	४	८	४५२
मानोमित्रो वरुणी	८	१	३	१७०
मानोऽद्विर्भूतो	१०	४	८	२८६
मित्रो जनान्यातयति वृषाणो	१०	२	८	२५३
यच्चिद्वि त्वं गृहे गृहे	८	२	११	१८२
यज्ञसयोगाद्राजा	८	२	१	१८१
यज्ञेन यज्ञमयजन्त	१२	४	७	४२५
यत् त्वा देव प्रपिबन्ति	११	१	५	२८५
यद् व्याघ्र इन्द्र ते शतं	१३	१	२	४१५
यदिन्द्राग्नी परमस्या	१२	३	१२	३८०
यदुदधी वृषाकपे	१३	१	३	४१६
यद्वाग्वदत्यपिचेतनानि	११	३	७	३२८
यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे	१२	३	१०	४८६
यस्मै त्वं सुद्विषः	११	३	३	३२३
या औपधी पूर्वा जाता	८	३	७	२१२
या ते दिष्टुदयच्छटा	१०	१	७	२२६
यामर्घ्यवामनुषिता	१२	३	१५	३८३
ये ते सरस्वता कर्मयो	१०	२	११	२५७
येना पावकः—तेन नो	१२	३	६	३८२
येना पावकः—प्रत्यङ्गदेशाना	१२	३	५	३८२
येना पावकः—भुरस्युरिति	१२	३	३	३८०
येना पावकः—विद्यामयि	१२	३	४	३८१
यो भनिष्ठी दीदयत्	१०	२	६	२४६
यो जात एष प्रथमी मनस्तान्	१०	१	१०	२३२

छण्डप्रतीका	अ०	पा०	ख०	पृ०
रयसुमारुत यय	११	४	१६	३५६
रये निष्ठययति	८	२	६	१८६
राकामहं सुष्ठवा	११	३	१०	३३१
वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ती	८	२	८	१८८
वनस्यते वीडुङ्गो	८	२	२	१८२
वसातिषु अ चरय	१२	१	२	३५५
वात आवातु भेषजं	१०	३	११	२७४
वायवा याहि दर्शतेमे	१०	१	२	२२०
विद्युन्न या पतन्ती	११	४	२	३३६
विधु दद्राण समने	१३	२	१८	४४३
विप्र विप्रासोऽवसे देव	१३	४	४	४५०
विरूपास इष्टपय	११	२	५	३११
वि वृक्षान् वितुत	१०	१	११	२३५
विश्वकर्मन् वृषिषा वाहधाम	१०	३	३	२६४
विश्वकर्मा विमना	१०	३	२	२५८
विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता	१०	३	१	२५७
विश्वानरस्य वस्यतिम्	१२	३	२	३०८
विश्वानरो व्याख्यात	१२	३	१	३०८
विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चते	१२	२	२	३६८
विद्मो यमी तरणित्वेन	११	२	४	३१०
वि हि सोतोऽरुचत	१३	१	४	४१७
हयभ. प्रजा वर्धतीति	८	३	१	१८३
हपाकपायि रिवति	१२	१	८	३६४
वेनो वेनते	१०	४	१	२७६
व्याख्यात दैवतं यन्नाइच्च	१३	२	१	४३०

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
शतं जीव शरदो वर्द्धमानः	१३	४	८	४५२
शस्त्रो भवन्तु वाजिनः	१२	४	१०	४०८
शक्रन्ते अन्यद् यजतन्ते	१२	२	६	३०५
शूनासीराविर्मा	८	४	०	२१४
श्वेनो व्याख्यातः	११	१	१	२८१
श्रद्धयाग्निः समिद्धाते	८	३	१०	२०५
संवत्सरं श्रमयाना	८	१	६	१०५
सद्यश्चित् यः श्रवसा	१०	३	३	२६६
सप्त ऋषयः प्रतिष्ठिताः	१२	४	३	३८७
सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रितः	१३	३	२	४४४
सप्तस्त्रिंशायमान आसत	१०	४	१०	२८८
म यद्यनुबध्यते तद्भवति	१३	२	६	४३३
सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णात्	१०	३	८	२७०
सविता व्याख्यातः	१२	२	१	३६८
साकञ्जानां सप्तयमाहुः	१३	२	१८	४४३
सिनीवालि पृथुष्टुके	११	३	११	३३२
सुकिंशुकं शस्त्राणि विश्वरूपं	१२	१	८	३६२
सुगा वो देवाः	१२	४	८	४०७
सुपर्णं वस्ते सृगो	८	२	८	१८८
सूयवसाद् भगवती हि भूयाः	११	४	१०	३४५
सूर्यस्यैव वक्ष्यः	११	२	८	३४५
सिनेव खट्वाभं	१०	२	८	२४८
सोमं गावो धेनवो वावशानाः	१३	२	१५	४४१
सोमं मन्यते पपिवान्	११	१	४	२८४
सोमः पयसे जनिता	१३	२	१२	४३८

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
सोमस्य रात्रः	११	१	१२	३०५
सृष्टेव जभरी तुफरीतु	१३	१	५	४१८
स्तुपेय्यं पुरुवर्षसम्	११	२	८	३१८
स्त्रियः सतीस्ता उभे	१३	३	१	४४४
स्योना धृष्टिषि	८	३	११	२०६
स्वर्ग्यन्तो नापेचन्ते	१३	३	८	४२०
स्वस्तिरिद्धि मपये	११	४	१२	३४७
स्नादिष्ठयामदिष्ठया पवस्त	११	१	३	२८३
हंसः । घर्मः । यज्ञः ।	१३	२	११	४३७
हंसः शुचिपद	१३	४	१	४४८
हिङ्मुखतो वसुपत्नी	११	४	११	३४६
हिरण्यगर्भः समवर्त्तताय	१०	२	१०	२५४
हिरण्यस्तूपः सवितर्यया	१०	३	८	२७२
हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु	१३	१	१३	४२७

अथ उत्तरषट्कम् ।

—०*०—

अथ सप्तमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥

—०*०—

१. दैवत काण्डम् ।

ॐ ॥ अथातो दैवतं तद्यानि नामानि
प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते
सैषा देवतोपपत्तौ च यत्काम ऋषिर्चक्षां देव-
तायामार्थपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः
स मन्त्रो भवति तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षज्ञताः
प्रत्यक्षज्ञता आध्यात्मिकवच्च तत्र परोक्षज्ञताः
सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैर्वा-
ख्यातस्य ॥ १ ॥

अनमः । समाप्तं चैकपदिकं प्रकरणमस्यानु दैवत तद्वति,
यस्यायमादिः “अथातो दैवतम्” इति । यावन्ती मन्त्राः
सर्वशास्त्रास्तु, तेषु यानि गुणपदानि सद्योद्देश्यतः, तानि
सर्वाण्येव व्याख्यातानि द्वयोः प्रकरणयोः—भैषगटुकैकप-
दयोः, संपिञ्चातपदानि तु प्रधानस्तुतिभाग्देवताविषयाणि
अग्न्यादीनि, सर्वमन्त्रेष्ववशिष्यन्ते, तानि च पुनरमूनि समा-
न्नातान्यस्मिन्नाह्ने अग्न्यादीनि देवपद्वान्तानि । अतस्त-
द्वाविषयासंवेदमारभ्यते ।—“अथातो दैवतम्”—इति । ‘अथ’-

शब्दोऽधिकारार्थः । ‘अतः’ शब्दः क्रमे, हेतौ वा । प्रकर-
णहयादनन्तरमिदमवश्यं समान्वायानुक्रमप्राप्तं व्याख्यातव्य-
मित्येवं क्रमे, देवतमन्तरेण न शक्यो देवतापदार्थः सम्यग-
बबोधुम्, देवतापरिज्ञानानुबुद्धस्त्वखिलः पुरुषार्थ इत्यतः,
दैवतं प्रकरणं व्याख्यास्याम इति वाक्यशेषः ।

एवं हेतौ आह,—किं सतत्त्वं पुनस्तद्दैवतं प्रकरणम् ?
इति, उच्यते,—“तद्यानि०—०मित्याचक्षते” । ‘यानि नामानि
प्राधान्यस्तुतीनाम्’ अग्न्यादीनां देवपञ्चास्तानां ‘देवतानां’
‘तत्’ दैवतं प्रकरणम् ‘इति’ एवमाचार्याः ‘आचक्षते’ निरुद्धा
हीयमेतस्मिन् प्रकरणे सम्प्रेत्यभिप्रायः ॥

“सैवा देवतोपपरीक्षा” । सा, या पुरस्तात् प्रकरणमा-
द्योपन्यासे नैचष्टुफमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति—
“तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद् दैवत-
मित्याचक्षते, तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”—इति प्रतिज्ञाता,
सा इदानीं प्रकरणद्वये निर्णिक्ते यथाप्रकरणोपन्यासेनैवाव-
सरप्राप्ता, सामान्यविशेषतः स्वलक्षणसतत्त्वोपपत्तिभिः एवै-
कस्या देवताया उपगम्योपगम्य परीक्षा, वर्त्तिष्यत इति वाक्य-
शेषः । इदमिहोक्तम्,—प्राधान्यस्तुतिभाञ्चि यानि देवता-
भिधानानि, तत्समुदायो दैवतं प्रकरणम्, तद् व्याख्यास्यामः
इति । तस्य पुनरियमेव समासतो व्याख्या यद्देवतोपपरी-
क्षणम्, तदभिधानव्युत्पत्ति-तत्सुत्युदाहरण-तत्रिर्वचनानि ॥

तत्पुनरेतत् सर्वमपि मन्त्राधिदैवतलक्षणमनुक्ता न
शक्यं व्याख्यातुम्, मन्त्राधीनत्वात् सर्वस्यास्य, अतो मन्त्रदे-
वतालक्षणविदिधारयिषया ब्रवीति,—“यत्काम०—०भवति” ।
यदर्थवस्तु कामयमानं, ‘ऋषिः’ ‘यस्यां देवतायाम्’ अभिष्टु-
तायाम्, ‘आर्यपत्यम्’ अर्यपतिभावमात्मनः ‘इच्छन्’ अभिष्टुता-

देवताया प्रसादेनाहमसुखार्थस्य पतिर्भविष्यामीत्येता बुद्धि
पुरोधाय 'स्तुति प्रयुङ्क्ते' 'तद्दैवत' एव 'स मन्त्रो भवति' ।
एतत् मन्त्रे देवतालक्षणम् । एतेन लक्षणेन सर्वमन्त्रेषु देवतो
पलक्ष्या । अथवा देवतायामसुखार्थस्येय देवता दातु समर्थेति
ज्ञानात्, स्तुति प्रयुङ्क्ते येन मन्त्रेण, सा प्राधान्यस्तुतिभाग्
देवता । सा पुनरिय स्तुति चतुर्विधा,—नाम्ना, बन्धुभि,
कर्मणा, रूपेणेति, "स्तुतिर्नामरूपकर्मबन्धुभि"—इत्युक्तम् ॥

ऋच एव हि प्रायेणाधितरामपि हितार्था, न तथा
यजू पि, तासु हि विज्ञातासु ययूष्यपि विज्ञातान्येव भवन्ति ।
तस्माद्वच एव पुरस्कृत्य ब्रवीति,—“तास्त्रिविधा ऋच”—
इति । या काखन सर्ववेदेषु 'ऋच' 'ता' सर्वा अपि
'त्रिविधा' एव भवन्ति ॥

तद्यथा,—“परोक्षकृता, प्रत्यक्षकृता, आध्यात्मिकश्च”—
इति ॥

तत् त्रैविध्यं सामान्यत उद्दिश्य अधुना प्रत्येक लक्षणतो
ब्रवीति, उदाहरणैश्च दर्शयति । 'तत्र' तस्मिन् त्रैविध्ये परोक्ष
कृतानामुचामितलक्षणं भवति,—“परोक्षकृता ०—० आध्या-
त्मिकश्च” ॥ १ ॥

इन्द्रो^१ दिव इन्द्र ईशे^२ पृथिव्या इन्द्रमिह^३ ।-
यिनो^४ बृहदिन्द्रे^५ णैते तत्सवो वेविपाया
इन्द्राय^६ साम गायत नेन्द्रा^७ हुते पवते धाम
किञ्चनेन्द्र^८ स्य नुवीर्याणि प्रवो^९ चमिन्द्रे कामा
अयंसतेत्यथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगात्त्व-
मिति चैतेन सर्वनाम्ना । त्वमिन्द्र बलादधि ।

वि न इन्द्रं नृधो जहौत्यथापि प्रत्यक्षकृता
स्तोतारो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोत्राणि ।
मा चिदन्यद्विशंसत कणा अभि प्र गायतोप-
प्रेत कुशिकाश्चेत्यध्वमित्यथाध्यात्मिक्य उत्तम-
पुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना ॥ २ ॥

तद्यथेतान्युदाहरणानि आनुपूर्व्येणैव सप्तस्यपि विभक्तिषु
इन्द्रो दिव इत्येवमादीनि,—

“इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत
पर्वतानाम् । इन्द्रो वृधामिन्द्र इक्ष्मिणिराणामिन्द्रः चेमे
योगे इन्द्रः ।”—इति (अ० स० ८, ४, १५, ५) । ऐषो-
भेष्ठाभिवस्योयमार्यम् । ऐन्द्री । विष्टुप् । सूर्यस्तुत्येकाह
निष्कैवत्ये विनियुक्ता । ‘इन्द्रो दिव’ ‘ईशे’ ईष्टे । ‘इन्द्रः’
एव ‘पृथिव्या’ ईष्टे । ‘इन्द्रः’ एव ‘अपाम्’ ईष्टे वर्षकर्मा-
दिना । ‘इन्द्रः’ एव ‘पर्वतानां’ भेधानाम् ईष्टे । ‘इन्द्रः’
एव ‘वृधाम्’ अतिप्रवृद्धानामपि भूतानामीष्टे । ‘इन्द्र’ एव
च ‘भिक्षिराणां’ यज्ञैस्तद्वतामीष्टे । ‘इन्द्रः’ एव हि ‘योगे’
अर्थसयोगे प्राप्तव्ये, ‘चेमे’ च परिपालने कर्तव्ये ‘इन्द्र’
आज्ञातव्यो नान्यः कश्चित्परमर्थः एतत्कर्तुमितिभिप्रायः । प्रय
मायामेतदुदाहरणम् । इन्द्र इत्येतस्यादुपपदादौश्च इत्येव
प्रथमपुरुष इति प्रतीयते, नोत्तमपुरुष इति ॥

“इन्द्रमिदं गाथिनो वृहदिन्द्रमर्कमिदं किं । इन्द्रं
वाणीभिरनूपत ।”—इति (अ० स० १, १, १३, १) । मधुच्छ-
न्दस चार्पम् । महाप्रते मधुदुक्षे शिरसि शस्यते । हे ‘गायिनः’
सामगा । ‘इन्द्रमित्’ इन्द्रमेव यूयं वृहता साम्ना अभिष्टत ।

यूयमपि हे होतारः ! 'अकिणः' 'अकेभिः' अकेऋग्भिः मन्त्रैः
इन्द्रमेवाभिष्टुत । यूयमपि च हे अध्वर्यवः ! इन्द्रमेव
'वाणीभिः' वाग्भिर्यजुर्मयीभिः 'अनूषत' अभिष्टुत । द्विती-
यायामेतदुदाहरणम् ॥

“इन्द्रेणैते—सुदासे” । इति तृतीयायामेतदुदाहर-
णम् । व्याख्यातः शेषः ।

“इन्द्राय सामं गायतु विप्राय वृद्धते वृद्धत् । धर्मं कृते
विपश्चिते पनस्यवे ॥”—इति (ऋ० सं० ६, ७, १, १) ।
नृमेधस्तु भार्यम् । सामिकेष्वहःसु स्तोत्रियानुरूपवर्गे तृतीय-
सवने ब्राह्मणाच्छसिनः शस्त्रे विनियुक्ताः । हे उहातारः !
'इन्द्राय' 'बृहत्साम' 'गायत' । 'विप्राय' मेधाविने 'वृद्धते'
महते 'धर्मकृते' कृतधर्मणे 'विपश्चिते' विदुषे 'पनस्यवे' पन
'इच्छते, आत्मानः स्तुतिमिच्छते । चतुर्थामेतदुदाहरणम् ॥

“सूर्यस्यैव रश्मयो द्रावयिषवो मत्सरासः प्रसुपः साक-
मीरते । तन्तुं ततं परिसर्गास आशवो नेन्द्रादृते पवते
धाम किञ्चन ॥”—इति (ऋ० सं० ७, २, २२, १) । रश्मो-
र्धेष्मामिदमर्पम् । पावमानो सोमी । जगती । यथा
सूर्यस्य रश्मयस्तमसां 'द्रावयिषवः' द्रावणशीलाः, एवमेते
'मत्सरासः' सोमाः, पापानां द्रावणशीलाः । किञ्च, 'प्रसुपः'
प्रसूता एतैर्ऋत्विग्भिः 'साकम्' इन्द्रं प्रति 'ईरते' मच्छन्ति
इत्यर्थः । यत्तु च 'तन्तुं ततं' तन्तुमिव तन्त्रवयवाः 'परि-
सर्गासः' 'आशवः' परिस्रुताः 'यथा' व्याप्नुवन्ति, एवमेतं
पातारमिन्द्रं स्त्रामिनं प्रत्यश्रुवन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । कस्मात्
सुनरेव क्रमः ? इति,—यस्मात् 'नेन्द्रादृते' सोमः प्रातःसवना-
दीनां सोमसवनस्थानानां 'किञ्चन' किञ्चिदपि 'धाम' 'पवते'

पूयते । तस्मादेवं ब्रूमहे,—इन्द्रमेवैते व्याप्नुवन्तीति । पञ्चम्या-
मेतदुदाहरणम् ॥

“इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रवोचुः यानि चकार प्रथमानि
वृजो । अष्टवह्निमन्वपस्तर्दं प्रवक्षणा अभिभूत् पर्वताना-
नाम् ॥”—इति (ऋ० सं० १, २, ३६, १) । हिरण्यसूपस्येय-
मार्थम् । निष्कवेद्ये ग्रस्यते । ‘इन्द्रस्य’ अहं ‘वीर्याणि’
वीरकर्मणि ‘प्रवोचम्’ । ‘यानि’ ‘चकार’ ‘प्रथमानि’ अज्ञ-
तपूर्वाणि अन्यैः । ‘वृजो’ वज्रसंयुक्तः । ‘अष्टन् अष्टिम्’ भून्
मेघम् । ‘अनु ततर्दं अपः’ वर्षार्थे पुनः पुनश्च ‘प्राभिभूत्’ ।
‘वक्षणाः’ उदकवहनधिराः ‘पर्वतानाम्’ भिषानाम् । एव-
मादीनि वीर्याण्यष्टमिन्द्रस्य प्रवोचमिति । पष्ठममेतदुदा-
हरणम् ॥

“इन्द्रे कामा अयंसत दिव्यासः पार्यिवा उत । त्व मू शु
वृष्यता नरः ॥”—इति । हे स्त्रीतारः । त्वं दिव्याः कामाः,
ये च पार्यिवाः, ते इन्द्रे एव उपनिबद्धा, तं प्रार्थयत, स हि
कामानामीष्टे । ‘त्व मू शु’ तं सहु कामप्राप्त्यर्थे ‘वृष्यत, स्तुत,
हे ‘नरः ।’ । सप्तम्यामेतदुदाहरणम् ॥

उक्तं परीक्षकतमन्त्रनक्षत्रं सोदाहरणम् ॥

अधुना प्रत्यक्षकृतमन्त्रसंक्षेपमुच्यते, तदधिकारार्थेऽयम् ।
‘अथ’शब्दः । “अथ प्रत्यक्षः—सर्वनाम्ना” । ‘मध्यमपुरुष-
योगाः’ मध्यमेन पुरुषेण संयुक्ता ये मन्त्राः, ते प्रत्यक्षकृताः ।
‘त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना’ संयुक्ताः, ते च प्रत्यक्षकृताः । तत्र
त्वमित्येष न्युयते, तत्राविद्यमानोऽपि मध्यमः पुरुषोऽप्या-
हार्यः, यत्र तु मध्यमः पुरुषः न्युयते, तत्राविद्यमानमपि
‘त्वम्’—इत्येतत् सर्वनामाध्याहार्यम्, सम्बन्धिशब्दत्वाद-

नयोः । “त्वमिन्द्र बलादधि” “वि न इन्द्र सधो जहि”—
“इति” चेते उदाहरणे ।—

“त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जायस भोजसः । त्वं ह्येषन्
द्वयेदसि ॥”—इति (ऋ० स० ८, ८, ११, २) । देवजानय-
सुखं ददृशुः । तत्रेय मङ्गरात्रिके पथ्यांशे प्रशास्तु स्तोत्रे
विनियुक्ता । हे ‘इन्द्र’ । ‘त्वम्’ ‘बलादधि जायसे’ ‘सहसः’
‘भभिभवनसमर्यात्’, ‘भोजसः’ तेजसः । किञ्च, त्वं हे ‘ह्येषन्’
वर्धितः । ‘ह्येषा असि’ वर्धिता असौत्यर्थः ॥

“वि न इन्द्र सधो जहि नोचा यच्छ घृतन्यतः । यो
असौ अभिदासत्यधर गमया तमः ॥”—इति (ऋ० स० ८,
८, १०, ४) । शासक्य भारद्वाजस्येयमार्पम् । वैश्व-
धस्य हविषो याज्या । हे ‘इन्द्र’ । ‘वि जहि’ ‘न’ एतान्
‘सधः’ सधकर्तृन् ग्रहन् । किञ्च, ‘नोचा’ नोचै ‘यच्छ’ तान् ।
‘घृतन्यत’ यैऽस्माभिः सह घृतन्यस्ति, घृतना कर्तुमिच्छन्ती-
त्यर्थः । किञ्च, ‘योऽस्मान्’ ‘अभिदासति’ अभ्युपचपयितु-
मिच्छतीत्यर्थः । तम् ‘अधर’ ‘तमः’ ‘गमय’ नाशयेत्यर्थः ।

“अद्यापि ०—० स्तोतव्यानि” । युष्मज्ययोगैर्हि कचित्
स्तोतारं सम्बध्यते । तद्यथा,—“मा चिदुन्यद् विशसत”
‘कस्मा’ अग्निं प्रगायत” “उषु प्रेतं कुशिकाघ्रेतयध्वम्”—
इति” चैतान्युदाहरणानि ।—

मा चिदुन्यद् विशसत सखायो मा रिपश्चत । इन्द्र
मेत् स्तोत्रा वर्णं सर्वा सुते सुहृन् कया र्चं ग्रंसत ॥”—
ति (ऋ० स० ५, ७, १०, १) । प्रगायस्येयमार्पम् । वृद्धी ।
प्राशीतिषु विनियुक्ता । हे स्तोतार ! ‘सखाय !’ ‘मा’
पश्यत् किं ‘चित्’ अपि ‘विशसत’ विविधाभिः स्तुतिभिः ।
मा’ च ‘रिपश्चत’ चेतसामागच्छत अन्यद् देवतान्तरम् ।

किमर्चिः । 'इन्द्रम् इत्' इन्द्रमेव 'हवथं' वर्धितारं 'स्तोत'
स्तुत । 'सचा' सहभूताः, एतस्मिन् 'सुते' सोमे । 'सुष्टुः'
सुष्टुश्च हे होतारः । 'उक्था' उक्थानि 'च' 'शंसत' ॥

“क्रीलं वः शर्धो मारुत मनुर्वीणं रथेशभम् । कथा
अभि प्रगायत ॥”—इति (ऋ० स० १, २, १२, १) । कथ-
स्येयमार्षम् । क्रीलीनस्य हविषो याज्वा । 'क्रीलं' शत्रूनपि
दृष्ट्वा यत् क्रीडनशीलम्, 'मारुतं' 'शर्धः' बलम्, 'मनुर्वीणम्'
अनाश्रितमन्यत्र, स्वप्रभावयुक्तमेवेत्यभिप्रायः, 'रथेशभं' रथे
स्थितं शोभिष्ठम्, हे 'कथाः' मेधाविनः ऋत्विजः । एतत्
'अभिप्रगायत' एतत् 'वः' ब्रवीमि ॥

“उपप्रेतं कुशिकाचेतयध्वमर्शं राये प्रसुञ्चता सुदासैः ।—
राजा हुत्रं जहनुत् प्रागप्रागुदधा यजाते वरु चा पृथिव्याः ।”
इति (ऋ० स० १, १, २१, १) । विष्णामित्रस्येयमार्षम् । हे
'कुशिका' स्तुतिकोटार ऋत्विजः । 'उपप्रे' 'इत' गच्छत ।
'चेतयध्वम्' विजानीध्वमेतत्,—यद्यैषः 'राजा' 'हुत्रं' शत्रुं
'जहनुत्' हतवान्, सर्वान् दिक्षु, 'यथ' एवं सर्वहन्ता अमित्रो
भूत्वा 'वरे' अष्टे प्रदेशे 'पृथिव्याः' 'यजाते' यजते । ते यूय-
मेतद् विज्ञाय उपपगच्छत । उपपगत्य चैतमाश्रमेधिकम्
'वध्वम्' 'प्रसुञ्चत' उत्सृजत, विधानतः प्रोष्याश्रमेधयागाय ।
योऽयमेतस्मिन् 'सुदासै' कल्याणदाने यत्नते ॥

एवमेतेषु युजद्गुणपदप्रयोगेषु मन्थवाः स्तोतारः स्तोत-
व्यानि ॥ यानि देवतान्तानि, तानि परोक्षकृताभिसम्ब-
धीनि । एवमेष मन्त्रजातमुपेक्षितध्वम् ॥

“अथा — — योगाः” । उत्तमंन पुरुषेण या ऋचो
ब्रह्मा, ता आध्यात्मिकः । “अहं — — नास्मा” या उक्ताः,
ताश्च आध्यात्मिकः । अत्रापि यत्राहमित्येतत् सर्वनाम श्रूयते,

तत्राविद्यमानमपि ह्युत्तमपुरुषसम्बद्धमाख्यातपदमध्याहर्त-
व्यम्, यत्र चोत्तमपुरुषसम्बद्धमाख्यातपदं श्रूयते, तत्राविद्य-
मानमपि 'अहम्'—इत्येतत् सर्वनाम अध्याहार्यम्, सम्बन्धि-
शब्दत्वादनयोः ॥ २ ॥

यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठौ लवस्तुतं वागामृणौय-
मिति परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा
भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिका अथापि स्तुतिरेव
भवति नाशौर्वाद इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रबोच-
मिति यथैतस्मिन् सूक्तोऽध्यात्मशौरेव न स्तुतिः
सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा सुखेन
सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति तदेतद्वबहुलमाध्व-
र्यवे याज्ञेयु च मन्त्रेष्वपि शपथाभिशापौ ।
अद्या सु'रीयु यदि यातुधानो अस्मि' । अथा स
वीरैर्दशभिर्वि धू'या इत्यपि कस्यचिद्भावस्या-
चिण्यासा । न मृत्युरा'सीदमृतं न तर्हि' ।
तम आसीत्तमसा गूलहमग्रै' । अथापि परि-
देवना कस्माच्चिद्भावात् । सुदेवो अद्या प्रपते-
दनादृत् । न विनानामि यदि वेदमस्मीत्यपि
निन्दाप्रशंसे । केवलाषो भयति केवलादौ ।
भोवस्येदं पुष्करिणी'य वैश्वेत्येवमक्षस्तुते
द्यूतनिन्दा च कपिप्रशंसा चैवमुच्चावचैरभि-

प्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

“यथा एतत्” उदाहरणत्रयमाध्यात्मिकम्,—“इन्द्रो०—
मिति” एवमादि । एवमप्यन्येऽप्याध्यात्मिका मन्त्रा उपेक्षि-
तव्याः ।

विकुण्ठा नाम आसुरौ बभूव, तस्याः किल तपसः प्रभा-
वैषापत्यत्वमिन्द्र आजगाम, स वैकुण्ठो नाम बभूव । तस्या-
त्मस्तुतिसयुक्तमेवमादि ब्रह्मा प्रादुरभूत्,—“अहं भुव^१ वसु^२नः
पूष्य^३ अतिरुह^४ धनानि संजयामि यज्ञतः । मां हवन्ते पितरं^५
न जन्तवोऽहं द्वायवे विभजामि भोजनम् ।”—इति (ऋ०
स० ८, १, ५, १) । ‘अहम्’ एव ‘भुवम्’ अभवम् ‘वसुनः’ धनस्य
‘पूष्यः’ प्रथमः ‘पतिः’ । किञ्च, साम्प्रतमप्यहमेव पतिः ।
‘अहम्’ एव च यक्षभ्यः सकाशात् समस्तानि ‘धनानि’
‘संजयामि’ । ‘यज्ञतः’ नित्यकालमेव । किञ्च, ‘माम्’ एव
‘हवन्ते’ आश्रयन्ति ‘पितरं न’ पितरमिव, तासु तास्वार्त्तिषु
‘जन्तवः’ मनुष्याः । किञ्च, ‘अहम्’ एव ‘द्वायवे’ दत्तवते
हवींषि, यजमानाय ‘विभजामि’ यथाहं ‘भोजनम्’ धन-
मित्यर्थः ।

“इति वा इति से मनो गामर्षं सनुयामिति । कुवित्
सोमस्यापामिति ।”—इति (ऋ० सं० ८, ६, २६, १) ।
सवसुणे स एव सवो मयीति,—‘इति वा इति’ एवञ्चै-
वञ्च ‘मे मनः’ वर्तते । आह,—कथम् ? इति । चक्षते,—‘गा-
मर्षम्’ गां च अर्षं च ‘सनुयाम्’ सन्भोजयेयम् एतान् यजमा-
नानिति । अथैवगतितरां प्रत्युपकाराभिप्राये सति किमर्थं
ब्रूते ? ‘कुवित्’ बहु अहं ‘सोमस्य अपाम् इति’ ।

“अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्वे कृत विश्वदेवेः ।

अहं मित्रावरुणोभा विभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमग्निगोभा ॥
—इति (अ० सं० ८, ७, ११, १) । वागाश्रुषीये वागेव
ब्रवीति । ‘अहम्’ एव ‘रुद्रैः’ ‘वसुभिः’ ‘आदित्यैः’ ‘विष्णु-
देवैः’ विज्ञेय देवैः सह भूता ‘वरामि’ स्तुतिरूपेण । ‘अहम्’
एव मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ‘उभा’ उभावपि, ‘इन्द्राग्नी’
‘अग्निना’ अग्निनी च ‘उभा’ उभावपि ‘विभर्मि’ हविषा,
मत्पूर्वकं हविःसम्पदानं सर्वदेवताभ्य इत्यभिप्रायः ।

“परोक्षकृताः—प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्राः” भूयिष्ठाः शाखा-
न्तरेषु बहवः, “अल्पगः” क्वचित् “आध्यात्मिकाः” लक्ष्यन्ते ।
आत्मानमेव स्तोतव्यमधिकृत्य येऽभिष्यक्तास्त इह शास्त्रे
आध्यात्मिका उच्यन्ते ।

“अथापि” क्वचित् “स्तुतिरेव भवति” “नाशीर्वाद्” तत्र
पुनराशीर्योऽन्या । किं कारणम् ? आशिषो ह्यर्थे स्तुतिः प्रयु-
ज्यते । आह,—किमुदाहरणम् ? इति । उच्यते,—“इन्द्रश्च
०—०क्षते” (अ० सं० १, ७, २, १) । अत्र हि स्तुतिरेव श्रूयते,
नाशीः, सा पुनर्योऽन्येति प्रतिपादितम्—“अथापि” क्वचित्
“आशीरेव, न स्तुतिः” । तद्वया,—“सुचक्षा—०—०भूयासमिति”
—“तदेतत्” एवंलक्षणं मन्त्रजातम् “आध्वर्यवे” वेदे “बहुलं”
प्रायेण दृश्यते । “याज्ञेषु च मन्त्रेषु” कर्मकरणेष्वितरयोरपि
वेदयोरिष्टाशीरेव भवति, न स्तुतिरेव केवला, यत्प्राप्याशीरेव
केवला, तत्रापि तस्यार्थस्य या देवतेष्टा, तस्याः स्तुतिर्योऽन्या ।
किं कारणम् ? न ज्ञानभिष्टुता देवता आशिषं समर्हयति ॥

“अथापि शपथाभिशापौ” भवतः । “श्रुत्या सुरीय—
इति”—इत्येकमुदाहरणं द्वयोरपि । वसिष्ठः किल राक्षस-
स्त्वम्—इत्यभियुक्तः, सोऽन्यर्था शपथं प्रतिपेदे, परश्चाभिष-
शाप ।

“स्रष्टा सुरीय यदि यातुधानो अस्मि यटि वायुस्ततप
पुष्टपस्य । स्रष्टा स यीरैर्दृशभिर्वियूया यो मा मोघं यातु-
धानेत्याह ।”—इति (अ. सं० ५, ७, ७, ५) । अथैवाहं, मृगे,
‘यदि यातुधानः’ स्याम् ? यदि वा ‘आयुः’ ‘ततप’ तप्तवानहं
कस्यचिदपि पुरुषस्य । अथ पुनरयातुधानमेव मां सन्तं यो
सोघममृतं यातुधानस्त्वमित्येवमाह, ‘सः’ ‘वीरैः’ पुत्रैः
‘दशभिः’ ‘वियूयाः’ वियूयात् वियुज्यतामित्यभिप्रायः ॥

“अथापि कस्यचित्” “भावस्य” अर्थस्य “आचिष्ट्यासा”
मन्त्रेषु भवति । “न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अहं
आसीत् प्रकृतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्वा न्यत्र
पुनः किं घुनासं ॥”—इति (अ. सं० ८, ७, १०, १) । प्रजा-
पतिः परमेष्ठिन आर्पम् । तम आसीदितौयश्च । त्रिष्टुप् ।
भाववृत्तम् ।

‘तर्हि’ प्रागुत्पत्तेरस्य जगतः ‘मृत्युः’ इत्ययं व्यपदेशः
‘नासीत्’ मर्त्यस्याभावात् । ‘न’ ‘अपि’ ‘अमृतम्’ इत्ययं
व्यपदेश आसीत्, मृत्योरभावादेव । इतरैतरापेक्षया हि मृत्यु-
यामृतं च व्यपदिश्येते । ‘न’ एव ‘रात्र्याः’ ‘प्रकृतः’ प्रजा-
पतम् ‘आसीत्’ इय रात्रिरिति । नापि ‘अहः’ । एते अपि
अहोरात्रे यतो भगवतो विवस्वत उदयास्तमयाभ्यामुपलक्ष्येते,
तदभावे ह्येते अपि नास्त्वामित्येतदुपपद्यते । आह,—अथ
किमासीत् ? इति । उच्यते,—अविशिष्टमप्रघ्नातम् ‘एकम्’,
एव सर्वशक्तिमत् ‘ब्रह्म’ आसीत्, तत्कार्यकारणाभावात्
‘अवातम्’ ‘आनीत्’ अनिति प्राप्तितीत्यर्थः, सति हि कार्य-
कारणभावे परमात्मनि या प्राणनशक्तिः सा पञ्चधा भिन्न-
माना प्राणापानादिभावमापद्यते, तदभावे न वातोऽस्तीति
अवातमनित्युपपद्यते । ‘स्वधया’ अग्नेन अस्मिन्नेव पर-

मात्मनि या अत्र शक्तिः, तथा निमित्तभूतया प्राणि-
तोत्यवशिष्यते 'तत्' ब्रह्म । आह,—किमन्यदपि ततः
परस्तात् किञ्चिदासीत् ? नेत्युच्यते,—'तस्मात् इ अन्यत्' 'न',
'पर.' परस्तात् 'किञ्चन आस' किञ्चिदप्यासीत् । इदमेव
तावदतिक्तान्तसर्वविशेषं ब्रह्म व्यपदेष्टुमशक्यमतोऽपि पर-
स्तात् किमन्यद् भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥

द्वितीयमुदाहरणमाचिख्यासायामिव । "तमे आसीत्
तमेसा गूळ्व् हममे'ऽप्रकृते सलिलं सर्वमा इदम् । तुच्छेना-
न्वपि हितं यदासीत् तपसस्तप्त्रहिना जायतैर्कम् ॥"—
इति (ऋ० स० ८, ७, १०, ३) । 'तमे आसीत्' अन्वेनैव
'तमेसा' 'गूळ्व् हम्' निगूढम् अवशिष्टम् 'अप्रकृतम्'
अप्रज्ञातम् 'अमे' प्राक् दृष्टेरित्यर्थः, तदा हि न दृष्टा, न
दर्शनम्, नापि दृश्योऽर्थ आसीदित्यभिप्रायः । सांख्यास्तु
तमे शब्देन प्रधानसाम्यापक्षे गुणत्रयसुच्यमानमिच्छन्ति,
ते हि परमार्थं सूत्रमधीयते,—“तमे एव खल्विदममे
आसीत्” तस्मिन् तमेसि चैवमेव एव प्रथमोऽध्यवर्तत”—इति ।
'सलिलं' सद्भावे स्तौनं 'सर्वमिदं' जगत्, सत्त्वावस्थैव भावस्यो-
परि स्तौनमासीत् । 'तुच्छेन' तुच्छेन सूक्ष्मीभूतेन पट-
मण्डपस्थानीयेन कर्मणा 'यत् अपि हितम्' इदमेव जगत्
'आसीत्' सर्गकालापेक्षितमनादिमत्त्वात् ससारस्य । 'तपसः'
तस्यैव कर्मणः 'महिना' महिम्ना महाभाग्येन कारणाव-
स्थायाम् 'एकम्' अपि 'सत्' अनेकधा उपस्थिते सर्गकाले
प्रतिनियतकर्मोपभोगार्थम् 'अजायत' इति ॥

“अद्यापि परिदेवना, कस्मादित् भावात्,—‘मुद्देवो अथ
प्रपतेदनाहत्’ ‘न विलीनानामि यदि वेदमग्नि’—इति” ।
एदाहरणे ।

“सुदेवो अथ प्रपतेदनाहव परावत परमा गन्तवाकम् ।
अधा गयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽथैन हका रभसासो अद्य ॥”
—इति (ऋ० स० ८, ५, ३, ४) । पुरुरवस आर्षम् । विष्टुप् ।
परिदेवना । ‘सुदेव’ स शोभनो देव स्यात्, यो ह्यनया
प्रियया उर्वश्या वियुक्तो मृगुप्रपातम् ‘अनाहव’ अनावर्त्त-
मान ‘अद्य प्रपतेत्’ । ‘परावत परमा गन्तवै ऊम्’ पति-
तश्च दूरात् दूरतर गच्छेत्, ‘अथ’ अथ गत्वा ‘गयीत’
मृतः सन् ‘निर्ऋते,’ भूमे ‘उपस्थे’ उपरि । ‘अधा’ अथ
‘एन’ तामवस्थाभाष्य ‘हका’ विकर्त्तितार’ शशृगास्तादय
‘रभसास’ रभस्वन्तो वेगवन्तः ‘अद्य’ भजयेयुः । नाह सुदेवः
किन्तु स सुदेवो यस्तया वियुक्त एतामवस्थाभाष्यादित्येव-
मेषा “परिदेवना” मशयोत्यापनम् ॥

“न विजानामि यदि इदमस्मिं निष्प सर्वज्ञो मनसा चरामि ।
यदा मार्गं प्रथमजा कृतव्यादिद् वाचो अश्रुवे भागमस्या ॥”
—इति (ऋ० स० २, ३, २१, २) । दीघतमस आर्षम् ।
अस्थवामीये । ‘न’ एतत् अहं ‘वि’ विस्पष्ट ‘जानामि’—
‘यदि वा इदम् अस्मि’ कारण पर ब्रह्माख्यम् ? अथवा इदं
तत्कार्यं हेतुमयीति । अनयो कार्यकारणयोर्हेताहेतयो-
रन्तरा यत्तमान ‘निष्प’ अन्तर्हित, अविद्यया ‘मग्रह’ च ।
अनेकै मन्देहग्रन्थिभि ‘मनसा’ लभे अपि हेताहेते ‘चरामि’
गच्छामीत्यर्थः । एव मति ‘यदा’ ‘मा’ या अगन्’ माम् आग-
च्छेत् ‘प्रथमजा’ बुद्धिः, सा हि सर्वेन्द्रियेभ्यः प्रथम जागते
‘कृतव्या’ भगवत आदित्यस्य सभूता, तस्य हि प्रकटा बुद्धिः,
प्रक्षीणसर्वसंशया, तया सर्वमिदमसंशयं परित्राय किमहं
कारणमतत्वं सत हेतुमतत्वं इति । तत ‘अप्या’ कृतम्
प्रज्ञाभावा ‘वाच’ ‘भागम्’ अहम् ‘अश्रुवे’ अश्रुयाम्, यदिय

हृत्सा वागभिवदति तत्सर्वमहमाप्नुयामित्यर्थः ।

एवमयमात्मनिन्दापूर्वको विलाप परिदेवनेत्युच्यते, यदि
नाम एव स्यात् साधु स्यादितः ।

“अथापि” मन्त्रेषु “निन्दाप्रशसे” भवतः । तद्यथा,—
“केवलाघो भवति केवलादो” “भोजस्येद पुष्करिणीव वेश्मा”
—“इति” । एते उदाहरणे ।

“मोघमन्त्रं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्य
तस्य । नार्थमण पुष्यति नो सखायु केवलाघो भवति केव-
लादो ॥”—इति (ऋ० स० ८, ६, २३, १) । भिक्षुनामाङ्गिर
सस्तस्येयमार्थम् । विष्टुप् । अददतो निन्दा । ‘मोघ’ वित
यम ‘अन्न’ ‘विन्दते’ प्राप्नोति । आह,—क ? इति । उच्यते,
—य ‘अप्रचेता’ अप्रवृद्धज्ञानः । ‘सत्यम्’ अहं ‘ब्रवीमि’—
‘वध इत स तस्य’ वध एव सोऽन्नलाभस्तस्य, वरमलस्य तेनाव-
मित्यभिप्रायः । किम्पुन कारण मोघमसावन विन्दते ?
इति । उच्यते,—‘न’ असी ‘अर्थमणम्’ आदित्य ‘पुष्यति’
‘नो’ नापि ‘सखाय’ समानस्थान मनुष्यम्, न देवान्
पुष्याति, नापि मनुष्यामित्यभिप्रायः । यत एवमत ‘केव-
लाघो भवति’ स ‘केवलादो’ आत्मनैव केवल योऽन्नमप्ति,
न देवपितृमनुष्येभ्यो ददाति, स केवलमघमेव प्राप्नोति ।
तदुक्तमन्यत्रापि,—“भुञ्जते तेऽह्यध पापा ये पचन्त्यात्मकार-
णात्”—इति । तस्माद् वध एव स तस्यान्नलाभ इत्युपप-
द्यते, न ह्यसत्यत्वे प्रत्यवेयादददवमित्यभिप्रायः, अन्नसयोग
एव ह्यत्र बधोऽभिप्रेतः ।—

केचित्त्वेनमनध्यात्मविदमप्रचेतस मन्यन्ते, स ह्यग्निं
शरीरे विवक्षितः । ‘न अर्थमणम्’ आदित्यान्तरपुरुष भोक्ता

पश्यति, 'नो' नापि 'सखायं' प्राणवायुम्, स हि भुज्यमानोऽन्ते करणभावं पुण्यातीति सखा, केवलं, त्वसावविदानात्मानमेव भोक्तारमत्र पश्यति, अतः सः 'केवलाघो भवति' यदि स देवताः पश्येदेव ता भवभोक्त्रीः, स हि तत्र भुक्तेन न केवलाघः स्यादिति ।

“भोजायाश्च सं सृजन्त्याश्च भोजायास्ते कन्या ३ शशमाना । भोजस्येदं पुष्करिणीं च येषु परिष्कृतं देवमानेन चित्रम् ॥”—इति (ऋ० सं० ८, ६, ४, ५) । दक्षिणा नाम प्रजापतेर्दुहिता, तया सूक्तमात्मनः स्तुतिसम्बन्धं दृष्टम् । तत्रैषा विष्टुप् । दातृप्रशंसा । 'भोजाय' राज्ञे 'अश्वम्' 'आश्व' शोभनं 'ससृजन्ति' सम्मार्जयन्ति दद्यापयन्ति भृत्याः । किञ्च, 'भोजाय' उद्वहनाय मन्यान् वरानपास्य 'शशमाना' ससृजुता शोभमाना 'कन्या' 'आस्ते' स हि तामहंतीत्यभिप्रायः । किञ्च, 'भोजस्य' 'इदं' 'विश्वम्' गृहं 'परिष्कृतं' संस्मृत 'पुष्करिणी इव' 'देवमाना इव' पुष्करेर्देवतं विमानमिव 'चित्रं' चयनीयमित्यर्थः । तदेतत् सर्वमप्यस्य जन्मान्तरप्रतिविशिष्ट-दक्षिणासहितात् कर्मणोऽन्येभ्यः कर्मभ्यः सकार्यात् फलातिरेकमित्येवमेवा दक्षिणाप्रशंसा ।

यथैवमिह मन्त्रद्वये निन्दा प्रशंसा च, “एवमचक्षुः द्यूत-निन्दा च कृषिप्रशंसा च” भवतीति विषयोपप्रदर्शनार्थमाह ।

“भूधैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्त विज्ञे रमस्त ब्रह्म मन्व-मानः । तत्र गावः कितव तत्र ज्ञाया तन्मे विचष्टे सवि-तायमर्थः ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ८, ५, ३) । भूजयात्मासा अक्षपुनस्तस्येयमार्थम् । विष्टुप् । 'अधैः मा दीव्यः'—इति अक्षदेवनप्रतिषेधः, तत्र हि बहवोऽनर्थाः सन्ति । 'कृषिमित् कृषस्त'—इति कृषिविधानम् । तस्यां हि बहवो गुणाः

सन्ति । 'वित्तं रमस्व' स्वल्प एवोपार्जिते 'बहु' एतदेवेति 'मन्यमानः' मा वित्तलोभेन दौव्यः, निजमपि वित्ते हारयिष्यसि, कृपिं, पुनरेतस्मात् कारणात् कृपस्व । हे 'कितवं !' 'तत्र' तस्यां कृषी 'भावः' सन्ति, 'तत्र' तस्यां च 'जाया' । 'तत्' पुनरेतत् 'मे' मम 'मविता' देवः, 'अर्थः' ईश्वरः, 'वि' श्रुतिस्मृत्यनुशासनद्वारेण विविधमनेकप्रकारम् आ 'चष्टे' उभे अपि हीने श्रुतिष्मृती मन्वादिद्वारेण आदित्यान्तरपुरष-प्रभवे एव, अत इदमुक्तं सवितैवैतन्मम विचष्ट इति ॥

"एवम्" अनेन प्रकारेण "उच्चावचैरभिप्रायैः" बहुभिः, अथवा प्रहृष्टाप्रकृष्टमध्यमैः मन्त्राभिव्यक्तिनिदानभूतैः "कृषीणां" "मग्नदृष्टयः" मन्त्रदर्शनानि "भवन्ति" विद्यमानानामिव हि मन्त्राणामृषयो येन केनचिन्निमित्तेन निदानभूतेन निन्दाहर्षशोकप्रशंसादिना मन्त्राणां द्रष्टारो भवन्ति, न तु कर्त्तार इत्यभिप्रायः । तदध्यापानुक्रमस्थां निदानमार्गं च उभयमुपेक्षितव्यम्, परिज्ञातार्थनिदानो हि सुखमनेकविषयं मन्त्रार्थमयबोधुं शक्नोतीति । तदेतदिह सूच्योद्देशतो भाष्यकारेण प्रदर्शितम् ॥ ३ ॥

तद्योऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपप-
रौक्षा यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता
भवन्त्यथान्यत्र यज्ञात् प्राजापत्या इति याज्ञिका
नाराशंसा इति नैरुक्ता अपि वा सा कामदेवता
स्यात् प्रायोदेवता वास्ति ह्याचारो बहुलं लोके
देवदेवत्यमतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यं याज्ञदैवता

मन्त्रे इत्यपि ह्यदेवता देवतावत् स्तूयन्ते यथा-
श्वप्रभृतौन्योपधिपर्यन्तानि ॥ ४ ॥

“तद् ये अनादिदेवता मन्त्राः” । इहैतदुक्तम्,—“यत्-
काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्यपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते,
तद्देवतः स मन्त्रो भवति”—इति । तदेतद् प्रकटदेवतालक्षणेषु
मन्त्रेषु मन्त्रदेवतालक्षणमुपपद्यते, ये त्वनादिदेवतालिङ्गा
मन्त्राः, तेषु देवताः कथमन्त्रेभ्यः ? इति तदेतद् विचार्यत
इत्युपयुक्तशब्दः । ये अनादिदेवतालिङ्गा मन्त्राः, “तेषु”
“देवतोपपरीक्षा” देवताया अतः पर परीक्षा उपपत्तितो
वर्तिष्यत इति वाक्यशेषः ।

“तद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाद् वा, तद्देवता भवति” ।
यद्देवतः स यज्ञो यस्मिन् यज्ञे ते अनाविच्छ्रितदेवतालिङ्गा
मन्त्रा विनियुज्यन्ते, तद्देवता एव हि ते भवन्ति । तद्यथा,—
“आग्नेयोऽग्निष्टोमः”—इति श्रूयते, तत्र योऽनाविच्छ्रितदेवता-
लिङ्गो मन्त्र स्यात्, स आग्नेय एव स्यात्, प्रकरणाच्च मन्दि-
र्यदेवतेषु देवतानियम इति न्यायः । “यज्ञाद् वा” । प्रातः-
मघने यो विनियुज्यते स आग्नेयः, यो माध्यन्दिने स ऐन्द्रः,
यध्नुतीयमघने स आदित्यः ।

आह,—“अथ अन्यत्र यज्ञात्” कथं मन्त्रेषु देवतापरि-
ग्रहमिति अथ पुनरन्यत्र यज्ञाद् ये वर्तन्ते, येषामुच्चार-
प्रयोगः, “उच्छ्रययज्ञो वा एव”—इत्युच्छ्रयतामपि दर्शयत्येव
साक्षात् । तेषु अथ प्रकरणप्रयोगेषु पाचस्तोमप्रयोगविनियो-
गरूपेषु,—“किं ब्राह्मणस्य पितरं पूजयिषि किञ्च मातरम् ।
तु । वरुणम् देवम् स पितामहः ॥”—इत्येवमादिषु कथम-
प्रीक्षा देवता ? इति । शृणु,—“याज्ञापत्याः” ते मन्त्रा “इति

याज्ञिकाः” मन्यन्ते । किं कारणम् ? अनिरुक्तो हि प्रजापतिः, अनिरुक्तदेवतालिङ्गाय मन्त्रा इत्येतस्मात्सामान्यात् । “नारा-
गंसाः” ते “इति नैरुक्ताः” मन्यन्ते । नारागंसोऽग्निर्यज्ञो वा ।
वक्ष्यति हि,—यज्ञ इति कात्यव्यः अग्निरिति शाकपूणिः—
इति । यज्ञशब्देन च विष्णुरुच्यते “विष्णुर्वै यज्ञः” इति च
विज्ञायते । “अग्निर्हि भूयिष्ठभाग् देवतानाम्”—इति, अतो-
ऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्र आग्नेयः स्यात् । सर्वदेवताय-
यथाच “अग्निर्वै सर्वा देवताः” अथ ये सर्वा वसति देवतेति,
ह विज्ञायते । यस्मिन्नपि पक्षे नारागंसो यज्ञः, तस्मिन्नपि
पक्षे यज्ञप्रभवत्वादस्य जगतो यज्ञस्य यैष्ठ्यम्, अपरिग्रहश्च
यैष्ठ्यगामीति न्यायः । केचित्तु ‘येन नराः प्रशस्यन्ते, स नारा-
गंसो मन्त्रः’—इति पश्यन्तो मनुष्यस्तुतयस्ता इत्येतं मन्यन्ते ।
तदुक्तम्, न हि मनुष्याणामनाविष्कृतलिङ्गैर्मन्त्रैः स्तुतिरुप-
पद्यते, दुर्बोध्यत्वात् तेषामल्पबुद्धित्वाच्च मनुष्याणामिति ।

“अपि वा सा कामदेवता स्यात्” । अपि यैवमन्यथा
स्यात् सा ऋक्, स मन्त्रः, योऽनाविष्कृतलिङ्गः, स कामदेवतः
स्यात्, कामतो होच्छातस्वाग्निन् देवता कल्पयितव्येत्यभि-
प्रायः । किं कारणम् ? गुणपदमयो हि सः, न हि तत्र
देवतासंविज्ञानपदम् अन्यतमदेवताविशेषप्रस्थापकमस्ति,
यतो विशेषात् कस्याश्चिदेकस्यां देवतायामन्याभ्यो व्याख्या-
वतिष्ठेत, गुणपदानाञ्च सर्वेषां सर्वदेवताययत्वादेष्वर्थयोगात्
सर्वासां देवतानामिति ।

“प्रायोदेवता वा” तस्मिन् मन्त्रे स्यादिति वाक्यशेषः ।
प्राय इति ह्यधिकार उच्यते । यद्देवताधिकारे ह्यध्ययनपाठा-
नुक्रमे योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रो भवति, स तद्देवत
एवेति बोद्धव्यम् । तद्यथा,—अग्न्यधिकारि, वर्त्तमाने आग्नेय

एव मन्त्रो भवति, इन्द्राधिकारे चैन्द्र एवेति । अथवा प्राय इति बाहुल्यमुच्यते । तद्यथा,—अनृतप्रायो देवदत्त इत्युक्ते अनृतबहुल एवेति गम्यते । एवमिहापि प्रायोदेवतेत्युक्ते बहुलदेवतेति स्यात् । किं कारणम् ? “अस्ति ह्याचारो बहुलं लोके” अस्ति हीयं लोके बहुलस्य भूयस्त्वेन प्रसिद्धिः । निर्दिष्टेभ्यो द्रव्येभ्यो यदन्यदवशिष्यते, तत् साधारणं भवति । तद्यथा, कश्चित् निर्दिशति,—इदं मे “देवदेवत्वं” द्रव्यम्, इदं मे “अतिथिदेवत्वं” इदं मे “पितृदेवत्वं”—इति । तत्रैवं निर्दिष्टे ततो राशेर्यदन्यदवशिष्यते, तदेवपितृमनुष्याणां साधारणं भवति । तथा अरुनिर्वपणकर्मणि इदं देवतानामिति निरुक्तमभिसृज्येदं नः सहेति शेषमभिसृजति सर्वसाधारणत्वप्रस्थापनार्थम्, एवमिहाप्यादिदेवतासिद्धौ मन्त्रराशिः स्यात्, सर्वसाधारणत्वाद् बहुदेवतो बेश्वदेवः स्यादिति ॥

आह,—कः पुनरेतस्मिन् विचारे निश्चयः ? उच्यते,—“याज्ञदैवतो मन्त्रः” योऽनाविष्कृतदेवतासिद्धौ मन्त्रः स याज्ञो वा स्याद् देवतो वा । “विष्णुर्वै यज्ञः”—इति ह विज्ञायते । विष्णुः पुनरादित्य एव नैरुक्तानाम्, युस्याने समाम्नानात्, “यश्च किञ्चित् प्रवृत्तितमादित्य-दमेव तत्”—इति हि वक्ष्यति । तस्मादादित्यदेवतः स मन्त्रः, इति स्यात् । अथवा दैवतः स मन्त्रः, देवता अस्मिन् देवतेति दैवतः, अविशिष्टं हि देवतात्वमन्त्रावेवं सर्वदेवताभिषादात् “अग्निर्वै सर्वा देवताः”—इति ह विज्ञायते, “अग्निर्वै देवतानां भूयिष्ठभाक्”—इति च । ‘अपरिग्रहं च प्रधानगामि’—इति न्यायः, तस्मादाग्नेयः स मन्त्रः स्यादिति ॥ तद्यदुपोहात् उक्तम् “नारायंश्च इति नैरुक्ताः”—इति, तदेव कात्यव्य-

शाकपूणिमतेनावधृतं यज्ञोऽग्निर्वेति, तौ हि नैरुक्ताविति ॥

“यद्देवतं स यज्ञो वा यज्ञाद्वा तद्देवता भवन्ति”—
इत्येवमादीनामपरो व्याख्यामार्गः ।—“यद्देवतं स यज्ञः” यद्दे-
वतं प्रधानं हविः, तद्यथा,—प्रकृतावेन्द्रं सात्राय्य माहेन्द्रं वा,
तत्संस्कारपरा इत्येत्वादयः (य० वा० स० १, १), तेनाविष्कृ-
तदेवतालिङ्गा ऐन्द्रा एव भवन्ति, माहेन्द्रा वा । यद्देवते
चाधिकारे चोदकेन प्रदिश्यन्ते, तद्देवता एव भवन्ति । तद्यथा,
—कुविदङ्गेति प्राजापत्यग्रहणे विनियोगात् प्राजापत्य एव
भवति । यज्ञाद्वा वैत्याघाराद्यभिप्रायेण । “ऋषभोऽसि शाकरो”
—इत्यनाविष्कृतदेवतालिङ्गं पूर्णसुखासादनमन्त्रं, सौचे
विनियोगात्, तस्य च प्राजापत्यत्वात् प्राजापत्यः ।

“अथान्यत्र यज्ञात्” । कान्यत्र यज्ञात् कर्मणो मन्त्राणां
विनियोगः ? उपाकरणब्रह्मयज्ञजपप्रायश्चित्तेषु नैहिकसंस्कार-
रिण्य । ‘यो ह वा अविदितायेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण
याजयति वाध्यापयति वा श्याणुं वर्च्छति, गर्त्तं वा पतति,
प्रवामीयते, यातयामान्यस्य छन्दसि भवन्ति’—इति प्रत्यवाय-
श्रवणात् सर्वत्रान्वेष्या देवतेत्यारब्धव्यमया च यज्ञादिति ॥

“प्राजापत्या इति याज्ञिका” । प्राजापतिस्तेषूपकरण-
दिकर्मसुपास्य इति याज्ञिका मन्यन्ते, स ह्यनिरुक्त इत्यनि-
रुक्ततासामान्यात् । “नारायसा इति नैरुक्ता” सौर्या वा
आग्नेया वेति । “अपि वा सा कामदेवता स्यात्” अनाविष्कृ-
तदेवतालिङ्गे मन्त्रे या विचार्यते देवता, कास्मिन् देवता
स्यात् ? इति, सा कामतः कल्पया, इच्छात इत्यर्थः । गुणपद-
मयत्वात् तस्य । न मन्त्रशास्त्रसामर्थ्याद् देवता निश्च्यते तच्च,
किन्तु हि ? प्रयोक्तुं विद्यासामर्थ्यात् । अथवा प्रयोक्ता यत्का-
मस्तु प्रयुङ्क्ते, तस्य कामस्य या देवता अधिपतिः, तामेव

तस्मिन्मभिसन्दधीत । “प्रायो देवता वा” समानमेव
पूर्वेण ।

“अपि ह्यदेवता देवतावत् स्तूयन्ते” । “यत्कास अपि
यस्या देवतायामार्यपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते”—इति
मन्त्रदेवतालक्षणमुक्तम्, तदुपपद्यते देवानामार्यपत्यसम्ब-
न्धात्, अनाविष्कृतदेवतेष्वपि सविज्ञातपदाभावात् कस्यापि
देवता कामस्य अधिपतिरपि । यच्च तु स्फुटम् अदेवता देव-
तावत् स्तूयन्ते ननु तत्रैतल्लक्षणं व्याहन्यते ? तद्यथा,—
“अथप्रभृतोन्योपधिपर्यन्तानि” । एतस्मिन् वर्गे कानिचित्
तत्त्वानि, कानिचिद् द्रव्याणि, अग्नादीनि सत्त्वानि,
अक्षादीनि द्रव्याणि । तानि च पुनरासन्नमर्थं चेतयन्ते,
नातीतम्, नानागतम् इति आत्मनोऽपि च द्विताद्वितं न
प्रतिपद्यन्ते । तानि कथमभिष्टुतानि, स्तोतुरभिमतस्यार्थस्य
परितत्त्वं करिष्यन्ति ? न हि तानि स्तुतिनिन्दे विमेषतो
विदुः । अपिचाग्नादिषु चित्तिरपि काचिदस्ति, न त्वक्षा-
दिष्वसावस्ति ॥ ४ ॥

अथाप्यष्टौ इन्द्रानि स न मन्येतागन्तूनि-
वार्थान् देवताना प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति साक्षा-
भाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयत
एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्त्यपि च
सत्त्वानां प्रकृतिभ्रममिष्टंयत् स्तुवन्तीत्याहुः
प्रकृतिसार्वनाम्नगाच्चेतरेतरजन्मानो भवन्तीत-
रेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मै-

वैर्षा रथो भवत्यात्माश्च आत्मायुधमात्रेपव
आत्मा सर्वं देवस्य देवस्य ॥ ५ (४) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७, १ ॥

तस्मात् “स” शिष्य मिषापी “न मन्येत” न जानीयात्,
—सम्यग्बहिर्ब्रह्मतत्त्वस्थेन लक्ष्यमुच्यते इति । अपि च
सुतरा न मन्येत,—“आगन्तूनिवार्थान् देवतानाम्” मन्य-
मान । लोके तावदेते मनुष्याणामनित्यानामश्वादयोऽर्था,
आगन्तव्य अपायिनयानिद्या । तद्यदि देवतानामप्येवमव,
ततस्मात् तेषा चानित्यत्वात् स्तुतिरनयिका । अपि च
“प्रत्यक्षदृश्यमेतत् भवति” प्रत्यक्ष एवेतत् दृश्यते । यथा—
उपकरणमृष्टादय उपकर्तव्या मनुष्या । देवतानामपि
चैन्द्रान्निसूर्यमृष्टतीनामुपकरण हरिरोहिबरित्प्रभृतयो-
ऽद्या । तस्मादुभयेषामुपकरणोपकर्तव्यतासामान्यात् मनु-
ष्याश्चदित्यत्वमिति युक्तम् ।

यत् स शिष्यो न मन्यते नैतत् सम्यग् विधीयते इति,
तस्मात् प्रतिसमाधातव्यमित्युपीदृत्य उत्तरमुच्यते,—“माहा-
भाग्यात् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते” यस्मात्,
तस्मात् सर्वमेतत् सम्यागिति । भज्यते इति भागं सेव्यत
इत्यर्थः । तत् पुनरैश्वर्यं महत् । “प्रणिमा महिमा लघिमा
प्राप्ति प्रकाश्यमव च । ईशित्वञ्च वशित्वञ्च यत्र कामावसा-
यिता ॥”—इत्येवमनेन महदैश्वर्येण भज्यते । महदेतदैश्वर्यं
भजत इति वा महाभागा देवता, तद्भाषी माहाभाग्यम्,
तस्मात् माहानाग्याहेतोरपि सन देवताया बहुधा
भज्यते, प्रकृतिभेदेन वा अप्रकृतिभेदेन वा ब्रह्मान्, निगमो-

ऽपि हि भवत्यैश्वर्य्यप्रस्थापकः,—“रूपं रूपं मुखं बीभ-
वीति मायाः कृष्णानसृन्व १” पट्टिस्त्राम् । निर्यद्विः
परिसुहृत्तमागात् स्वैर्मन्त्रैरर्त्तुपा ऋतावा ॥”—इति (अ-
सं० ३, ३, २०, ३) । यथा यथा च लक्ष्यं तथा लक्षणं प्रवर्त्त-
यितुमर्हति, दृष्टानुविधानाच्छब्दसः, शब्दसि हि लक्ष्ये यावद-
भिधानं देवतानानात्वविधिव्यवस्था । संवादसूत्रानि च कथा-
शुभादीनि इन्द्रमरुदादिसंवादव्यपदेशहेतुना गमयन्ति, तद-
व्यवस्यमपासितुम् । तथा त्रिस्थानानां यान्यसद्वरवर्त्तीनि हवि-
र्षहनरसादानलक्षणान्यग्नीन्द्रसूर्याणां कर्माणि विद्वान्यर्थ-
दर्शनहेतूपहंसितानि त्रित्वं गमयन्ति, तदपि चाव्यवस्यमपा-
सितुम् । तथाचैकात्म्यमिन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमित्वाद्यो
गमयन्ति निगमाः,—“इन्द्रं मित्रं वरुणमुग्निमाहुरयो द्विष्यः
स संपूर्णो गुरुत्मान् । एकं सद्विप्रो बहुधा ब्रह्मन्त्यग्निं
युमं मातुरिष्वाणमाहुः ॥”—इति (अ० सं० २, ३, २२, ६) ।
तदव्यवस्यमपासितुम् । त्रिष्वपि चैतेषु पक्षेषु ऐश्वर्य्यमप-
रिहीयं देवतायाः । तत्रैवं सत्यैकात्म्यं तावदान्वित्य प्रति-
समाधानम् ।—

“एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति” । साक्षा-
भाष्यादेकस्य देवतात्मनः प्रकृतिभेदेन चाप्रकृतिभेदेन चेति ।
चेतनाचेतनविकरणधर्मित्वादात्मानं विकुर्वतोऽस्य अन्ये देवाः
प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अग्नीन्द्रसूर्याणां परस्परापेक्षमन्यत्वम्,
अनन्यत्वं त्वेकेन देवतात्मना महता सह । यथा घटादीनां
मृदा, न ह्यङ्गितमहान्यतिरिच्यन्ते, भेदेनापहणात् । न
चाह्वान्यनपेक्ष्य प्रत्यङ्गानि भवन्ति, न ह्यधिष्ठानमनपेक्ष्य प्रत्य-
धिष्ठानं नाम भवति । तस्मादग्नीन्द्रसूर्यात्मकस्य देवतात्मनो-
ऽङ्गानि,—जातवेदोवायुमग्नमृतीनि, प्रकुन्ध्यष्टप्रभृतयश्च प्रत्य-

ज्ञानि । स एष महानात्मा अमोन्द्रसूर्याद्यहप्रत्यङ्गभावेन
व्यूहमनुभवन् एकोऽपि सन् बहुधा स्तूयते ॥

“अपि च” एवं कृत्वा “सत्त्वानाम्” अस्वादीनां “प्रकृति-
भूमभिः ऋषयः स्तुवन्तीत्याहुः” । प्रकियन्ते अस्यां सर्वे
विकारा इति प्रकृतिः, स सत्तालक्षणो महानात्मा हिरण्य-
गर्भ इति । यस्मिन् हि,—“स एष महानात्मा सत्तालक्षणः,
तत् परम्, तत् ब्रह्म—० स भूतात्मा, सैषा भूतप्रकृतिः”
—इति । तस्या भूमा बहुत्वम्, अनेकधा विपरिणामः ।
स्थावरजङ्गमभावेन । प्रकृतेर्भूमानि बहुत्वानि यानि सत्त्वानां
तैरनन्यविषयत्वं पश्यन्तः कार्यकारणयोरनन्यत्वात् कारण-
महिमभिः तान्यस्वादीन्यमिष्टुवन्तीत्याहुरात्मविदः । तद्यथा,
—“द्यौस्तो^१ पृष्ठं पृथिवी शरीरमाकान्तारिक्षम्”—इत्येव-
मादीनि । आत्मैव सर्वं स्थावरजङ्गममित्येवैव पश्यन्नेधे
'मूलेभ्यः स्वाहा, शाखाभ्यः स्वाहा'—इत्येवमादिभिस्तेन तेन
वैशेषिकेण स्थावरजङ्गमात्मना प्रकृतेरभिर्न नावस्थानेनाव-
स्थितो महानेवात्मेज्यते, न ह्यदेवता यागमर्हति । यावच्चा-
न्यदपि किञ्चिदेवमकारमदेवताभिमतमिष्यते । गृह्ये च
बलिप्रभृतिकर्मादौ सर्वत्र स एवेत्युपेक्ष्यम् ॥

“प्रकृतिसार्वनाम्नराच्च” एतदुपपन्नम्, नैताः च देवताः
देवतावत् स्तूयन्ते, किन्तु महानेवायमात्मा विश्वरूपः स्तूयत
इति । प्रकृतिसार्वनाम्नरादिति । नतिमात्रं नाम नामनं
सञ्ज्ञा सर्वत्वेन नाम सर्वनाम, प्रकृतेः सर्वनाम प्रकृतिः सर्व-
नाम, तद्भावाः प्रकृतिसार्वनाम्नराच्च, तस्मात् प्रकृतिसार्वनाम्नरात्
हेतोः । यस्मात् महामाग्ययुक्ता देवता प्रकृतिः, यस्माच्च
सर्वत्वेन नता, तस्माद्देतोर्नताः च देवताः देवतावत् स्तूयन्ते ।

अपि चैतदभिहितम्,—‘आगन्तूनि वार्यान् मन्यमानो

हरितोहिहरितादीनिन्द्रादीनां मनुष्याश्च वदन्त्येवमवेत्य न
 रुच्यगन्धिधीयत इति स न मन्वेत'—इति । अत्र ब्रूमः,—
 मनुष्यधर्मविपरीतो हि देवताधर्मः, अनेष्टव्यमनुष्याणामै-
 ष्टव्यं च देवतानाम् । तत् कथम् ? इति । अतो भेदमाश्रित्य
 प्रतिसमाधीयते,—“इतरंतरजन्मानो भवन्ति” । इतरंतर-
 प्रकृतयो देवाः, ऐश्वर्यात्, न मनुष्याणामिय शक्तिरस्ति, अने-
 ष्टव्यात् । मनुष्याणां हि पिता, पुत्रं जनयतीति पिता
 प्रकृतिः, न पुनरिच्छापि पुत्रः पितरं जनयति । देवानां
 स्वर्गः सूर्योऽजायत,—“एष प्रातः प्रभुवति”—इति हि विज्ञा-
 यते, तस्मात् सूर्यस्याग्निः प्रकृतिः । सूर्यस्याग्निः सायं
 जायते, तस्मादग्नेः सूर्यः प्रकृतिः । अदितिर्दक्षो दद्याच्च
 अदितिरिति । अद्याध्यात्मेश्वरः,—कोष्ठयादग्नेर्नाद इन्द्रः,
 बलादिन्द्राभ्यमानः अग्निरित्येवमादि । स एष सर्वधाम्य-
 विरूपो देवताधर्मः । तासां सामान्यानां हाभाग्यस्य । तत्रैवं
 मत्तयश्चमध्यवसातुम्,—यथा मनुष्याणामागत्योऽश्वादेव स्त-
 यैव देवतानामपीति । तस्मात् दीपानुपपत्तिरनागन्तुत्वात्
 देवाद्यादीनामिति ।

अथ किमर्थमोष्मराः मन्ती देवता जायन्ते ? इति,—
 “कर्मजन्मानः” कर्मफलसिद्धये लोकस्य अग्निवायुसूर्या
 जायन्ते, न ह्यीतेभ्य अन्ते लोकस्य कर्मफलसिद्धिः स्यात्—
 विद्यमानमपि चैश्वर्यमेष्टव्येवति न प्रप्यातिमियात्, ईशित-
 त्वमर्थमप्रतीत्य । तस्मादेष्टव्यमपस्थापनाय जायन्ते ।

कर्मफलसिद्धेयं लोकमनुजिह्वयन्तः कुत पुनर्जायन्ते ?—
 “आत्मजन्मानः” योऽसावेक आत्मा बहुधा स्तूयत इत्युपात्तः,
 सर्वमूर्तिस्थितौ उपरतमर्थमूर्तिः, प्रमये भावास्त्यः सम्भावः,
 इन्द्रकाशे पांडाकान् विभज्य जगद्वाच विमर्ति, तस्माज्जायन्ते

इत्यात्मजन्मानः । क एव तस्मात् जायते ? इति चेत्, सत्यम् ।
सर्वं तस्मात् जायते न कामकारिण, देवास्तु तमात्मानं
पश्यन्तो योगेन ततः कामकारतो जायन्ते । किमेषां
जन्म ? यदेवामिच्छतां सङ्ख्यानुविधायिकर्मानुरूपं यथा-
कालमात्मनः कार्यकारणमुत्पद्यते, तदेतेषां जन्म, तदनी-
श्वराणां नास्ति ॥

यतश्चेश्वरास्ते तस्मादात्मनस्तत्सङ्ख्यानुविधायित्वात्
“आत्मैवेषां रयः भवति, आत्मा अयः, आत्मा आयुधम्, आत्म
इवधः, आत्मा सर्वं देवस्य” । तत्र यदुक्तम्,—‘अस्मादीनि
सत्त्वानि, अक्षरयप्रभृतौनि च द्रव्याणि अदेवताः’—इति, एत-
दयुक्तम् । देवता एवेमाः, रथादिरूपेण हि देवतैवात्मानं
विहृत्य प्रकृतिभेदेन रथादिसमर्थं साधयति । सा तद्रूपा
सती रथादिस्तुत्या स्तूयते, सा च स्तुतिसमवेतमर्थमाशासितं
स्तोतृस्तेनैव रूपेण साधयितुमशमिति ॥

तस्मात् “माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि”
तासामेव तिसृणामग्न्यादीनां माहाभाग्यादैश्वर्ययोगादा-
त्मानमनेकधा विकुर्वतीनामेकैकस्याः प्रतिविकारं नामधेय-
प्रतिजन्मात् तेनैव रूपेण धारयन्त्यात्मानमिति “यत्कामः
पिर्यस्यां देवतायामार्थपत्नमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते”—इत्यस्य
सत्त्वणस्यान्वाधातः, तस्मात्सम्यगेवोक्तमिति । अथवा स्तुति-
सङ्क्रमन्यायेन चतुर्दशेऽध्याये “यन्नसंयोगात् राजा स्तुतिं
समेत”—इत्यत्र पुनः प्रतिसमाधास्यामहे ॥ ५ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ (द्वादशाध्यायस्य) सप्तमाध्यायस्य प्रथमः

द्वितीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथि-
वौस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो
द्युस्थानस्तासां माहाभाभ्यादैकैकस्या अपि
बह्वनि नामधेयानि भवन्त्यपि वा कर्मपृथक्त्वा-
द्यथा होताध्वर्युर्व्रह्मोद्गातेत्यथेकस्य सतोऽपि वा
पृथगेव स्युः पृथग्वि सुतयो भवन्ति तथाभिधा-
नानि यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि
विभज्य कर्माणि कुर्युस्तत्र संस्थानैकत्वं सम्भो-
गैकत्वञ्चोपेक्षितव्यं यथा पृथिव्यां मनुष्याः
पशवो देवा इति स्थानैकत्वञ्च सम्भोगैकत्वञ्च
दृश्यते यथा पृथिव्याः पर्वण्येन च वाय्वादित्याभ्यां
च सम्भोगोऽग्निना चैतरस्य लोकस्य तत्रैतन्-
रराष्ट्रमिव ॥ १ (५) ॥

“तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः”—इति उपोद्घातः ।
“सैषा देवतोपपरीक्षा”—इत्यधिकारे वर्तमाने “यत्काम
अपिर्यस्याम्”—इत्येवमादि मन्त्रलक्षणदेवतासुक्तम्, तत् पुन-
रदेवतात्वादशब्दादीनाम् “आ नो मित्रो वरुणो अर्यमा”—
इत्येवमादिषु ध्याइत्यमानमपेक्षा “स न मन्देत”—इत्येव-
मादिनाचिन्ते “माहाभाभ्याम् देवताया एक आका बहुधा
सूयते”—इत्येवमादिना “पुरष एवेदं सर्वं यद्गतं यच्च
भाष्यम्”—इति (ऋ० सं० ८, ४, १०, २) । एवमादिभ्यो

मन्त्रवाक्येभ्यः—“अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य”—इत्येवमा-
दिभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः—“एष इन्द्र एव प्रजापतिः”—इत्येवमा-
दिभ्यश्चैकात्म्ये सामर्थ्यमुन्नीयात्मवित्पक्षेण, आत्मेवेदं सर्वम्—
इत्यैकात्म्यमुक्तम् । आत्मपिदां 'ह्यात्मन्युपजातविशिष्टभाव-
नानामात्मशरीरस्थानामात्ममयमेवेदं सर्वमनुपश्यतामात्मार्यः
सर्वो वेदोऽन्दा च सर्वा वाक्, न ह्यात्मनोऽन्यद् व्यतिरिक्त-
मभिधेयमस्ति, स त्वशेषाद् यदभिधानमभिदध्यात् । अथ
पुनरुपक्रमः पुरुषार्थस्य,—प्रथममनियन्त्रीफलकस्थानीयेन
केवलेनाधियक्षेण तत्र चावधाने अधिदैवताध्यात्मज्ञानं किञ्चिद्
विदुषः पृथगात्मनो देवताः पश्यतः, परिच्छिन्नफलाभिप्राय-
स्याधियक्षं प्रयुयुक्षमाणस्य, पूर्वजन्माविद्यावासितान्तःकरण-
स्याभिधानस्तुतिभेदाभ्यां विधिमन्त्रार्थवादविद्यारसेन यथा-
ग्रहं, प्रयगिव देवताः प्रकाशन्ते । तदुक्तम्,—“अथ योऽन्यां
देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद”—इति ।
तदाहुः,—“आत्मयाजी ज्ञेयान् देवयाजी वा ? इति, आत्म-
याजीति च ब्रूयात्” तदेवं ब्रह्मा देवताह्वयस्य मूलम्, ऐकात्म्य-
मात्मविटः प्रत्यवभासते, यावदभिधानन्तु याज्ञिका, प्रति-
विधिमन्त्रप्रधानात्, यज्ञावशिष्यते, तन्नैरुक्तात् प्रत्यवभासते
अत एदमुच्यते,—“तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः” । तिस्र
इति सङ्ख्या । एवेत्यवधारणमितरो पक्षौ अपेक्ष्य ॥

कतमास्ताः ? इति,—“अग्निः पृथिवीस्थानः, वायुः वा
इन्द्रः वा अन्तरिक्षस्थानः, सूर्यः द्युस्थानः” । कयोपपत्त्या
त्रित्वं परिजगृहुः ? स्थानभेदात्, प्रत्यक्षलिङ्गादन्यार्थदर्श-
नाच्च, लिङ्गं विधा हि भवति,—“विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव
आदिद् गन्धर्वो अभवद् द्वितीयः । तृतीयः पिता जनिती-
पद्मीनामुपां गर्भं व्यदधात् पुराता (ऋ० सं० य० वा० सं०

१०, ३२।"—इत्यत्र, अजस्रं नाभावध्येकमर्पितम्"—इति (ऋ० सं० ८, ३, १०, ३)। अन्यार्थदर्शनाच्च। "प्रजापतिर्वीन् महिम्नोऽसृजताग्निं वायुं सूर्यम्"—इति "प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यो रसान् प्राहृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षात् सूर्यं दिवः"—इति "अग्निः पृथिवीस्थानः, वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः, सूर्यो द्युस्थानः"—इति। "तिस्रः"—इति प्रकृतेः स्वरूपप्रदृष्ट्यात् स्थानभेदं त्रित्वे हेतुमुपसं-सूचयति। कुतो नियमः? अग्न्यादीनां पृथिव्यादिषु निगमेभ्यः,—“पृथिव्यसि जन्मना वशासाग्निं गर्भमधत्वाः, अन्तरिक्षमसि जन्मना वशासा वायुं गर्भमधत्वाः, द्यौरसि जन्मना वशासाऽऽदित्यं गर्भमधत्वाः”—इत्येवमादिभ्यो निगमेभ्यः ॥

“वायुर्वेन्द्रो वा”—इति किमेकस्य पर्यायवचनावेतौ शब्दौ, उताभिधेयौ भिद्येते? इति। कुतः सन्देहः? उभयथा हि प्रसिद्धिः,—प्रत्यभिधानाचार्यभेदो दृष्टः,—गौः अश्वः इति, यथाभिधानभेदेऽपि चैकार्थता दृष्टा,—हस्तः करः पाणिः इति यथा। अतो युक्तः संशय इति। याज्ञिकपक्षे तावददोषः। अर्थभेदेऽपि चैतेषां यावन्त्यभिधानानि तावत्यो देवताः, अस्य पुनराचार्यस्य स्वसिद्धान्तावलम्बिनः “तिस्र एव देवताः”—इति प्रतिज्ञावतः कुतो वायुन्द्रशब्दयोरर्थभेदः? भेदे हि प्रतिज्ञादानि स्यात्, अपि च भेदेऽभिप्रेते नैकवचनेन निरदेश्यदन्तरिक्षस्थान इति, अभिधानमात्रे भिन्नेऽप्यभिधेयस्य चाभेदे अन्तरिक्षमस्य स्थानमित्युपपत्तेः। यद्व्येकवचनो विशेष्योऽन्तरिक्षस्थानशब्देन विशेष्यते, इतरथा ज्ञान्तरिक्षस्थानो दत्त्ववक्षत् द्वयोर्विशेष्ययोः। अपि च “वायुवायाहि दर्मतु”—इति (ऋ० सं० १, १, १, १)। वायोः प्राधान्यस्तुतिमुदाहृत्य

तां निरुच्य तस्यौ सोमपानसम्बन्धसुपलब्धः,—ऐन्द्रत्वं च सोम-
 स्वावेत्य “अंशुरं शुष्टे”—इत्येतस्मिन्, “आ त्वमिन्द्राय प्यायस्व”
 “तुभ्यमिन्द्रः प्यायेताम्”—इति नान्यत्रेन्द्रशब्दात् सुख्याभिस-
 म्बन्धिनी मध्यमात् सोमपान सम्भवतीति प्रतीत्य वायुशब्द-
 स्त्रेन्द्रशब्दस्य समानार्थतां दृढमवधार्य चतुर्थमाणी वायु-
 शब्दस्य मध्यमादर्थान्तरे वृत्तिमपर्यायशब्दवादिनमाक्षि-
 पत्वाह “कमन्धं मध्यमादेवमवच्छत्”—इति । उत्तरमपि
 च यमुदाजहार निगमं “तस्यैवा परा भवति”—इत्युपोह-
 त्वैतदैन्द्रादेव सूक्तात् “अस्येन्द्रस्य वायोर्यथा भेदो न विद-
 स्येत्, तथा अन्नमेवमभिवहेयुः”—इति वायुशब्दस्त्रेन्द्रविशे-
 षणत्वं प्रतीत्य इन्द्रप्रधानत्वात् सूक्तस्य च इन्द्र उपात्तः ।
 तस्मादाचार्यस्य मध्यमपर्यायवचनावेतौ शब्दाविति ।

सद्यपि तु पर्यायवचनत्वे मुख्यतरः सम्बन्धो मध्य-
 मस्येन्द्रशब्देन, तथा वायुवरुणेन्द्रादिभिः । तत् कुत ।
 तथा निगमे दर्शनात्,—“सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा २
 प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चि-
 किर्त्वास्तस्मा - ३ इन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहा”—इति
 सा प्रथमा संस्कृतिरित्येतस्मिन्नुक्तामन्विनोर्हवनमन्त्रे ये
 मध्यमो वरुणोऽपि मित्रोऽग्निः, तस्ये इन्द्राय सुत-
 माजुहोत इति वरुणादीन्यनुक्रम्य विशेषतयतुर्थ्यन्तेन इन्द्र-
 शब्देन सम्प्रदानेन सम्बन्धाति तस्यै मध्यमायेन्द्रायेति, तस्मात्
 सम्प्रदानेन सामानाधिकरण्यात् मन्त्रान्ते मध्यमशब्देन्द्रशब्द-
 योर्मुख्यतरः सम्बन्ध इति गम्यते, यथा मध्यमस्य ज्योतिर्पे
 मुख्यः सम्बन्ध इन्द्रशब्देन, तथेतरयोरपि पार्थिवोत्तमयोर-
 ग्निसूर्यशब्दाभ्याम्, प्रसिद्धतरत्वात् सम्बन्धस्य, न तथेतरै-
 र्जातवेदःप्रस्थाभिः । सति च गौणमुख्यत्वे युक्तं यदन्याभि

धानेन प्रमिश्रतरमस्यन्धेन पार्थिवस्य ज्योतिष उपदेश क्रियते,
न जातवेद प्रभृतिभिः, तद्योत्तमस्य सूर्यग्रहेण अवहेम
क्रियते, न मयिष्टभगप्रभृतिमिरिति ॥

काम्यान् पुनर्मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेश क्रियते, पार्थिवो-
त्तमयोरैकेकेन । इति । मध्यमस्य हि द्वौ कर्मात्मानौ विद्यु
द्वायुप्यौ । तयोरनित्यदर्शन एको विद्युदायः, नित्यदर्श-
नस्तु वायुः । त्वमिन्द्रियप्रत्यक्ष । तत् कथं नाम चिदपि
स्थानेन्यभिमानिन्यो देवताः कर्मात्मभिरप्येव प्रत्यक्षत एवो-
पदिष्टा स्युः । इत्यतः “वायुर्मध्यमस्यान.”—इति वायु-
प्येक कर्मात्मना मध्यमस्थानमुद्दिश्यामुच्यत्वाद् वायुभिधा-
नस्य, सुप्यत्वाच्चैन्द्राभिधानस्य “इन्द्रो वा”—इत्याह । एव
सुभय कृत भविष्यति,—अनुपरतक्रियायापारता च मध्यमस्य
वायुप्येक कर्मात्मना इतरज्योतिर्विदुर्दर्शिता भविष्यति,
सुप्येक चेन्द्रग्रहेण सुप्य सम्बन्धोऽपरिहापितो भविष्यती-
त्युभयसुक्तम्,—“वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्यान”—इति । न तु
पार्थिवोत्तमयोर्द्वौ द्वौ कर्मात्मानौ स्तौ यथा मध्यमस्थानस्य,
तस्माददोषो मध्यमस्याभिधानद्वयोक्तविति ॥

आह,—यदिदमभिधानबहुत्व जातवेदी वैश्वानर इत्ये-
वमादि, त्रित्वे सत्येतत् किं हतम् । इति । उच्यते,—
“तासां माहाभाष्यात् एकैकस्या अपि बह्वनि नामधेयानि
भवन्ति” । तासांमेव तिसृणामन्यादीनां माहाभाष्यात् ऐश-
्वर्ययोगात् एकात्मानमनेकधा विकुर्वतीनाम् एकैकस्याः प्रति
विकारं जातवेद, वैश्वानर, यक्ष, रुद्र, अग्निनी, उषा
इत्येवमादीनि बह्वनि नामधेयानि भवन्ति, प्रतिस्थान स्वप्र-
कृत्यमेवादौकात्म्यदेवैकत्वं न जहाति सा सा देवतंति ।

“अपि वा त्रिमंश्रजात्” । अपि चैव विकरणधर्मिन्दा-

—“हरिभ्याम्” पृथग्वायोः—“नियुक्तिः” पृथक् सूत्र्यस्य—हरि-
द्विः, पूष्णोऽजाभिः, अरुचीभिर्गोभिरुषसाम् । स्तुतिव्यवहारे
च प्रायश्चित्तम्, तदनुपपन्नञ्च पर्यायवचनत्वे तेषाम् ।
ते वयं स्तुतिनियमात् पश्यामः पृथक् पृथगग्निवैश्वानरप्र-
हृतय इति ॥

“तथाभिधानानि” । यथैव हि स्तुतिभेदात् स्तुत्यभेदः,
एवमेवाभिधानभेदादभिधेयभेदोऽपि भवितुमर्हति । प्रसिद्ध-
तरं चेदं लोके प्रण्यभिधानमर्थभेद इति, न तथैकस्थानिकाभि-
धानता । तस्मात् पृथक् पृथगग्निजातवेदोवैश्वानरादि-
शब्दानामभिधेया इति स्थितिः । स्तुतिष्वेव हि अभिधान-
भेदत इति समानार्थता हेत्वोः ? इति चेत्, न, विधावप्य-
भिधाननियमदर्शनात्,—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्” इति
येनैवाभिधानेन चोद्यते, तेनैव निर्वपणादारभ्य समाप्यते,
तस्मादसमानार्थतेति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम् “कर्मपृथक्कादिति” । अग्ने-
कान्तिक एव दृष्टान्तः, दृष्टो हि प्रकृतिभेदात् प्रतिकर्मभेदः,
मा च पृथक्कादिव्यवस्था माहाभाग्यादित्याचार्येणात्र पृथक्के
हेतुर्न प्रयुक्तः, दृष्ट एव हि याज्ञिकपक्षे प्रत्यभिधानमर्थभेद
इति । तत् किमेकत्वं नास्त्येव ? तस्मास्ति, शुणतः ॥

कथम् ? “तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च उपेक्षित-
व्यम्” । तत्र तस्मिन् पृथक्के सति संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं
च उपपत्तित ईक्षितव्यम् । तत्र दृष्टान्तः,—“यथा पृथिव्यां
मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम्, सम्भोगैकत्वं च
दृश्यते” । सह स्थानतया एकत्वं स्थानैकत्वम्, पृथिवीत्यन्ते
यावता सह भावेन समानं स्थानम्, ते सर्वे तदपहृतेन गृह्यन्ते,
एवमुत्तरयोरपि स्थानयोः । एवमकारमेकत्वं सम्भोगैकत्वं

चोपेक्षितव्यम् । सम्भोगहेतुकमेकत्व सम्भोगैकत्वम् । सम्भोगो
नाम इतरैतरोपकारित्वम्, समानकार्यतेत्यर्थः । तच्च पुन-
र्भिन्नस्थानानामपि भवति, किमङ्ग पुनः समानस्थानाना-
मिति । “यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च, वायादित्याभ्या च
सम्भोगः” । कथम् ? पृथिव्योपधुत्यत्तौ स्वकार्यारम्भे पर्ज-
न्यवायादित्यङ्गतमुपकारमपेक्षते । तदुक्तम्,—“अथैकपत्ति
पृथिवीमनुपा” —इति (ऋ० सं० ७, ७, १८, ३) । “अग्निना
च इतरस्य लोकास्त” । तदप्युक्तम्,—“अग्निर्वा इतो वृष्टिं
समीरति, “दिव जिन्वन्त्यग्नयं” —इति च (ऋ० सं० २, १,
२३, ५) । तदेवमकारमेकत्व कार्यैकत्वात् स्थानैकत्वाद्वा
भाक्तं न प्रतिषिध्यते, लोकेऽपि समानकार्यता भवति येषां
तेषामैक्यमित्युच्यते ॥

क पुनरन्ताविरोधी भेदाभेदे दृष्टान्तः ? इति । उभये
हि प्रमाण भेदाभेदवादिनः—आत्मविबैरुक्तयाज्ञिका, न हि
ते स्वमनीषिकया भेदाभेदौ प्रकल्पयन्ति, किन्तु हि ? मन्त्रार्थ-
सुहिष्ठ । तस्माद् वक्तव्यः समस्यसौ दृष्टान्तः ? उच्यते,—
“तत्र एतत् नरराष्ट्रम् इव” । यथा राष्ट्रमित्यभेद, नरा इति
भेदः, एव पृथिव्यग्निरित्यभेदः, जातवेदा वैश्वानर इति भेदः ।
एवमुत्तरयोरपि स्थानयोः । तथा आत्मैक्यभेदः, लोकाश्च
लोकिनश्चेति भेदः । सर्वत्रैव सामान्यविशेषधर्मो द्रष्टव्यः ।
पुरुषबुद्धरपेक्षातश्च गुणप्रधानतोऽपेक्षा पुरुषानुरागविशेषतः ॥

तत्रैव सति आत्मविद् आत्मनि त्रित्वनानात्वे गुणोक्तव्य तद-
ङ्गप्रत्यङ्गभावेन कल्पयित्वाकमात्मानं पश्यन्ति । तथा नानात्वै-
कत्वे नैकत्वा इति द्वित्वे, तथा त्रित्वैकत्वे याज्ञिका नानात्वे ।
एवमेषामविरोधः । अस्ति हि शब्दार्थयोः वस्तुप्रतिवस्तुवशेन
तदुदरपेक्षया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्तितुं शक्तिः, न तु

स्वाभाविकमभिधानाभिधेयसम्बन्धसकृतकमप्रत्यक्षमानावभिधानाभिधेयो ज्ञेयताम्, न ह्यग्नेरवभास्य प्रत्यक्षमानशक्तिः, अथभास्यस्य चावभास्यमानता शक्तिर्व्यवधानमन्तरेण विद्यन्ते, न ह्यकृतक स्यमप्यधीतको विकस्यते । वैदिकानां पदवाक्यप्रमाणानामात्मभावानु शयवशेनात्मवित्तैरुक्तयाज्ञिका वेदस्याविपर्यासिनोमप्यध्यात्माधिदेवाधियज्ञविषयनियतामर्थाभिधानशक्तिं विपर्यासिनोमिव मन्थमाना परस्परतो विपर्ययन्ते । तदेतत् सर्वथापि भेदाभेदवर्ति देवतासतत्वं यथापहं वक्तृप्रतिवक्तृवशेन प्रस्थातिमुपनयत् । स्तुतिरूपकेणात्मनोऽर्थसतत्वं तेषांभूत मन्त्रैराविष्क्रियते । तदुक्तम्,—“तत्रोपमार्थेन युज्यन्ता भवन्ति”—इति, दर्शितवैतश्चक्षेण,—“न त्वं युयुक्ते”—इति । निष्ठितरूपत्वेन स्वे स्वे विषयेऽध्यात्मादो परमार्थतया ऐकाग्र्ये निष्ठा, तदन्तत्वात् वाचः । तदुक्तम्,—“यतो वाचो निवर्त्तन्ते”—इति ॥ १ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानां पुरुषविधाः स्मृत्येकं चेतनावद्वहि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानान्यथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते । ऋष्या त इन्द्र सविरस्य बाहू यत्सङ्गृभ्णा संघवन् काशिरित्ते । अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः । आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि कल्याणीर्जाया सुरगं गृहे ते । अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः । अङ्गौर्द्र पिब च प्रस्थितस्य । आनुर्कथ्य अधी हवम् ॥ २ (६) ॥

“अथाकारचिन्तनं देवतानाम्” । आह,—माहाभा-
ग्याद् देवताया विकरणधर्मित्वानियम आकारे, अथ नियमः ?
नन्वेतत्तु व्याघातान्माहाभाग्याद्देवताया इत्येतद्व्याहृत्यते,
तस्मादथाकारचिन्तनं देवतानामित्येतदनारभ्यम् ? उच्यते,—
आरभ्यमेव । प्रकृतिसत्तामनपेक्ष्य विकरणं नाम देवताधर्मो
नास्ति, तस्मात् प्रकृतिचिन्त्यते देवतायाः । अपि च, यत्
एवैश्वरा देवास्तत् एवोभयभावित्वात् किमाकारवत्त्वं स्वभावो
देवतायाः अथवा निराकारवत्त्वम् ? इति सतत्त्वपरिज्ञानाय
चिन्त्यते ॥

अस्तु तावदियं चिन्ता, किमिदमविशेषेण पञ्चमयस्य।-
चिन्ताया विषय, उत वा कस्मिंश्चिदेवैकस्मिन् पक्षे द्वयोर्वैत-
चिन्त्यते ? इति ॥

इह तावदात्मविदामेक आत्मा स प्राग्विकारापत्तेः सन्नात्र
उदस्यसर्वाकृतिः, सर्गस्थित्योरुपात्तसर्वाकृतिः, तदेवमसावना-
कृतिः, सर्वाकृतिर्या ? इत्यनास्यदभूतोऽस्याचिन्ताया आत्म-
वित्पन्नः ।

अथ पुनर्यदासाधुपात्तविस्थानावस्थो नैरुक्तपक्षाभिमत-
मग्निवायुसूर्याभावं विभर्ति, तदापि प्रत्यक्षत्वादविषयत्व-
मस्याचिन्तायाः । प्रत्यक्षत्वात्तेषामपौरुषेयविध्यस्य तत्पक्षे-
ऽप्याकारचिन्ता विषयाभावादुदस्यत एव ।

अथ पुनर्यात्रिकानां यावदभिधानं देवतापक्षवादिनाम्
अग्निवायुसूर्याभिधानानि प्रत्यक्षार्थाभिधानसम्बन्धीनि, ज्ञात-
वेदो रुद्रेन्द्रपर्वन्त्याग्निप्रभृतोऽन्यप्रत्यक्षार्थाभिधानसम्बन्धीनि, शब्द-
मात्रं प्रत्यक्षम् । अभिधानानां लोके दृष्टमाकृतिपदार्थव-
त्त्वम्, अनाकारार्थवत्त्वञ्च, रुद्रेन्द्रादीनां शब्दानां मन्त्रग-
तानां लौकिकैर्मनुष्यादिशब्दैर्यायाकाशादिभिर्वाभिधानपक्षं

तुल्यम् ? तत्रैतद् भवति, अप्रत्यक्षत्वादुदाह्यभिधानानाम-
र्थस्य,—किन्तु खल्वमो रुद्रादिशब्दाः मनुष्यादिशब्दवदाका-
रवदर्थेनार्थवन्तः, उत वायुात्माकाशादिशब्दवदनाकारेण ?
इति ।

एवमयमस्याचिन्ताया याज्ञिकपक्षो विषयः “अपि वा
पृथगीय स्युः”—इति । अतएव याज्ञिकपक्षादनन्तरमिद-
मारब्धम्,—“अथाकारचिन्तनं देवानाम्”—इति ॥

किमाकारस्य चिन्त्यते,—किमस्ति उत नास्ति ? इति ।
यद्यस्ति कौटुम्भः ? इह द्विविधा आकारिणोऽर्थाः,—चेतना-
च्चाचेतनाय । तत्र चेतना मनुष्यादयः, अचेतनाय पाषाणा-
दयः । तत्रैतद् भवति किममो मनुष्यादियच्चेतना, उत
पाषाणादियदचेतना द्रव्यभावम् ?—इत्युपोक्तस्य संशयः ॥

तदुच्यद्वासाय पक्षः परिस्पष्ट्यते,—“पुरुषविधाः स्युः इति
एकम्”—इति । मन्त्रप्रत्ययमस्तित्वं देवताया अभ्युपगतम्,
—यत्काम इत्युपक्रम्य तदेवतः स मन्त्रो भवतीति, सति हि
देवतास्तित्वे तद्देवतत्वं मन्त्रस्य । यदि चैवमाकारोऽपि
तत्प्रत्यय एव भवितुमर्हति ? अस्ति चेदं पौरुषविध्यं मन्त्रेषु
देवतासम्यन्वीनि । यत उच्यते,—“पुरुषविधाः स्युः इति
एकम्” । मन्त्रेषु दर्शनम् इति वाक्यशेषः । ‘पुरुषविधाः’
पुरुषप्रकाराः, पुरुषविग्रहा इत्यर्थः ॥

कोऽत्र हेतुः ? “चेतनावद्वहि स्तुतयो भवन्ति” । ‘हि’-
शब्दो हेत्वर्थः, यस्याच्चेतनावतामिव स्तुतयो मन्त्रा अभिधा-
यका भवन्ति । पूर्वा वतिर्मत्वर्थे, उत्तरस्तुत्यर्थे, तस्मात्
पुरुषाकारविग्रहा इति ॥

ननु चैतन्यमपुरुषाकारवियद्वाशामपि गवादीनामस्ति ?
न, नास्ति । न तु ते विवेकक्षमा आसन्नचेतनाः, लोकोऽपि

यस्य हिताहितविवेकनक्षयं विशिष्टं सविज्ञानं न भवति,
तमधिकृत्य ब्रुवते निश्चेतनोऽयमिति । एवमेते च भवादयः
सत्यपि चैतन्ये आधनचेतनत्वाच्च विदुः स्वस्तनम्, न लोका-
ल्लोकाविति ज्ञायते, तस्मादचेतना इवोपेक्षन्ते । पुरुषस्तु
वेद स्वस्तनम्, वेद लोक्कालोक्, मर्त्येनानृतत्वमीप्सतीति ।
तस्माद्विज्ञातपरिज्ञानात् पौरुषविध्यस्यैव सिद्धाधियवि-
तत्वादनपेक्षसामान्यं विशिष्टचैतन्यः पुरुषो नियम्यते ।
यथैव चेतयमाना अर्थान् पुरुषाः श्रूयन्ते, तथैव देवता अपि ।
तस्मात् “पुरुषविधा. अयः”—इत्युपपन्नम् ॥

“तथाभिधानानि” यथैव पौरुषविध्यमुपपद्यते चेतना-
वत्सदृशस्तुतिभिः तत् प्रति ताः कारण भवति, तथैव संवाद-
स्तुतेषु परस्परमभिधानानि उक्तप्रत्युक्तानि सम्बद्धार्यानि
परस्परतः, कथाशुभोयादिषु कुतस्त्वमिन्द्रेत्येवमादीनि
तस्मात् पौरुषविध्यं देवतानाम् ॥

अथाप्ययमपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम्,—“पौरु-
षविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते” । पौरुषविध्यत्वे यान्यङ्गानि, तैः
संस्तूयन्ते । तद्यथा,—ऋष्या तं इन्द्रं स्वविरस्य ब्राह्मं
“यत् संजृम्णा मघवन् काशिरित्ते” ।—

“उरुं नो' लोकमनुनेपि विद्वान् सर्वं ज्योतिरभयं
स्रस्ति । ऋष्या तं इन्द्रं स्वविरस्य ब्राह्मं उपस्थेयाम शरणा
बृहन्ता ।”—इति (ऋ० स० ४, ०, ३१, ३) । शयोरार्षम् ।
विष्टुप् । ऐन्द्री । एकादशित्यामैन्द्रस्य यशोर्विषाया याच्या ।
'उरु' विस्तीर्णं 'लोक' य. त्वम् 'न.' अस्मान् 'अनुनेपि' अनु-
भयसि, स्वेन सुकृतेन कर्मणा गच्छतां गमनानुग्रहे वर्त्तसे ।
'सर्वं ज्योति.' आदित्यसमानं प्रकाशेन लोकम्, 'अभयम्'
'स्रस्ति' स्वस्ययनाय । तस्य 'ते' तव ययम् 'इन्द्र !' 'ऋष्या'

अथो एतो रेपणो अतूणाम्, 'खविरख' महतः 'बाह' हस्तौ
'वृहन्ता' वृहन्तो महान्ती, 'शरणा' शरणौ आश्रयणीयो,
नित्यम् 'उपस्थेयाम' उपतिष्ठे मेत्येतदाग्रास्यरे ।

“यत् सद्गुणान् मयवन् काशिरित्ते” — इति (ऋ० सं०
३, २, १, ५) । आख्यातः शेषः । एवमस्मिन् मन्त्रद्वये बाहुः,
सृष्टिसम्बन्धदर्शनात् स्तुत्यस्यैन्द्रस्य पौरुषविध्यम्, अन्यथा वि-
वितयाभिधानत्वं मन्त्रयोः, तथा च सत्यानर्थक्यं मन्त्राणाम्,
सर्वेषां शास्त्रस्य च तदर्थक्यप्रभूतस्य । तस्मा भूदित्यवश्य-
मेवेष्टव्यं पौरुषविध्यं देवतानामिति ।

“अथापि” अयमप्यपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम्—
“पौरुषविधिकोः द्रव्यसंयोगैः” । तद्यथा—“आ हाभ्या
हरिभ्यामिन्द्र याहि” “कृष्णाणीर्जाया सुरर्षे गृहे ते” ।—

“आ हाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याद्या चतुर्भिः रा वृद्धिभिर्हय-
मानः । आष्टाभिर्दशभिः सोमपेयसुयं सुतः सुमन् मा
सुधस्काः ॥”—इति (ऋ० सं० २, ६, २१, ४) । गृहमद-
अपि । ऐन्द्रो । त्रिष्टुप् । हे भगवन् । ‘इन्द्र’ यदि तावत्
तव द्वौ हरो सन्निहितौ, ततस्तावेव रये युक्ता, ताभ्याम्
‘हरिभ्याम्’ ‘यायाहि’ । अथ चत्वारः ? ततस्तैः ‘चतुर्भिः’
अथ षट् ? ततस्तैः ‘षड्भिः’ अथाष्टौ ? ततस्तैः ‘अष्टाभिः’
अथ दश ? ततस्तैः ‘दशभिः’ ‘आ’ याहि । इदं ‘सोमपेय’
सोमपानकर्म प्रति । किम् ? इति । एवं ब्रूमहे,—‘अयं’ ‘सुतः’
सोमोऽभिषुतः त्वदर्थम्, स त्वं हे ‘सुमन्’ सुधन । ‘मा’ केन-
चित् ‘सुधः’ संधामं ‘कः’ कार्थी, अविलम्बितमागच्छेद्य-
भिप्रायः ।

‘अष्टाः सोममस्तमिन्द्र यायाहि कृष्णाणीर्जायाः सुरर्षे
गृहे ते’ । यत्रा रयस्य वृहतो निधानं विमोर्षनं याजिनो दक्षि-

यावत् ॥”—इति (ऋ० सं० ३, ३, २०, १) । विश्वामित्रस्या-
र्घम् । त्रिष्टुप् । शरियोजनस्यानुवाक्त्वा । हे भगवन् ! ‘इन्द्र !’
‘अपाः’ पीत्वानसि ‘सोमम्’ एतस्मिन् कर्मणि । स त्वं पुनः
‘अस्य’ गृहं ‘प्रयाहि’ । यस्मात् तव ‘कल्याणोः जायाः’ ‘तव’
‘वृद्धतः’ च ‘रयस्य’ ‘निधान’ रयशाला, ‘विमोचनं’ च ‘वाजिनः’
जित्वा सधाममागतस्य, ‘दक्षिणावत्’ अथदपि, ‘सुरण’
यक्षद्रमणीयं तत्तत्सर्वं ‘ते’ तव ‘गृहे’ वर्त्तते । तस्मात्
पुनरस्तु प्रयाहि ॥

—एयमेतयोर्मन्त्रयोर्हरिष्टवजायारयाभिसम्भवात् पीत-
पविध्यमिन्द्रस्य, न ह्यपौरुषविध्ये सति सम्बन्धो जायादिभि-
रस्ति ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुः पौरुषविध्ये । अतमः ?
“पौरुषविधिकैः कर्मभिः” सम्भूयन्ते देवता । तद्यथा,—
“सुतोन्द्र पिबे च प्रस्थितस्य” “आ शुत्कर्णं शुधी हवम्” ।

“इदं इपिर्मघयन् तुभ्यं रातं प्रति सम्बुडह्णानो गृभाय ।
तुभ्यं सुतो मघयन् तुभ्यं प्रकीरं होन्द्र पिबे च प्रस्थितस्य ॥”
—इति (ऋ० सं० ८, ६, २१, २) । अग्निपुतो नाम सूर-
पुत्र, तस्यार्घम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रो । हे ‘मघवन् !’ ‘इन्द्र !’

‘इदं’ ‘इपि’ आज्यादिकम्, ‘तुभ्यं रातम्’ मनसास्त्राभिः
निरुप्तम्, पूर्वं निर्वपणादौ संस्कारकाले । तदिदानीं हे
‘सम्बुड !’ ‘अष्टणानः’ अष्टयन् ‘प्रतिगृभाय’ प्रतिगृहाय ।
अपि च ‘तुभ्यं’ त्वदर्थमेवाय ‘सुतः’ अग्निपुतः सोमः । अपि
च हे ‘मघवन् !’ त्वदर्थमेवैषः पुरोडाशः ‘पक्वः’ । स त्वम्
अस्य सोमस्य ‘प्रस्थितस्य’ ‘अहि पिबे च’ स्वमशमिति शेषः ।

“आ शुत्कर्णं शुधी हवन् नू चिदधिष्व मे गिरः । इन्द्र
सोममिन्द्रं मम कृष्या युजसिदस्तरन् ॥”—इति (ऋ० सं० १,

१, २, ३) । मधुच्छन्स चापिम् । अनुष्टुप् । ऐन्द्री ।
 ओतारी यस्य कर्णौ अप्रतिहतयवणौ सर्वत्र, स भवति श्रुत-
 कर्णः, तस्य सम्बोधनम्—हे 'श्रुत्कर्णः' । 'आ' चाभिसुस्थेन
 'शुधि' शृणु त्वम् 'हवम्' प्राञ्जानमस्माकम् । श्रुत्वा च 'नू-
 दित्' पुराण इव 'दधिव' धारयस्व, एता. अष्यद्'मिरः' ऋद-
 येन । किञ्च, हे भगवन् । 'इन्द्र ! 'मम' 'इमं स्तोमम्'
 'युज.' त्वद्युक्तस्य त्वा प्रत्याहृतस्य पुन. पुनरपि ; बुवतः 'क्ष्व'
 कुरुष्व श्रोतुम् 'अन्तरम्' अणमित्यर्थः ।

एवमनयोर्मन्त्रयोरध्याशृणुहीति प्रामत्स्न्यपूर्वकादरश्वप-
 पूर्वको विनियोगः, स न सम्भवन्नपौरुषविध्यो, न हि गवा-
 दयोऽध्याशृणुहीत्युक्ताः क्लिप्तं प्रपद्यन्ते । तस्मात् कार्य-
 कारणसन्निवेशो मनुष्यवद्देवतानाम्, कार्यकारणपेक्षं च
 विज्ञानम् । तदेवमेतेभ्यो मन्त्रदर्शनेभ्यः स्थित पौरुषविध्यं
 मन्त्रदेवतानामिति ॥ २ (६) ॥

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमपि तु यद्
 दृश्यतेऽपुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी
 चन्द्रमा इति यथो एतच्चेतनावद्वि स्तुतयो
 भवन्तोत्यचेतनान्यथेवं स्तूयन्ते यथाक्षमभ्युती-
 न्योपधिपर्यन्तानि यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः
 संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवत्यभिक्रन्दन्ति
 हरितेमिरासमिरिति भावस्तुतिर्यथो एतत्पौरु-
 षविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव सुखं
 रघं युयुजे चिन्तुरश्विनमिति नदीस्तुतिर्यथो

एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव
 होतुश्चित् पूर्वं हविरद्यमाशतेति यावत्सुति-
 रेवापि बोभयविधाः स्युरपि वा पुरुषविधाना-
 मेव सतां कर्मात्मान एते सूर्यथा यज्ञो यजमा-
 नस्यैव चाख्यानसमयः ॥ ३ (७) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ७,२ ॥

“अपुरुषविधाः स्युः इत्यपरम्” दर्शनमिति वाक्यशेषः ।
 तदुक्तम् “अपाञ्च ज्योतिषव मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म
 जायते, तन्नोपमार्येण युद्धवर्णा भवन्ति”—इति विज्ञायते ।
 तदाहुः “नैतदस्ति यद्देवास्तुरम्”—इति, “न त्वं युयुत्से”—
 इत्यपि चैतदुक्तमेव ।

“अपि तु यत् दृश्यते” देवानां किञ्चित् “अपुरुषविधम्”
 अपुरुषप्रकारं तदित्यर्थः । “तद्गत्या—अग्निः, वायुः, आदित्यः,
 सूर्यवै, चन्द्रमाः—इति” । प्रत्यक्षत एतान्यपुरुषप्रकाराणि
 इत्येतेषामतोऽन्यथाभ्युपगमे दृष्टवानिः स्यात्, न चैतदिष्टम् ।
 तस्मादपुरुषविधा अग्न्यादयः, तस्मात्मान्याददृष्टा इन्द्रादयो-
 ऽप्यपुरुषविधाः, न हि मतुष्यत्वे तुल्ये कैचिदाकारिणः केचि-
 दनाकारिण इति, तथैव देवतानामपि हि न्यायः । तस्माद-
 पुरुषविधा इति ।

“यद्यो एतत् चेतनावद्वात् हि स्तुतयः भवन्ति इति, अचे-
 तनान्यपि एवं स्तूयन्ते, यथा—अक्षप्रभृतीनि शोषधिपर्क-
 न्तानि” । तस्मात् चेतनावत्स्तुतिमन्त्रमहेतुः पौरुषविधौ
 देवतानाम्, अचेतनेष्वप्यक्षादिषु चेतनावत्स्तुतेर्दृष्टत्वादिति ।

“यद्यो एतत् पौरुषविधिकैः अहैः स्तूयन्ते इति” अय-

प्यनुग्रहः कृतो भविष्यति । “यथा,—यज्ञः यजमानस्य”
कर्मात्मा, इदमेतेनाहं संस्क्रियते, इदमेतेनाहमुपचीयत इति
संस्कृतममुष्मिन् लोके परेति इति च विज्ञायते ।

“एष च चाख्यानसमयः” । भारते चाख्यानसमय एष
एव सिद्धान्त इत्यर्थः ।—पृथिवी, स्त्रीरूपेण भारवतारणाय
ब्रह्माण ययाचे । अग्निश्च ब्राह्मणरूपेण वासुदेवार्जुनावुभौ
खाण्डवं ययाचे । पुरुषरूपेणाग्निरूपेण च खाण्डवं ददाह ।
—इत्येवमादि ॥

तदेतच्चतुर्धा भिद्यते, मन्त्रार्थदर्शनादेव ।—(१) पौरोषवि-
ध्यम्, (२) अपौरोषविध्यम्, (३) कर्मार्थाभयविध्यम्, (४)
नित्यमीभयविध्यमेवेति । सर्वे चैतदुपपद्यन्ते, माहामाग्ये
मथैश्वर्यात्, कथमिव देवता न स्यात्—अमूर्त्ता, स्मृता,
एकधा, द्विधा, बहुधा चेति यथा तु वर्त्तमानास्यग्निम्
मन्त्रद्वयः तथा तथा अस्तुवन्, सर्वथैवादोषः, फलदर्शनात् ।
नानावस्यादर्शनवदास्यातृणा परिदेवनानिन्दादिव्यपि चेन्ना-
दीनां कामकारतस्तद्रूपमवस्थितानां सा सा स्तुतिरेव, न
निन्दा । उक्तञ्च,—“हीना न निन्दा, स्तुतिरेव साध्या देवान्
मर्त्तः सम्यगभिदुयात् क. । शक्तिश्चयेऽप्यध्यवस्यन्ति मिष्टाः
स्तोतुं न पश्यन्ति गतिं यतोऽन्याम् ॥”—इति ॥ ३ (७) ॥

इति निरुक्तहस्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ७, २, ॥

—
द्वितीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात्तासां
भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामोऽवैतान्यग्निभक्ती-

न्ययं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री चिह्नत्
 'स्तोमो रथन्तरं' साम ये च देवमणाः समा-
 म्नाताः प्रथमे स्थानेऽम्नायौ पृथिवीलेति
 स्त्रियोऽथास्य कर्म वहनञ्च हविषामावाहनञ्च
 देवतानां यच्च किञ्चद् दार्ष्टिर्विषयिकमग्नि-
 कर्मैव तदथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो
 वरुणः पर्जन्य षटतव आग्नावैष्णवञ्च हविर्न
 त्वृक् संस्तविकौ दशतयीषु विद्यतेऽथाप्याग्ना-
 पौष्णं हविर्न तु संस्तवस्तर्पितां विभक्तिस्तुति-
 ष्टचसुर्दाहवृत्तिः ॥ १ (८) ॥

अथाकारचिन्तनव्यवधानाद् देवतात्रयाधिकारस्य तद्वि-
 शेषविवक्षया तदनुष्मृतये च स एतत् प्रकरोति,—"तिस्रः
 एव देवताः—इति" । यः पुनस्तत्र विशेषो विवक्षितः, स
 उच्यते,—“तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः” । तासामेव
 तिमूणां भक्तिसाहचर्यम् । भक्तिश्च साहचर्यञ्च भक्तिकृत वा
 साहचर्यमिति । लोकादीनामेवाग्न्यादिभिर्मज्जन भक्तिः,
 सहचरभावः साहचर्यम् । तत् किमर्थम् ? उच्यते,—असं-
 विज्ञातपदे मन्त्रे भक्त्या साहचर्येण वा यथा देवता गम्येते-
 त्येवमर्थं भक्तिसाहचर्यमुच्यते ।

यदेवमुच्यता तर्हि कानि किञ्चित्तीति ? इति । तदुच्यते,
 —“अथ एतानि अग्निभक्तीति” । अथेति विशेषाधिकारे ।
 अग्निं भजन्ते, अग्निना वा भज्यन्ते—इत्यग्निभक्तीनि ।
 कृतमानि ? “अयं लोकः”—इत्येवमादीनि अग्निभक्तीन्वग-

न्तव्यानि । “ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने” । तद्यथा,—आग्नी, अग्नाः, आवाणः, अभौयवः इत्येवमादीनि । “अग्नायो, पृथिवी, इला—इति स्त्रियः” । ‘इला, पृथिवी, अग्नायो’—इति क्रमेण वक्तव्ये क्रमभेदोऽग्नायो तत्समाना-
ख्यानात् सविस्तृततरा, न तथा पृथिवीति, तस्मात् प्रथम-
मुच्यते, ततः पृथिव्याथयसुखन्मादग्नेर्न तथेला, परोक्षाद-
भिधेयस्य । ‘आग्नी’—मध्ये ‘तिस्रो देवीः’—इत्यत्र इला,
भारत्याः दुस्यानाया अनन्तरं त्र्यमाणा,—“आ नो यज्ञं
भारती तूर्यमेत्वित्तामनुष्वत् (ऋ० सं० ८, १, ८, २)”—इति
कथं पृथिवीस्थाना ? इति । उच्यते,—अनुयाजेषु सामर्थ्यात्,
“द्यां भारत्यादित्वैरस्पृष्टत् सरस्वतीमं रुद्रेर्ब्रह्मावीदिद्वै-
स्तया वसुमत्या”—इत्यतः सामर्थ्यमुचीय वसुसाहचर्यात् इहै-
वेत्येति चाग्निभक्तिरित्येत्वाह, रुद्रेः साहचर्यात् सरस्वती
मध्यस्थाना, आदित्यैः साहचर्यात् भारती दुस्यानेति ॥

“अथाप्य कर्म” अथास्याग्ने, कर्म सहभावि, अनन्यदेव-
तागामि, यत्संयोगादसत्यप्यग्निग्रष्टे चाग्नेय एव मन्त्रो
भवति । “वहनश्च हविषाम्”—इत्येवमादि । “दार्ष्टिविष-
यिकम्” दृश्यनुषङ्गे यस्य विषयः, तद्दार्ष्टिविषयिकम्, प्रका-
शादि कर्मैत्यर्थः । “अग्निकर्मैव तत्”—इति पुनर्वचनमाद-
शयम्, आध्यात्मेऽपि यावान् कश्चित् प्रकाश इति ॥

“अथाप्य अमायिका देवाः” येः सह अग्निं स्तूयते ।
तद्यथा, “इन्द्र, सोमः”—इत्येवमादयः । मन्त्रस्वभावप्रदर्श-
नाय संस्तवीदाहरणम् । अग्नेः पूर्वनिपादाद् देवताहन्
मुच्यता ।—

“अग्न इन्द्रश्च द्राघयो दुष्टोणे मुतावतो शुचमिहोप-
यातम् । अर्मधेन्ता सोमपेयाय देवा ॥”—इति (ऋ० सं० १,

१, २५, ४) । विश्वामित्रस्येयमार्षम् । विराट् । अनुष्टुप् । आय-
यणे विनियोगः । हे भगवन् ! 'अग्ने ।' त्वम् 'इन्द्रः च' 'देवा'
देवौ अस्य 'दाशुषः' दत्तवतः इवीधि, यजमानस्य 'दुरीणे' यज्ञ-
गृहे 'सुतावतः' अभिषुतवतः 'यज्ञम्' सोमम् । 'अमर्धन्ता' मृधं
सप्राप्तं कुर्वाणौ अन्तरा केनचित् सह । 'सोमपेयाय' सोम-
यानार्थम् 'उपयातम्' इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“अग्नीषोमाविमं सु मे' शृणुतं हृपणा इवम् । प्रति
सक्तानि इव्यं तु' भवतं दाशुषे मयः ।”—इति (ऋ० सं० १,
६, २८, १) । सोमेन सह संस्तवः । गोतमस्यार्षम् । अनुष्टुप् ।
पौर्णमासि अग्नीषोमस्यानुवाक्या । हे 'अग्नीषोमौ !' शुवा-
मुच्ये । 'इमं' 'इवम्' आह्वानं 'मि' मम 'सु' सुष्ठु 'शृणुतम्'
'हृपणा' हृपणौ वर्णितारौ । श्रुत्वा चागच्छतम् । आगत्य च 'प्रति-
हर्ष्यत' प्रतिप्रेषत, मया पूर्वं प्रेषितो प्रति कामयेथाम्
इमानि सक्तानि श्रोतुम् । श्रुत्वा चेमानि 'भवत' 'दाशुषे'
शुवां हविर्दात्रे 'मयः' शुष्ठावित्यर्थः ॥

“त्वं नो' अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेतोर्वयासि-
सौष्टाः । यजिष्ठो वर्जितमः शोशु'धानो विष्ठा देर्षामि प्र
सुमुग्धयस्वत् ।”—इति (ऋ० सं० १, ४, १२, ४) । वरुणेन
मन्दवः । यामदेवस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । अवभृथे विनियोगः ।
हे भगवन् ! 'अग्ने ।' 'त्वम्' 'नः' अस्मान् यथावत् 'विद्वान्'
जानानः भक्ता मम एते इति । 'वरुणस्य देवस्य' यः अस्मान्
प्रति 'हेतः' क्रोधः, तम् अनेनावभृथकर्मणा 'अवयासिसौष्टा'
अपगमय । किञ्च, यः त्वं 'यजिष्ठः' यष्टृतमः, देवानां हीदृत्वे
वर्त्तमानः 'वर्जितमः' षोडृतमय इविषाम्, स त्वं पुनः 'शोशु-
धानः' देदोष्यमानः तेषु तेषु कर्मसु 'विष्ठा' विष्ठांनि सर्वाणि

निरुक्तम् । । [उत्तरपट्टकम्,

‘देपांसि’ देव्याणि ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘अस्मत्’ अस्मत्तः ‘मुमुक्षि’
मुञ्च पययोजयेत्यर्थः ॥

“अग्नीपर्जन्यावर्तेत धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा सुष्टुतिं
नः । इडामन्यो जनयतु गर्भमन्यः प्रजातीरिष्य आर्धत्त-
मग्ने ॥”—इति (ऋ० सं० ४, ८, १६, ६) । पर्जन्येन संस्तवः ।
भरद्वाजस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । हे ‘अग्नीपर्जन्यौ !’ युवाम् उच्येधे ।
‘अवतम्’ अवच्छतम् इमां ‘धियं’ इदं कर्म प्रति, ‘मे’ मम
‘अस्मिन्’ ‘हवे’ आह्वाने ‘सुहवा’ सुहवी स्वाप्तानौ ‘सुष्टुतिं’
शोभनातिमां स्तुतिं श्रोतुम् । आगत्य च श्रुत्वा इमाम् ‘इडाम्’
अन्नम् ‘अन्यः’ एकः ‘जनयतु’ जनयतु, ‘गर्भम् अन्यः’ गर्भमेको
जनयतु । तौ युवामेवं प्रतिसंवत्सरं ‘प्रजावतीः’ प्रजासंयुक्ताः
‘इष्य’ अन्नानि ‘आ’ आभिमुख्येन स्थित्वा ‘धत्तं’ दत्तम्, ‘अग्ने’
अस्मभ्यमित्यर्थः ॥

“अग्ने देवा इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परिभूष्य
पिब ऋतुना ॥”—इति (ऋ० सं० १, १, २८, ४) । ऋतुभिः
संस्तव । मेधातिथेरार्पम् । गायत्री । ऋतुयाजेषु विनि-
योगः । ‘हे भगवन् । ‘अग्ने’ ‘देवान्’ ‘इह’ अप्पाकां कर्मणि
‘आपह’ । आहूय देवान् ‘सादय’ ‘योनिषु त्रिषु’ सवनेषु
त्रिषु । एतान् यथाकालं यज । अमुना प्रकारेण ‘परिभूष्य’
सर्वतो देवयोगिनालदुरन्ध्र एतं यज्ञम्, आत्मना ‘पिब’ चैतं
मोमम् ‘ऋतुना’ सह ॥

“अग्नाविष्णवं हविः” । हविर्षष्ट्यात् हविष एव सम्प्र-
दानार्थत्वम् । या ऋचः ताः संस्तवेनाग्नाविष्णोः सन्ति ।—

“अग्नाविष्णू सजोपसेमा बर्हन्त वां गिरः । दुन्वैर्वाजे-
भिरागतम् ॥”—इति । वामदेवस्यैवमार्पम् । गायत्री । आग्ना-
रेण्ये हविषि विनियोगः । हे ‘अग्नाविष्णू’ ‘सजोपसा’

सजोषसो नित्य सह जोषणौ नित्य समानप्रोतौ 'वा' युवा
सुचेये । 'इमा' एता युष्मद्'गिर' अस्मत्स्तुतय 'वर्धन्तु'
वर्धयन्तु युवाम् । तृचौ च सत्वामस्तमदयै 'द्युम्नै' द्योतन
वद्धि 'वाजेभि' अन्नैरभ्युदयतै 'अगतम' अस्थान् प्रत्याया
तम् ॥

“न त्वृक सस्तविकी दशतयीषु विद्यते” । ‘न —इति
प्रतिषेधः । ‘तु शब्दोऽवधारणार्थः । ‘ऋक’ ‘सस्तविकी’
सस्तवयुक्ता, ‘दशतयीषु’ दशमण्डलावयवप्रविभागेन तापत
इति दशतय ऋग्वेद, तस्य शाखा दशतय्य, तासु एकापि
हविष्यविनियुक्ता अस्त्रमध्यपातिनो ऋज अन्नाविष्ठा सस्त
विकी नास्ति । स्यादप्यन्यत्र सस्तविकी, न तु दशतयीषु ।
असस्तवेन वा दशतयीष्वपि इत्युक्तं दर्शयति, एवमतन्मया
निपुणमन्विष्यत इति ।

अथाप्ययमपर उक्तं,—“अथाप्यान्नापोष्ण” “उदि”
एव, “न तु सस्तव” । तस्मिन् हविषि किन्तु पृथक् पृथ
रीव अग्नि स्तूयते पूषा च “तत्र” तस्मिन् सस्तवे अग्नि
पूष्णौ “एता विभक्तस्तुतिम् ऋचम्” “उदाहरन्ति” नैरुक्ता
॥ १ (८) ॥

पूषा त्वेतः च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवन-
स्य गोपाः । स त्वैतेभ्यः परिददत् पितृभ्यो-
ऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः । पूषा त्वेतः प्रच्या-
वयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपा इत्येव हि
सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः स त्वैतेभ्यः
परिददत् पितृभ्य इति सांशयिकस्तुतीयः पादः

पूषा पुरस्तात्तस्थान्वादेश इत्येकमग्निरुपरिष्ठा-
त्तस्य प्रकीर्त्तनेत्युपरम् । अग्निर्देवेभ्यः सुवि-
द्विचयेभ्यः । सुविद्वं धनं भवति विन्दतेर्वैको-
पसर्गाद्भक्षतेर्वा स्याद् द्युपसर्गात् ॥ २ (६) ॥

“पूषा त्वेत.”—इति (ऋ० सं० ७, ३, २३, ३) ।
देवद्वयसौ यामायनस्यार्थम् । त्रिष्टुप् । पुनः शवस्य कर्णे
प्रमोतानुमन्त्रणे विनियोगः । सः प्रमोत उच्यते । ‘पूषा’ भग-
वान् “आदित्यः” पद्यामधिपतिः, सः ‘त्वा’ त्वाम् ‘इतः’ मनु-
ष्यलोकात् विशिष्टेन पद्या ‘प्रस्थापयतु’ ‘विद्वान्’ अथ्यवहित-
ज्ञानः । सर्वत्र ज्ञानाध्यवधानादेव च ‘भनष्टपशुः’ । ‘भुवनस्य
गोपाः’ । ‘भुवनस्य’ भूतजातस्य ‘गोपाः’ रक्षिता । उपर्यव-
स्थितः ‘सः’ पूषा, एवंलक्षणः, ‘त्वा’ त्वां प्रगमय्य ‘एतेभ्यः’
चन्द्रसण्डलोपान्तवासिभ्यः ‘पितृभ्यः’ ‘परिददत्’ परिददात् ।
तदुक्तम्,—“दक्षिणायनात् पितृलोकम्”—इति । ‘अग्निः’ अपि
चैतेभ्यः उत्क्राव्य ‘देवेभ्यः सुविद्विचयेभ्यः’ ये विद्युतो मध्ये
निवसन्ति, तेभ्यः परिददात् । तदुक्तम्,—“चन्द्रमसौ वैद्यु-
तम्”—इति । स त्वमेवमुभावपि देवलोकपितृलोकावभ्यङ्ग्यो-
त्थायोः प्रमोतस्व । उक्तञ्च,—“ये देवयानाः पितृयानाश्च लोकाः
सर्वास्ताननृणाः सञ्चयेम”—इति ।

“स त्वेतेभ्यः०”—इति सांशयिकः तृतीयः पादः । संशयो-
ऽस्मिन्नस्तीति सांशयिकः, तृतीयः पादोऽस्या ऋचः । कथं
कृत्वा ? यथा,—“पूषा पुरस्तात्” पूषा त्वेतयथावयतु—
इति, “तस्य अन्वादेशः”—इति एकम् । सामर्थ्याद्दर्शनम् ।
तथा व्याख्यातमेव । त्रयः पौष्ठाः पादाः, एक एवास्मैयः
एवमियं विभक्तस्तुतिः । अथवा द्वावुत्तरावाग्नेयी ।

तत्र अर्थयोजना,—पूणा प्रचावित सन्तं सोऽग्निर्वै-
द्यमाणश्चामेतेभ्य पित्र्यो देवेभ्यः सुविदविवेभ्य परिद-
दातु, मा पित्र्य प्रेतेभ्य इत्यभिप्राय । न प्रेतं दिष्टमिती-
ऽमृत एव हरन्तीत्यपेक्ष सर्वनाम्नसोत्तरेशामग्निशब्देन
सम्बन्धमविरुध्यमान व्यपेक्ष्य अकल्पयत् । “अग्नि उप-
रिष्ठात्, तस्य प्रकीर्तना—इति अपरम्”—इति ॥

“सुविदत्र धन भवति”—“विन्दते वा” “एकोपसर्गात्”
सु—इति एतेन एकेन उपसर्गेण उपसृष्टात् । “ददाते वा”
“दुपसर्गात्” सु विध्या द्वाभ्याम् उपसर्गाभ्या युक्तात् । तद्
येषामस्ति, ते सुविदत्रिया ॥ २ (८) ॥

अथैतानिन्द्रभक्तौन्यन्तरिक्षलोको माध्य-
न्दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप् पञ्चदशस्तोमो बृह-
त्साम ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने
याय स्त्रियोऽथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो
या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तदथास्य
संस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा
बृहस्पतिर्ऋक्षस्यसतिः पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायु-
रथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूषा रुद्रेण च
सोमोऽग्निना च पूषा वातेन च पर्जन्यः
॥ ३ (१०) ॥

“अथ एतानि इन्द्रभक्तौनि”—इति । पूर्ववत् सर्वम् “अन्त
रिक्षलोको”—इत्येवमादि । “ये च देवगणा समाम्नाता”
मरुदादयः । “याय स्त्रियः” अदिद्याद्याः ।

“अथ अस्य कर्म” ।—“रसानुप्रदानम्” अवस्थायनम्, वर्षादि, “हवबधः” मेघबधः, “या च का च बलकृतिः” चन्त्यापि । “इन्द्रकर्म एव तत्”—इति आदरार्थं पुनर्वचनम्, अपि कीटपिपीलिकादिषु, यद्वलेन क्रियते सर्वम्, इन्द्र-कर्मैव तदिति ॥

“अथ अस्य संस्तविकाः देवाः” । “अग्निः, सोमः”—इत्येवमादयः । तथाया,—

‘इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजे’षु भूपथः । तद् वां चेत्ति प्र वीर्यम् ॥”—इति (छं० सं० ३, १, १२, ४) । विज्ञा-मित्रस्वार्पणम् । गायत्री । ऐन्द्राग्नौ हविषि विनियोगः । हे ‘इन्द्राग्नी’ ‘रोचना’ रोचनी दीपनी हविषा च उदकेन च ‘दिवः’ ‘परिभूपथः वाजेषु’ अस्मान् सर्वतः, येनाग्नेषु स्वामित्वेन भवेमहि, तथा कुरुतम् । ‘तत्’ वीर्यम् ‘वाम्’ भवतः ‘प्र’ पक्षटम् अहम् ‘चेत्ति’ ज्ञाने, येन परिभावयथा यागेषु श्रोतॄन् पुरः । अत एवमागाच्छहे ॥

सोमेन संस्तवः,—“इन्द्रासोमा ममृचशंसम्”—इत्यत्र व्याख्यातः ।

यहयेन संस्तवः,—“इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नः”—इति व्याख्यातः शेषः ॥

“इन्द्रापूषणो वयं मृत्यार्यस्सुस्तये” । इवेसु वाजसातये ॥”—इति (छं० मं० ४, ८, २१, १) । पूषणा संस्तवः । भरद्वाजस्थेयमार्पणम् । गायत्री । ऐन्द्रापूषणौ हविषि विनियोगः । हे ‘इन्द्रापूषणो’ ‘सख्याय’ समानग्यानाय ‘सुस्तये’ सस्रयनाय च, ‘वाजसातये च’ अथसमनाय च ‘इवेम’ आह्वयामहे युवा वयं नित्यं यज्ञेषु इदमागाच्छहे ॥

“इदं दोमास्ये” इति प्रियमिन्द्राबृहस्पती । उक्तं मदं

मस्यते ॥”—इति (ऋ० सं० २, ७, २५, १) । वृहस्पतिना
सस्तवः । वामदेवस्त्रार्षम् । गायत्री । ऐन्द्रावाहेस्पत्ये हविमि
विमियोगः । हे ‘इन्द्रावृहस्पती ।’ ‘इदं’ ‘हविः’ यद् वयं दध्म,
तत् ‘प्रियम्’ इष्टम् ‘आस्ते’ ‘वामं’ चक्षुः । यत् च इदम्
‘उक्तं’ ‘मस्यते’ ‘मदः च’ प्रतिगरेण सद्यः, तद्यं वा प्रियमस्तु ।
इत्येतदाश्राप्सहे ॥

“विश्वं भुव्यं मधवाना युवीरिदार्पयु न प्रमिनन्ति व्रत
गम् । अष्टेन्द्रावृहस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना
जगातम् ॥”—इति (ऋ० सं० २, ७, २, २) । वृहस्पतिना
सस्तवः । गृह्यमदख्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । ‘विश्वं’ सर्वं जगत्
सत्यं यावदिदमस्ति । किञ्च, हे ‘मधवाना’ मधवानौ
नवन्तौ ‘इन्द्रावृहस्पती ।’ युवासुच्ये । ‘युवी’ युवयोः
र्षम् एतत् स्मभूतम् । किञ्च, यतः सर्वस्वेष्टानो स्यः, यतः
शापद्यं आपोऽपि न प्रमिनन्ति न हि सन्ति, ‘व्रतम्’ कर्म
वा युवयोः यथासद्वत् कर्तते । यौ युवाम् एवमतिमहाशु-
भावौ, तौ ‘नः’ अस्माकम् ‘अष्टे’ आभिमुख्येन इदं ‘हविः’
जगातम् आगच्छत भोजुम् । ‘युजा’ युजो ‘इव’ सहचारिणी
वाजिना वाजिनी रथात् विमुक्तौ वुभुक्षु स्वम् ‘अन्नम्’ ।
इत्येतदाश्राप्सहे ॥

“इन्द्रापर्वता वृहता रथेन वामीरिष्यथावहत सुवीराः ।
त हव्यान्ध्रैरेषु देवा वर्चं वा गोभिर्लिप्या मदन्ता ॥”—
ति (ऋ० सं० २, २, १८, १) । पर्वतं न संस्तव । विश्वामित्र-
रेयमार्षम् । त्रिष्टुप् । हे ‘इन्द्रापर्वता’ इन्द्रापर्वतौ । ‘देवा’
वौ युवासुच्ये । ‘वृहता’ महता रथेन, महतोदकरहणेन उद-
दानेन ‘वामोः’ वननीयाः ‘इषः’ अस्त्रानि ‘आवहतम्’ आवह-
न् इरयन्त, व्रीह्यादीनि प्रेरयन्तम् । ‘सुवीराः’ गोमनवीराः ।

तत स्वे काले ईक्षानानामस्माक 'वीत' भक्षयतम् 'इव्यानि'
पुरोडाशादीनि 'अध्वरेयु' । 'वर्धेयाम्' च 'गौर्भि' सुतिभि
पुन पुन प्रतिकर्म 'इत्या' अन्वेन 'मदन्ता' मदन्तौ वृष्यन्तौ ।
इत्येतदाशास्त्रहे ।

"इन्द्राकुक्ता वर्धमाना रथेना वामस्य । अपि कर्णे वर्धन्तु ।
नि पौमदभ्यो निर्धमयो नि पधस्य । अघोनो हृदो वर्धयन्तु
मासि ।"—इति (ऋ० स० ४, १, ३०, ४) । कुत्सेन सस्तव ।
अवस्योरार्पम् । त्रिष्टुप् । 'इन्द्राकुक्ता' हे इन्द्राकुक्ता । 'वर्ध
माना' वर्धमानौ उद्धमानौ रथेन । युवा युवे । 'आवर्धन्तु
वाम' 'अव्या' अग्रा 'अपि' 'कर्णे' नित्य कामये । ततश्च
कर्मणा परितोषित, अस्माभि 'निःपौमद्वर' 'निर्धमय'
सर्वत अरीन् 'पधस्यात्' समानस्यानादन्तरिक्षादग्न्य अप ।
तत पीपध्याद्युत्पध्या काष्ठ कुर्वाणौ । 'मघोनः' मघान्त्ये-
तानि 'तमासि' 'हृद' हृदयस्य छादकानि अनाकालभय-
हृतानि 'वरय' वारयथ । इत्येतदाशास्त्रहे ।

"इन्द्राविष्णु इ हिताः शम्बरस्य नव पुरो नवति च अथि
ष्टम् । शत वर्चिनः सहस्रं च ग्राक इयो अप्रत्यसुरस्य
वीरान् ।"—इति (ऋ० स० ५, ६, २४, ५) । विष्णुना
सस्तव । वसिष्ठस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । त्रैधातव्या विनियोग ।
हे 'इन्द्राविष्णू' युवा 'इ हिता' स्थिरीकृता 'शम्बरस्य भवति
नव च पुर' मेघस्य असुरस्य वा स्वभूता पुर 'अथिष्टम्'
हतवन्तौ स्य । ताय त्वा मेघान्तर्गता 'शत' वर्चिन'
दोषितमत अववतो वा 'सहस्रस्य साकम्' अवस्थितान् सह
भावेन एकनिश्चयान् 'इथ' हतवन्तौ स्य । 'अप्रति' अप्र-
तीकारान् 'वीरान्' 'असुरस्य' शम्बरस्य स्वभूतान् । यी युवा

मेतदतिदुष्करमकार्षम्, तावन्माकमपि शत्रून् हवः । इत्येत-
दाशामहे ॥

“इन्द्रवायू इमे सुता सप्त प्रयोमिरागतम् । इन्द्रो वाः
सुयन्ति हि ॥”—इति (ऋ० सं० १, १, ३, ४) । वायुना
संस्तवः । मधुच्छन्दस आर्षम् । गायत्री । उपात्तद्विकर्मा-
त्मनोऽपि हि मध्यमस्य एकस्यापि वायुिन्द्रभावेन विकरण-
धर्मित्वात् द्वित्वं विभक्तः नैरुक्तपक्षेऽपि द्विवचनसंस्तुतिर-
विरुद्धा, यथा एकस्त्रोदकस्य द्विपातस्त्रस्य द्विवचनोक्तिः ।
ऐन्द्रवायवस्य ऋक्स्य पुरोऽनुवाकवेद्यम् । हे ‘इन्द्रवायू ।’ युवा-
सुच्ये । ‘इमे’ ‘सुताः’ अभियुताः ‘इन्द्रवः’ सोमाः इत्यर्थः ।
सुसंस्तुताः सोमा यस्मात् ‘उयन्ति’ कामयन्ते युवामात्मपा-
नाय, तस्मात् उपागच्छतम् पातुमेतान् । कथं पुनरुपा-
गच्छतम् ? ‘प्रयोभिः’ अग्नेः अस्मात्तन्मदेयैरभ्युद्यतैः । इत्ये-
तदाशामहे ॥

“अद्यापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते” । ‘अद्य’गम्यः प्रकृतात्
इन्द्राद् विमेषतो मित्रादीन् प्रकरोति । ‘अपि’—इति सन्धा-
यने । प्रकृताभ्यस्तिष्ठभ्यो देवताभ्यः पराण्यपरेणामिधानेन
संस्तवयुक्तानीति । भेदपक्षे अविरोध एव, नैरुक्तपक्षे यद्वि-
रुद्धाभासमिव किञ्चिदत्र, तदिन्द्रवायुसंस्तवे प्रतिसमाहितम् ।
‘मित्रो वरुणेन’—इत्येवमादिषु या प्रथमया निर्दिश्यते, सा
मुख्या स्तुतिः, या तृतीयया निर्दिष्टा, सा अमुख्या ।

“आ नो मित्रावरुणा हृतेर्गव्यं तिसुक्षतम् । मध्वा
रजोऽसि सुक्रतू ॥”—इति (ऋ० सं० १, ४, ११, ६) । विष्वा-
मित्रस्यार्षम् । गायत्री । मित्रावरुणाः पयस्यायाः पुरोऽनु-
वाक्या । ‘मित्रावरुणा’ हे मित्रावरुणौ ! ‘सुक्रतू’ गोमन-
कर्माणौ ! युवासुच्ये । ‘गव्यं तिसुक्षतम्’ यवसीदको-

त्यक्तये 'रत्नांसि' च गोयूतेर्यान्वन्यानि स्थानानि व्रीक्षादि
धान्योत्पत्तिचेव्राणि, तानि च व्रीक्षाद्युत्पत्तये 'मध्वा' मध-
रेण शस्यसम्पत्करणेन 'वृते' वृतेन उदकेन 'नः' अस्माक-
'उच्चतम्' सिञ्चतम् । इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“पूणा रुद्रेण च सोम” । “सोमापूषणा जनना रयीणा जन-
ना दिवो जनना पृथिव्या । जातो विश्वस्य भुवनस्य गोपी देवा
अकण्वस्मृतस्य नामिम्” — इति (ऋ० स० २, ८, ६, १) ।
पूणा सोमस्य सस्तव । गृक्षमदस्यार्पम् । विष्टुप् । सोमापौ-
षणस्य चरो पुरोऽनुवाक्या । सोमापूषणौ चन्द्रसूर्यौ, तादृ-
ष्येति । ‘सोमापूषणा’ हे सोमापूषणौ । युवा ‘जनना’ जननी
जनयितारौ ‘रयीणा’ धनानाम्, ‘जनना’ जनयितारौ च
‘पृथिव्या’ । ‘जातो’ जातमात्रौ एव युवा ‘विश्वस्य’ सर्वस्य
‘भुवनस्य’ भूतजातस्य ‘गोपी’ गोप्तारौ बभूवयु । ‘देवा’ च
रश्मय युवामेव ‘अमृतस्य’ उदकस्य ‘नामि’ नहन बन्धनम्,
आधार सर्वलोकस्य ‘अकण्वन्’ सदा कुर्वन्ति । युवामिदं नाम
अस्माकं कुरुतमित्याशिषा निराकाङ्क्षम् ।

“सोमारुद्रा युवनेतान्मुखे विश्वा तनूपु भेषजानि धत्तम् ।
अवस्यत मुञ्चत यस्मि अस्ति तनूपु वृक्ष क्षतमेनो अस्मत्” —
इति (ऋ० स० ५, १, १८, ३) । रुद्रेण सस्तव । भरद्वाज-
स्येयमार्पम् । विष्टुप् । सोमारौद्रस्य चरो पुरोऽनुवाक्या ।
‘सोमारुद्रा’ हे सोमारुद्रौ । युवासुख्येये । एतानि सर्वाणि
‘भेषजानि’ अस्मै अस्माकं ‘तनूपु’ शरीरेषु ‘धत्तम्’ । किञ्च,
‘अवस्यतम्’ नित्यमस्मानवितु रचितुमिच्छतम् । किञ्च, ‘यत’
‘न’ अस्माकम् मनोवाक्ये ‘क्षतम्’ ‘एन’ किञ्चित् अस्ति,
‘तनूपु’ तत् ‘मुञ्चतम्’ ‘अस्मत्’ अस्मत् ॥

“अग्निना च पृषा” मध्यमस्थानेन च द्युस्थानेन च रुद्रा

इति, पार्थिवेन प्रतिषेधात् । ऋचं नोदाहरति, सग्यमुदाहरणं येन संस्तवः ॥

“वातेन च पर्जन्यः” । धृत्तारो^१ दिव ऋभव^२ मुहस्ता^३ वातापर्जन्या महिपस्य^४ तन्यतोः । आप ओषधीः^५ प्रतिरन्तु नो गिरो भगो^६ रातिर्वाजिनो^७ यन्तु मे हवम् ॥”—इति (ऋ० सं० ८, २, १३, ५) । वसुकर्णस्यार्पणम् । त्रिष्टुप् । ‘धृत्तारः दिवः ऋभवः’ ‘मुहस्ता’ शोभनहस्तौ ‘वातापर्जन्या’ वातापर्जन्यौ च, ‘आपः’ च, ‘ओषधीः’ ओषधयश्च, ‘भगः’ च, ‘रातिः’ दाता, ‘वाजिनः’ च, ‘धृत्तारः’ धारयितारः, ‘दिवः’ द्यौतनवन्तः ये उक्ताः उदकस्य । ‘महिपस्य’ महतः ‘तन्यतोः’ सर्वार्थतनितुः । ‘हव’ हवनसाहचानम् ‘नः’ अस्माकम् ‘आयन्तु’ आगच्छन्तु । आगत्य च ‘प्रतिरन्तु’ प्रतीर्षाः कुर्वन्त्येता अस्माद् ‘गिरः’ वर्धयन्त्वित्यर्थः । वातापर्जन्याविति अत्र संस्तवः ॥ ३ (१०) ॥

अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयचयनं वर्षा जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः समान्नाता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणं यच्च किञ्चित् प्रबलुहितमादित्यकर्मैव तच्चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः ॥ ४ ॥

अथैतान्यादित्यभक्तीनि—इति । पूर्ववत् “असौ लोक” —इत्येवमादि । “सूर्यो द्युस्थानः”—इति पूर्वमाधिकृत्य ‘अथ एतानि आदित्यभक्तीनि’—इति इहान्वीत् स्वपक्षो-
द्योतनानुसृतये ॥

“ये च देवगणाः समाम्नाताः उत्तमे स्थाने” आदित्यादयः ।
 “याश्च स्त्रियः”-उषाः, सूर्या, हपाकपायी, सरस्वती, देव-
 यन्त्रः इति ।

“अथास्य कर्म”-“रसादानम्”-इत्येवमादि, “यश्च
 किञ्चित् प्रवल्ङ्कितम् आदित्यकर्म एव तत्” ।

“चन्द्रमसा, वायुना, संवत्सरेण इति सप्तवः” । अस्यात्वात्
 स्वयम्भूरेव ब्रवीति, नाधिकारवचनं करोति अथास्येति ।

“पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीडन्तौ परियातो
 अध्वरम् । विज्ञान्यन्थो भुवनमभिचष्टे ऋतूनन्थो विदधन्वा-
 यते पुनः ॥”-इति (ऋ० स० ८, १, २१, ३) । चन्द्रमसा
 सप्तवः । सूर्यायाचार्यम् । जगती । राजयस्येष्ट्या वैश्वदेवस्य
 चरोः पुरोऽनुवाक्यैषा । ‘पूर्वापरं चरतः’ सूर्याचन्द्रमसौ पूर्व-
 पक्षे पूर्वः सूर्यः अपरश्चन्द्रमाः, अपरपक्षे पुनरपरः सूर्यः
 पूर्वश्चन्द्रमाः । एवम् ‘एतौ’ चरणमतुपरन्तौ चरन्तौ सर्वदा
 चरतः । तौ पुनः ‘मायया’ योगैश्वर्यकृतया कयापि प्रज्ञयेति
 वास्तव्यं वेद, न ह्ययोगिनी एवं यज्ञौ चरितुमिति । अपि
 चैतदपि चित्रम्,—यदपरिखिद्यमानौ आभूतसङ्गवात्
 ‘शिशू’ इव ‘क्रीडन्तौ’ । ‘सुध्वर’ यज्ञमभिनिष्पादयन्तौ
 सर्वमिदं ‘परियातः’ परिगच्छतः । तत् कथमिति,—“विज्ञा-
 न्यन्थो भुवनमभिचष्टे” । ‘विज्ञानि’ ‘भुवना’ भुवनानि भूतानि
 ‘अभिचष्टे’ अभिपश्यति ‘अन्य’ आदित्यः, अथेतान् मिदृष्ट-
 व्यानि उपकारकत्वेन तथैव सत्त्वानि पश्यति । ‘ऋतून्’
 ‘अन्यः’ चन्द्रमाः ‘विदधत्’ अभिनिष्पादयत् स्रगव्या । ‘पुनः’
 पुनः पुनः प्रतिमास ‘जायते’ जायमानः चदेति अस्तमेति
 च । अस्तस्त्वैनोत्तरोऽर्हच । यावेतदेवमत्यनुतं किमपि चरण

चरतः, तावेतौ अगदमन्त्रायजमानं कुरुतमित्याश्रिया
निराकाङ्क्षः ॥

वायुना संस्तवः “सुप्त ऋषयः प्रतिहिताः (य० वा० सं०
३४, ५५)” — इत्यत्र । तत्र ‘जाग्रतो अस्वप्नौ’ — इत्येतस्मिन्
पादे “वायुादित्यौ” — इति वक्ष्यति ॥

संवत्सरेण च संस्तवः “पञ्चपादं पितरम् (ऋ० सं० २,
३, १६, २)” — इति व्याख्यातः ॥ ४ ॥

एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वुत्तुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्य
भक्तिशेषमनुकल्पयित शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो
वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि हेमन्तः पङ्क्ति-
स्त्रिणवस्तोमः शाक्तरं सामेत्यन्तरिक्षायत-
नानि शिशिरोऽतिच्छन्दास्त्रयस्त्रिंशस्तोमो रैवतं
सामेति द्युभक्तौनि ॥ ५ (११) ॥

“एतेषु एव स्थानव्यूहेषु ऋतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेष-
मनुकल्पयित” । ऋतवय छन्दांसि च स्तोमाश्च पृष्ठानि च
ऋतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठम्, तस्य ऋतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्य । ऋतु-
भक्तिशेषम्, छन्दोभक्तिशेषम्, स्तोमभक्तिशेषम्, पृष्ठभक्ति-
शेषश्च ।

तद्यथा,—“शरत्, अनुष्टुप्, एकविंशस्तोम, वैराजं साम—
इति पृथिव्यायतनानि” । अनग्निलिङ्गेऽपि चेश्वरे एतेषा-
मन्यतमं स्यात्, स आग्नेय इति प्रतिपत्तव्यम् । एवमेवोत्त-
रयोरपि स्थानव्यूहयोः । व्यूहो नाम विस्तारः । “हेमन्तः,
पङ्क्तिः, त्रिणवस्तोमः, शाक्तरं साम—इति” “अन्तरिक्षाय-
तनानि” अन्तरिक्षलोकायतनानि । “शिशिर, अतिच्छन्दाः,
२८]—नि

तयस्त्रिंशद्भोमः, रैवतं साम—इति” “द्युभक्तीनि” यां भजन्त
इति द्युभक्तीनि, अपिवा आदित्यं भजन्त इति द्युभक्तीनि ।
विभक्तिग्रहणं प्रणाडिकोपदर्शनार्थम्, एतेषां स्तुतिः
सा स्तुतिसद्रूपमणन्यायेन स्थानाधिपतेः सूर्यस्य स्तुतिरिति ।
सर्वत्रैवम् ॥ ५ (११) ॥

सर्वमेतन्मन्त्राययमित्युक्तम्, त एव तावत् मन्त्राः कस्मात् ?
इति शक्तव्यमत आह,—

मन्त्रा मननाच्छन्दांसि क्वादनाद् यजुर्यजतेः
साम सन्धितश्चास्यतेर्वर्चा समम्भेन इति
नैदाना गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना
वा विप्ररीता गायतो सुखादुदपतदिति च
भाङ्गणम् ॥ ६ ॥

“मन्त्राः मननात्” तेभ्यो ज्ञाध्यात्माधिदेवाधियज्ञादि
मन्तारो मन्यन्ते, तदेवां मन्त्रत्वम् ॥

ते पुनश्छन्दोमया, नाच्छन्दसि वागुच्चरतीति अथ
“छन्दांसि” कस्मात् ? “क्वादनात्” । “यदेभिरात्मानमाच्छा-
दयत् देवा मृत्योर्विभ्यत, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्”—इति विज्ञा-
यते ॥

अथ “यजुः” कस्मात् ? “यजते” धातोः, तेन हि विप्रो-
पत इज्यते, सर्वत्र याज्यान्ते वषट्कारविधानात् ॥

अथ “साम” कस्मात् ? तच्च “सन्धितम् ऋचा” यावती
षड् तावदेव परिमाणतः । “अस्यते वा” शेषणार्थस्य (दि०
प०), प्रक्षिप्तमिव हि तत् ऋचि भवति । विज्ञायते च “तस्मा-
दृणधूट साम गीयते” । अथवा “स्यते वा” इति । “द्यो

अस्तकर्मणि (दि० प०)” अस्त्वं तत् कर्म भवति, सद्विदा—
पदम्—साम इति । “अवा समं मेने—इति नैदाना” ।
‘अवा’ एतत् ‘समम्’ इत्येव प्रजापति ‘मेने’ ज्ञातवान् ।
अथवा आशानमेव ‘अवा सम’ ; ‘मेने’ ज्ञातवत्, तत् साम्
सामत्वम् । इत्येव ‘नैदाना’ मन्यन्ते । निदानमिति ग्रन्थ,
तद्विदो नैदाना ॥

“हृन्दासि हृदादनात्”—इत्युक्तम्, तानि च पुनरभूनि
गायत्रीप्रसुखानि । अतो गायत्री निराह,—“गायत्री, गायते
स्तुतिकर्मण ” तथा हि गोपयन्ते स्तूयन्ते देवता । ६ ।

उष्णीषात्साता भवति स्निह्यतेर्षी स्यात्
कान्तिकर्मण उष्णीषिणी वैथौषमिकमुष्णोपं
स्त्रायतेः ककुप् ककुभिनी भवति ककुप् च
कुञ्जश्च कुञ्जतेर्षीञ्जतेर्षीनुष्टुपनुष्टोभनाङ्गायत्री-
मेव त्रिपदां चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति
च आह्वयम् ॥ ७ ॥

“ककुप्” “ककुभिनी” इव “भवति” । सैवोष्णिक् जाग-
तेन पादेनोपहितेन मध्यतः ककुबिल्युच्यते, स तस्याः ककुबिब
मध्यतो भवति, तेन ककुभिनीव ककुप् । अथ “ककुप्”
कस्मात् ? “कुजते.” “वा” कौटिल्यार्यस्य, “उजते.” “वा”
न्याभाषार्यस्य, नतं हि तद् भवति ॥

“कुजय” कुलीप्यनयोरेवान्यतरस्मात् ॥

“अनुष्टुप्” “अनुष्टोभनात्” । किमियमनुष्टोभनमिति ?
“गायत्रीमेव विपदो सती चतुर्थेन पादेन अनुष्टोभति,—
इति च ब्राह्मणम्” । स्वमतं ‘च’शब्देन समुच्चिनोति ।
गायत्री, विभिरष्टाक्षरेः पादैः समाप्यते, तस्माच्च पुनरपरः
चतुर्थः पादो भवति, येन तामेव अनुष्टुप् अनुष्टोभति,
तस्मादनुष्टुप् । ७ ॥

बृहती परिवर्हणात् षड्भक्तिः पञ्चपदा
चिष्टुप् स्तोभत्युत्तरपदा का तु त्रिता स्यात्तौण-
तमञ्जन्दस्त्रिष्टुप्स्त्वस्तस्य स्तोभतीति वा यत्त्रि-
रस्तोभत्तत्त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्त्वमिति विज्ञायते ॥
८ (१२) ॥

“बृहती” “परिवर्हणात्” परिवर्हणी भवति, अनुष्टु-
भश्चतुर्भिरक्षरैः, उक्तं हि—“बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्रा.”—
इति ।

“षड्भक्तिः” “पञ्चपदा” षड्भक्तिः पादैः षड्भक्तिरित्युच्यते ॥

अथ “चिष्टुप्” कस्मात् ? ततो विष्टुष्टोभत्तरं पदं निराह,—
“स्तोभत्युत्तरपदा” स्तोभतिर्धातुस्तरं पदं यस्याः, सेय
स्तोभत्युत्तरपदा । “का तु त्रिता स्यात् ?” अथ पुनः पूर्व-

पदे येयं त्रिता त्रित्वं श्रूयते 'त्रि'-इति, 'एतत् किमर्थमिति ?
 "तीर्थतम" स्तुततममिदं "छन्दः" गायत्र्यादिभ्यो बहुत्वात्,
 सेय तीर्थतमो च स्तोभति च त्रिष्टुप् । "त्रिष्टुद् वच्, तस्य
 स्तोभति इति वा" वच्चाभायुधम्, तच्च पुनः प्रायः त्रिसन्धि-
 यरो वेणुः शृङ्ग शब्धमिति विघ्नायते, तस्य 'स्तोभति स्तुति ।
 अथवा ऐन्द्रमेतच्छन्दः, वच्चेन्द्रमस्ति, तस्मादुपपद्यते ।
 "यत् त्रि. अस्तोभत्, तत् त्रिष्टुप्त्वम्—इति विघ्नायते" ॥
 ८ (१२) ।

जगती गततमं छन्दो जलचरगतिर्वा
 जलगत्यमानोऽक्षजदिति च ब्राह्मणं विराड्वि-
 राजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा विराज-
 नात्सम्पूर्णाक्षरा विराधनादूनाक्षरा विप्राप-
 णादधिकाक्षरा पिपौलिकमथेत्यौपमिकं पिपौ-
 लिका पेलतेर्गतिकर्मणः ॥ ६ ॥

"जगती" "गततम छन्द" अन्यमित्यर्थः । अत परमति-
 ष्छन्दसि । "जलचरगतिर्वा" जलोर्मिप्रकारो हि तस्या
 प्रसारः । "जलगत्यमानोऽक्षजत्—इति च ब्राह्मणम्" । 'लौ-
 हर्षचये (भा० प०)' । शीघ्रहर्ष इव किलैता प्रजापतिः
 मयजे, ददर्शेत्यर्थः, न हि छन्दसि क्रियन्ते नित्यत्वादेव छन्द-
 साम् ।

विराजं परस्तात् त्रिष्टुप् निरुक्ता, वाङ्मन्यादधियन्त्रे च
 प्रयोगभूयस्त्वात् । अथ पुनर्विराज निराह,—"विराट्" "विरा-
 जनाद् वा, विराधनाद् वा, विप्रापणाद् वा" । "विराजनात्,
 सन्पूर्णाक्षरा" साकल्याद् विराजत इव । "विराजनात्, ऊना-

क्षरा" वैकल्याद विराध्यन्तीव हि सा । "विपापघात, अधि-
काक्षरा" विप्रुतेव हि सा स्वरूपात् ।

"पिपीलिकमध्या इति औपमिकम्" मध्याध्याक्षरपादा
या, सा पिपीलिकमध्येव भवति, पिपीलिकस्वरूपा । "पिपी-
लिका" कस्मात् ? "पेलतेः" "गतिकर्मणः" गत्वर्घस्य ॥८॥

इतीमा देवता अनुक्रान्ताः सूक्तभाजो
हविर्भाज षट्गुभाजश्च भूयिष्ठाः काश्चिन्निपात-
भाजोऽथोताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयतौन्द्राय
दृवम इन्द्राय दृचतुर इन्द्रायां होसुच इति
तान्यथैके समामनन्ति भूयांसि तु समाम्ना-
नाद्यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति
तत्संमामनेऽथोत कर्मभिर्हृदिदेवता स्तोति
दृवहा पुरन्दर इति तान्यथैके समामनन्ति
भूयांसि तु समाम्नानाद् व्यञ्जनमात्रं तु तत्त-
स्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षिता-
द्यौदनं देहि स्नातायानुलेपनं पिपासते पानीय-
निति ॥ १० (१३) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७, ३ ॥

"इति इमाः देवताः अनुक्रान्ताः" । इतिकरणः प्रकरण-
समात्यर्थः । अथवा इतिकरणेनाभिनेयेन दर्शयन्निव ब्रवीति ।
एवमनेन प्रकारेण यथापरिभाषितेन "यत्काम ऋषिः"—
इत्येवमादिना । इमा देवता अनुक्रान्ताः—अग्निः, जात-

वेदा, वैश्वानर—इत्येवमाद्या समासतो निर्णीता इत्यर्थः ।
ताः पुन “सूक्तभाजो हविर्भाज” । काचित् हविर्भजन्ते न
सूक्तम्, काचित् सूक्तं भजन्ते न हवि, काचित् समय
भजन्ते । वक्ष्यति हि—“इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानाम-
धेयान्यनुक्रान्तानि सूक्तभाञ्चि हविर्भाञ्चि, तेषामेतान्यहवि-
र्भाञ्चि”—इति । “ऋग्भाजश्च भूयिष्ठा” प्रायेणेत्यर्थः ।
तद्यथा,—आप्रोसूक्ते एकैकान्युच भजन्ते लक्ष्यभेदादिभिः ।
अर्धर्धभाजोऽपि कचिदुपेक्षितव्या । तद्यथा,—“ऋच सूर्याय
गोयन्त उदेतोत्पद्यपञ्चमा” । “यथा चक्षुः”—इत्यस्या पूर्वो
ऽर्धर्धः सौम्यं शीनक्षय उत्तरो मैत्रावरुणः । पादभाजोऽपि
कचिदुपेक्षितव्या । तद्यथा,—“नवो नवो भवति जायमान
(ऋ० स० ८, २, २२, ४)”—इत्यस्याः आदित्यदेवतो द्वितीय
पादो भवति । भूयिष्ठप्रहणाच्च दर्शयति असमाज्जाता अपि
सन्ति, ता अप्युपेक्षितव्य इति, ताव यथालक्षण त्रिषु कल्प्याः ।
तद्यथा,—यस्मिंश्चिद्वनघनसर्पलाङ्गुलसुश्रवणमृतीनि ।

“काचित् निपातभाज”—इति । निपातो हि द्विविधः ।
देवतान्तरैः सह साधारण्येनोपस्तुतो नैघण्टुकत्वेन च ।
तत्र साधारण्यं नाम, तद्यथा,—“विधाता धात्रा व्याख्यात” ।
तस्यैव निपातो भवति बहुदेवतायामृचिः । सोमस्य रात्रिः
इति । अस्या सोमप्रभृतिभिः सह विधानात् श्रूयते साधार-
ण्येन । नैघण्टुकत्वेन पुन तद्यथा,—“पृथिवी व्याख्याता” ।
तस्या एव निपातो भवत्येन्द्राम्नामृचिः । “यदिन्द्राग्नी
परुमर्षा पृथिव्याम्”—इति । ताम्यामिन्द्राम्निभ्या सह
साधारण्येन पृथिवी न श्रूयते, किन्तर्हि ? लक्षणत्वे-
नेन्द्राग्नीरिषोमादीयते । एव तावदयमिहाधिकार आकाश-
पातभाज इति द्विप्रकारो निपातश्च ।

अथायमपरो निपातप्रकार उपेक्षः, तद्यथा,—अथवा-
नैवण्टुकम्, देवताभिधानमनत्यन्तनैवण्टुकम् । तत्र अथवा
नैवण्टुकं नाम अयन्तमदृष्टस्वप्रधानस्तुतिः । तद्यथा,—आदि-
त्यस्य स्व श्रुतिः प्रभृतिभिः । अथ पुनः दृष्टस्वप्रधानस्तुतिमहेव-
तापद वाक्यार्थोपजनितपारतन्त्र्यामाक्षिप्तस्वाभिधेयसामर्थ्य-
सुपमानग्रन्थेन स्वमयेमन्वयिन् देवतापदे प्रधानं वाक्यार्थं
सामर्थ्योपजनितप्राधान्यसामर्थ्यं यत् निगमयति, अनत्यन्त-
नैवण्टुकं तद् भवति । तद्यथा,—“अग्निरिव मन्यो”—इति
(ऋ० स ८, १, १८, २) । अग्निरिव इत्यनेनोपमानग्रन्थेन
वाक्यार्थोपजनितसामर्थ्येनाक्षिप्तस्वाभिधेयसामर्थ्यं, विशेष
माकाङ्क्षन् सम्बोधनात् ‘मन्युग्रन्थे’ वाक्यगतं, पदैवन्नीयमा-
नसामर्थ्यमर्थिनिवेक्षणपक्षे स्वमर्थं मन्युग्रन्थे निगमयन् निप-
ततीति नैवण्टुकं तदिति । एवमनेकप्रकारो निपात
उपेक्षः ।

“अथ उत अभिधानैः संयुज्य इविः बोधयति” । ‘अथ’—
इति विशेषाधिकारः । ‘उत’—इत्यप्यर्थः । अपरमपरमभिधान-
मपेक्षापेक्षः । तद्यथा,—अभिधानैः संयुज्य विशेषणशब्दैः ।
तत्रैतदभिधानमिन्द्रादिसविज्ञानाद् दृढमिन्द्रादौ देवतार्थं
प्राज्ञायविधौ प्रयोगे च दृविबोध्यति ।

तद्यथा,—“इन्द्राय हवन्ते एकादशकपालं निर्वपेत्”
इति, तथा “इन्द्रायाहोमुचे इति”—“इन्द्रायाहोमुचे एकाद-
शकपालं निर्वपेत्”—इति ।

तत्र किम् ? “तावदप्येके समामनन्ति” । ‘एके’ नैवत्ता-
‘तावदि’ गुणपदानि हवन्तीहोमुक्पद्यन्तीनि, अग्न्यादौ
देवतापदमभाष्याये पृथक् पृथक् ‘समामनन्ति’ अथ तु न
समामने । कस्मात् ? “भूयांसि तु समाभामात्” यानि तेषु

गुणपदानि हवद्वांहीमुक्प्रभृतीनि समामनन्ति, ततोऽन्या-
न्यपि ‘भूयांसि’ बहुतराणि सन्ति एव, माहामाग्यात् देव-
तायाः गुणानामिवत्ता नास्ति, तेषां तु सर्वेषां समाम्नाने
समान्नायस्यापरिनिष्ठैव स्यात्, तथा च सति तेषां शास्त्रे
असमाप्तिः, तन्ममापि मा भूदित्यतः “यत् तु संविज्ञान-
भूतं स्यात् प्राधान्यस्तुतिः, तत् समामने” इति । यदेतत्
संविज्ञानभूतं कूटमगौणं केवलमपि निर्विशेषं सर्वप्रधान-
स्तुतिदेवतापदमन्यादि, तत् समामने, न गौणं व्रतभृत्-प्र-
तपत्यादि ।

अथवा तान्यप्येके समामनन्तीत्यत उत्तरस्य “भूयांसि तु
समान्नानात्”—इत्यस्यापरोऽर्थः । भूयांसि एव तेषां समान्ना-
नात् गुणानि समान्नातानि स्युः, न किञ्चिदतिरिक्तं प्रयोज-
नम्, वचनात् केवलं गुरु शास्त्रं सम्पद्यते, तस्मा भूत्
इत्यर्थः ॥

“अथ उत कर्मभिः ऋषिः देवता स्तौति—वृद्धा,
पुरन्दरः”—इति । स वृद्धा, व्रतकृतः, पुरन्दरः, मोक्षभित्,
वज्रबाहुः इति । “तानि अपि एके समामनन्ति” तानि अपि
एके कर्मनामधेयानि समामनन्ति । को विशेषः पूर्वैभ्यः
समान्नायैभ्यः ? विधिदर्शनात् पूर्वेषु हविषोदयति इति
वचनात् स्तुतिदर्शनादिकर्ममिर्ज्ञापितदेवताः स्तौतीति वचनात्
“भूयांसि तु समान्नानात्” इति स एव दोषः ॥

“व्यञ्जनमात्रं ॥ तत्, तस्याभिधानस्य भवति” । वृद्धा
पुरन्दर इति यदेवमादि गुणपदम्, ‘तत्’ तस्यैवेन्द्रादेः संविज्ञा-
तपदस्य ‘व्यञ्जनमात्रं’ विशेषणमात्रं भवति, न पुत्र्यक् प्रधा-
नम्, केवलस्य सम्बन्धात् स्तुत्या । यथा लोके—“ब्राह्मणाय
शुभचिन्ताय शोदनं देहि, स्नाताय अनुलेपनम्, पिपासते

अथायमपरो निपातप्रकार उपेक्षः, तद्यथा,—अत्यन्त-
नैघण्टुकम्, देवताभिधानमनत्यन्तनैघण्टुकम् । तत्र अत्यन्त-
नैघण्टुकं नाम अत्यन्तमदृष्टस्वप्रधानस्तुतिः । तद्यथा,—आदि-
त्यस्य स्व.पृश्निःप्रभृतिभिः । अथ पुनः दृष्टस्वप्रधानस्तुतिमहैव-
तापदं वाक्यार्थोपजनितपारतन्त्र्यमाक्षिप्तस्त्राभिधेयसामर्थ्य-
मुपमानशब्देन स्वमर्थमन्यस्मिन् देवतापदे प्रधानं वाक्यार्थं
सामर्थ्योपजनितप्राधान्यसामर्थ्यं यत् निगमयति, अनत्यन्त-
नैघण्टुकं तद् भवति । तद्यथा,—“सुम्निरिव मन्त्रो”—इति
(ऋ. सं ८, ३, १८, २) । अग्निशब्दः इवेत्यनेनोपमानशब्देन
वाक्यार्थोपजनितसामर्थ्येनाक्षिप्तस्त्राभिधेयसामर्थ्यो । विशेष
माकाङ्क्षन् सख्योपनान्तं मन्त्रशब्दं वाक्यगतैः पदैश्चक्षीयमा-
नसामर्थ्यमर्थिनिवेपणपक्षे स्वमर्थं मन्त्रशब्दे निगमयन् निप-
ततीति नैघण्टुकं तदिति । एवमनेकप्रकारो निपात-
उपेक्षः ।

“अथ उत अभिधानैः संयुज्य इविः चोदयति” । ‘अथ’—
इति विशेषाधिकारे । ‘उत’—इत्यप्यर्थः । अपरमपरमभिधान-
मपेक्षापेक्षः । तद्यथा,—अभिधानैः संयुज्य विशेषणशब्दः
तच्चैतदभिधानमिन्द्रादिसंविज्ञानाद् इदमिन्द्रादौ देवतार्थं
आज्ञायविधौ प्रयोगे च इविचोदयति ।

तद्यथा,—“इन्द्राय सवर्णे एकादशकपालं निर्वपेत्”
इति, तथा “इन्द्रायाहोमुचे इति”—“इन्द्रायाहोमुचे एकाद-
शकपालं निर्वपेत्”—इति ।

ततः किम् ? “तान्यप्येके समामनन्ति” । ‘एके’ नैकज्ञाः
‘तान्यपि’ गुणपदानि वचसाहोमुक्प्रभृतीनि, अग्न्यादौ
देवतापदमग्न्याये पृथक् पृथक् ‘समामनन्ति’, अहं तु न
समामनं । कस्मात् ? “भूर्यामि तु समाभानात्” यानि, तेषु

गुणपदानि तत्रहांहीमुक्प्रभृतीनि समामनन्ति, ततोऽन्या-
न्यपि 'भूयांसि' बहुतराणि सन्ति एव, माहामाग्यात् देव-
तायाः गुणानामियत्ता नास्ति, तेषां तु सर्वेषां समान्त्राने
समान्त्रायस्यापरिनिष्ठैव स्यात्, तथा च सति तेषां शास्त्रे
असमाप्तिः, तन्ममापि सा भूदित्यतः "यत् तु सविज्ञान-
भूतं स्यात् प्राधान्यस्तुतिः, तत् समामने" इति । यदेतत्
सविज्ञानभूतं रुढमगौणं केवलमपि निर्विशेषं लब्धप्रधान-
स्तुतिदेवतापदमन्यादि, तत् समामने, न गौणं ब्रतभृत्-प्र-
तपत्यादि ।

अथवा तान्यप्येके समामनन्तीत्यत उत्तरस्य "भूयांसि तु
समान्त्रानात्"—इत्यस्यापरोऽर्थः । भूयांसि एव तेषां समान्त्रा-
नात् गुणानि समान्त्रातानि स्युः, न किञ्चिदतिरिक्तं प्रयोज-
नम्, यचनात् केवलं गुह्यं शास्त्रं सम्यग्यते, तस्मात् भूत्
इत्यर्थः ॥

"अथ उत कर्मभिः श्रद्धाः देवता स्तौति—ह्रस्वा,
पुरन्दरः"—इति । स ह्रस्वा, यतःकृतः, पुरन्दरः, गौरवमित्,
वज्रबाहुः इति । "तानि अपि एके समामनन्ति" तानि अपि
एके कर्मनामधेयानि समामनन्ति । को विशेषः पूर्वैभ्यः
समान्त्रादभ्यः ? किञ्चिदर्शनात् पूर्वेषु हविषोदयति इति
यचनात् स्तुतिदर्शनादिकर्मभिर्ज्ञापितेष्टताः स्तौतीति वचनात्
"भूयांसि तु समान्त्रानात्" इति स एव दोषः ॥

"व्यञ्जनमात्रं तु तत्, तस्माभिधानस्य भवति" । ह्रस्वा
पुरन्दर इति यदेवमादि गुणपदम्, 'तत्' तस्मैवेन्द्रादेः सविज्ञा-
तपदस्य 'व्यञ्जनमात्रं' विशेषणमात्रं भवति, न पुत्र्यक् प्रधा-
नम्, केवलस्य सम्बन्धात् स्तुत्या । यथा सूक्ते—
ब्राह्मण्याय पुष्टिताय शोदनं देहि, आताय धनुषेपनम्, पिपासते

पानीयम्—इति” । यो बुभुक्षित, तस्यै इति यथा तु बुभुक्षितशब्दो विशेषणम्, केवलस्य बुभुक्षितशब्दस्य विशेषतः कवि-
दनवस्थानात् । एवं एतद्वा पुरन्दर इत्येवमादीनां विशेष्य
मप्राप्यान्वस्थानाद् व्यञ्जनमावता, न स्वमप्राप्तता । तस्मान्नि-
ताभ्यह समाप्तने ॥ १० (१३) ॥

इति निरुक्तभाष्यार्थोपनिबद्धो द्वादशस्य (सप्तमस्य)

तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ७, ३ ॥

चतुर्थः पादः ।

अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः प्रथिवीस्थानस्तं
प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कक्षादग्रणीर्भवत्यग्रं
यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गन्वयति सन्त्रममानोऽक्तोपनो
भवतीति स्यौलाष्ठोर्विर्न क्तोपयति न स्नेहयति
विभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपृथिविरि-
तादक्ताद्गवाद्वा नीतात्स खल्लेतेरकारमादत्ते
गकारमनक्तोर्वा दृहतेर्वा नौः परस्त्वैवा
भवति ॥ १ (१४) ॥

“अथातोऽनुक्रमिष्यामः” । सामान्यतः परिस्थातोऽभ्या-
दिदेवपद्माक्तो देवतापदसमाधाय, विशेषत इदानीं प्रतिपद-
मनु व्याख्यास्यते, तदर्थमधिकारवचनम्,—‘अथ’ इति ।

‘अथ’—इति धानन्तर्ये । सामान्यात् पारिभाषिकाद्
व्याख्यानादनन्तरात् ‘अनु’ चानुपूर्वेण यथासमाख्यातं ‘क्रमि-
ष्यामः’ कथयिष्यामो वर्णयिष्यामो व्याख्यायित्वा वाक्यशेषः । सा

(१) (२) (३) (४)

च पुनर्वाच्या अभिधानाभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यस्तुत्य-

(५) (६) (७) (८)

दाहरणतन्निर्वचनविचारोपपत्त्यवधारणक्रमसूचना । तद्यथा,
—(१) “अग्निः”—इत्यभिधानम्, (२) अयं पार्थिव इत्यभि-
धेयम् (३) “अपखोर्भवति”—इत्यभिधानव्युत्पत्तिः, (४)
अग्निमीक्षे—इति प्राधान्यस्तुत्यदाहरणम्, (५) अग्नि-
मीक्षे—“अग्निं याचामि” इति तन्निर्वचनम्, (६) “स न
मन्येतायमेव अग्निः”—इति विचारः, (७) “यस्तु घृतं
भजते यस्मै हविर्निर्हप्यते”—इत्युपपत्तिः, (८) “अयमेव
सोऽग्निः”—इत्यवधारणम् । एवमप्रकारया व्याख्यया प्रतिपद-
मनुक्रमिष्यामः ॥

तत्रैतद् भवति कोऽयमग्निः ? इति । आत्मा—इत्यात्मविद्,
“एकं सद्विप्रं बहुधा वदन्ति (ऋ० स० २, ३, २२, ३)”
—इति मन्त्रदर्शनात् । अविवक्षितस्थानविशेषो निश्चरित-
दभिधानो देवताविशेषो लोकवेदप्रसिद्ध कर्माङ्गमिति
याज्ञिका । विवक्षितस्थानविशिष्टकर्मा मध्यमोत्तमाभ्यां
ज्योतिर्भ्यामन्यः पार्थिवोऽयमग्निरिति तैदक्षसमयः । त्रित्वा-
भ्युपगमात्तत्त्वमिषादयिप्रवेदसारभ्यते ।

“अग्निं पृथिवीस्थानं तं प्रथमं व्याख्यास्यामः”—इति ।
पृथिव्येवास्य विशेषतः स्थानम्, न अन्तरिक्षम्, न द्यौ इति
पृथिवीस्थानं, तत्र कर्माधिकारात् तस्य । तद्व्यतिथिन् इति
स्थानम् । यस्मात् पृथिवी अस्य स्थानम्, तस्मात् सन्निकर्षात्तो
कानुक्रममात्रं न ह्यसति कारणे प्रथमातिक्रमो न्याय्य इति त-
मेव प्रथमं व्याख्यास्यामः ॥

“अग्निः कस्मात्” । देवताभिधाने देवता आसनं परो

स्वीकृत्य परोक्षीकृतं तत्त्वमर्पितम्, परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रव्यक्षविषय इति हि विश्चयते । तन्निर्वचनादागमप्रामाणिकं देवतातादाव्यमनुभवतीति प्रवेत्स तन्निर्विवक्षया “अग्निः कश्चात्” ? इत्युपोक्त्य “अग्रणीः भवति”—इत्येवमादिना अग्निशब्दं निराह । सर्वत्रैवं देवतापदे उपोद्घातोपन्यासी द्रष्टव्यो । आत्मविम्वक्षे तु सर्वमभिधानमात्मार्थमेवेति सर्वावस्थमात्मानं सर्वाभिधानव्युत्पत्तितो निरूप्य याद्याप्यतः परिज्ञाय सर्वात्मन आत्मनः सर्वायस्य विभूतितादाव्यमनुभवतीति सर्वपदव्युत्पत्तिप्रयोजनम् । अर्थ्यते हि,—“शब्द-ब्रह्मणि निष्ठातः परब्रह्माधिगच्छति”—इति ।

“अग्रणीः भवति”—इति । अग्निशब्दं विशृङ्ख्य वाक्योक्त्य कृतवाक्यपदवर्णनिष्कर्षणसमुदायोपजनितस्य अग्निशब्दस्य अग्रशब्दात् गकारसुपसभ्य अग्रशब्दं कर्माभिधायिनं पूर्वपदत्वेन व्यवस्थाप्य नयति च परमुत्तरपदस्य कर्तव्यार्थान्ने व्यवस्थाप्य अग्निशब्दं निराह,—अथ कोऽर्थः ? इति । सर्वेष्वर्थेष्वसावात्मानमग्रं नयति, सर्वत्र तथोपकरोति यथा अग्रं सम्पद्यते इत्यर्थः । अग्रशब्दः प्रधानवाची, स एव वा अग्रं नयति । सेना वा अग्रे नयति सेनापत्येऽवस्थित इत्येके, विश्चयते हि,—“अग्निर्वै देवानां सेनानी.” इति ।

अथवा “अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते” प्रथमं यज्ञेषु प्रणीयते, न तावत् किञ्चिदप्यन्यत् क्रियते यावदयं न प्रणीयत इति, ततोऽग्निं व्रतमुपेत्यान्वानि कर्माणि क्रियन्त इति ।

अथवा “अहं नयति ससममानः” यत्रायं ससमयति साधनत्वेन वेदिके वा लौकिके वार्ये, तत्र ससममान एवात्मानं प्रधानीकृत्य सर्वमन्यदात्मनोऽहतां नयति शुणीकरोतीत्यर्थः । अथवा “अहं नयति ससमानः” हृषे वा काष्ठे वा

यत्र सचमति आश्रयति, तत् आत्मनोऽङ्गतां नयति, आत्म-
सात् करोतीत्यर्थः ॥

“अक्षोपनो भवति इति स्वीलाठीवि” । स्वीलाठीवतः
पुत्रः स्वीलाठीविः आचार्यः स एव मन्यते,—अयमक्षोपनो
यस्माद् भवतीति तस्मादग्निरिति । किमिदमक्षोपनः इति ?
अत आह,—“न क्षोपयति” । एवमपि न गृह्यते क्षोपय-
तेरप्रसिद्धार्थत्वात् । अतः पुनर्ब्रवीति प्रसिद्धेनार्थेन,—“न खेद-
यति विरुद्धीकरोतीत्यर्थः, स हि तस्य स्वभावः ॥

“विभ्यः आख्यातेभ्यः जायते इति शाकपूणि” । त्रयाणा-
माख्यातानामभिधेयाः क्रिया अत्र लक्ष्यन्ते, ता उपादाय
हेतुत्वेनान्विशब्द आत्मानं समवे । तद्यथा,—“इतात्”
‘इण गतो (अदा० प०)’—इत्यस्मादित्यर्थः । “अस्मात्, दग्धाद्
वा” अनस्तेर्वा दङ्गतेर्वा विकल्प एतयोः । ततः “नीतात्”
इति, ‘वीञ् प्रापथे (आ० प०)’—इत्येतस्मात् । धातवः
केवल निर्दिष्टाः । किं कुत आदत्ते ? इत्यत आह,—“सः
खलु” शाकपूणिः “एते” धातो, “अकारम् आदत्ते” । नन्वेते-
रकार एव नास्ति, अतः किमादत्ते ? खलु नास्ति, वर्ण-
मामान्येन तद्विकारमादाय इणोऽयं दर्शनात् अग्नौ शब्दाद्ये
नग्नन्धनित्यत्वात्, अर्थे च गुणभूतत्वाच्छब्दस्य, ततः तं व्यापा-
दगत्यकारत्वेन । अथवा रूपानेकत्वादिभ्यो यथावस्थितस्या-
कारो भवति, तथा रूपमवस्थाप्य ततोऽकारमादत्ते, दर्शितं
चेतत्—“एते कारितं च यकारादि धान्तकरणम्”—इत्यत्र,
भवति चास्य सन्तो रूपम् ‘आययति’—इति, अत्र अकार,
तत आदत्ते । “अकारम्, अनक्तेः वा दङ्गतेः वा” कृतकुल-
अश्वत्थोर्विपर्ययेन । “नीः परः” एयः इत्यः । एति च
अनक्ति च रूपाणि, अथवा एति च दङ्गति च नयति च
३२—मि ७

द्वीपि, देवेभ्यः इति अग्निः साधीयस्तरः । एता एतद्वात-
वाचाः क्रियाः एष करोति इति “अग्निः” ।

“तस्य” एतद्वचि तल्लघ्यग्रधानस्तुतिसम्बन्धमभिधानमुप-
लक्ष्य देवतापटसमाख्याये समाग्रातमग्निरिति, तस्य “अग्नि-
मीले” — इत्येतद्वसुखा अग्निकर्मलिङ्गलिङ्गिताः सर्वा आम्नेय
ऋचः उदाहरणम्, न पुनरस्ति कारणे सुख्यातिक्रमो न्याय्य
इति ऋच्येदमयमामिमाञ्चमुदाहर “तस्य एषा भवति”
— इति, — ॥ १ (१४) ॥

अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्वि-
जम् । होतारं रत्नधातमम् । अग्निमीले-
ऽग्निं याचामीलिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा
पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञश्च देवो दानाद्वा
दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युखानो भवतीति वा
यो देवः सा देवता होतारं द्वातारं जुहोते-
र्होतेत्यौर्ध्वनाभो रत्नधातमं रमणीयानां धना-
नान्दीदृतमन्तस्त्रैपापरः भवति ॥ २ (१५) ॥

“अग्निमीले” (षट् सं. १, १, १, १) — इति । मधुच्छ-
न्दस आर्द्रम् । गायत्री । आग्निने विनियोगः । यः अग्नि-
देवपुरोहितः याकयन्ते, अघ्नाकं यज्ञे यद्य ऋत्विक्, होता
यज्ञस्य, रत्नधातमस्य दाह्यतमो रत्नानाम्, तमष्टं रत्नानि याचे
इति समस्तार्थः ।

अष्टैकपटनिरुक्तम् । — “इडि.” धातुः “अध्येषणाकर्मा”
याच्धातुर्मेड, अन्यत्र “पूजाकर्मा वा” अपि । “पुरोहितः

व्याख्यातः “पुर एन दधति”—इति । “यत्र च” व्याख्यातः,
 “प्रख्यातं यजतिकर्मा”—इति । “देव.” “दानाद् वा” ददाति,
 क्षप्ती ऐश्वर्याणि । “दीपनाद् वा” दीपयति क्षप्ती तेजो-
 मयत्वात् । “द्योतनाद् वा” धात्वन्धत्वमर्थेकत्वम् । “दुस्त्रानो !
 भवति—इति वा” पक्षे धर्मवत्त्वं निर्वचनस्य । अथवा अग्नी-
 न्द्रावपि दुस्त्रानो, सामान्य हि स्त्रीः स्त्रान् देवतानाम्,
 तयोस्तु कर्माधिकारस्थाने विविष्टे पृथिव्यन्तरिक्षे । “होतार =
 ज्ञातारम्” देवानाम् । “शौर्षवाभ” तु “सुहोते” “हु दाना-
 दानयो. (सु० प०)”—इत्यस्य मन्यते “होता इति” । “रत्न-
 धातमम् = रमणीयानां धनानां दाढतमम्” ॥

तत “तन्म” एव अग्ने “एषा अपरा” ऋक् “भवति” ।
 समानसहितत्वादपरेति वा द्विनोयेत्यर्थः । सा पुन किम-
 र्थम् ? इति । असुना प्रकारेण सप्त एतस्यामुदाहरणमेत-
 त्कर्तव्यता ऋक् उपेक्षा इत्युपपदयनार्थम् ॥ २ (१५) ॥

अग्निः पूर्वं भिर्बृहदिभिरीड्यो नूतनैरुत ।
 स देवान् एह वज्रति । अग्निर्यः पूर्वं बृहदिभि-
 रीडितव्यो वन्दितव्योऽस्माभिश्च नवतरैः स
 देवानिहावहत्विति स न मन्येतायमेवाग्निरि-
 त्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते ततो
 तु मध्यमः ॥ ३ (१६) ॥

“अग्निं पूर्वेभिः (ऋ० स० १, १, १, २)”—इति । पूर्व-
 येन समानार्थविनियोगश्चन्द्रस्का । तदहत्सुत्तरत्वापेक्षं यद्-
 हत्तमभ्यासहार भाष्यकारो यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इति दर्शयन् ।

“अग्निः यः” ‘पूर्वेभिः’ “पूर्वैः” धिरन्तनैः ‘अपिभिः’ “इडितथ्यः” इडनं पूजनमर्हति, “अस्माभिश्च” “नवतरैः” इडितथ्य इति वर्तते । स किं करोति ? इत्याकाङ्क्षिते निराकाङ्क्षं क्रियते,—“सः देवान्” “इह” एतस्मिन् कर्मणि अस्माकम् “आवहतु” इति सोटा निराह भाष्यकारः आशिषमाकाङ्क्षितामपेक्ष । अज्ज्वेकपदनिरुक्तम् ॥

सङ्कीर्णत्वादग्न्यभिधानस्य अतः परं विचारः,—“स न मन्येत”—इत्येवमादिना आक्षिप्य विचारः । ननु नित्ये स्वार्थाभिधेयसम्बन्धे अभिधानानामर्थान्तररहितैव नास्ति, कुतः सङ्करः ? इति । अथाक्षर्यान्तररहितता । जहत्स्वर्यमर्थान्तरमुपसक्तामन्नित्यतां सम्बन्धस्य द्योतयति । नैव जहत्स्वार्थमभिधानमभिधेयान्तरे वर्तते । किन्तर्हि ? हे अभिधानस्य शक्ती, गौणी मुख्यौ च । तयोर्गौणी गुणसाभ्यात्, यस्मात् कस्माचित् गुणात् सर्वत्र वर्तते, तस्यास्तर्थाविध एव सम्बन्धः, सर्वार्थी नित्यः समर्थप्रकरणोपपदपरतन्त्रः । मुख्यत्वे विनियोगेन लोकवेदप्रसिद्धा स्त एवायं वर्तते । तदेवमसङ्करेऽपि शब्दानां मुख्यगौणार्थवर्तिनां सङ्कर इवामिधत्तां प्रतिभाति ॥

क कस्य शब्दस्य गौणी यक्तिः ? क कस्य मुख्यौ ? इति तत्प्रविवेकार्यमिदमुपोहन्ति चोदकरूपेण “स न मन्येत” इति । ‘सः’ शिष्यः, ‘न मन्येत’ न जानीयात् सम्यगेतदभिहितम् “अयमेवाग्निः” पृथिवीस्थानः “इति” । कस्मात् पुनर्न मन्येत ? इतः,—यस्मात् “अपि एते उत्तरे ज्योतिषी” मध्यमश्च उत्तमश्च “अग्नी उच्यते” । कथम् ? इत्यत आह,—एतत् तावत् पार्थिवं ज्योतिः, आवाहनक्रियायोगात् “अग्निः । मोडः”—इत्येतस्यां च यथा भवतोक्तं तथैवोच्यते, “ततः तु”

वयमपि यथा “मध्यमः” अग्निशब्देनोच्यते तत्कर्मयोगाच्च स एवाग्निः, तथेमावृचमुदाहरिष्यामः,—॥ ३ (१६) ॥

अभिप्रवन्त समानेव योषाः कल्याण्यः
 आयमानासो अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो
 न सन्त ता जुषाणो हव्यंति जातवेदाः ॥ अभि-
 नमन्त समनस इव योषाः समनं समननाद्वा
 सन्माननाद्वा कल्याण्यः आयमानासो अग्निमि-
 त्यौपमिकं घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो
 न सन्त न सति राज्ञोतिकर्मा वा नृमतिकर्मा वा ।
 ता जुषाणो हव्यंति जातवेदाः । हव्यंतिः
 प्रेक्षाकर्मा विहव्यंतीति । समुद्रादूर्मिर्मधुम् ।
 उदारदित्यादित्यसुक्तं मन्यन्ते समुद्राद्वेगोऽद्भ्य
 उदेतीति च ब्राह्मणमथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः
 सर्वा देवता इति तस्योत्तराभूयसे निर्वचनञ्च
 ॥ ४ (१७) ॥

“अभिप्रवन्त”—इति (ऋ० सं० ३, ८, ११, २) । वामदेवस्वार्पम् ।
 सममेऽहनि दशरात्रस्य आन्वयस्ये विनियोगः । ‘अभिप्रवन्त’
 “अभिनमन्त” आभिमुख्येन नमन्ति प्रक्षीभवन्ति । ‘घृतस्य’
 “उदकस्य” ‘धाराः’ । कमभिप्रक्षीभवन्ति? मध्यमम् ‘अग्निम्’ ।
 कथम्? इति,—‘समना इव योषाः’ “समनसः” समान-
 मनसः । एकस्मिन् भर्त्तरि यासां मनांसि वर्त्तन्ते, ता. सम-
 नसः । ता यथा ‘कल्याण्यः’ रूपयौवनादिगुणसम्पन्नाः, ‘आय-

मानासः' श्रयमानाः ईषद्वसन्त्यः इषसुपजनयन्त्यो भर्तुस्तं
प्रति परिध्वजनाय अभिनमेयुः, तथा मध्यमस्थानमग्निं हृत्-
स्थोदकस्य धाराः 'समिधः' समिन्धयन्त्यः 'नसन्त' प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः । ताश्च ताश्च पुनः सः 'जातवेदाः' मध्यमस्थानी वेद्यु-
तोऽग्निः, 'जुषाणः' प्रीयमाणः 'हृष्यति' पुनः पुनः प्रेषति,
अभिकामयते ॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे युगपदभिधानात्, पार्ययि च हृताहुतिह-
वनस्योपमानोपमेयवैधर्म्याच्च युगपदसम्भवाच्च उदकस्य धारणं
वैद्युतः, तत्रोपमानोपमेयसामञ्जस्याच्च सामर्थ्यात् प्रसिद्धिसुप-
रन्ध्य हृतधाराशब्द उदकधारावचनः सम्पद्यन्ते, पठितं चेत-
देव सामर्थ्यमपेक्ष्योदकनामसु "हृतम्" "मधु"—इति । एवञ्च
योऽयमग्निशब्दोऽत्र सामर्थ्यात् मध्यमं ज्योतिराह, तस्मात्
"सुष्ठु स न मन्येत, अयमेवाग्निः पृथिवीस्थानः"—इति
(७५ पृ० १८ पं०) ॥

"समनं समननाद्वा, समाननाद्वा"—इति । पूर्वम् अनितेः
(भू० प०) प्राणनार्थस्य, उत्तरं मनोतेः (त० आ०) । अज्यन्य-
निर्वचनम् ॥

अथ खलु यथोक्तमपि ज्योतिर्भवत्वग्निस्तथोदाहरि-
ष्यामः । "समुद्राटुर्मिमधुमं । उदारदुषांशुना समसुतत्व-
मानट् । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिज्ञा देवानामसु-
तस्य नामिः ॥"—इति (अ० सं० ३, ८, १०, १) । "आदित्वम्
उक्तं मन्यन्ते" । पूर्वयैव समानार्थविनियोगा । नानादेवता-
भिवादस्त्वस्यां देवतानुक्रमस्यां शीनकेनोक्तः, इह पुनः सौरीति
हृत्तोदाहृता भाष्यकारेण, सूक्तं सकलञ्च । 'समुद्रात्' उदक-
सङ्घातात् 'ऊर्मिः' छादकः सर्वस्य प्रकाशेन, 'मधुमान्' उदक-
वान्, 'उदारत्' उदगीतरत्, उत्तरयति वा, उदेति अज्यन्यहनि

- प्रथमं जन्माभिप्रेत्य । स पुनर्जातः सन् 'अमृतत्वम्' अमृतभावम्
 'अशुना' चन्द्रमसा 'उपसम् आनट्' उपसव्याप्नोति । "सोऽ-
 स्यान्न तेन न म्रियते यमचित्तिमचितयः पिबन्ति"—इत्यु-
 क्तम् । कथममृतत्व तेन उपसमानट् ? इति । 'एतस्य'
 उदकस्य हवियो वा 'यत्' 'नाम' नमनं 'गुह्य' रहस्यमवि-
 ज्ञान केनचिदपि अत्र 'अस्ति' विद्यते चन्द्रमसि, तत्र
 'देवानां' रश्मीनां 'जिह्वा' तदमृतं नित्यमास्वादयन्ति, देवा-
 स्तेन न म्रियन्ते । तेषाम् 'अमृतस्य' अमरणत्वस्य 'नाभिः'
 नहनं स हेतुरित्यर्थः ॥

अथ कुतः सूर्योऽयमिति विशेषतोऽवगम्यते, न चैतस्मि
 अपि मन्त्रेऽग्निशब्दोऽस्ति, यः सत्यप्यादित्यदेवत्वोऽस्य मन्त्रस्या-
 नित्यमादित्यस्य प्रख्यापयेत्, एतस्मिन्नायं एता इति च विज्ञायते,
 तस्मादसमर्थमिदमुदाहरणम् ? न असमर्थम् । कस्मात् ?
 सूक्तेऽग्निलिङ्गमेकेषां प्राञ्चिनामस्ति,—“इमं सागुम्”—इत्यत्र
 “अपा प्रपी'नमग्ने”—इति । निविद्यास्मिन् सूक्ते धीयते,
 सा चाग्निलिङ्गा । आदित्यस्यायमनेन मन्त्रेणोच्यते इति स्फुट-
 मस्यैव मन्त्रस्य “प्राञ्चणम्”—“समुद्राहोऽग्नोऽहो उदेति”—
 “इति च” न च पार्थिवः समुद्रात् उदेति, विरोधात् तस्य
 उदकेन, तस्मादादित्योऽत्राग्निरभिप्रेत—इति नासमर्थमुदा-
 हरणम् । “अथ अपि प्राञ्चणं भवति,—‘अग्निः सर्वा देवता’
 —इति” । अथ खलु अयमपरः सद्वरोऽग्निशब्दस्य प्राञ्चणं
 भवति,—“अग्निः सर्वा देवताः”—इति ॥

“तस्य” च प्राञ्चणस्य “उत्तरा” ऋक् “भूयसे” बहुतराय
 “निर्वचनाय”—॥ ४ (१०) ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरयो दिव्यः स सु-

प्रणो गुरुत्मान् । एकं सद्भिर्वा बहुधा वदन्त्यग्निं
यमं मातरिश्वाणमाहुः ॥ इममेवाग्निं महान्त-
मात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तोन्द्रं
मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गुरुत्मानं दिव्यो
दिविनो गुरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा महा-
त्मेति वा यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यते-
ऽयमेव सोऽग्निर्निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषौ
एतेन नामधेयेन भजेते ॥ ५ (१८) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ७, ४ ॥

“इन्द्रं मित्रम्”—इति (अ०स० २, ३, २२, ६) । अथ्यवामीयैषा ।
‘इन्द्रम्, मित्रम्, वरुणम्’—इत्येतेरभिधानैः ‘अग्निम् आहुः’
तत्त्वविदः । ‘अघो’ अपि च योऽयं ‘दिव्यः’ ‘दिविजः’ दिवि
जायते, ‘सुपर्णः’ सुपतनः, ‘गुरुत्मान्’ ‘गरणवान्’ मृतिभिः
तद्मान्, रसानां वा गरिता आदित्यः, अयमपि ‘सः’ एवाग्नि-
रिषाहुः । किं बहुना “इममेवाग्निम्” “एकं” “महान्तम्”
“मात्मानम्” अनन्यत्वेन पश्यन्तः ‘विष्वाः’ “मेधाविनः”
आत्मविदः ‘बहुधा वदन्ति’—‘अग्निम्, यमम्, मातरिश्वाणम्’
इति ॥

एवमाद्यैषाभिधानैरेतस्यैव सा विस्मृतिः, एष ऊर्ध्वेव
सर्वे देवाः इति च विज्ञायते । तस्माद् युक्तं यत्र मन्येताय-
मेषाग्निरिति ॥

अत्र प्रतिस्माधानम्—सत्यमेतत् सर्वं एतदग्निशब्देन
सूयन्ते, न तु प्रधानतः, किमर्थं । गुणतः सूयन्ते । दत्तो

ब्रवीति,—“यस्तु स्रक्तं भजते, यस्मै हविः निरूप्यते, अयम् एव सः अग्निः” । तत्र शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः, परमतव्युदासार्थः । यः स्रक्तं भजते, प्रधानतः स्तुत्यत्वेनेत्यर्थः, यस्मै च हविर्निरूप्यते, चोदनासामर्थ्यात्—“आग्नेयेमष्टाकपातं निर्वपेत्” इति । ‘अयमेव सोऽग्निः’ पार्थिवः, अग्निशब्दस्य विशेषतोऽत्र लोके वेदे च प्रसिद्धे,—‘अग्निमानय—अग्निं प्रणय’ इति, एतमेव हि लोकः प्रतिपद्यते, न मध्यमं नाप्युत्तमम् । न च प्रसिद्धिबाधो न्याय्यः, शास्त्रचोदिता अपि खदिर-पला-शादयो लोकप्रसिद्धित एव प्रतीयन्ते । तस्मादग्निशब्देन पार्थिवस्य ज्योतिषो मुख्यः सम्बन्धः, गौण इतरयोर्मध्यमोत्तमयोः । यथा अग्निशब्देन मध्यमोत्तमयोः, न तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां विद्युत्सूर्य्यशब्दाभ्यां लोकप्रसिद्ध्या मुख्यः सम्बन्धः । एवञ्चेत् सुष्ठूक्तम्,—“यस्तु स्रक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यते, अयमेव सोऽग्निः” इति । एतदेव चात्र विचारि प्रयोजनम्,—आग्नेयेषु स्रक्तेषु हविःसम्पदानेषु स्तुत्यत्वेन भोक्तृत्वेन चैतनेकोपासीतेति ॥

अथ सुनयीऽयं मध्यमोत्तमयोर्ज्योतिषोरग्निप्रवादः, स कथम् ? इति,—“निपातम् एव एते उत्तरे ज्योतिषी, एतन्न नामधेयेन भजेते” । निपातो नाम अयाधान्यम्, भक्तिरित्यर्थः ॥ ५ (१८) ॥

इति निरुक्तवृत्ती द्वादशाध्यायस्य (असमाध्यायस्य)

चतुर्थः पादः ॥ ७, ४ ॥

पञ्चम. पादः ।

जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि
 वै न विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो
 वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्त-
 ज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेद-
 स्वमिति ब्राह्मणं तस्मात् सर्वानृद्वन् पशवोऽग्नि-
 मभिसर्पन्तीति च तस्यैषा भवति ॥ १ (१६) ॥

“जातवेदाः”—इति वक्तव्यम् । स पुनरेष माहाभाष्यात्
 कर्मपृथक्तादग्निरेव ? अथवा पृथगभिधानस्तुत्यन्तरसम्बन्धाद्
 देवतान्तरम् । “जातवेदा. कस्मात्” ? स हि “जातानि वेद”
 न हि तदस्ति जातमस्मिंल्लोके यदसौ न नेद सर्वज्ञ इत्यर्थः ।
 “जातानि वा एनं विदुः” स एव धातुः, कारकान्यत्वं केव-
 लम् । “जाते जाते विद्यत इति वा” विदेः सत्तार्थस्याधिकरणे
 कारके, न तदस्ति जातं यत्रासौ नास्ति । “जातवित्तो वा
 जातधनः” जातशब्दः पूर्वपदम्, वित्तशब्द उत्तरपदम्, जात-
 मस्य वित्तमिति जातवेदाः । “जातविद्यो वा जातप्रज्ञान”
 जातशब्द एव पूर्वपदम्, विदेर्ज्ञानार्थस्योत्तरपदत्वम्, निरुक्तं
 एवास्य जातं प्रज्ञानमित्यर्थः । “ब्राह्मणम्” अपि च भवति,
 जनेर्विदेयः जातवेदा इति,—“यत्तज्जातः पशूनविन्दत—
 इति” । ‘यत्’ असौ ‘तत्’ तदा ‘जातः’ जातमात्र एव निरु-
 र्गतः ‘पशून्’ ‘अविन्दत’ अलभत् ‘तज्जातवेदसो जातवेद-
 स्वम्—इति’ विज्ञायते । यतश्चैतदेवम्, “तस्मात्” अद्यत्वेऽपि
 साम्ययमस्माकमिति मन्यमानाः “पशवः” “सर्वान् कृदून्”
 मतिः, अपि ग्रीष्मे, “अग्निम् अभिसर्पन्ति” ।

‘‘तस्य’’ जातवेदसः स्तुत्युदाहरणम् ‘‘एषा’’ ऋक् भवति
—११ (१८) ।

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो
निदहाति वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि
विष्वा नावेव सिन्धु^१ दुरितात्यग्निः ॥ जात-
वेदस इति जातवेदस्यां वैवञ्जातवेदसेऽर्चाय
सुनवाम सोममिति प्रसवायाभिषवाय सोमं
राजानमन्तमरातीयतो यज्ञार्थमनिच्छो निद-
हाति निश्चयेन दहति भक्षीकरोति सोमो
दददित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विष्वा^२नि
दुर्गमानि स्थानानि नावेव सिन्धु^३ नावा सिन्धु^४
सिन्धु^५ नावा नदीं जलदुर्गां महाकुलां तार-
यति दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तारयति
तस्यैषा परा भवति ॥ २ ॥

अ नूनं जातवेदसमश्वं^१ हिनोत वाजिनम् ।
इदं नो^२ बर्हि^३रासदे ॥ प्रहिणुत जातवेदसं
कर्मभिः समन्त्रवानमपि वोपमार्थं स्यादश्वमिव
जातवेदसमितीदं नो बर्हि^४रासीदत्विति तदेत-
देकमेव जातवेदसं गायत्रं त्वचं दशतयीषु
विद्यते यत्तु किञ्चिदाग्नेयं तज्जातवेदसानां

स्थाने युज्यते स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते
 उत्तरे ज्योतिषौ जातवेदसौ' उच्येते ततो'
 नु मध्यमेः । अभिप्रवन्त समनेव योपा इति,
 तत् पुरस्ताद्याख्यातमथासावादित्य उदु त्यञ्जा-
 तवेदसमिति तदुपरिष्ठाद्याख्यास्यामो यस्तु
 सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यतेऽयमेव सोऽग्नि-
 र्जातवेदा निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषौ एतेन
 नामधेयेन भजेते ॥ ३ (२०) ॥

इति सप्तमः अध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ७, ५ ॥

“प्र न न जातवेदसम्”—इति (षट् सं० ८, ८, ४६, १) ।
 श्येनस्याग्निपुत्रस्यापेम् । गायत्री । हे स्त्रीतारो यूयमुच्यध्वे ।
 ‘प्रहिणोत’ “प्रहिणुत” प्रेरयत स्तुतिभिरेतं ‘जातवेदसम्’
 ‘अश्वम्’ “कर्मभि” सर्वमेतत् जगत् “अश्ववागम्” व्यापय-
 न्तम्, ‘वाजिनम्’ वेजनवन्त चक्षुसमर्चिभि, अथवा “अश्व-
 मिव” इति लुप्तोपमम्, रुढेर्बलीयस्त्वात्, ‘वाजिन’ वेजनवन्तं
 ष्वलनस्त्रभाव शीघ्रम् । किमिति प्रहिणुत ? इति । इतः,—
 आसक्तुम् इति छव्यार्थे केन्वा—“इदं नो बर्हिर्वासदे” ।
 “इदम्” अश्वत्कर्म, बर्हिपोषलक्षित बर्हिः । कथं नामाश्व-
 दभिमतार्थसिद्धयर्थमाभिमुख्येन सौदेदित्येवमर्थं प्रहिणुतेति ॥

इदानीमुक्तार्थं दर्शयति प्रयोजनार्थम्,—“तदेतदेकमेव
 जातवेदस्य गायत्र्यवचम्”—इत्यादि । तदिति दशतयीष्व-
 स्थानुष्मृतये परोक्षनिर्देश, एतदिति प्रत्यक्षेण प्र नूनमित्ये-
 तया सन्निधीकृत्योपादिशति, गायत्रमिति छन्दोनिर्देशो विवृ-

जितप्रयोजनार्थः, त्वचमिति एतच्छ्रुतस्य सङ्ग्रहनिर्देशः, दशत-
योषु सर्वास्त्रपीति निर्धारणे समीचीनः, 'विद्यते' अस्ति । ततः
किं यद्येतदेवैकं जातवेदस गायत्रं त्वच दशतयोषु विद्यते ?
शृणु,—बहुभिरेतैर्गायत्रच्छन्दोयुक्तैर्जातवेदस्त्रैर्मन्त्रैरधियज्ञे प्रयो-
जनमस्ति, न चेति बहवः सन्ति सर्वास्त्रपि दशतयोष्वेतदे-
वैकं त्वचं सुक्ता । तत्र किं कर्तव्यम् ? इति,—“यत्तु किञ्चि-
दाम्नेयम्” मन्त्रजातम् गायत्रे एव छन्दसि अजातवेदो लिङ्ग-
मपि, “तत्” “जातवेदसानाम्” मन्त्राणां “स्थाने” विनि-
“युज्यते” शास्त्रेण । तेन किं स्थितं भवति ? अग्निरेव
जातवेदा इति, कर्मवृत्त्यात् मार्हाभाग्यादा इति, इतरथा
हि प्रयोगवैकल्यं स्यात्, न चान्यद्देवमन्यस्य स्थाने प्रयुज्यते ।
यथा चायमनर्थान्तरमग्निर्जातवेदा एतस्माद् विधिलिङ्गात्,
तथा वैश्वानरप्रभृतयोऽपीत्युपेक्षम् ॥

“स न मन्येत”—इति पूर्ववद् विचारः, केवलम् “अभि-
प्रवन्तु”—इत्यत्राग्निपदविचारे अग्निशब्दो विशेष्य आसीत्,
जातवेदशब्दोऽस्य गुणपदमिति, इह ॥ जातवेदशब्द-
विचारे पुनः “अभिप्रवन्तु”—इत्यस्मिन्नेवोपात्ते मन्त्रे गुण-
पदमग्निशब्दो जातवेदशब्दस्येतावदुपेक्षम् ॥

यथा तु पूर्वस्मिन् “सुमुद्रादूर्मिः”—इति आदित्यस्याग्नि-
त्वोपपत्तावुदाहरणम्, तथेह—“अथ असौ आदित्यः,—‘उदु-
त्य जातवेदसम् (श्र० स० १, ४, ६, १)’—इति” जातवेद-
त्वोपपत्ती । तदेतत् प्रतिपदसुदाहरणम् “उपरिष्ठाद् व्याख्या-
स्यामः”—“जातवेदसं चर्च्यमुद्ब्रूहन्तीति ॥ विशेषणविशेष्यता-
मानाधिकरण्यैकवाक्यप्रसिद्ध्या अग्निगमसिद्धमस्मिन् मन्त्रे
जातवेदा. सूच्यम्”—इति । तस्मात् सहजं यत् “स न मन्येत
अयम् एव अग्निः” जातवेदा. इति ।

“यः तु सूक्तं भजते, यस्मै हविः निरूप्यते, अयम् एव सः
अग्निः जातवेदाः”—इति । “यस्तु सूक्तं भजते, यस्मै हवि-
र्निरूप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदाः”—इति पूर्ववत् प्रसिद्धिरेव
विशेषहेतुः । यद्यपि मन्त्रदर्शनमविशिष्टं त्रयाणामपि
ज्योतिषां जातवेदस्त्वे, तथापि पार्थिवोऽग्निरितरयोः प्रसिद्ध्या
विशेष्यते, जातवेदस्त्वं हि यथा प्रसिद्धमस्मिन्नग्नौ, न तथा
वैद्युते, नापि सूर्ये इति । “निपातमेवेते उत्तरे ज्योतिषो”
“एतेन” जातवेदा इत्यनेन “नामधेयेन भजेते” इति । व्याख्या-
तम् ॥ ३ (२०) ॥

इति ऋष्यर्ष्यायां निरुक्तसप्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)
पञ्चमः पादः ॥ ७, १ ॥

षष्ठः पादः ॥

वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व
एनं नरा नयन्तीति वापि वा विश्वानर एव
स्यात् प्रवृत्तः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानर-
स्तस्यैवा भवति ॥ १ (२१) ॥

“वैश्वानरः”—इति वक्तव्यम्, तदर्थमुपोदन्ति—“वैश्वान-
रः कस्मात् ?” “विश्वान् नरान्” इती लोकात् असुं लोकां
“नयति” हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु ग्रहत्तिषु अयमेव नरान् नयति ।
यथा पञ्चाग्निविद्यायामुच्यते—“अपि वा सति तस्मिन् सर्वाः
ग्रहत्तयः फलवत्यो नराणां भवन्तीति हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु
ग्रहत्तिष्वयमेव नरान् नयति प्रवर्त्तयतीति वैश्वानरः” ।
अथवा “विश्वे एनं नराः नयन्ति इति वा” कर्मकारकम्,

स नीयमानः तासु तासु क्रियास्वहृत्त्वात् नरैः कर्म सम्यज्यते ।
 “अपि वा “विश्वानरः एव” कथित् “स्यात्” । स पुनः
 कस्मात् ? “प्रत्यृत. सर्वाणि भूतानि” विश्वानि ह्यसौ भूतानि
 ‘प्रति ऋत’ प्रविष्ट इत्यर्थः । “तस्य” विश्वानरस्य अपत्य
 “वैश्वानर.” ॥

“तस्य” वैश्वानरस्य “एषा” प्राधान्यस्तुतिर्ऋक “भवति”
 —॥ १ (२१) ॥

वैश्वानरस्य सुमती स्यात् राजा हि क'
 भुवनानामभि श्रीः । इतो जातो विश्वमिदं
 विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ इतो जातः
 सर्वमिदमभिविपश्यति वैश्वानरः संयतते सूर्ये-
 ण राजा यः सर्वेषां भूतानामभिव्यवणीयस्तस्य
 वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मती स्यामेति तत्
 को वैश्वानरो मध्यम इत्याचार्या वर्षकर्मणा
 ह्येन स्तौति ॥ २ (२२) ॥

“वैश्वानरस्य सुमती”—इति (ऋ० सं० १, ७, ६, १) ।
 रुक्कस्यार्पणम् । पृष्ठगभिन्नवयोयतुर्थपञ्चमयोरङ्गोराग्निमारु-
 तस्य प्रतिपत् । ‘इत’ दृष्टिवोलोकात् चोपधिप्रत्ययस्यतिभ्य यः
 ‘जातः’ ‘विश्वम् इदं विचष्टे’ ‘सर्वमिदमभिविपश्यति’ । यथा-
 भिद्रष्टव्य उपकारकत्वेन, दर्शयति वा प्रकाशकत्वेन । यच्च
 ‘यतते’ ‘संयतते’ ‘सूर्येण’ सङ्गच्छते स्तेन भाषा । ‘राजा’ च
 ‘यः’ ‘भुवनानां’ ‘सर्वेषां भूतानाम्’ ‘अभित्री’ ‘अभिव्यव-

णीयः श्राययणीयः । “तस्य वयम्” एवद्रुणयुक्तस्य ‘वैश्वान-
रस्य’ नित्यं ‘सुमती’ “कन्याणां मती” उपकारप्रवृत्ताया-
मात्मनो यथाभिमतार्थसाधिकायाम् ‘स्याम’ ।—इत्येतत्
आशास्यते । लोकेऽपि हि स्तूयत एव पूर्वम्, पश्चात् प्रार्थयत
इत्याचर्यः पश्यन् मन्त्रेष्वप्ययमेव न्याय इत्युपदर्शनार्थं
पदानां क्रमं विभेद, कन्याणां मती स्यामित्याशिषा च समा-
पयाश्चक्रे ॥

अनेकतिङि चैतस्मिन् मन्त्रे प्रतितिङ् वाक्यभेदे प्राप्तौ
यत्तदोरध्याहारेण “राजा यः सर्वेषां भूतानामभिभूयणीयः,
तस्य वयं वैश्वानरस्य कन्याणां मती स्याम”—इत्येकवाक्य-
तया सामर्थ्यमुद्भावयाश्चकार । एकोऽत्रार्थपतिर्वैश्वानरः, यतः
कन्याणी आशास्यते मतिः, तमेभिः शब्दैरभिष्टीति, सन्ति-
ष्ठते स्तुतिरिति । अयमेकवाक्यतान्ध्यायः प्रायशो मन्त्रेषु,
कचित् पुनः प्रत्याख्यातमर्थमपेक्ष्य एकस्मिन्नपि मन्त्रे वाक्य-
भेदो भवत्येव । तद्यथा,—“ऋचां त्वः पोषम् (ऋ० सं० ८,
२, २४, ६)” इत्यत्र प्रतिपादं वाक्यसमाप्तिः । अन्येषामपि
च मन्त्राणाकामाहितार्थिनां परस्परमेकवाक्यता भवति,
तदपि चोपपदं दर्शयिष्यति—“येना पावक चक्षसा (ऋ० सं०
१, ४, ८, १)” —इत्यत्र ॥

“तत् को वैश्वानरः” —इति । अतः प्रवृत्ति विचारः ।
तदिति वाक्योपादाने । कोऽयं वैश्वानरः ? इति । कुतः
समयः ? आगमविप्रतिपत्तेः, विश्वानरविद्यायां तावत्
‘आत्मा’ इत्यात्मविदः, इन्द्रादित्यवायुकाशोदकपृथिव्याद-
यश्च पृथक् पृथगेव वैश्वानरत्वेन विज्ञायन्ते । अपि च
“मध्यमः” वैश्वानरः इति नैरुक्ताः केचित् “आचार्याः”
मन्यन्ते । कश्चात् ? “वर्षकर्मणा ह्येन स्तौति” मन्त्रदृक् ।

द्विष्यो हेत्वर्थः, वर्षकर्मण्येन वैश्वानरं यस्यान्वदृक् स्तौति
॥ २ (२२) ॥

प्र नू संहित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो
वृषहृणं सचन्ते । वैश्वानरो दस्युमग्निर्ज-
वन्वान् अधूनोत्काष्टा अव शस्वरं भेत् ॥ प्रब-
वीमि तन्महित्वं माहाभाग्यं वृषभस्य वर्धितु-
रपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृषहृणं
मेघहृणं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः
क्षयार्थादुपदस्यन्त्यस्मिन्नसा उपदासयति कर्माणि
तमग्निर्वैश्वानरो मन्त्रवाधूनोदपः काष्टा अभि-
नच्छस्वरं मेघमथासावादित्य इति पूर्वं याज्ञि-
काः ॥ ३ ॥

वायम् ? इति । अत आह,—“प्र नू संहित्वम्” इति
(ऋ० स० १, ४, २३, ६) । नोषस आर्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्वा-
नरोऽग्निर्देवता । ‘प्रवोचम्’ “प्रबवीमि” अहम् । ‘महित्वम्’
“माहाभाग्यम्” स्तुत्या । कस्य ? ‘वृषभस्य’ “वर्धितुरपाम्” ।
‘यम्’ अन्येऽपि ‘पूरवः’ “पूरयितव्याः मनुष्याः” कामै,
‘वृषहृणम्’ “मेघहृणम्” ‘सचन्ते’ “सेवन्ते” “वर्ष-
कामाः” स्तुतिभिः । तस्माद्माहाग्यं प्रबवीमि,—यदमो
वर्धिता ‘वैश्वानरः’ ‘अग्निः’ ‘दस्यु’ दासयितारमुपसयितारं
रमानाम्, शयन्ति हि तदनुदमे शयानि, कर्मणा धीपदास
यितारमनाहृष्टिदारीण, तं दस्युम्, ‘शस्वरम्’ “मेघम्” उदक
यन्तमुदकपूर्णम्, ‘जघन्वान्’ हतवान्,—‘अवभेत्’ “अवाभि-

नत्" व्यदारयत्,—विदार्यं च 'अधूनीत्' वर्षभावेनाकम्पयत्
अधारयत् 'काष्ठाः' अपः । यः, तस्याहं वर्षप्राप्त्यर्थं प्राशोचं
माहाभाग्यम्, स वर्षत्वस्माकमित्यभिप्रायः ।

एवमेतस्मिन् मन्त्रे वैश्वानरस्य वर्षकर्मणैकवाक्यतासम्ब-
न्धात् नान्यो मध्यमात् वैश्वानर इत्याचार्या मन्यन्ते । स्थितं
तावदेवम् ॥

"असौ आदित्यः,—इति पूर्वं याज्ञिकाः" । असाविति
कर्मात्मनैनमुपदिशन् ब्रवीति, मा भूत् गौणः कश्चित् प्रत्यय
इति । विधिमन्त्रार्थवादेभ्यो यज्ञसत्तत्त्वसुभीयैर्न यज्ञं प्रयो-
गतः प्रथमं ये चक्रुः, ते 'पूर्वं याज्ञिकाः' साक्षात्कृतधर्माण
इत्यर्थः । त एवमेवमाहुः—'असौ आदित्यः इति' । कया
पुनरुपपत्त्या त एवमाहुः ? इति । विध्यनुकरणप्रसिद्ध्या ॥ ३ ॥

एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह
आम्नातो रोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्ता-
मनुकृतिं होताग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण
सूक्तेन प्रतिपद्यते सोऽपि न स्तोत्रियमाद्रि-
येताग्नेयो हि भवति तत आगच्छति मध्य-
स्थाना देवता रुद्रञ्च मरुतश्च तनोऽग्निमिहस्था-
नमत्रैव स्तोत्रियं शंसति ॥ ४ ॥

कथम् ? इति । यतः तत्रतमाह,—"एषां लोकानां
रोहेण सवनानां रोह आम्नातः" । य एव हि लोकानामा-
रोहणानुक्रमः, पृथिवी—अन्तरिक्षम्—द्यौः इति, स एव सव-
नानामपि क्रमः, प्रातःसवनम्—माध्यन्दिनम्—द्वितीयसवनम्
इति । ततः किम् ? कस्मिंश्चित् कर्मणि रोहप्रातिलोभ्येन

“रोहोत् प्रत्यवरोहः” “चिकीर्षितः” कर्तुमीश्रितः, तदुप-
 व्याचक्ष्महे । स एव होता प्रातःसवनं पृथिवीलोकभक्तिं शंसति,
 संसृतत्वात्, ततो माध्यन्दिनमन्तरिक्षलोकभक्तिं शंसति संसृ-
 तत्वात्, ततस्तृतीयसवनं द्युलोकभक्तिं शंसति, संसृतत्वात् ।
 प्रतिभक्तिसंसृतवच्च शंसन्—स पृथिवीलोकात् अन्तरिक्षलोक-
 मारुढो भवति, अन्तरिक्षलोकात् द्युलोकम्, स च द्युलोक-
 मारोहन्, द्युलोकभक्तिं तृतीयसवनं शंसति, तदपि शंसन्
 द्युलोकमारुढो भवति । सः अग्निष्टोमसाम्नि यज्ञायज्ञिये
 यत् शस्त्रम् आग्निमारुतं तत्सवनलोकप्रत्यवरोहानुक्तं
 चिकीर्षेच्छस्त्रं “वैश्वानरोयेण सूक्तेन” “प्रतिपद्यते” प्रार-
 भते । तद्यथा—“वैश्वानुरायं पृथुपार्जसे (अ० सं० १, १,
 १, सू०)” इति प्रतिपत् । “सोऽपि न स्तोत्रियम् आद्रियेत,
 आग्नेयो हि भवति” । प्रत्यवरोहे कर्त्तव्ये स च पुनराग्ने-
 योऽयं स्तोत्रियः, अग्निश्च पृथिवीस्थानः, तद्यदि तमाद्रियेत,
 न प्रत्यवरोहानुक्तिप्रारम्भः कृतः स्यात् । अन्येषु शस्त्रेषु च
 युक्तं यदूर्ध्वमारुह्यमाणः स्तोत्रियेण प्रतिपद्यते, इह पुनरव-
 रुह्यमाणो द्युस्थानाधिदेवताः शसमानः क्रमेण वैश्वानरो-
 येण सूक्तेन प्रतिपद्यत इति, तेन ज्ञायते आदित्यो वैश्वानर
 इति ।

अपि च सुतरां प्रत्यवरोहानुकरणमेतदिति गम्यते, येन
 “तत आगच्छति मध्यमस्थाना देवताः—रुद्रश्च मरुतश्च” ।
 ‘ततः’ वैश्वानरोयात् सूक्तात् प्रत्यवरोहानुकरणाभिप्रायेण
 शस्त्रात् प्रत्यवरुह्य मध्यस्थाना देवता आगच्छति मध्यस्थाने-
 ऽभिर्गन्धितुम् । कतमाः ? रुद्रश्च मरुतश्च । तद्यथा—“आ
 तं पितर्मरुतां मुच्यते” (अ० सं० २, ४, ११, सू०)” इति ।
 ततोऽपि मध्यस्थानात् पृथिवीस्थानं प्रत्यवरुह्य अनैव तं

स्तोत्रियं संसति,—“युञ्ज्यान्ना वो अग्नये” (ऋ० सं० १, ४, ५, सू०)” इति । तदेवमेतस्मात् विध्यनुकरणात् यस्याः आदित्यो वैश्वानर इति ॥ ४ ॥

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवत्येतस्य हि द्वादशविधं कर्मायापि बाह्यं भवत्यसौ वा आदित्योऽग्निवैश्वानर इत्यथापि निवित् सौर्यवैश्वानरो भवत्या यो द्यां भात्या द्यविषीमित्येष हि द्यावापृथिव्या वा भासयत्यथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति दिवि पृष्टो अरोचतेत्येष हि दिवि पृष्टो अरोचतेत्यथापि हविष्मान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ॥ ५ ॥

“अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति” । देवतागुणसामान्येन हि अधियन्नेषु गुणविधयः कल्पान्ते, वैश्वानरीयस्य सर्वत्र द्वादशकपालः । “एतस्य हि” “द्वादशविध” द्वादशमासप्रविभागलक्षणे “कर्म” । तेनैतस्मादपि देवतागुणकपालविध्यनुकरणात् यस्याम आदित्यो वैश्वानर इति ॥

“अथापि निवित् सौर्यवैश्वानरी भवति” । निविदित्यालुतिविधिष्टो मन्त्र, अस्तमध्यपाती । स तथा भवति यथा सूर्यो वैश्वानर इति न पार्थिवो न मध्यम इति । कथम् ? इति । भवति हि तत्रैतत् पदम्,—“आ यो द्या भात्यापृथिवीम्” इति । न च पुनरादित्वादित्योऽवभास-

यते द्यावापृथिव्यौ, यत उच्यते,—“एष हि द्यावापृथिव्या-
वाभासयति” ॥

“अथापि छान्दोगिकं सूत्रं सौम्यवैश्वानरं भवति” ।
कतमत् ? “दिवि पृष्टो अरोचताग्निर्वैश्वानरो बृहन् । क्षया
हृधान ओजमा चनो हितो ज्योतिषा बाधते तमः ॥”—इति
(य० वा० सं० ३३, ८२ । ऋ० सं० १, ७, ६, २०—५, २, ७,
२) । न च पुनरादित्यादन्यो दिवि पृष्टो रोचते, यत उच्यते,
—एष हि “दिवि पृष्टो अरोचत” । ‘दिवि पृष्टः’ द्युलोके स्पष्टः
अवस्थित इत्यर्थः, ‘अरोचत’ रोचते दीप्यते । कोऽसौ ? इति ।
‘अग्निर्वैश्वानरः’ ‘बृहन्’ महान् इत्यर्थः । स रोचमानः वि-
करोति ? ‘ज्योतिषा’ स्वीन ‘बाधते’ ‘तमः’ नाशयत इत्यर्थः ।

“अथापि हविष्यान्तीयं सूत्रं सौम्यवैश्वानरं भवति”
कथम् ? इति । भवति हि तत्र मन्त्रः—सूर्यो वैश्वानर इति
समर्थः । तद्यथा,—“विष्णोः अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं
कृतमङ्गामकण्ड्वम् (छ० सं० ८, ४, १२, २)”—इति ।
वैश्वानरं कृतं कर्तारमङ्गामकण्ड्वमिति । नैव तावदादित्या-
दन्यस्याङ्गां कर्तृत्वमुपपद्यते पार्थिवे मध्यमे वा, आदिष्व
एव हृदयाम्नामयाभ्यामहानि करोति । तेन वयमेतैर्हंतुभिः
पश्यामः सूर्यो वैश्वानर इति ॥ ५ ॥

अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिर्विश्वान-
नरावेते उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरोऽयं यत्ता-
भ्यां जायते कथञ्चयमेताभ्यां जायत इति यच्च
वैद्युतः शरणमभिहन्ति यावदनुपात्तो भवति
मध्यमधर्मेव तावद्भयत्युदकेन्धनः शरीरोपशमन

उपादीयमान एवायं सम्पद्यत उदकोपशमनः
शरीरदीप्तिः ॥ ६ ॥

“अयम् एव अग्निः वैश्वानरः, इति शाकपूणिः” । न
मध्यमो न सूर्यः, किं तर्हि ? अयमेव पार्थिवः अग्निः । केन
हेतुना ? तद्वितीत्यतिसामर्थ्यात् । कथम् ? इति । “विश्वान-
रावेते उत्तरे ज्योतिषो” । तदुक्तम्,—“अपि वा विश्वानर एव
कथित् स्यात्, तस्यापत्यं वैश्वानरः” इति । तदिदमुपपद्यते,
—“वैश्वानरः अयम् यत् ताभ्यां जायते” । तस्मात् तद्विती-
न्यपदेशेन पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानर इति ॥

“कथन्त्वयमेताभ्यां जायते” । यत् उच्यते,—“यत्र वैद्युतः”
अग्निः, “शरणम् अभिहन्ति” । आश्रयमात्मनो दाह, उद-
कम्, अन्यदा ‘अभिहन्ति’ निहन्ति, अभिगच्छति प्राप्नोती-
त्यर्थः । किं तत्र तत् दीप्यते, स च पुनः “यावदनुपात्तो
भवति” मनुष्यैरस्पृष्टो भवत्यपरिगृहीतो वा । किं तावत् ?
“मध्यमधर्मेव तावत् भवति” । कः पुनर्मध्यमस्य धर्मः ?
यदसौ “उदकेन शरीरोपशमनः” उदकेनेत्यते दीप्यते रस-
स्वभावकेन शरीरेण काष्ठेनान्येन वाप्रतिहतमूर्तिस्वभावकेन
पार्थिवधातुबहुलेनोपशम्यति, स मध्यमस्य धर्मः । तदेतत्
स्वानजात्यादिहृतं स्वामाश्रयहेतुकं ज्योतिषो न भवति
प्रथमस्य धर्मः । स च पुनः “उपादीयमानः एव” “अयम्”
पार्थिवोऽग्निः, “सम्पद्यते” । कथम् ? उपात्तो हि मनुष्यैः
स्वजातिधर्मे हित्वा पार्थिवधर्मं प्रतिपद्यते । कथम् ? इति ।
“उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः” । विपर्यस्तधर्मा मध्यमेन
सम्पद्यते । एवन्तावन्मध्यमादयं विश्वानरात् स जायते, तेनायं
तदपत्यमिति भवति हि तद्वितार्थोपपत्त्या वैश्वानरः ॥६॥

अथादित्यादुदीचिप्रथमसमाहृत आदित्ये
कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र
शुष्कगोमयमसंस्पर्शयन् धारयति तत् प्रदीप्यते
सोऽयमेव सम्पद्यते तथाप्याह । वैश्वानरो
यतते सूर्येणेति । न च पुनरात्मनात्मा
संयततेऽन्येनेवान्यः संयतत इत इममादधात्य-
सुतोऽसुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिस्तयो-
र्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैवमवचत् ॥ ७ ॥

अथ पुनरादित्यात् कथं जायते । आह,—अथादित्या-
दुदीचिप्रथमसमाहृत आदित्ये—इत्येवमादि । ‘अथ’शब्दः
प्रातन्त्यर्थे, प्रकृतादर्थान्तरमधिकरोति । उदीची दिग् प्रति
प्रथमसमाहृत आदित्ये, तस्मिन् ‘उदीचिप्रथमसमाहृते’ उद्-
गमनादौ इत्यर्थः । कथम् ? इति । “कंस वा मणिं वा
परिमृज्य” यमादित्यमणिमित्याचक्षते । “प्रतिस्वरे” प्रत्यु-
क्तत्वात् । “यत्र शुष्कगोमयम् असंस्पर्शयन् धारयति, तत् प्रदी-
प्यते” “सोऽयमेव सम्पद्यते” यः शुष्कगोमयेऽग्निर्जायते । स
एवमादित्यादपि कसाहा मणेषां जायते, असावपि च वैश्वान-
र इत्युच्यते, तदपत्यापेक्षयाप्यस्य वैश्वानरत्वमुपपद्यते ।
अथाप्याह, तस्मिन्विग्रहव्यपदेशात् तावदेवमुपपद्यते—अन्य
आदित्यात् तावद् वैश्वानरः ॥

“अथापि” अथमपरो व्यपदेश एकवाक्ये विभक्त्यन्तरकृतः
सूर्यवैश्वानरयोर्भेदं गमयति । तद्यथा—“वैश्वानरो यतते
सूर्येण” इति मन्त्रद्वयाह । प्रथमान्तस्य वैश्वानरशब्दस्य
इतोऽग्रात्तेन सूर्यशब्देन विभक्तिभेदाद् विशेषणविशेष्यभावेन

सामानाधिकरण्यं नास्ति । एतदेवासामानाधिकरण्यमपेक्ष्य
 अनेकत्वं वैश्वानरसूर्यशब्दयोर्विवेकीति,—“न च पुनरात्मनात्मा
 संयतते” । किं तर्हि ? “अन्ये नैवान्यः” “संयतते” सङ्ग-
 च्छते, यथा देवदत्तो यज्ञदत्तेन । तत् कथमयं संयतते
 सूर्येण ? इति । यत आह,—“इत इममादधाति” । इतो
 लोकादोपधीभ्यः गरादिभ्यो वनस्पतिभ्यो वा मथित्वा प्रत्य-
 क्षत एव इममादधाति अभ्यादधातीत्यनैः । ‘अमुतः’ मण्ड-
 लात् कर्मात्मनः “अमुष्य” च आदित्यमण्डलाधिष्ठातुः स्वभूताः
 “रश्मयः” “प्रादुर्भवन्ति” । “इतः” तेजःपिण्डात् “अस्य”
 तदधिष्ठातुः “वर्चिषः” प्रादुर्भवन्तीति वर्त्तते । “तयोः भासोः
 सप्तर्ष दृष्ट्वेममवद्यत्” मन्त्रहृक् “वैश्वानुरो यतते सूर्ये” ण—
 इति ॥ ७ ॥

अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि सूक्तानि भा-
 गानि वा सावित्राणि वा सौम्याणि वा प्रौष्णा-
 नि वा वैष्णवानि वा वैश्वदेवानि वा तेषु वैश्वान-
 नरीयाः प्रवादा अभविष्यन्नादित्यकर्मणा चैन-
 मस्तोष्यन्नित्युदेयीत्यस्तमेयीति विपर्ययीत्याम्ने-
 येष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा भव-
 न्त्यग्निकर्मणा स्तौतीति दहसीति वहसीति
 प्रचसीति यथो एतद्वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौती-
 त्यस्मिन्नृषेतद्वपद्यते ॥ ८ ॥

“अथ”—इति अधिकारान्तरः । यदि सूर्यो वैश्वानरी-

ऽभविष्यत्, ततो ननु “यान्येतानि” “भौतमिवानि सूक्तानि”
उत्तमस्थानदेवताविशेषस्तुल्यार्थानि । तद्यथा—“भागानि वा
सावित्राणि, वा पौष्णानि वा वैष्णवानि वा” । गुणपदत्व-
मभ्युपेत्य वैश्वानरशब्दस्य ब्रवीति । “तेषु” सूक्तेषु “वैश्वान-
रीया प्रवादा” भगादोना विशेषणत्वेन “अभविष्यन्”
हे भग वैश्वानर । हे सचित्त वैश्वानर । इत्येवमादय ।
“आदित्यकर्मणा च एनमस्तोष्यन्” । एव वैश्वानरीयेषु
सूक्तेषु वैश्वानरमस्तोष्यन् मन्त्रदृश । कथम् ? इति ।
“उदेपीत्यस्तमेपीति विषय्यपीति” । इतिकरण एवशब्दार्थे,
एवमुदेपि त्व वैश्वानर । —एवमस्तमेपि—एव विषय्यं वि
इति । न च पुनरेतदुभयमप्यस्ति,—न हि वैश्वानरीयाः
प्रवादा भौतमिकेषु सूक्तेषु सन्ति, नाप्यादित्यकर्मणा वैश्वान-
रस्तुवन्ति मन्त्रदृश । तस्मान्मैष सूर्यो वैश्वानर इति ॥

किञ्चायमपरो विशेषहेतुरग्निर्वैश्वानर इति—“आग्ने-
येष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीया प्रवादा भवन्ति” अग्निविशे-
षणत्वेन ।—“वैश्वानर कृत आजातमुग्निम् (छ० स० ४,
५, ८, १)” —इत्येवमादय ॥

“अग्निकर्मणा च” “एन” वैश्वानर प्रायेण “स्तीतीति”
“वहसीति, पचसीति, दहसीति” । एव वैश्वानर । वहसि
हवींषि, पचसि पक्तव्यानि, दहसि दग्धव्यानि ॥

तस्मादग्निरेव वैश्वानर इति स्थितम् ।

तदेते षट् हेतवः,—तद्धितेन विग्रहव्यपदेशात् (१),
एकवाक्ये विभक्त्यन्तरव्यपदेशात् (२), भौतमिकेषु सूक्तेषु
अप्रवादात् (३), आदित्यकर्मणा असस्तवात् (४), आग्नेयेषु
सूक्तेषु प्रवादात् (५), अग्निकर्मणा च सस्तवात् (६) इति ।

तत् पुनरेतदग्नेर्वैश्वानरत्वं स्थितमप्यस्थितमिव परपक्ष-

हेतुधनिराकृतेषु, अतः तन्निराकरणाय प्रसीति । “यद्यो
एतत्”—इति । यत् पुनरेतदुक्तं वर्षकर्मणा यस्मात् सीति,
तस्मान्मध्यम इति । “अपि” पार्थिवेऽग्नी-“स्तदुपपद्यते”
• धर्म ॥ ८ ॥

समानमेतदुदकमुच्चैस्त्वव चाहभिः । भूमिं
पर्जन्या जिन्वन्ति दिवस्त्रिन्वन्त्यग्नयः ॥ इति
सा निगदव्याख्याता ॥ ६ (२३) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य पठः पादः ॥ ७, ६ ॥

कथम् ? इत्यत आह—“समानमेतत्”—इति (अ. सं.
२, ६, २३, ५) । ‘समानम्’ एकमेवेदम् ‘उदकम्’ उदकत्वे-
नाविशिष्टम्, “उच्चैस्त्वव चाहभिः” । ‘उत्’ एति च, ऊर्ध्वं’ चेति,
अहोभिर्निमित्तभूतैः पुनश्चाहोभिरेव अवाङ्डेति, दक्षिणोत्त-
रायणयोर्व्यावृत्तिभिः प्रतिसंवत्सरमहान्यभिप्रेतानि । तदेतदे-
कमेवेदकं पर्यायेणोत्तरायणदक्षिणायनयोः जगद्यावासि-
क्षये तदुदेति आवेति च वर्षकर्मभावेन । कथम् ? इत्यत आह
—अवाङ् तावदेति, ‘भूमि’ ‘पर्जन्याः’ प्रार्जयितारो रमानां
माध्यमिका देवगणा वर्षासमुत्तो सुचन्तः ‘भूमि’ ‘जिन्वन्ति’
तर्पयन्ति औपधुत्पत्तये । एव तावदवाङ्डेति । अयं
पुनरुक्तं कथमेति ? इत्यत आह,—“दिवस्त्रिन्वन्त्यग्नयः”
यथैवासुतो वर्षणेमा पर्जन्या जिन्वन्ति, तथैवाहुतिप्रम-
वेण वर्षेण दिवस्त्रिन्वन्त्यग्नयः, आहुतयो ह्यग्नी प्रक्षिप्ताः
तेन दग्धास्ता सार्चिभिः कृत्वोदकभाषमाणाय परमं हृष्टम्
देवोपभोगयोग्यं या प्रति वर्षभावेनोच्चैर्यन्ते तल्लोकनिवासिना
व्रतये, ततस्त इह पुनर्वर्षं प्रकल्पयन्ति । तदुक्तम्—“अमुष्
लोवस्य का गतिरिति, अयं लोक इति होवाच”—इति ।

एवञ्च सुतरामयमपि च वर्षवान्, आहुतिमूलत्वात् सर्वस्य वर्षस्य । स्मर्यते च—“अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुप-
तिष्ठते” इति । तत्र यदभूद् वर्षकर्मभावान्नाध्यम इति, तदे-
तदवैगेषिक मध्यमस्य वैश्वानरत्वेन लक्षणम् ।

अपि चायमपरो मन्त्रः, यस्मिन्नग्निरादित्यौ वर्षकर्मणा
स्तूयते । तस्मात् सुतरामनैकान्तौ वर्षकर्माभिष्टौ मध्यम-
स्येत्यत आह—“कृणु नियानुम्” इति ॥ ८ (२३) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

पष्ठः पादः ॥ ७, ६ ॥

— सप्तमः पादः ॥

हृषां नियानुं हरयः सुपर्णा अपो वसाना
दिवसुत्पतन्ति । त आ वष्ट्वन् सदर्नाहुतस्या-
दिह घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ हृषां निर-
यणं राविरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा
आदित्यरश्मयस्ते यदासुतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्त्तन्ते
सहस्रानाहुदकस्यादित्यादय घृतेनोदकेन पृथि-
वी व्युद्यते घृतमित्युदकनाम निवर्त्तः सिञ्चति-
कर्मणोऽथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निर्वा इतो वृष्टिं
समीरयति घामच्छद्दिवि भूत्वा वर्षति मरुतः
च्छटां वृष्टिं नयन्ति यदासावादित्योऽग्निं
रश्मिभिः पर्यावर्त्तन्तेऽथ वर्षतीति यथो एत-

द्रोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याम्नायवचना-
देतद्भवति यथो एतत्—॥ १ ॥

“कृष्ण नियानम्”—इति (ऋ० स० २, ३, २३, १) ।
दीर्घतमस भार्गवम् । विष्टुष । वृष्टिकामस्य कारीर्याममये
धामच्छदे षष्टाकपासम्, तस्य पुरोऽनुवाक्या, तस्या मैत्राय
णीयके चग्निरयमादित्योक्तस्य श्रूयते इति प्रकरणादध्यवसो-
यते । ‘कृष्णम्’ । किं पुनस्तत् कृष्णम् ? ‘नियान’ ‘निरयण’
निर्गति, निर्गच्छन्त्येतदिति ‘नियान’ वर्त्म, पत्न्या । तच्च पुन
रेतत् “रात्रि भादित्यस्य” हे ह्यस्यायने शुक्ल चोत्तरम्, कृष्ण
च दक्षिणम्, सा हि देवी रात्रिरभिप्रेता । ततो ब्रवीति
रात्रिरादित्यस्य ज्योतिष । स एष भगवानादित्यो यदा जग
दनुपद्वाय गर्भमुदकमात्मन्याधिस्तुरुत्तरायण प्रतिपद्यते, तदैते
‘हरय’ रस“हरणा” ‘सुपर्णा’ तस्य “रत्नय” सर्वस्माद्
आलोकात् ‘भपो वसाना’ आत्मन्याच्छादयन्त भाददाना
‘दिव’ द्योतनवन्तम् एतमादित्य प्रति ‘सत्पतन्ति’ तदुदक
निधित्समाना तस्मिन् गर्भत्वेन स एष आदित्य उत्तरायण
मासै षड्भि भाद्वितीदकगर्भ सम्पद्यते । स एक परि
पित्तोदकगर्भी दक्षिण वर्त्म प्रतिपद्यमानो नभस्यात् मासात्
प्रभृति प्रसूयते । तदिदमुच्यते,—“तथा बहवन् सदनाद्
तस्य” इति । ते रत्नय “यदा” “अमुत” अमुष्मात् आदि
त्यात् ‘अतस्य’ उदकस्य ‘सदनात्’ सदस्थानात् ‘आ बहवन्’
यदा “पर्यवर्तन्ते” भात् “अथ” तदा वृत्तिसमनन्तरमेव
एतेन “उदकेन” ‘इयिवी’ ‘व्युद्यते’ विविधमुद्यते । “एतम्
इति उदकनाम” ‘इयिवी व्युद्यते’ इति सामर्थ्यात् । तत् पुन
‘जिघत्से’ सिञ्चतिकर्मण ।

एवमेतस्मिन् मन्त्रे मन्त्ररूपादादित्यः, प्रकरणादग्निः, उभयवाप्यन्यो मध्यमात् यर्पकर्मणः कर्त्ता ॥

“अद्यापि ब्राह्मणम्” एतस्मिन् प्रकरणे यस्मिन्नयं मन्त्रो विनियुज्यते, “अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति”—इत्येवमादि । अग्निः इतो लोकात् वृष्टिं समन्तत इरयति । धूम-भूता आप ओषधिवनस्पतिभ्यो विनिवर्त्यमानाः आहुति-भूतायामुं लोकमाविशन्ति । अग्नेर्धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्रात् वृष्टिरिति ह विज्ञायते । ताः पुनरग्निस्थानाभिसम्पत्तिप्रनाडिकया धामच्छदादित्यो भूत्वा धाम्ना छादयिता रश्मिभिर्मैव रूपैर्मध्यमस्थानभापादयति । एवं तेन सृष्टां वृष्टिं मध्यस्थानान्तरतो वायवो मेघोदराणि विदाय्य तभ्यो विक्षिपन्तो वृष्टिमिमं लोकं नयन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

अथापरमपि ब्राह्मणं भवति—“यदामावादित्योऽग्निं रश्मिभिः” इत्येवमादि । तदेवमेतत् यर्पकर्म समानं सर्व-पाम् इत्यहेतुर्मध्यमस्य वैश्वानरत्वे भवति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तं याज्ञिकपक्षे—“रोहात् प्रत्यवरोहयिकीर्षितः इति” । अकारणमेतत् सूर्यस्य वैश्वानरत्वे । कस्मात् ? “आन्नायवचनात् एतत्” एवं “भवति” रोहात् प्रत्यवरोह इत्ययंवादमात्रमेव ॥

“यथो एतत्” यदपि चोक्तम्— ॥ १ ॥

वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वचनं कपालानि भवन्त्यस्ति हि सौख्यं एककपालः पञ्चकपालश्च यथो एतद् ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि

पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणो
 वैश्वानर इति यथो एतन्निधित्सौख्यं वैश्वानरी
 भवतीत्यस्यैव सा भवति यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो
 दीदेदित्येष हि विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीयते
 यथो एतच्छान्दोमिकं सूक्तं सौख्यं वैश्वानरं
 भवतीत्यस्यैव तद्भवति जमदग्निभिराहुत इति
 जमदग्नयः प्रजमिताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा
 तैरभिहुतो भवति यथो एतद्विष्ण्वान्तौघं सूक्तं
 सौख्यं वैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति ॥ २
 (२४) ॥

“वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति”—इति । एतदप्य-
 कारणं सूर्यस्य वैश्वानरत्वे । कस्मात् ? व्यभिचारात्, व्यभि-
 चार्येतिदिव्यत आह,—“अस्ति हि सौख्यं एककपाल, पञ्चकपा-
 लय” । यदि हि देवतागुणाभिप्रायमभविष्यत् द्वादशविध-
 मस्य कर्म, तस्मात् द्वादशकपाल इति । नन्वेवं सति सौख्यं-
 ऽपि द्वादशकपाल एवाभविष्यत्, व्यभिधानमात्रं भिद्यते न
 कर्मेति, न च भवति सौख्यं द्वादशकपाल इति । तस्मादहेतुः
 कपालानि ॥

“यथो हतत्” यदप्युक्तम्—“ब्राह्मण सौख्यं वैश्वानरप्रवादः
 भवतीति” । एतदप्यकारणम् । कस्मात् ? “बहुभक्तिवा-
 दीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति” । यस्मात् बहुभक्तिवादीनि
 ब्राह्मणानि भवन्ति । भक्तिर्नाम गुणकल्पना, येन केनचिद्
 गुणेन ब्राह्मण सर्वं सर्वथा ब्रवीति, तत् तत्त्वमन्वेष्यमेव

भवति । तद्यथा । “पृथिवी, वैश्वानरः”—इत्येवमादि
किमपि ब्राह्मणेन बहु वैश्वानरशब्देनोच्यते भक्त्या ।

“यथो एतत्”—“निवित् सौख्यवैश्वानरी भवतीति” ।
“अस्यैव” अग्नेः “सा भवति” । कथम् ? इति । तस्याद्दे पद
भवति “यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेदिति” । ततः किम् ?
“एष हि विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते” । “अग्निर्वैश्वानरः
सोमस्य मत्सत् । विश्वेषां देवानां समित् । अजस्रं दीप्य
ज्योतिः । यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेत् । द्युपु पूर्वासु
दिद्युतानः । अजर उपसामनोके । आ यो द्यां भात्या पृथि-
वीम् । अौर्यमन्तरिक्षम् । ज्योतिषा यज्ञाय शर्म सयत् ।
अग्निर्वैश्वानर इह अवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमा देवो देव-
हृतिमवतु देव्या धिया । प्रेद ब्रह्म प्रेदं चक्षम् । प्रेमं सुन्वन्त
यजमानमवतु । चित्रयित्राभिरुतिभिः । अवदु ब्रह्मण्यव-
सागमत्”—इतीय निवित् आग्निमाप्सते गच्छते । “निवित्
पुरोरुचः प्रैषा विश्वामित्रस्य सर्वशः ।”—इति सर्वा विश्वा-
मित्रस्यार्पम् । “अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत्” वृष्यतु । वृष्य
“प्रेमां देवो देवहृतिमवतु” । ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘इमाम्’ अग्निः
‘वैश्वानरः’ ‘देवः’ ‘देवहृति’ देवानामस्माकमाह्वानम् ‘अवतु’
रक्षतु । यः ‘विश्वेषां देवानां’ ‘समित्’ समिन्धनः, स इदं
करोतु । यस्य ‘अजस्रं’ नित्यं ‘ज्योतिः’ । यस्य ‘विड्भ्यः’
मानुषीभ्यः ‘दीदेत्’ देदीप्यते । यस्य ‘द्युपु पूर्वासु’ पूर्वेष्वहःसु
‘दिद्युतानः’ दीप्यमान एवासीत् । यथासी ‘अजरः’ जरा-
विद्युक्तः ‘उपसामनोके’ अग्निहोत्रादिषु द्योतते । ‘यः’ च
‘आ’ ‘भाति’ भासयति ‘द्यां’ सूर्यात्मना, ‘आ’ भासयति च
‘पृथिवीम्’ पन्थात्मना, ‘आ’ भासयति ‘उरु’ च ‘अन्तरिक्षं’
मध्यमात्मना । एवं त्रिभिर्ज्योतिर्भिः यस्य ‘ज्योतिषा’ ‘यज्ञाय’

‘गर्म’ सुखं ‘संयत्’ यच्छति, ददाति । सः ‘अग्निः’ वैश्वानरः
 ‘इह’ ‘यवत्’ शृणोतु अस्माकं स्तुतीः । ‘इह’ च कर्मणि
 ‘सोमस्य’ ‘मत्स्यत्’ दृश्यतु । किञ्च, ‘प्रावत्विमां देवो देवङ्गति’
 ‘देव्या धिया’ देवानां या दावी घोः प्रज्ञा, तथा ‘यवत्’
 रक्षतु । ‘प्रेदं ब्रह्मा, प्रेदं चक्रम्’ ब्रह्मा प्रावत्विदम् । ‘प्रेमं सुन्द-
 न्तम्’ अभिपुष्टन्तं ‘यजमानं प्रावतु’ । ‘चित्तः’ वायनीयः पूज्यो
 वैश्वानरः, ‘चिदाभिः कृतिभिः’ गोभनाभिः गतिभिः प्रीति-
 भिर्या । ‘यवत्’ शृणोतु इमानि ‘ब्रह्माणि’ अस्माकं नित्यं च
 अस्मान् प्रति ‘आगमत्’ प्रत्यागच्छतु ‘यवसा’ पालनाभिप्रायेण
 मनसा कर्मसु । इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“यद्यो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्—“छान्दोमिकम्” छन्दो-
 मयश्रेषु दाशरात्रिकेषु यत् “सूक्तम्” तत् “सौर्यवैश्वानरम्”—
 इति, तदपि “यस्यैव” अग्नेः “भवति” । कथम् ? इति । तत्र
 हि “एतत्” विशिष्टं पार्थिवान्नेर्वाचकं सिद्धं “भवति”—
 “जमदग्निभिराहुतः—इति” जमदग््नयो ह्येनम् आहुतिभि-
 र्जुहोति, मादित्यम्, अभिधानात् असम्भवाच्च । तस्मादत्रापि
 यद्वैश्वानरसिद्धं तदप्येतस्य पार्थिवस्यान्नेर्यज्ञकं भवति ।
 “वृषा पावक दीदिहि” । ‘वृषा’ वर्पिता, हे वैश्वानर ।
 ‘पावक !’ ‘युमत्’ दीप्तिमत्, यस्त्वं जमदग्निभिराहुतः,
 “अभिहुतः” स त्वमस्माकं कर्मसु नित्यं ‘दीदिहि’ दीप्यस्व ।
 इत्येतदाशास्त्रहे । “जमदग्नयः” नित्यं “प्रजमितान्मयः”
 प्रभूताग्नेयः । “प्रज्वलिताग्नेयो वा” ॥

“यद्यो एतत्” यदप्युक्तम्—“हविष्यान्तीयं सूक्तं सौर्यवै-
 श्वानरं भवति इति” “तत्” अपि “यस्यैव” “भवति” ।
 कथम् ? इति । यतस्तस्य सूक्तस्य या प्रथमा श्रवक, सा यथा

आग्नेयी भवति, न सौरो, तथा निराह—इदमाग्नेय सूक्तम्,
न सौर्यमित्युपप्रदर्शनार्थम् ॥ २ (२४) ॥

हविष्यान्तमजरं स्रविदि दिविस्पृश्याहुतं
जुष्टमग्नौ । तस्य भर्मणे भुवनाय देवा
भर्मणे कं स्रधयापप्रथन्त ॥ हविर्यत्पानीय-
मजरं सूर्यविदि दिविस्पृश्याभिहुतं जुष्टमग्नौ
तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतैम्यः
सर्वैम्यः कर्मभ्य इममग्निसन्नेनापप्रथन्तेत्याह
॥ ३ (२५) ॥

“हविष्यान्तम्”—इति (ऋ० स० ८, ४, १२, १—१०,
७ ४, १) । सूक्तमेतत् मूर्धन्वत आद्विरसस्यार्थम्, वामदेवस्य
वा । व्यूढस्य दगरात्रस्य पश्चमऽह्न्याग्निमाश्रतस्य प्रतिपत् ।
‘हवि,’ कतमत् ? “यत्” एतत् “पान्तम्” पानार्हं पानयोग्य
च देवना च पुरोडाशादिभिर्दग्धस्थूलभावमग्निना क्रियते ।
‘अजरम्’ जरा विपरिणाम, यत पर विपरिणामो नास्ति
कश्चित्, तत्राविवेकमापादितमग्निना । यदेतत् ‘स्रविदि’
स्र आदित्य, त वेत्ति यथासी वेदितव्य इति, तदर्थं वा वेत्ति
हवि, स स्रविदयमग्नि न सूर्य । भाष्यकारोऽपि व्यपदे
शेन निराह—“सूर्यविदि” इति । ‘दिविस्पृशि’ द्यामसौ
स्पृशत्यह्न्यह्नि हविरुपनयनादित्यम् । ‘आहुतम्’ “अभि
हुत” विसृष्टम् । ‘जुष्टम्’ प्रिय देवानाम् । ‘तस्य’ हविष
‘भर्मणे’ “भरणाय” सम्भरणाय बहुलीकरणाय, अपि नाम
अयमभिरित्येतद् बहु कुर्यादित्येवमर्थम् । “भावनाय च”
विभूविद्युत्पुपजायेतित्येवमर्थमपि एतत् कथं नाम देवताय

तिसमर्थं कुर्यादिति 'धर्मणे' "धारणाय" अविच्छेदनाय ।
 कथं नामैतत् देवताभ्यो नित्यं प्रापयेदिति । "एतेभ्यः"
 "कर्मभ्यः" अर्थाय "इमम्" एव "अग्निं" पृथिवीस्थानं साध-
 यते । 'स्त्रधया' "अग्नेन" हविषा, आग्नेन पुरोडाशेन च ।
 यदुक्तं निगमे—वृत्तं चापां पुरुषं चीपधीनामिति । तदेतत्
 'अपप्रयन्त' देवाः अपवर्धयन्तेत्यर्थः ॥

एवमेतस्मिन् सूक्ते प्रथमे मन्त्रे यदेतदग्निलिङ्गमसृष्टं
 वैश्वानरशब्देन, तदग्नस्यमग्निवाचि । तत्पुनरेतत्सूक्तं 'हवि-
 ष्यान्तीयम्' प्रागेवाग्नेयं करोति, प्रायस्यात्, प्रथमं लोके यो
 हि श्रूयते, स स्त्रेनाभिधानेनाप्यभिचारिणोपक्रम्यते स्तोतुम्,
 ततोऽन्यैर्भाक्ताः स्तूयते, त्वं राजा त्वमिन्द्र इत्येवमादिभिः ।
 तथैव कृत्वा अस्मिन् सूक्ते यो वैश्वानरशब्दः उत्तरत्र स तस्यै-
 वान्तेः पृथिवीस्थानस्य अस्त्रनमात्रं भवति । तथा चायमेव
 पृथिवीस्थानोऽग्निर्वैश्वानरः, न मध्यमः ॥

तथेवमपरं मन्त्रं स्वपचोदिभावयिषया अन्वक्षात्
 सूक्तात्, भिद्यन्त्योतिर्लक्ष्यमानोय मध्यमोत्तमयोर्धोतिषो-
 रन्यत्वव्यपदेशवतो वैश्वानरस्य निर्णिनिषन् प्रकरोति "अद्या-
 प्याह"—इति ॥ २ (२५) ॥

अपामुपस्ये^१ महिषा अशृभूयत विशो
 राजानमुपतस्युर्हृग्मियम् । आ दूतो अग्नि-
 मभरद्विषत्तो वैश्वानरं मातरिष्वो परा-
 वतः ॥ अपामुपस्य उपस्थाने महत्यन्तरिक्षलोके
 आसीना महान्त इति वागृह्यत माध्यमिका
 देवगणा विश इव राजानमुपतस्युर्हृग्मिय-

दृग्मन्तमिति वार्चनीयमिति वा पूजनीयमिति
वाहरद्यं दूतो देवानां विवस्वत आदित्या-
द्विवस्वान्विवासनवान् प्रेरितवतः परागता-
द्वास्याग्नेर्वैश्वानरस्य मातरिश्वा नमाहर्त्तार-
माह मातरिश्वा वायुर्मातर्यन्तरिक्षे खसिति
मातर्याश्वनितीति वायैनमेतास्यां सर्वाणि
स्थानान्यभ्याप्तादं स्तूति ॥ ४(२६) ॥

“सुपामुपस्ये”—इति (कठ० सू० ४, ५, १०, ४) । भर-
द्वाजस्यार्घम् । मातरमुवाकाश्चिनयो गच्छते । ‘अपाम्’
‘उपस्ये’ ‘उपस्यान्ते’ यत्रोपगम्य तिष्ठत्याप सोऽपामुपस्य,
अन्तरिक्षलोक, तच्छिसुपामुपस्ये । “महति” विस्तीर्णे ।
सखा ‘महिषा’ “माध्यमिका देवगणा” । अथवा ‘महिषा’
त एव “महान्त” । किमकुर्वन् ? “अष्टमणन्” “अष्टजन्” ।
गृहीत्वा च ‘विश’ “विश इव” मनुष्या इव ‘राजानस्’ परि-
वार्य्य ‘उपतस्यु’ । ‘काश्मयम्’ अग्निं स्तुतिभिः तदन्तम्,
“अर्चनीयम्” अर्चनार्हं वा । कतमम् ? इति । “यम्” ‘धा-
अमरत्’ “आहरत्” । ‘दूत’ देवानां ‘मातरिश्वा’ “वायु”
‘अग्नि’ वैश्वानरम्, कुत ? ‘परावत’ “प्रेरितवत” प्रकर्षेण
प्रेरितवत, प्रेरितवरात् “परागताद्वा” दूरतरात् ‘विवस्वत,’
आदित्यात्, विवासनक्रियया तमसा तदन्तस्त पर्य्यगृह्णन् अन्त-
रिक्षे लोके गृहीत्वा उपतस्यु विश इव राजान मातरिश्वा
वायु । स हि “मातरि अन्तरिक्षे” अप्रतिवध्यमानशक्त
खसिति गच्छति । अथवा “मातरि” “आश्वानति” गच्छति ।

एवमेतस्मिन् मन्त्रे यत् आह्वयते, येन चाह्वयते, यथा-
ह्वयते, सर्वे ते पृथग् व्यपदिष्टाः । अत्र विवक्षित आह्वयते
मातरिग्वना वैश्वानर इति । तस्मादेतयोर्विवक्षन्मातरिग्वनोः
मन्त्रिधानव्यपदेशे सति माघाद् वैश्वानरशब्देन पार्थिव उक्त
इति व्यपदिष्टते पार्थिवो वैश्वानर इति ॥

अथ पुनर्यदङ्गीकृत्य सूर्यादिसम्बन्धि विशेषलिङ्गं हवि-
ष्यान्तीयस्य सौर्यवैश्वानरत्वमुक्तम्—“विश्वं आ अग्निं भुवनाय
देवा वैश्वानरं केतुमङ्गामकृण्वन्”—इति, नान्यः सूर्यादङ्गां
कर्त्ता, तस्मात् सूर्योऽत्र वैश्वानर इति । अथ द्रूमः—पार्थिव
एवाग्निः सूक्ते प्रथमायामृचि प्रकृत्योत्तरासृष्टु एतस्मिन् सक्ते
प्रकृतिभूम्ना स्तूयते, महत आत्मनो माहाभाग्यात् । अपि
तर्हि सत्त्वान्यश्वप्रभृतीनि प्रकृतिभूमभिः स्तूयन्ते,—किमह
पुनर्देवताः, तासामपि च विशेषतोऽग्निः, यस्य सर्वदेवतात्मा-
मिवादः साक्षात् “अग्निः सर्वा देवताः (ऐ० ब्रा० २, १, २)”
“इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निम् (ऋ० स० २, २, २२, ६)”—इति ।
तदेतदेतस्मिन्नेव सूक्ते स्फुटतरमुपदिश्यते । यथा पार्थिव
एवायमग्निः तेन तेन देवता विशेषेण देवतात्मना तत्स्वान-
मापन्नः स्तूयत इति तदर्थमिदमाह ॥

“अथैनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति”
एताभ्यां ये एते वक्ष्यमाणे, सर्वाणि स्थानानि पृथिव्यन्तरिक्ष-
द्युलक्षणानि अभ्यापाद्य अभ्यापाद्य इत्यभ्यापादं स्तौति
मन्त्रहक्—॥ ४ (२६) ॥

मूर्धा भुवो भवन्ति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो
जायते प्रातरुद्यन् । माया मू तु यन्नियोनामे-
तामपो यत्तृणं श्वरति मज्जानन् ॥ मूर्धा मूर्त्तः

सच्चिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति
 नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् स
 एव प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानान्देवानां
 यज्ञसम्पादिनामपो यत्कर्म चरति प्रजानन्
 सर्वाणि स्थानान्यनुसञ्चरते त्वरमाणस्तस्यो-
 त्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ५ (२७) ॥

“मूर्धा भुवो भवति”—इति (ऋ० स० ८, ४, ११, १)
 “मूर्धा” मूर्त्तमस्मिन् सर्वं सत्त्वजातमुपनिबद्ध “धीयते” यद्य-
 हि शिरसो वियोगे तद्वतोऽवश्य भावि मरणम्, एवमग्निवि-
 योगेऽप्यवश्य म्रियन्ते भूतानि इत्यतः प्रधानम् ‘अग्नि’ ‘मूर्धा’
 ‘भुव’ भूलोकस्य भवति । विशेषतस्तु ‘नक्तम्’ रात्रौ तत्कृत-
 त्वादालोकस्य, भूतानां घान्नपक्वेस्तत्कृतत्वात् । तत् किमय-
 मन्योऽग्नित्वा सूर्य इति ? न इत्युच्यते,—“ततः सूर्यो
 जायते प्रातरुद्यन्” रात्रावग्नित्वेन लोकस्योपकारं कृत्वा
 ‘तत’ अनन्तरमेव प्रभाताया रात्राऽमाह्निकैरुपकारैरुपक-
 रित्वम् लोकस्य ‘सूर्य’ भूत्वा ‘जायते’ ‘प्रातरुद्यन्’ “स एव”
 अयमग्निः । तस्य इयं ‘माया’ । क एना जानाति ? माय-
 “त्वेता” यज्ञियानां “देवानाम्, यज्ञसम्पादिनाम्” स तत्त्व-
 विदो मन्यन्ते । तत् किम् ? इति । ‘अय’ ‘यत्’ “कर्म”
 साधिकारप्रयुक्तम्, आत्माधिकारप्रयुक्तम्, आदित्यात्मना
 अग्न्यात्मना च कर्तव्यम् ‘प्रजानन्’ प्रकर्षेण जानन् “सर्वाणि
 स्थानानि अनुसञ्चरते” ‘सूर्य’ “त्वरमाण” कर्मकालमपरि-
 हापयन्नित्यभिप्रायः ॥

“तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय” । यथा चैतदेव तथेय-

मपरा ऋक् भूयस्तरमेतमेवार्थं वक्ति । किं पूर्वया नोक्तं
यदनया भूयस्तर निरुच्यते ? इति । स्थानद्वयमभिसम्पन्न-
पूर्वया स्तुत, —मूढा भुवी भवत्वग्निर्नक्त ततः सूर्यात्मना
प्रातरसावुदेति, यद्य पुनरुत्तरया स्थानद्वयमभिसम्पन्न स्फुट-
तर स्तुयते,—इत्येतद् भूयस्त्वम् ॥ ५ (२७) ॥

‘स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजो-
जनच्छक्तिभी रोदशिमान् । तमू अक्षयन्
वेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥
स्तोमेन हि यं दिवि देवा अग्निमजनयच्छक्ति-
भिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः पूरणं तमकुर्वन्नेधाभा-
वाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शकपुण्यिदस्य
दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणं
तदग्नौद्यत्य स्तौत्यधैनमेतयादित्यौद्यत्य स्तौति
॥ ६ (२८) ॥

“स्तोमेन हि”—इति (ऋ सं० ८, ४ ११, ५) । ‘स्तोमेन’ स्तुति-
भिः, ‘शक्तिभिः’ “कर्मभिः” अग्निहोत्रादिभिः । ‘दिवि’ द्युलोके ।
एतम् ‘अग्निम्’ आदित्यात्मना । ‘रोदसो’ “द्यावापृथिव्यो”
‘मा’ “पूरय” ‘देवास’ “देवाः” ‘अजोजनत्’ अजनयत् यज-
माना, ते हि हविषां दातार भवन्त्यहया । “एष नोदियाद्
यद्येता मग्ना वाहुति न जुहुयादिति वाहुतिभिरेपेन जन-
यन्ति”—इति । ‘तम् अक्षयन्’ तमेवाग्निं क्षतवन्तः । ‘वेधा
भुवे कम्’ । काम्यनयको निपातः । “वेधामावाय” “पृथि-
व्यामन्तरिक्षे, दिवि” च । ‘सः’ एवमर्वास्तौ जगदावा-

सिद्धये सर्वावस्थः 'भोषधी. पचति' 'विश्वरूपा' सर्वरूपा
इति ॥

प्रकृतस्यैव शाकपुणेः पुनर्यद्वेष स्वपचानुष्मृतये । सद्गुरो
श्चमिन् सूक्ते आत्मविन्दैरुक्तयान्निकानामिति ।

ब्राह्मणमपि चेतमेवार्थं ब्रवीत्ययमेवाग्निरादित्यो भव-
तीति,—“यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति ब्राह्म-
णम्” । ‘अस्य’—इति व्यवदेशात् पार्थिवस्याग्नेः प्राधान्यं
दर्शयति । उभाभ्यां पक्षाभ्यां व्याख्या स्वपचसाधनमुक्ता
देवतासतत्वमालम्ब्य निरुच्यते । एकमेवेदं ज्योतिः,
द्वाविशेषात् । तत्पुनरेतज्जगद्यात्मासिद्धये त्रिधा विभक्तं पृथि-
व्यामन्तरिक्षे दिवि च विभक्ताभिधानं सम्पद्यते, अग्निर्विश्वदा-
दित्य इति ।

तत्रैव सति ज्योतिष्यो दिवि तृतीयमादित्याख्यमग्निं
सूक्ते पूर्वाष्टुत्तु “द्विष्यान्तम्”—इत्येवमाद्यासु अग्नौकृत्य
मन्त्रद्वयं स्तोति, “अथैनमेतया पुनरादित्यौकृत्य स्तोति”—
॥ ६ (२८) ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः
सूर्यमादितेयम् । यदा चरिष्णू मिथुना-
वभूतामादित् प्रापश्यन् भुवनानि विश्वा ॥
यदैनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमा-
दितेयमदितेः पुत्रं यदा चरिष्णू मिथुनौ प्रादु-
रभूतां सर्वदा सहचारिणावुपाश्चादित्यश्च
मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः थयतिकर्मा शु इति

नामकरणस्यकरो वा नयतिः परो वनिवा
समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा मनुष्यमि-
थुनावप्येतस्मादेव मेधन्तावन्योन्यं वनुतं इति
वाथैनमेतयाग्नीकृत्य स्तौति ॥ ७ (२६) ॥

“यदेदेनमर्दधुर्यज्ञियासः”—इति (ऋ० सं० ८, ४, १२, १) । “यदेनम्” “सूर्यम्” “आदित्यम्” “अदितेः पुत्रम्” “दिवि अदधुः” द्युलोके स्थापितवन्त, ‘देवाः’ ‘यज्ञियासः’ यज्ञसम्पादिनः, यजमानाः याज्ञेन वमंशा सर्वस्या-
भ्यापूर्वकतत्वाज्जगद्विरचनाप्रपञ्चस्य । रश्मयो वा देवाः सौर्या-
तदेनमुज्जीतवन्तः । ‘यदा’ चेतो ‘वरिष्णू’ “सर्वदा सद्वचरण-
शीलौ” “मियुनौ” “प्रादुः” “अभूताम्” “उपाद्यादित्यञ्च” ।
‘आत्’ अथ तदा ‘प्रापश्यत्’ प्रकर्षेणापश्यत् ‘भुवनानि’
भूतानि, ‘विष्ठा’ विष्टानि सर्वाणि ॥

“मियुनौ कस्मात् ?” “मिनोति.” तावदत्र “अयतिकर्मा”
मियुनशब्दे पूर्वपदं ‘मि’—इति । ‘धु’—इति नामकरणः
प्रत्यय, “यकारो वा” नामकरणो विकल्पेन । “नयतिः परः”
उत्तरपदे, “वनिर्वा” विकल्पेन । तदा तावत् ‘यु’—इति
नामकरणो नयतिय परः, तदा धातोः पूर्वत्वात् प्रत्ययस्य च
परत्वात् ‘मि न युः’—इति प्राप्ते रुदेर्बलीयस्त्वात् मध्यान्त-
विपर्ययेण मियुनावित्युक्तम् । अथ पुनर्यदा यकारो नाम-
करणः, तदा वनिरुत्तरः, तदा यकारस्य सम्प्रसारणम्, सम्प्र-
सारणपरपूर्वत्वं मध्यान्तविपर्ययः । यकारे च यः स्वरः,
तस्य लोपः, कथारख उकारमुपसक्रमेत । एवं मियुनाविति
सिध्यति । अथ कोऽर्थः ? “समान्वितौ” “अन्योन्यं” प्रति

आत्मानं “नयतः” कालं वा समाश्रितौ भवतः परस्परं
 सम्भक्तौ । “मनुष्यमिधुनौ अपि एतस्मात् एव” । अथवा
 मेथतेर्मनुष्यमिधुनौ स्याताम्, तौ हि कर्मार्थं “मेथन्तौ” इव
 परस्परं कालं नयतः ॥

“यथ” पुनः “एतम्” आदित्वम् “एतया” उत्तरयर्चा एत-
 स्मिन्नेव सूक्ते होतृत्वेन “स्तीति” होतृत्वं ह्यग्नेः कर्म न
 सूर्यस्य । तस्मादिदमग्निवैश्वानरीय सूक्तम् ॥ ७ (१८) ॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञान्योः
 कतरो नौ वि वेद । आशे कुरित्वधमाद
 सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं विवोचत् ॥ यत्र
 विवदेते दैव्यौ होतारावयज्ञाग्निरसौ च
 मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्तुवन्ति
 सत्सहस्रदनं समानख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं
 समन्नुवानानां को न इदं विवक्ष्यतीति तस्यो-
 च्छरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ८ (३०) ॥

“यत्रा वदेते”—इति (ऋ० स० ८, ४, १३, २) । ‘यत्र’
 यस्मिन् कर्मणि ‘वि वदेते’ विरुपसर्गस्यापहृष्य यत्र क्रिया-
 पदेन सामर्थ्यं तत्रानयनम् । को पुनस्ती विवदेते ? ‘अथर-
 परय’ “दैव्यौ होतारौ”—“अथ च अग्नि” पार्थिव. “असौ
 च मध्यमः” वायु । कथं विवदेते ? ‘यज्ञान्योः’ यज्ञनेत्रो ।
 उभावप्यावा यज्ञस्य नेतारौ, तत् कतरः ‘नौ’ आवयोः “यज्ञे”
 “भूय.” बहु ‘वेद’ इति । तत्र य एते ‘सखाय.’ “समान-
 ख्याना ऋत्विज.” यज्ञे विनियुक्ता. ‘नक्षन्त’ समन्नुवते ‘यज्ञम्’

त एवं 'सधमादम्' सहमादम् "सहमदनम्" सहर्मम् उपश्रुत्य
अनयोः 'आशेकुः' "आशक्तुवन्ति" । अथाशक्तुवन्तश्च किं ब्रूयुः ?
'क इदं विवोचत्' 'को न इदं विवक्ष्यतीति' कतर एतयो-
र्यज्ञे वेद ? इति, उभावप्येती यज्ञे भूयोविदावित्यभिप्रायः ।

यथाग्निप्रधानमेतत् सूक्तं होतृकर्मणोऽग्निसम्यहत्वात्
विशेषलिङ्गेन न सूर्यप्रधानम्, तथा इयमपरा ऋक् "भूयमे
निर्वचनाय" बहुतराय निरुक्त्य वचनाय । पूर्वस्याः को
विशेषः ? अस्यां हि विभज्य वायोः केवलीऽग्निरेव सूर्यते,
पूर्वस्यामुभावपि भूयोविदावित्युक्तम् ॥ = (१०) ॥

यावन्मात्रमुपसो न प्रतीकं सुपर्णोश्च ।
यसते मातरिश्चः । तावद्धृष्टात्युप यज्ञमायन्
ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥ यावन्मात्र-
मुपसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वास्त्युप-
मानस्य सम्प्रत्यर्थं प्रयोग इहेव निधेहीति यथा
सुपर्णः सुपतना एता रात्रयो वसते मातरि-
श्चक्षुर्गोतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन्
ब्राह्मणो होतास्याग्नेर्होतुरवरो निषीदन् होतृ-
जमस्त्वमग्निर्वैश्वानरीयो भवति देव सवितरे-
तन्मावृणतेऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वान-
रेणोतीसमेवाग्निं सवितारमाह सर्वस्य प्रस-
वितारं मध्यमं वोत्तमं वा पितरं यस्तु सूक्तं
भजते यच्चै हविर्निरूप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्वैश्वा-

नरो निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन
नामधेयेन भजेते भजेते ॥ ६ (३१) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ७, ७ ॥

“यावन्मात्रमुपसो न प्रतीकम्”—इति (अ० स० ८, ४,
१२, ३) । अत्र ‘न’कार सम्प्रत्यर्थ एव, उपमानासम्भवात् ।
लोकेऽपि च “अस्ति उपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः”—“इद्वेव
निषेहीति यथा” इह सम्प्रति निषेहीत्यर्थः । मातरिश्चन
कश्चित् पृष्ट दैव्यस्य होतु अग्ने यद् विज्ञानं तत् किमय
ब्राह्मणो मनुष्यहोता यन्नमुपायन् विभर्त्ति ? इति । स त
प्रत्याह—हे ‘मातरिश्चन् ।’ ‘यावन्मात्रम्’ ‘उपस’ ‘प्रतीक’
“प्रत्यक्तम्” प्रत्यक्षित प्रतिगत प्रकाशस्य, “एता ॥ ‘सुपर्ण’
“सुपतना ॥ “राज्य” आत्मनि अनुप्रविष्ट ‘वसते’ छादयन्ति,
अभिभूय तमो वर्तन्ते स्वयमेव । अथवा वसतिर्दर्शनार्थः ।
यावन्मात्रमुपसो रात्रिषु दृश्यन्ते, ‘तावत्’ इत्येवमपि स्वल्प
मेव । एतावन्मात्रमय स्वल्पविज्ञानमुपायन् ‘यन्न’ ‘ब्राह्मण’
हीदृत्वे वृत्तो हीदृपदने ‘निषीदन्’ ‘दधाति’ धारयति ।
दैव्यस्याग्नेः परस्य भूयोविदः, अथर अण्योऽल्पविदिति अनुक्त
रीत्यल्पमिति, मानुषो हि अग्न्यनुग्रहादेव अयमल्पविज्ञानो-
ऽपि होता होतु करोति इति पार्थिवोऽग्निर्विशेषतोऽभिष्टु-
यते ॥

तदेतदेव कृत्वा सूक्तमग्निप्रधानकर्मत्वात् वैज्ञानरीयम् ।
येऽत्र वैज्ञानरशब्दाः, ते पाथिषाग्नि भजन्ते विशेषणत्वेन ।

“हीदृजपस्वनग्निर्वैज्ञानरीयो भवति” । एवमपि तु
सति अयम अग्निर वैज्ञानर हीदृजप । “देव सवितरेत
त्वा वृणतेऽग्निं होत्राय ॥ इ पित्रा वैज्ञानरेण—इति” । एव-

मेत जपं वर्णयन्ति । “इमम् एव अग्नि सवितारम् आह”
 पार्थिवम्, “सवस्र प्रसवितारम्” यज्ञहारेण “मध्यम वा उत्तम
 वा” “पितरम्” अस्थ वैश्वानरमाह । स ह तेन वैश्वानरेण
 पित्रा । एव ही पितापुत्राविति व्यपदेशात् पार्थिवादन्यो
 वैश्वानर । स च पुनर्मध्यमो योत्तमो वेत्येवमेवमनग्नि
 वैश्वानरत्वेऽपि सति होतृजय ॥

अत्रापि “यस्तु सृष्टं भजते, यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव
 सोऽग्निर्वैश्वानर” । किं कारणम् ? अनग्निवैश्वानरत्वेऽपि
 सति होतृजपस्यायमेव पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानर इत्यवभ्रियते
 याज्ञिकपक्षे । आचार्यपक्षे च अयमेवैको मन्त्रो व्यपदेश
 हेतुरनवैश्वानरत्व प्रवोति । सम्प्रति मन्त्रेष्वग्नेर्व्यपदेशयता
 अग्नेर्वैश्वानरत्ववाचिना “आ द्रुतो अग्निर्मभरद् विवस्वती
 वैश्वानर मातुरिजः परावतः” — इत्यनेन याकपूषिपक्षेण स्वेना-
 व्यभिचारिणा समोभवति । तच्चित्तव्यपदेशादयस्तु पार्थिवस्य
 वैश्वानरत्वसाधका विशेषहेतव यद्व्यभिचारिणोऽतिरिच्यन्ते ॥

एतस्माद् विशेषहेतुबाहुल्यात् अयमेव पार्थिवोऽग्निर्वैश्वान-
 रः सूक्तभाक् हविर्भाक् च ॥

“निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषो” वैश्वानर इति “एतेन
 नामधेयेन भजेते भजेते” इति । हिरभ्यासोऽध्यायपरिसमा-
 प्त्यर्थः ।

तदेवमेतस्मिन् ‘वैश्वानर’पदविचारप्रसङ्गे हविष्यान्तीय
 सूक्तमुपदिष्य सूक्तो वैश्वानरः, अग्निर्वैश्वानर इति एकमेवेदं
 ज्योति विधा वक्तव्यं इति मन्त्रस्य भावोपपन्नदर्शनाद्येमुपपत्ति-
 तम् ॥

इदंशेषु शब्दार्थव्यायसङ्घट्टेषु अन्तर्घटनेषु दुरयधोकेषु

मृतिमतां मतयो न प्रतिहन्यन्ते, वयन्वेतावदत्रापबुध्यामह
इति ॥ ८ (३१) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

सप्तमः पादः ॥ ७, ७ ॥

इति ऋष्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमागोयमवासिनः आचार्य्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ

द्वादशः (सप्तमः) अध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

१ २ ३ ४ ५

(अथात इन्द्रोदिवःपरोच्चद्यतास्तद्येनतिस-

६ ७ ८ ९ १०

एवदेवतायाकारचिन्तनमपुरुषविधास्तिस्त्रएवपू-

१० ११ १२ १३ १४ १५

षात्वेतोऽथैतान्यथैतानिमन्त्राजगत्प्रयातोऽग्निमी-

१६ १७ १८ १९ २०

डेऽग्निःपूर्वेभिरभिप्रवन्तेन्द्रंमिचंनानवेदाःप्रनूनं-

२१ २२ २३ २४ २५

वैश्वानरोवैश्वानरस्यप्रनूमहित्वंलृण्णंनियानंह-

२६ २७ २८ २९ ३०

विष्णान्तमपासुपस्थेभूर्धाभुवस्तोमेनयदेदेनंयत्रा-

३१

वदेतेयावन्मात्रमेकविंशत् ॥)

इति निरुक्ते (उत्तरपट्टके) सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

अथ अष्टमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

द्रविणोदाः कक्षाङ्गनं द्रविणमुच्यते यदेन-
मभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति
तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवन्ति ॥ १ ॥

‘द्रविणोदाः’—इति । एतदेवतापदं निर्वाच्यम्, तदर्थ-
मुपोद्धानः—“द्रविणोदाः कक्षात्” इति । तत्र पूर्वपदमेव
तावत् प्रथमं विष्टम्भ निराह—“धनं द्रविणमुच्यते” इति ।
तत् कक्षात् ? “यदेनमभिद्रवन्ति” । कर्मकारकम् । यक्षा-
देतत् आभिसुख्येन तदर्थिनोऽवशं द्रवन्ति । “बलं वा
द्रविणम्” । करणकारके । “यदेनेनाभिद्रवन्ति” यस्मादनेन
संयुक्ताः सन्तः परानभिद्रवन्ति । “तस्य” धनस्य बलस्य वा
“दाता” यो भवति, सः “द्रविणोदाः” ॥

“तस्य” प्राधान्यस्तुतियुक्ता “एषा” ऋक् “भवन्ति” (वा
इहा देवतापदसमाध्याये एष समाध्यातः) —॥ १ ॥

द्रविणोदा द्रविणसो गावहस्तासो अध्वरे ।
यज्ञेषु द्रवमौलते ॥ द्रविणोदा यस्त्वं द्रविणस
इति द्रविणसादिन इति वा द्रविणसानिन
इति वा द्रविणसस्तस्मात् पिबत्विति वा । यज्ञेषु

देवमौलते । याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूज-
यन्तीति वा तत् को द्रविणोदा इन्द्र इति
क्रौष्टुकिः स बलधनयोर्दातृतमस्तस्य च सर्वा
बलकृतिरोजसो जातसुतमन्य एनमिति चाहा-
याप्यग्निं द्राविणोदसमाह्वेय पुनरेतस्माज्जा-
यते । यो अश्मनोरन्तरग्निञ्जुजानेत्यपि निगमो
भवत्यथाप्युतयाकेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भव-
न्ति तेषां पुनः पाचस्येन्द्रपानमिति भवत्यथाप्येनं
सोमपानेन स्तौत्यथाप्याह द्रविणोदाः पिवतु
द्राविणोदस इति ॥ २ ॥

“द्रविणोदा द्रविणसः”—इति (छ० सं० १, ७, ४, ३) ।
मेधातिथेरार्षम् । ‘द्रविणोदा’—इत्येतस्य प्रथमैकवचना-
न्तस्य कर्तृत्वेन श्रुतस्य क्रियापदेन बहुवचनान्तेन ‘ईलते’—
इत्यनेन वचनभेदादसामर्थ्यमपेक्ष्य स्तोत्रत्वे चासम्भवं द्रविणो-
दसो देवतात्वात् स्तुत्यत्वेन सामर्थ्यमुन्नीय द्रविणोदसो यदुत्त-
मथाह्वय द्रविणोदसि अर्थपतावभिसम्बन्धात् स्तुतेरेक-
वाक्यतायां सामर्थ्यमुन्नीयन् स्तुत्ये द्रविणोदसि द्रविणोदः
शब्दं कर्मत्वेन नमयाञ्चकार—“द्रविणोदा यः” देवः, “त
द्रविणोदसम्” इति ॥

इदानीं ‘द्रविणसः’—इत्यस्य ‘भावहस्तासः’—इत्यनेन
हृत्विग्विषयेषासन्दिग्धेन प्रथमावहुवचनेन स्तुतिकर्तृत्वेन
विशेषणविशेष्यभावेन सामानाधिकरण्ये सामर्थ्यमुन्नीय
तथार्थोपपत्तिसामर्थ्यादेकवाक्यतयाभिसम्बन्धाति ।

यं द्रविणोदसं 'देवम्' 'अध्वरं' यज्ञे, अग्निष्टोमादी 'यज्ञेषु' यजतिषु इविःसम्प्रदानेषु सवनेषु वा यागस्थानेषु 'द्रविणसः ऋत्विजः', ते हि द्रविणं लभ्यमाना इति सोदन्ति कर्मणि, अथ वा "द्रविणोसानिन." धनस्य गवादेर्हविषो वा देवतार्थस्य सम्भक्तारः, 'ग्रावहस्तासः'—इत्यभिपद्यनाभिप्रायम् । यमेते द्रविणमो ग्रावहस्तासः ऋत्विजः अध्वरं यज्ञेषु द्रविणोदसं देवम् 'ईडते' "याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा" स द्रविणोदा देवोऽस्यार्थं द्रविणानि ददात्विति । पतदाशा-
स्महे । आशिषमध्याहृत्य समाप्यते, यमौडते स इति, यज्ञदोः परस्परपेक्षितत्वात् । अथवैवमन्यथा निराकाङ्क्षतया परिसमाप्यते—"द्रविणसः तस्माद् पिबत्विति" । द्रविणोदा इत्यतः प्रथमैकवचनादविपरिचितादेव द्रविणस इत्यस्य पञ्च-
म्येकवचनत्वेन सोमाभिधानत्वे सामर्थ्यमुच्यते पिबत्वित्य-
त्याख्यातमध्याहृत्यामैव समापयाश्चकार भाष्यकारः । एव-
मप्यस्ति सामर्थ्यमित्युपपदजनार्थम् । तत् कथम् ? इति । यं देवं द्रविणोदसमध्वरं यज्ञेषु ग्रावहस्ता ऋत्विज ईडते, स देवः द्रविणोदाः, द्रविणसोऽस्मात् सोमात् द्रविणसं भक्तुरादाय स्व-
सयं पिबत्वित्येतदागास्महे ।

"तत्को द्रविणोदाः ?"—इत्येवमादिविचारः । तत्र तावत् "इन्द्रो इति क्रीष्टुकिः" एवमाचर्यो मन्यते । केन हेतुना ? "सः वसधनयोर्दातृत्वतः" अतिययेन दाता इति । "तस्य च मर्मा बलकृतिः" अभिधानविग्रहे हि बलं द्रविणमित्युक्तम्, बलकृतियेन्द्रस्य सर्वा, तस्मादिन्द्रः । "गोर्जसो ज्ञातमुत मन्य एनम्—इति चाह" मन्द्रहृक् । अधिपतित्वकृत एवास्त्र बलेः नाभिसम्बन्धः । तस्माद्युक्तं यज्ञस्य दाता स्मात् । कथम् ? इति । यतो मस्त एव निर्वर्ण्यते ।—

“अथादियायेति यद्वदन्त्योर्जसो ज्ञातमुत मन्य एनम् ।
 मन्योरियाय हर्म्येषु तस्यैयतः प्रजज्ञ इन्द्रो अस्य वेद ॥”—इति
 (ऋ० सं० ८, ३, ४, ५) । ‘यद् वदन्ति’ यदा वदन्ति ‘अथात्’
 अथनवतो मेधात् अयम् ‘इन्द्रः’ ‘इयाय’ आगच्छति ‘इति’ ।
 तत्र सन्निधानमस्य प्रतीत्य तत्तावदहं न यथा ‘मन्ये’ ।
 कथन्तर्हि ? ‘भोजसः जातम्’ बलराशेः कुतश्चिदतिमहतो
 जातम् । अहम् ‘एनम्’ ‘मन्ये’ यथायमतिबलवान् लक्ष्यते ।
 अपि वा ‘मन्योः’ क्रोधात् दीर्घेर्वा अयम् ‘इयाय’ ततो
 ‘हर्म्येषु’ उदकाहरणाधिकारयुक्तेषु मेघबधकर्मसु ‘तस्यै’
 तिष्ठति । अथवा किं जानीमः, कुतोऽप्ययमैश्वर्या-
 ज्ञातः ? इत्यतो ब्रूमः—‘यतः’ अयम् ‘इन्द्रः’ ‘प्रजज्ञे’
 इति । ‘इन्द्रः’ एव ‘अस्य’ स्वस्य जग्नयः तस्य ‘वेद’ न
 कोऽप्यन्यो चास्यतीत्यभिप्रायः ॥

अथाप्ययमपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे—“अग्निः ।
 द्राविणोदसमाह” मन्त्रद्वयः । स मन्त्रो मृत्युः । केचित्तु “द्रवि-
 णोदाः पिबतु द्राविणोदसः”—(ऋ० सं० २, ८, १, ४) ।
 इत्येव मन्यन्ते । यस्यापत्यं द्राविणोदसोऽग्निः, स एव द्रवि-
 णोदा इति ॥

कस्य च पुनरयमग्निरपत्यम् ? इत्यत आह—“एष पुनः”
 अग्निः, “एतस्मात् जायते” इन्द्रात् । कुत एतत् ? ऐन्द्रे हि
 निगमे श्रूयते—“यो अश्वनोरन्तरग्निं जज्ञान” इति ।

“यो हत्वाहिमरिषात् सुप्तं सिन्धून् यो गा वृदाजदपृधा
 बलस्य । यो अश्वनोरन्तरग्निं जज्ञान सप्तम् समक्षु स
 ज्ञानाम् इन्द्रः ॥”—इति (ऋ० सं० २, ६, ७, १) । दतोवेऽहनि
 दशरात्रस्य निष्कषत्ये विनियोगः । गृह्यमदो ब्रवीति ।
 ऐन्द्र रूपमास्थितोऽसुरैर्हन्यमानः किं सा हयः नाहमिन्द्र

इति । कस्माच्चिद् इन्द्र ? 'यः' 'हत्वा' 'अहिम्' मेघम् 'परि-
णात्' 'सप्त सिन्धून्' स्यन्दना आकाशनदोः "गता च इता
च"—इत्येवमाद्याः, 'यः' च 'गाः' अपः 'उदाजत्' उदगम-
यत् 'अपधा' अपधानेन उद्घाटनेन 'बलस्य' मेघस्य शिराणां
क्षिद्राणाम्, 'यः' च 'अश्मनोः' अश्मनवधोः द्यावापृथिव्योः
'अम्नः' मध्ये 'अग्नि' 'जजान' जनयति, 'यः' च 'समत्सु'
संधामिषु ग्रहूणा 'संहृक्' संहृता । 'जनासः' हे असुरजनाः !
'सः' 'इन्द्र' माहमिन्द्र इति ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्रे ।
कतमः ? इति “अतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति” ।
अतवो येमन्तैरिष्यन्ते, ते भवन्त्यतुयाजा, तेषु अतुयाजेषु
'द्राविणोदसाः' द्रविणोदः शब्दगुप्ताः प्रवादा भवन्ति । ततः
विम् । तेषां अतुयाजानां यत् पात्रं येन ते जयन्ते तस्येन्द्र-
पानमिति मन्त्रे ममाद्या भवन्ति । तद्यथाः—“अर्षाहोवा-
दुत पोत्रादमन्त्रोत नेहादंशुषत् प्रयो' हितम् । तुरीयं पात्र-
मर्षात्तममन्त्रं द्रविणोदाः पिबन्तु द्रविणोदसः ॥”—इति
(ऋ० मं० २, ८, १, ४) । तथा—“होता यच्च देवं द्रविणो-
दममर्षाहोवादपात्रोवादपात्रेहातुरीयं पात्रमन्त्रममन्त्रं-
मिन्द्रपानं देवो द्रविणोदा द्रविणमः स्वयमायूयात्
स्वयमभिगूर्यात् स्वयमभिगूर्या होतयर्चुभिः सोमस्य
पियत्वष्ट्रावाक यज”—इति । होता यच्च देवं द्रवि-
णोदमित्यष्ट्रावाकस्य सन्त्रैवो मेवावहणो ब्रवीति
अध्यर्चुपा अतुभिः प्रेष्येति प्रेषित 'होता' 'यच्चत्' यजतु
षम् ? इति । 'देव' 'द्रविणोदम्' । स च पुनर्द्रा-
विणोदा देवः पुरम् 'अपात्' पीतवान् सोमं 'होतात्' मा-
तानात् । 'अपात्' च 'पीतात्' सम्प्रदानात् । 'अपा

च 'नेष्टात्' सम्प्रदानात् । अथ पुनरिदं 'तुरीय' चतुर्थं मन्त्रं दानम्, 'अमृतम्' अथक्षम्, अपूर्णमित्यर्थः । 'अमर्त्यं' यत् पीत्वा न म्रियते, अथवा अमनुष्ययोर्मन्त्रम्, अमृतं च अनुपमदितमन्यथा देवतया अपरिभुक्तम्, 'इन्द्रपानम्' इन्द्रस्य पातु योम्यम । तदेतत् 'द्रविणोदा' 'देव' इन्द्र अस्माभिः, प्रत्तमादरेण 'स्वयमायूयात्' स्वयमानिथीयात्, 'स्वयमभिगूर्यात्' स्वयमभ्युदधेत् । तत 'स्वय' 'पिबतु' 'ऋतुभि' ऋतुना कालेन सह 'सोमस्य' 'अभिगूर्तया' अभिमतया 'होत्रया' स्तुत्या प्रदीयमानं स्वयमम् । हे 'अच्छावाक ।' त्वमप्यतदेव ज्ञात्वा 'यज' ॥

एवमेतस्मिन् इन्द्रस्य द्रविणोदप्रवादवति प्रैषे पात्रस्य 'इन्द्रपानम्'—इति समाख्या, तस्मादिन्द्रस्तेन पिबतीति गम्यते । एवमेतं प्रातमिन्द्रो द्रविणोदा इति ॥

"अथाप्यायम्" अपरो हतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे, यस्मादेन "सोमपानेन स्तौति" । ऋग्यजुर्वेदे । "होत्रात् सोमं द्रविणादु ०—० पिब ऋतुभिः"—इति (छ स० २, ७, २६ १) । न अन्य इन्द्रात् सोमपानेन स्तुयते, तदर्थत्वात् सोमसस्कारस्य, भवति हि सोमाप्यायने च तत्सस्कारप्रधानो मन्त्रः । तद्यथा—“अशुरं शुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायै कधनुर्विदे” —इति (य वा० सू० ५, ७) । तस्मात् यत्र यत्र सोमपानस्तुति, तत्र तत्रेन्द्र इति स्मृष्टा न्यायः । प्रसिद्धतरं ह्येतत् । यदर्थमत्र हविः संस्क्रियते तस्मा एव प्रदीयते ॥

"अथाप्याह—'द्रविणोदा पिबतु द्राविणोदस'—इति" यस्य 'द्रविणोदस' अग्नि अपत्यम्, स द्रविणोदा' इन्द्र 'पिबतु' (१२१ पृ०) इति । "अपाहोत्रात्"—इति । तस्यैवाच्छावाकप्रैषस्यैषा याज्या । 'अमर्त्यं' ह्येतवान् । 'उत' अपि ।

‘अनुपत’ अपीयत । ‘प्रय.’ अवम्, आत्मने हितं पथम् ।
गोपस्तेनैव व्याख्यातः ॥

समाप्ताः पूर्वपञ्चेतयः क्रौष्टुकाभिमतः ॥ २ ॥

अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपृष्णिरा-
ग्नेयेष्वेव हि सृक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा
भवन्ति । देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा-
मित्यपि निगमो भवति यथो एतत्स बलधन-
योर्दातृत्वम इति सर्वासु देवतास्त्वैश्वर्यं विद्यते
यथो एतदोजसो जातमुतमन्य एनमिति चाहे-
त्ययमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते
तस्मादेनमाह सहस्रस्युव सहस्रः सूरु सहसो
यहु यथो एतदग्निं द्राविणोदसमाहेत्यृत्विजो-
ऽव द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते
चैनं जनयन्ति । ऋषीणां पुत्रो अधिराज
एष इत्यपि निगमो भवति यथो एतत् तेषां
पुनः पावस्येन्द्रपानमिति भवतीति भक्तिमार्गं
तद्भवति यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपादा-
णां यथो एतत् सोमपानेनैनं स्तोतीत्यस्मिन्नुपे-
तदुपपद्यते । सोमं पिब मन्दसानो गणश्चि-
भिरित्यपि निगमो भवति यथो एतद् द्रविणो-

दाः पिवतु द्राविणोदस इत्यस्यैव तद्ववर्ति ॥ ३
(२) ॥

किमस्तु एतैर्हेतुभिरिन्द्रो द्राविणोदा इति ? नेत्युच्यते—
“अयमेवाग्निर्द्राविणोदा.” इति । “शाकपूणि.” मन्यते । ‘अय-
मेव’ यस्य पृथिवीस्थाने समाग्नानम् । अपि च यदि मध्यमो-
ऽभविष्यन्, ततो यान्येतानि माध्यमिकानि ऐन्द्राणि वा
पार्जन्यानि वा बार्हस्पत्यानि वा, तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा
अभविष्यन्, मध्यमस्य कर्मणा चैन रसानुप्रदानादिना अस्तो-
ष्यन्, न चैतदुभयमस्ति । किं तर्हि ? आग्नेयेष्वेव हि
सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति । ‘हि’शब्दो हेत्वर्थः,
यस्मादाग्नेयेष्वेव सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः विशेषणत्वे-
नाग्नेरेव भवन्ति, अग्निकर्मणा चैनं सूक्तेषु स्वीति नेन्द्रकर्मणा
तस्मादयमेवाग्निर्द्राविणोदा ।

अथमित्यत उपप्रदर्शयति—“देवा अग्निं धारयन्
द्राविणोदाम्”—“इत्यपि निगमो भवति” । अथयमप्यन्धे
बहव इत्यपिशब्दः । “स प्रव्रथा सहसा जायमानः सद्यः
काव्यानि बर्हधत् विश्वा । आपय मित्र धिपणा च साधन्
देवा अग्निं धारयन् द्राविणोदाम् ॥”—इति (ष्ट० स० १, ७,
३, १) । कुक्कुल्येयमार्पम् । पिबयश्चे स्निष्टकत्पुरोऽनु-
वाक्या । यः अग्निं अपा ‘मित्र’ तदुत्पत्तियोगात् । ‘धिपणा’
धिपणा, यास्य वाच. ‘साधन्’ साधयिता तदधिदेवता-
योगात् । यच्च ‘देवा,’ ‘अग्नि’ ‘धारयन्’ धृतवन्तः पूर्वे, ‘द्रावि-
णोदा’ द्राविणानां द्रविषा देवेभ्यो दातार वोढारम् । ‘स’
अग्निः ‘प्रव्रथा’ । ‘दाः’-इत्युपमाने । पुराण इव । ‘सहसा’
‘बलेन जायमानः,’ ‘सद्यः’ जातमात्रः सन् ‘काव्यानि’ पिबदे-

वतानि हवीषि 'वडधत्त' । 'वट्'—इति सत्त्वनाम । यथा
अवितथेन न्यायेन धारयितव्यानि, दापयितव्यानि वा
पिबद्ध्यः । तथैव सख्यो जातोऽपि धारयति वा ददाति वा
'विष्ठा' विष्टानि सर्वाणि । एवमेतस्मिन् अधिकारे यं धृतवन्तो
देवाः, सोऽस्माकमिदं नाम करोत्विति आशिषैकवाक्यता ।
एवमयमेवाग्निं द्वाविणोदा इति स्थितं पक्षः ॥

२. स पुनरयं परपक्षहेतुष्वनिराकृतेषु अनवस्थित एष, अतस्त-
न्निराकरणाय "यथो एतत्"—इत्येवमाद्युच्यते । यत् पुनरैत-
दुक्तम्—"स वसधनयोर्दाहृतमः" इति । अकारणमेतत् इन्द्रस्य
द्रविणोदस्त्वे । कस्मात् ? यस्मात् "सर्वासु देवतास्त्रैष्यं
विद्यते" अत ऐश्वर्यात् सर्वा एव वसधनयोर्दाहृतो भवन्ति ।
तस्मादवैशेषिकमेतदिन्द्रस्य कारणं द्रविणोदस्त्वे ।

"यथो एतत्" यदप्युक्तम्, वसहृतिमधिकृत्य,—“द्योजसो
जातसुतमन्य एनम्”—इति । तदप्यवैशेषिकमिन्द्रस्य ।
कस्मात् ? यस्मात् "अयमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो
जायते, तस्मादेनम् (अग्निम्) आह" मन्त्रद्वयः । किमाह ?
“सहससुतम्” “सहस सूतम्” “सहसो यजुम्” । द्रु'स सर्पि
रासुतिरित्येवमादयः शेषा ॥

“द्रु'सः सर्पिरासुतिः प्रजो द्योता वरे'ण्यः । सहससुतो
अहु'तः ॥”—इति (ऋ० स० २, ५, २८, ५) । गृह्यसमस्या
धम् । गायत्री । आग्नेयी । अग्नी विनियोग समिदा-
धाने । द्रु'असः 'द्रु'सः' दुमासः, 'सर्पिरासुतिः' च सर्पिरासवो
यस्य, सर्पिर्वोदकमासूते य आहुतिदारेण । 'प्रजः' च पुराणः,
'द्योता' 'वरे'ण्य' वरणीयः 'सहस' वसस्य यः 'यज' यं
'अहुत' महान् विचित्रो वा । स इदं नाम अस्माकं करो-
त्वित्याशीर्गन्तमाख्यातमध्याहृत्य समाप्यते ॥

“त्वं ह्ययं यविष्ठः सर्वसः सुनवाहुतः । अतावीं वृद्धिणी
भुवः ॥”—इति (ऋ० सं० ३, ५, २४, ३) । विरूपस्वार्थम् ।
आग्नेयी । गायत्री । सामिधेनीध्वानेयेऽन्वाद्यकामकर्मणि
याज्या । हे ‘यविष्ठ’ युवतम ! ‘सहस्र’ बलस्य ‘भूमौ’
पुत्र । ‘यत्’ यस्मात् ‘आहुत’ अभिहुत, ‘अतावा’ सत्यवान्,
उदबवान् वा, ‘वृद्धिः’ यज्ञसम्पादौ ‘भुव’ भवसि । तस्मात्
त्वा वयमपि जुहुम, स त्वमस्माकमप्येवं भवेत्येतदाशास्त्रहे ॥

“अग्ने वाजेषु गोमेतः ईशानः सहस्रो यज्ञो । अग्ने धेहि
जातवेदो मघिन्नवः ॥”—इति (ऋ० सं० १, ५, २०, ४) ।
उत्थिक् । गोतमस्वार्थम् । आग्नेयी । इष्टकोपधाने अग्नी
विनियोगः । हे भगवन् । ‘अग्ने’ । ‘सहस्रो यज्ञो’ बलस्य
पुत्र । ‘जातवेदः’ यदेतद् वाजः अक्षम्, गोमत् गोभिः
तद्धत्, त्वं तस्य ‘ईशान’ ईश्वर । अतो ब्रूम — ‘अग्ने’ अस्मात्
‘धेहि’ आगय । अनयापि कुरुत्वेतत् ‘मघिन्यवः’ महदेतत्
व्यवो भवादौ । इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“ययो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“अग्निं द्रविणोदस-
माह” इति । नैदमनेनाभिप्रायेण इन्द्रादयं द्रविणोदसो
जायते, किन्तु किं ? “अत्रिब,” “अत्र” एतच्चिन् “द्रविणो-
दस” अग्नेः “दध्यस्ते” । ते पुन कस्मात् ? “इविषः दातारः”
देवानां हि इविद्रविषम्, तदेते ददत इति द्रविणोदस
एते । ततः किम् ? “ते च एनं जनयन्ति” । “निगमो-
ऽपि” हि “भवति” अत्रिबामयमग्निं पुन इति । तद्यथा—
“अपो वा पुत्रो अधिराज एषः”—इति । “सुम्बासुग्निर्धरति
मघिष्टं अपो वा पुत्रो अधिराज एषः” । तस्मै विधेम इविषा
इतेन मा देवानां सुमुयाम भानधेयम् ॥”—इति (य० वा० सं०
५, ४) । अनेन निमेष्योऽग्निरभिह्वयते । यः ‘एष,’ ‘अधिराज’

‘न्तनैः, ‘केतुना’ प्रजया कर्मणा वा ‘अजूः’ संयुक्तः, ‘मन्दसानः’
मौदमानः ‘सोम’ ‘पिव’ । इत्येतदाशास्त्रादे । अर्चिषोऽत्र
मरुतः, ऋत्विजो वा मरुतः, अन्यथा ह्यनुदाहरणमेवैष
मन्त्रोऽग्नेः सोमपाने स्यात्, इतरैर्मरुद्भिः सम्बन्धात् ॥

“यथो एतत्—‘द्रविणोदाः पिवतु द्राविणोदसः’—
इति, अस्यैव तत् भवति” । यत् पुनरेतदुक्तम्, ऋतुयाजेषु
‘द्रविणोदाः पिवतु द्राविणोदसः’—इति, ‘अस्य एव’ अग्नेः
‘तत् भवति’ अग्नेरपि सीजभागित्वात् ऋतुयाजेषु । भवति
हि तेषु ‘वनस्पते—० द्राविणोदः पिव ऋतुभिः’—इति
(ऋ० सं २, ८, १, ३) । वनस्पतिगृह्यद्वयमाणाधिकारस्यात्
सोमपानार्थं सम्बोधने द्राविणोदसो विशेषणविशेष्यभावसाम-
र्थ्यात् नान्यो वनस्पतिर्द्रविणोदाः । वनस्पतिश्च पुनरसंशय-
मग्निः, “वहं देव्या दिधिषो हवींषि” —इति हविर्यजनकर्म-
संयोगात्, स्निष्टकद्विकारश्रुतेः वनस्पतेः । तस्मादग्निर्द्रवि-
णोदा नेन्द्रः ॥

यत् पुनरेतदुक्तम्—इन्द्रार्थं सोमः संस्क्रियते, तस्मादिन्द्र
एवास्य केवलं पाता, नान्य इति । नैतदेवम्, सोमो ह्यन्यस्यै
देवतायै मीयते, अन्यस्यै संस्क्रियते, अन्याभ्यश्च गृह्यते,
ह्रियते च । तद्यथा । “शुभि त्वं देवम्”—इति सावित्र्या
मीयते, “शुश्रंशष्टे”—इति इन्द्राय संस्क्रियते, पुनरपि च
मीयते “इन्द्रायाभिमातिघ्ने”—इत्येवमादिभिः । नाना-
देवताभ्यो गृह्यते च मित्रावरुणाद्याभ्यः । तथा च ह्रियते ।
तदेवं विधिवशात् विचित्रा सोमतन्त्रगतिः । तत्रैवं सत्यशब्दं
वक्तुं यत्र यत्र सोमः, तत्र तत्रेन्द्रः पाता इति । सश्रुते चान्नि-
रिन्द्रेण सद्यः प्रत्यक्षमैन्द्राग्ने गृहे “इन्द्राग्नी आगतम्”—
इत्यत्र । भवति चाग्न्यर्थमपि पृथक् ग्रहणं यशुषा सोमस्य

“यग्नये त्वा रायसोपाय त्वा”—इति । तस्मादग्निरपि सोमस्य पाता स्यात् ॥ ३ (२) ॥

मेद॑न्तु ते व॒ह्नयो येभि॑रौ॒यसेऽरि॑पण्यन्वी-
लय॑स्वा वन॑स्यते । आयू॑या धृ॒णो अभि॑गू॒य्या
त्व॑ ने॒ष्टात् सोम॑ इ॒विणो॑दः पिब॑ ऋ॒तुभिः ॥
मेद॑न्तु ते व॒ह्नयो वोढा॑रो यैर्या॒स्यरि॑ष्यन् दृढौ-
भया॑यू॒य धृ॒णो अभि॑गू॒य्य त्व॑ ने॒ष्ट्रौया॑द्वि॒ष्णाग-
द्वि॒ष्णागे धि॑पण्यो धि॒पणा॑भवो धि॒पणा॑ वाग्धि-
पे॒र्दधा॑त्यर्घे धौ॒सादि॑नोति वा धौ॒सानि॑नोति वा
यन॑स्यत इत्ये॒नमा॑हैप हि यनानां पा॒ता वा पा॒ल-
यि॑ता वा यनं वनो॑तेः पिब॑र्त्तु॑भिः कालैः ॥४ (३)॥

नेष्टा वयट्कृतं 'पिव' 'ऋतुभिः' कालैः सहित्येतद् ब्रूमहे ॥

“धिपणः धिपण्यः” “धिपणा वाक्” तदर्थमसौ साद्यते,
तस्य पश्चादुपविष्टो होता शसति । धिपणा कस्मात् ?
“धिपे.” धातो. “दधात्वर्थे” वर्तमानस्य, सा हि वाक्, अर्थं
धारयति, शब्दार्थयोः सम्बन्धनित्यत्वात् । अथवा “धीसादि-
नोति वा, धीसानिनोति या” । धीः प्रज्ञा, कर्म वा । सा
एतस्या सौदति, सनोति या, सम्भजते इयं वा, तयो सौदति
सनोति वा, सन्निमित्तत्वात् । एवं धीशब्दात् पूर्वपदम्, सदेः
सनोतेर्वा उत्तरपदम्, धिपणाशब्दस्य विकल्पेन ॥

“वनस्पते इति एनम् आह” द्रविणोदसम्, तस्मादग्निरि-
त्यभिप्रायः ॥

अथ कथमग्निर्वनस्पतिः ? “एष हि वनानां पाता वा
पालयिता वा” । ‘हि’शब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् ‘एष.’ ‘वनानां’
वृक्षादीनाम् अन्तर्गतीऽपि, समर्थोऽपि दग्धुम्, न तानि
दहति, तस्मात् अयं तेषां ‘पाता’ रक्षिता, ‘पालयिता’ वेति ।
केवलं धात्वन्त्यत्वम्, स एवार्थः ॥

अथ “वन” कस्मात् ? “वनोते.” सम्भजनार्थस्य, तद्धि
दार्वादिप्रयोजनार्थं सेव्यते । ‘पिव ऋतुभिः’ “कालैः” सह
इति वाक्यशेषः ॥

एवमयमग्निर्द्रविणोदाः सूक्तभाग्धविर्भाक् च । निपात-
मेवैतत्,—मध्यम ज्योतिः, उत्तमं च ज्योतिः, एतेन नामधे-
येन भजते इति ॥

एष देवतापदविचारन्यायः सर्वत्र देवतापदविचारार्थो
यथासम्भवमुपादेयः प्रज्ञाविबुद्धये शिष्यस्येति ॥ ४ (३) ॥

इति ऋग्वर्थायां निरुक्तहस्तौ त्रयोदशाध्यायस्य

(अष्टमाध्यायस्य) प्रथमः पादः ॥ ८, १ ॥

द्वितीयः पादः ॥

अथात आप्रिय आप्रियः कस्मादाप्नोतेः
प्रीणातेर्वाप्रीभिराप्रीणातीति च ब्राह्मणं तासा-
मिधः प्रथमागामी भवतीधः समिन्धनात्
तस्यैषा भवति ॥ १ (४) ॥

“अथात आप्रियः” । ‘आप्रियः’ इत्यादीनि । आप्रीषु
निर्यक्तव्यानि तानि पुनरस्मूनि प्रेषिके आप्रीसूते । पाठ-
क्रमनियमाद् विवक्षितक्रमाणीति देवतापदसमान्नायेऽपि
गृह्यमाणत्वात् पाठक्रमप्रयोजनस्य विवक्षितक्रमाख्येव तत्रै-
तद् भवति । इमान्यग्निजातवेदोवैष्टानरप्रभृतीनि किं विव-
क्षितक्रमाणि उत युगपदाभिधानासम्भवात् अर्थत एषां क्रमः ?
इति ।

तत्र विवक्षितक्रमाणीति केचित् । कथम् ? इति । इह
तावत् स्थानानि भूर्भुवःस्वरिति पाठानुपूर्व्येव नियतानीति
तत्स्थानानामप्यग्न्यादीनां स एव क्रमो गृह्यते, स गृह्य-
माणो न न्याय्य उत्सृष्टमिति । अपि च सति क्रमप्रयोजने
अग्निः पृथिवीस्थानो यस्मात्, अतस्तत् प्रथमं व्याख्यास्याम
इति हेतुवचनमुपपद्यते, उत्तरत्र च, “तासाम् इध्म. प्रथमा-
गामी भवति”—इति, “तेषामश्नु. प्रथमागामी भवति”—
इति, “तेषां रथः प्रथमागामी भवति”—इति । तत्र तत्र
प्रथमागामी भवतीति वचनं यथाप्रधानमभिधानं पूर्वं
समाध्यातमित्यस्य न्यायस्योपप्रदर्शनार्थमिति सङ्गते, इत-
रथा ह्यतिविवक्षितक्रमेषु प्रथमागामिवचनमसक्यत्वेव यात्किञ्चित्
पदमुपादध्यात् । तदेवात् पृथिवीस्थाने सर्वत्र क्रमप्रयोजनः

मुच्यते ।—पायिवस्व ज्योतिषो यथा ‘अग्नि’-शब्देन प्रसिद्ध-
तमः सम्यग्भ्यः, न तथा ‘जातवेदः’-शब्देन, यथा ‘जातवेदः’-
शब्देन, न तथा ‘वैश्वानर’-शब्देन, यथा च ‘वैश्वानर’-शब्देन,
न तथा ‘द्विष्णोदः’-शब्देन । तान्येनानि गुणविप्रकर्षात्,
प्रसिद्धिविप्रकर्षाच्च अग्निशब्दात् विप्रकृत्यन्ते, इध्मादीनां तु
व्यवधानेनाभ्यभिधानत्वमित्यतिसरा विप्रकर्षः, अष्टप्रभृत-
यस्तु स्यान्मात्रतन्मेर्भजन्त इति इध्माप्रभृतिभ्योऽपि विप्रकृत-
्यन्ते । तेषामपि च उदितप्रमाणवृत्तयोऽष्टशकुनिमण्डूका
इति प्रथमम्, अनुदितप्रमाणवृत्तयस्तु अक्षादयः ते पश्चादाह-
न्तेभ्यः । इत्येवं सर्वत्र क्रमप्रयोजनमुपेक्ष्यम् ।

शाकपूणिस्तु पृथिवीनामभ्य एवोपक्रम्य स्वयमेव सर्वत्र
क्रमप्रयोजनमाह । तदुक्तं पार्त्तिककारेण—“क्रमप्रयोजनं
नास्त्रा शाकपूष्णुपलक्षितम् । प्रकल्पयेदन्यदपि न प्रक्षामव-
सादयेत् ।”—इति ॥

प्रकृतमिदानीमुपवर्ष्यते ।—इध्मादीनां गुणाभिधान-
सामान्यं किञ्चिदस्ति, यतस्तेनाधिकारवचनम् “अथात
आप्रिय.”—इति । ‘अथ’—इति विशेषाधिकारे । ‘अतः’—
इत्यानन्तर्ये । ‘आप्रिय.’ वक्ष्यन्त इति वाक्यशेषः ॥

इच्च कारणादभिधेये अभिधाननियमो नैवक्तव्यः,
तदर्घ्यमुपोक्त्य “आप्रिय.” कस्मात् ? “आप्नोते प्रीणातेर्वा”,
—इति निराह । आप्रिय ऋचः, तत्त्वव्यवस्थात् देवता अपि ।
तथाहि दर्शयति—“आप्नोतिमिराप्नोति” “इतीमा आप्रोदे-
वता.”—इति च । ऋचस्तावत् आप्नुवन्ति प्रीणन्ति वा देवता
इत्याप्रियः, अथ पुनर्देवता आप्यन्ते आप्रीयन्ते वा
इत्याप्रियः ॥

“तासाम् इध्माः प्रथमामामी भवति” प्रथममागन्तुमस्य

आप्रोतेवतापदसमाग्राये शीलमिति प्रथमागामी । कस्मात् ?
एतस्य वक्तृत्वादिज्ज्ञाया, अनित्यत्वाच्च तन्नूनपाश्वराशंसयो-
रन्तरस्य ॥

“तस्य” इत्यस्य, समित्कलापस्य, “एषा” प्राधान्यस्युक्तिः
“भवति”—१ (४) ।

समिद्धो अद्य मनुष्यो दुरोणे देवो देवा-
न्यञ्जसि ज्ञातवेदः । आ च वह मिषमहथि-
कित्वान् त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ समिद्धो
अद्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यञ्जसि
ज्ञातवेद आ च वह मिषमहथिकित्वाद्येतना-
यांस्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः प्रहृष्टचेता
यज्ञेभ्य इति कात्ययोऽग्निरिति शाकपुण्ड्रिस्त-
न्नूनपादाज्यं भवति नपादित्यननन्तरायाः प्रजा-
या नामधेयं निर्णततना भवति शौरश्च तन्नूत्पद्यते
तता अग्न्या भोगान्तरायाः पयो जायते पयस
आज्यं जायते अग्निरिति शाकपुण्ड्रिप्रापोऽच
तस्य पृथग्नो तता अग्नारिहो ताभ्य ओषधि-
वनस्पतयो जायन्त ओषधिनस्पतिभ्य एष
जायते तस्यैषा भवति ॥ २ (५) ॥

‘मनुषः’ “मनुष्यस्य मनुष्यस्य” समानेऽहनि प्रवृत्तयागानां त्रैवर्णिकानाम् ‘दुरोणे’ यन्नगृहे ‘देवः’ दाता हविषां हेतुकर्तृत्वेन, ‘देवः’ दीप्तो वा, द्योतनो वा, ‘देवान्’ दानादिगुणयुक्तान् एतान् हेतुकर्तृत्वेन यागेऽङ्गभावमुपगच्छन् ‘यजसि’ हे ‘जातवेदः !’ जातवेदस आधार इति तदभिधानेन सम्बोध्यते, इष्टा हि मन्त्रस्थेषु क्रोशन् तदभिधानं प्राप्तिः, अथवा जातवेदा अपि त्वद्वृत्तेऽनभिव्यक्तस्वयत्तिस्वदाधारत्वादयत्त एवाय यष्टुम्, तस्मात् जातवेदास्वदाधारो यजति यत्, तत् त्वमेव यजनीत्युच्यते । अस्माकमप्येतस्मिन्नहनि हे ‘मित्रमहः’, मित्राणां पूजयितः । नित्यमभ्युपेक्षमाण उपकारहृत्तो यजमानानां ‘चिकित्वान्’ जानान ‘आ च यत्’ आह्वय च, देवान् आह्वय चेतान् यज, तथास्मिन् कर्मणि बलवद्भावमुपेक्षि, यथैतस्मिन् कर्मणि हविः प्रतिजिघृक्षन्तोऽङ्गभावमौपेक्षित्वा, अपि च नैतदतिचित्रम्, यदेवमस्माकमस्मिन् कर्मणि वर्त्तेथाः । किं कारणम् ? यतो ब्रूमः—“त्वं दतः कुविरेमि प्रचेताः” । अन्यावेयादग्निर्यदपेक्षीयसे,—‘त्वम्’ एव ‘दूतः’ सर्वयजमानानां त्वत्पूर्वकत्वाद् देयतायागस्य, ‘कविः’ क्रान्तदर्शनः—क्रान्तप्रकाशः सर्वत्र, ‘प्रचेता’ प्रकटप्रज्ञानः । यस्मात्त्वम् ऋत्विग्यजमानानां सायुज्ये हतुः, तस्य तत्र युक्तमस्माकमाह्वय देवान् यष्टुमित्यतो ब्रूमहे—आह्वय आस्माकं देवान् यज च ।

“यज्ञेभ्य इति कात्यक्य” । कात्यकस्य पुत्र कात्यक्य आचार्यः, स मन्यते,—योऽयमिभ्य आधीयते प्रतिपण्व यज्ञे स एवायमिति । मन्येतस्मिन् मन्ये न तस्य लिङ्गमस्ति ? सव्यम्, नास्ति साक्षात्, प्रेषे तु “समिद्धा प्रेष्या”—इति श्रूयते, युक्तं च यदर्थमेव प्रेष्यते स एवेज्यते । तस्मात् समिधा

मेवेधभावसुपगतानामग्निना सन्दोतानां समुदायापेक्षमिदम्, व्यवहितमभिधानमाप्नोतं समिद्धो अदोति समिध एव चेमा इत्यन्त इति स्फुटमैष्टिके होत्रे समिधो यजेति प्रेषितो होता “समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु”-इति वषट्करोति । तस्माद् युक्तं यत् कात्यक्यो मन्यते यज्ञेऽपि इति ।

अथ पुनरन्यः कथं मन्यतेऽत आह,—“अग्निरिति शाक-
पूणिः” । स पुनः कया उपपत्त्या अग्निं मन्यते ? आरा-
दुपकारित्वात्, प्रैषस्य सन्निपत्योपकारित्वाच्च । यजतावा-
प्रियां यदाप्नीरूपं तद् वलवत् । किञ्च पुनराप्रियो रूपम् ?
अग्न्यर्घ्यता कथम् ? इति शृणु ।—“समिद्धो-—देवान्
यजसि जातवेदः । आ च वष्ट मित्रमहश्चिकित्वान् दतः
ऋविरेसि प्रचेताः ॥”-इति सर्वाण्येतानि अभिधानानि
कर्माणि च अगौणान्यग्निपचे, गौणानीधपचे, “गौणमुख्य-
योऽथ मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः”-इति न्यायः, तस्मादप्रशुत-
स्वरूपाया आप्रियो यजतावुपकारवाहुल्यादानेयत्वाच्च प्रया-
जानामग्निरेवायमनया आप्रिया इत्यत इति शाकपूणिर्म-
न्यते ॥

यास्कस्यापि चैतदेवाभिमतम्, “आग्नेया इति तु स्थितिः”
—इति अधिकरणान्ते हि वक्ष्यति । एवं तर्हि अग्निरित्येत-
देव समान्नातव्यमासीत्, न इध्माः ? इति । नैवम् । कस्मात् ?
समिद्धो अदोत्येतदस्यामाप्रियामन्वेर्जिह्वमस्ति, न त्वग्नि-
शब्दः, अतोऽस्यासमानानम्, यौनवृत्त्यदोषाच्च । तदिह-
शब्देऽपि समानम् ? इति चेत्, तदपि आप्रियां नास्तीति
न, प्रैषिके समानानात्, क्रियाविशेषत्वाच्च । आह्वय चास्माकं
देवान् यज चेति स एषोऽग्निः समित्कलापमिधमाम्रत्वे-
नाभिसम्पन्नस्तदाख्यतासुपगतः सेनेध्माभिधानेनेष्यत इति

इधमश्वः समाव्रातो नाग्निशब्द इति । सर्वत्र शाकपूणेरेव-
माप्रोष्वन्यथान्यभिधानानि ।

शाकपूणिपक्षे मन्त्रयोजना—हे भगवन् ! अग्ने ! 'समिद्धः'
यः त्वं सन्दीप्तः, 'अथ' अस्मिन्नहनि, 'मनुषः' मनुष्यस्य 'दुरोणे'
यज्ञगृहे 'देवः' दाता, दीपनः, द्योतनो वा, 'देवान्' दातृन्,
दीप्तान् वा 'यजसि' 'जातवेदः ।' हविषा यजमानानां जात-
प्रज्ञान ! स त्वमस्माकमपि हे 'मित्रमहः' मित्राणामुपकार-
प्रवृत्त । 'चिकित्वान्' जानानः स्वमधिकारम्, आह्वय देवान्
यज चेति । किम् ? ब्रूमहे—यस्मात् त्वमेव 'दूतः' सर्वयज-
मानानां भवसि । 'कविः' कान्तदर्शनः, 'प्रचेताः' प्रवृद्ध-
प्रज्ञान इति ॥

"तनूनपात्"—इति । निर्वक्तव्यम् । तत् पुनरेतत् "आण्यम्"
इति काव्यस्य, "अग्निरिति शाकपूणिः" । यथा तावदाह-
तथा निरुच्यते—"नपात्—इति अननन्तरायाः प्रजाया
नामधेयम्" या पितुरनन्तरा, पुत्राख्या सा भवति, अनन-
न्तरा, पौत्राख्येत्यर्थः । किं कारणम् ? सा हि "निर्णततमा
भवति" कथम् ? पुत्रस्तावत् पितुर्नीचैर्नतो भवति, ततोऽपि
नीचैर्नततमः पौत्रः । तत्रैतस्मिन् पक्षे यः 'तनू'शब्दः पूर्वपद
तनूनपाच्छब्दस्य, तेन "गौः" "उच्यते" । सा कस्मात् ? "नता
अस्यां भोगा." शीरदध्यादयः । ततः किम् ? "तस्या. पयो
जायते" तस्याः पुत्रः पयः, "पयसः आण्यं जायते" तस्मात्
तस्या. पौत्रः । एव गोः तन्वाख्यायाः नपात् आण्यम् । तस्मात्
तनूनपात् ।

अग्निपक्षे "आप." "अत्र" अस्मिन् अग्नेः तनूनपात्त्वेन
"तन्व. उच्यन्ते" । ताः कस्मात् ? "तता. अन्तरिक्षे" । ततः
किम् ? "ताभ्यः ओषधिवनस्पतयो जायन्ते" "ओषधियन्

सतिभ्यः” “एषः” अग्निः “जायते” । तन्मादयमपां पीबः ।

“तस्य” तनूनपातः—आच्यस्य धमनेर्वा प्राधान्यस्तुतिः
“एषा” “भवति”—॥ २ (५) ॥

तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्मध्वा सम-
ञ्जन् स्वदया सुनिह । मन्मानिधीभिरुत यज्ञ-
मन्धन् देववा च क्षणुह्यध्वरन्तः ॥ तनूनपात्
पथ ऋतस्य यानान् यज्ञस्य यानान्मधुना सम-
ञ्जन् स्वदय कल्याणनिह मननानि च नो धीभि-
र्यज्ञं च समर्हय देवान् नो यज्ञं गमय नरा-
शंसो यज्ञ इति कात्यक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः
शंसन्त्याग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशंस्यो भवति
तस्यैषा भवति ॥ ३ (६) ॥

“तनूनपात् पथ ऋतस्य”—इति । हे ‘तनूनपात्’ आच्य !
त्वमुच्यते । एतान् ‘पथः’ मार्गान् सर्वान् ‘ऋतस्य’ यज्ञस्य
‘यानान्’ हवींषि, यज्ञे यान्युत्सर्पन्ति, तानि ‘मध्वा’ मधुरेण
स्वादेन ‘समञ्जन्’ सम्पद्यन् ‘स्वदय’ स्वादुतामापादय । हे
सुनिह । निहया हि ते एतदेवं कुर्वन् ‘मन्मानि’ “मननानि”
यानि च तय मन्धामहेर्ध्ववस्तूनि ध्रुवाण्येतानि नः स्युरिति.
तानि स्नाभिः ‘धीभिः’ स्त्रैः कर्मभिः, अग्निधारणालङ्करणोपस्तर-
णादिभिः ‘मन्धन्’ ससाधयन् स्वगुणैरुपकुर्वन् ‘समर्हय’ सम्पा-
दय । अपि चैवं कुर्वन्नेतं यज्ञं ‘समर्हय’ सम्पादय । या काचि-
दपिदुष्यते यज्ञस्य त प्रायश्चित्तेनाहभावमुपगच्छन् “गमय”

‘देवता’ ‘देवान्’ प्रति, स्विष्टमध्वरमस्माकं च कुरुष्वेत्यर्थः ।

—एतदाशामहे त्वत्तः ॥

“अग्निरिति शाकपूणिः” । हे भगवन् ! ‘अग्ने ।’ ‘तनू-
नपात्’ त्वम् एतान् ‘पयः’ ‘क्षतस्य’ यज्ञस्य ‘यानान्’ हवीषि,
‘मध्वा’ मधुरेण पाककृतेन रसेन ‘समञ्चन्’ समभिष्यञ्चयन्
‘हृदय’ मृष्टीकुरु । हे ‘सजिह्व’ स्पर्धि । अथवा हे सुवाक् !
एतामेवं कुर्वन्नादभिमतान्यर्थवस्तूनि न. संसाधयन् ‘यज्ञम्’
‘हृदयन्’ समर्चयन् सप्तसामर्थ्याच्च ‘देवता’ देवप्रविष्टं कुरु ।—
इत्येतदाशामहे वयं त्वत्त इति ॥

“नराशसः, यज्ञ. इति कात्यायन” । कस्मात् “नराः
पश्चिन् आसीनाः शसन्ति” । नराशसः पूर्वपदम्, आसीर्नि-
ष्ठान्तस्य मध्यम्, शसतेइत्तरपदम् । अथ कोऽर्थः ? “नराः”
मनुष्याः ‘पश्चिन्’ ‘आसीनाः’ उपविष्टा ‘शसन्ति’ इति नरा
शस । “अग्निरिति शाकपूणिः” । स कस्मात् ? “नरैः”
“प्रशस्यः” श्रुत्यः “भवति” ॥

“तस्य” नराशसस्य “एषा भवति” प्राधान्यश्रुतिः—
॥ १ (६) ॥

नराशंसस्य महिमानमेवामुप स्तोषाम
यज्ञतस्य यज्ञैः । ये सुकृतवः शुचयो धियन्वाः
स्रदन्ति देवा उभयानि ह्रिया ॥ नराशंसस्य
महिमानमेवामुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञैर्यै सुक-
र्माणाः शुचयो धियं धारयितारः स्रदयन्तु देवा
उभयानि हवीषि सोमं चैतराणि चेति वा

तान्त्राणि चावापिकानि चेति वेत्त ईदृः स्तुति-
कर्मण इन्धतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ ४ (७) ॥

“नराशंसस्य महिमानमेषाम्”—इति (अ. सं ५, २, १, २) । वर्तमान एव कर्मणि ब्रवीति । योऽयमेषा-
मभिमतफलदाता नराणां नराशंसो यज्ञः, द्रव्यदेवतात्या-
गात्मकः प्रयोगः, तस्य अधिष्ठाता, तद्वग्नी देवता-
व्योपे जगदुत्पत्त्यनुग्रहवीजम् । ‘नराशंसस्य’ वयम् ‘उप-
स्तोषामः’ “उपस्तुमः” उपगम्य चेतसा ‘महिमान’ माहा-
माग्यं विभूतिं ‘स्तुमः’ अभिकीर्त्तयामः । ‘यज्ञतस्य’ “यज्ञि-
यस्य” यजनसम्पादयितुः, प्रयोक्तुरभिमतफलसम्पादयितुः
‘यज्ञैः’ कर्मभिः युक्ताः उपस्तुमः । यदेवमेतस्मिन्नपस्थितम-
हिनि नराशंसे यज्ञे विमप्यस्तु । —इत्याशास्यहे । ‘ये’
‘सुक्ततव’ “सुकर्माणः” जगदनुग्रहप्रवृत्ताः ‘शुचयः’ निर्गुण-
तरपापाः ‘धियं धाः’ स्वाधिकारयुक्तानां कर्मणाम् अनुवि-
“धारयितारः” प्रधाना वा । एवमादिगुणयुक्ताः ‘देवा’ ते
‘स्रदन्ति’ “स्रदयन्तु” एतानि ‘इव्या’ “इर्वीषि”
‘उभयानि’ । यदि सौमिकः यज्ञः, तवः “सोमं च” “इतराणि”
यज्ञपुरोडाशधानाप्रवृत्तीनि, अथ यज्ञक् सोमात्, ततः
“तान्त्राणि” प्रयागाज्यभागस्त्रिष्टक्यधृतीनि, “आवापिकानि
च” प्रधानहवीषि । —इत्येतदाशास्यहे ।

“अग्निरिति शाकपूणिः” । योऽयमेषामभिमतोपकार-
कारी, नराणां प्रशस्यः, नराशंसोऽग्निः, तस्य वयम् ‘उपस्तो-
षामः’ “उपस्तुमः” ‘महिमान’ ‘यज्ञतस्य’ यज्ञसम्पादयितुः
‘यज्ञैः’ कर्मभिः दानैर्वा संयुक्ता, तस्मिन्नुपस्तुतमहिनि नरा-
शंसोऽग्नी इतानि ‘ये’ ‘सुक्ततव, देवा, शुचयः, धियं धाः’

ते एतानि 'वभयानि' हवींषि आस्तादयन्तु ।—इत्येतदा-
शास्त्रहे ॥

“इत्” यमि । स पुनरयम् “ईद्रेः स्तुतिकर्मण” स्तूयते
ह्यसौ । “इत्यतेर्वा” दीपनायंस्व, तत्क्रियायुक्तो ह्यसौ ।
“तस्व” “एषा” प्राधान्यस्तुति “भवति”—॥ ॥ (७) ॥

आजुह्वान इदो वन्द्या याह्यमो वसुभिः
सजोषाः । त्वं देवानामसि यच्च होता स एना-
न्यक्षीपितो यजोयान् ॥ आह्वयमान इलितव्यो
वन्दितव्यश्चायाह्यमो वसुभिः सहजोपणस्वं
देवानामसि यच्च होता यच्च इति महतो नाम-
धेयं यातश्च हृतश्च भवति । स एनान् यक्षी-
पितो यजोयान् । इषितः प्रेषित इति बाधोऽ
इति वा यजोयान्यष्टृतो बर्हिः परिवहण्यात्
तस्यैषा भवेति ॥ ५ (८) ॥

“आजुह्वान इदो वन्द्या”—इति (छ० सं० ८, ६, ८,
१) । हे भगवन् । य त्वम् ‘इद’ ‘वन्द्या च’ सर्वलोकस्य ।
‘इद’ दीपनार्हं हविर्मिराज्यादिभिः । ‘वन्द्या’ स्तुत्य ।
स त्वम् ‘आजुह्वान’ ‘आह्वयमान’ एतस्मिन् कर्मणि
अस्माभिः, ‘वसुभिः’ ‘सजोषा’ ‘सहजोपणः’ समान
प्रोतिभूत्वा ‘आयाहि’ । कस्मात् पुनरेव ब्रूमहे ? इतः,
यस्मात् हे ‘यच्च’ ‘महत् ।’ ‘त्वम्’ ‘असि’ ‘होता’ ‘देवा
नाम्’ आह्वाता । ‘स’ त्वमस्माभिः ‘इषित’ ‘प्रेषित’
‘अधीष्टो वा’ अध्येपितो होतृत्वं स्तिवा अस्माकम्, ‘एनान्’

देवान् 'यच्चि' यज इत्येवं ब्रूमहे । किमित्येव ब्रूमहे ।
यस्मात् 'यजीयान्' अस्मि "यष्टतर." मनुष्यहोतुरिति ॥

इह 'इद्य'—इति एकवचनमग्नेरव्यवधानेन तथैतस्मिन्
भस्मे एकस्य श्रुतत्वात्, ऐष्टिके पुनर्होत्रे 'इलो अन्न आन्यस्य
व्यन्तु'—इति बहुवचनयुक्तादाख्याताद् व्यन्त्वित्येतस्मात् 'इल.'
—इत्येतस्यापि बहुवचनत्वमेव 'इडो व्यन्तु'—इति । तच्च
पुनरस्माभिधानम्, अन्न च पुनरोपधय एव, ताव दृष्टिवी-
स्यानाः इत्यग्निं भजन्ते, ब्रह्मात्मनायमग्निरिष्यत इति ।
तत्र बहुवचनं प्रतिस्माधानमोपध्यात्मनाग्नेर्यवधारणात् ।
उक्तञ्च—"योऽयमृषोषे दृष्टिव्यामग्निरन्तरोपधिवनस्पतिव्यष्ट
तसुबिन्द्युः सवगण सर्वनामानम्"—इति । तस्मादुपपद्यत
इति ॥

"वर्हिः"—इति निर्वक्तव्यम् । तत् पुनरेतत् 'प्रसिद्धमेव
कुशमय यज्ञादम् । तत् कस्मात् वर्हिः ? इति । उच्यते,—
"परिवर्द्धणात्" परिवर्द्धेदमात्, लून हि तद् भवति, परिवर्द्ध
वा । "यस्य एषा" वर्हिषः प्राधान्यस्तुतिः "भवति"—॥५६(८) ॥

प्राचीनं वर्हिः प्रदिशा दृष्टिव्या वस्तो-
रस्या दृज्यते अग्रे अङ्गाम् । व्युप्रयते वितुरं
वरौयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ प्राचीनं
वर्हिः प्रदिशा दृष्टिव्या वसनायास्याः प्रदृज्यते
अग्रे अङ्गां वर्हिः पूर्वाह्णे तद्विप्रयते वितरं
विकीर्यतरमिति वा विस्तीर्यतरमिति वा वरौयो
वरतरमुस्तरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनं

‘स्योनमिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्तेतत् सेवितव्यं
भवतीति वा द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा
तासामेषा भवति ॥ ६ (६) ॥

“प्राचीनं वर्हि” — इति (ऋ० स० ८, ६, ४) । प्राच्या
दिशि यदर्चितं गतं जातं प्रागग्रं वा यत् स्वीर्यते, तद् भवति
‘प्राचीनम्’ । किमुनस्तत् ? ‘वर्हि’ “प्रहज्यते” प्रच्छिद्यते
नूयते, अथवा “प्रहज्यते” प्रस्तीर्यते । किं पुनरेवमेव स्वम-
तीपिकया ? नीलुच्यते, — “प्रदिशा” विधिवाक्येन प्रागु-
त्त्वा वर्हिञ्छिनतीति सामर्थ्यात्, अथवा “प्रदिशा”
स्तरणमन्त्रेण “देवस्य त्वा” — इत्यनेन । स्तरणपक्षेऽपि
प्राचीनं वर्हिं स्तृणाति” — इति विधिवाक्यम्, “ऊर्ण-
वृद्धा पिप्रयस्तु” — इति मन्त्रः । (ऋ० स० ३, ८, २१,
) । किमर्थं पुनस्तत् प्रहज्यते ? ‘पृथिव्या वस्ती. अस्या.’
पृथिवी वेदी, तस्या ‘वस्तीः’ “वसनाय” आच्छादनाय ।
इदा च पुनस्तत् प्रहज्यते ? ‘अग्रे अङ्गाम्’ “पूर्वार्हं” तदा हि
गम्यते दर्भस्तरणं लवनं वा । तत्पुनश्च वा यथाकालं विविधं
‘यत’ । विस्तीर्यते वेद्यां छाद्यमानायां । प्रहज्यमाणं वा
विस्तीर्यमाणं वा विप्रयते । ‘वितरम्’ विस्तीर्यादपि “विस्ती-
तरम्” ‘वरीय.’ “वरतरम्” अन्येभ्यो यज्जाहेभ्यः येष्ठतरम्,
दाधारत्वाच्चविषाम्, “उरुतरं वा” बहुतरं वा । किमर्थं पुन-
त् प्रहज्यते, विप्रयते वा ? ‘दिवेभ्य’ “च” “अदितये” “च” कथं
‘स्योन’ “सुख” स्यादिति, वर्हिषा हि सगुणीकृतकर्मणो
वाना इविर्दातृणां यजमानानाम् अभौषितेन पलेन योगो
वति, तत् सुखम् । ‘अदितये’ पृथिव्यै, वर्हिषा हि सगुणी-

कृतात् कर्मण्यथावृत्तिद्वारेण वृष्टिर्भवति, तत ओषधिप्ररोहः ।
तत् सुखम् ॥

नात्र ब्रवोत्वन्निरिति । तेन यन्नाहमेवाभिमतमेतदिद-
मप्यस्याचार्यस्य च तद्वहारेणैव व्यवधानेनास्मि स्तूयते, पृथि-
व्यायतनत्वात् तस्य । अपरे पुनरस्मिन्वदपि योजयन्ति मन्वा-
र्यद्वयम् । तत्पक्षे बर्हिरित्यग्न्यभिधानम् । प्रागुच्यते प्रणीयत
इति 'प्राचीन बर्हिः' प्रवृत्तमाहवनीयाख्यं ज्योतिः । "प्रव-
ज्यते" प्रणीयते तत् पुनः 'प्रदिश्या' वचनेन प्राञ्चमुद्धरन्तीति ।
'पृथिव्याः' 'वस्तोः' 'वसनाय' अग्निर्नैव हि वेदिरनग्निका
भवति । 'अयो अङ्गाम्' "पूर्वाह्णे" तत् विविधं 'प्रयते' सामि-
धेनौप्रक्षेपात् । आख्यभागाधारादिषु च विस्तीर्णतर विक्षिप्त-
तर प्रयते । 'वरीयः' "वरतरम्" अन्येभ्यो ज्योतिर्भ्यः, "उत्-
तर" महत्तरं "वा" 'देवेभ्यः' यजमानेभ्यः इतरेभ्यो वा,
'अदितये' "च" पृथिव्यै कथं नाम 'स्थोन' स्यादिति ॥

"स्थोनम्—इति सुखनाम" । "स्थतेः" धातोः अवपूर्वात्,
तदेव हि "अवस्यन्ति" व्यवस्यन्ति, निवसन्ति प्राणिनः ।
"सेवितव्यं भवतीति वा" नहि सर्वस्य सेवनाहं भवति ॥

"द्वारः"—इति । निर्वक्तव्यम् । "यज्ञे गृहद्वार इति
कात्यक्यः" । ताः पुनरेताः "जवतेर्वा" जवन्ति हि तामि ।
"द्रवतेर्वा" । धात्वन्त्यत्वमर्थकत्वम् । "वारयतेर्वा" वारणीया
हि द्वाारादेव निवार्यन्ते । "तासाम्" "एषा" प्राधान्यस्तुतिः
"भवति"—॥ ६ (८) ॥

व्यचक्ष्वतीरुवि या विध्यन्तां पत्तिभ्यो न
जनेयः शुम्भेनानाः । देवौर्द्वारो वृहतीर्विश्व-
मिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ व्यञ्जनवत्

उरुत्वेन विन्ययन्तां पतिभ्य इव जाया ऊरु
मैथुने धर्मे शुशोभिपमाणाः वरतममङ्गमूरु
देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्वमिन्वा विश्व-
माभिरेति यज्ञे गृहद्वार इति कात्यक्योऽग्नि-
रिति शाकपूणिरुषासानक्तोषाश्च नक्ता चोषा
व्याख्याता नक्तेति रात्रिनामानक्ति भूतान्यवस्था-
येनापि वा नक्ताव्यक्तवर्णा तयोरेषा भवति ॥
७ (१०) ॥

“अचस्वतीः”—इति (अ० शं० ८, १, ८, ५) । ‘या.’
एता विविधेनाश्वनेन गमनेन युज्यन्ते ‘अचस्वती’ ता । किं
कुर्वन्तु ? ‘उर्विया’ उरुत्वेन महत्त्वेन ‘विन्ययन्ताम्’ विन्यय-
न्ताम् । कथम् ? ‘पतिभ्यः न जनयः’ “पतिभ्य इव जायाः”
यथा पतिभ्यो जाया “ऊरु मैथुने धर्मे” विवृण्वन्ति “शुशोभि-
पमाणा” शोभयितुमिच्छमानाः महर्पात्, एव विन्यय-
न्ताम् । इदानीमुत्तरोऽर्चं प्रत्यक्षकृतः ।—याः यूयं व्यञ्जन-
वत्यः एवं विन्ययध्वे, ततो ब्रवीति,—हे “देव्यः” दानक्रियाहे-
तुभूताः । ‘द्वारः’ “बृहत्त्यः” “महत्त्यः” “विश्वम् इन्वाः”
“विश्वम्” सर्वम् “आभिः” “एति” यज्ञोपकरणमिति विश्वः
मिन्वाः, यूयमुच्यध्वे । ‘देविभ्यः’ एतेभ्यो हविर्दादभ्यः
ऋत्विग्भ्यः यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा । ‘सुप्रायणा,’ सुप्रगमनाः
‘भवतः’ ।—इत्येतदाशास्त्रहे ।

“अग्निः इति शाकपूणि” । तत्पक्षे योजना ।—अग्न्यर्चिषो
द्वारं । जवनात् द्रवणाद्वा । हविर्वा, ताभिर्जवति द्रवति वा,

धारयति वा रक्षःप्रभृतीनीति द्वारः । ‘व्यचसतीः’ याः एताः
 विविधेनाश्वनेन तद्वत्तः, अग्न्यर्चिषः । ताः उदत्त्वेन ‘विश्वय-
 न्ताम्’ । कथम् ? “पतिभ्य इव जाया.” करु मैथुने धर्मे
 ‘शोभयितुमिच्छमानाः । या यूयं विविधेनाश्वनेन तद्वत्तः,
 यार्थैव विश्वयेष्ते, ततो ब्रवीमि । हे “देव्य.” “वृहत्यः”
 ‘विश्वमिन्वाः’ सर्वं हविर्याभिर्जवति, ता यूयमस्य हविषः
 ‘सुप्रायणाः’ सुगमनाः ‘भवत’ इति ।

“उपासानक्ता” — इति एकपदम् । अस्य विग्रह — “उपाय
 नक्ता च” । अत्र “उषा व्यास्थाता” — “उच्छतीति सत्या”
 इति । “नक्तेति रात्रिनाम” । तत् कस्मात् ? “अनक्ति”
 क्लेदयति “भूतानि” “अवश्यायेन” — इति । अवश्यमेतदा-
 यन्तीत्यवश्यायोः पुष्वा । अनक्तेरकारलोपे नक्ता । “अपि वा
 नक्ता अव्यक्तवर्णा । नकारः प्रतिषेधे, न अक्ता, न व्यक्ता,
 न नक्ता । यथा अहः सर्वमभिव्यक्तरूपं भवति, न तथा
 रात्रिः । “तयोः” “एषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति” — १० (१०) ॥

आसुष्ययन्ती यजते उपाके उपासानक्ता
 सद्गतां नि योनौ । दिव्ये योपणे वृहती
 सुरुक्मे अधि स्थियं शुक्रपिशन्दधाने ॥ सेषी-
 यमाणे इति वा सुष्वापन्त्याविति वा सीदता-
 मिति वा न्यासीदतामिति वा यज्ञिये उप-
 क्रान्ते दिव्ये योपणे वृहत्यौ महत्यौ सुरुक्मे
 सुरोचने अधिदधाने शुक्रपेशसं स्थियं शुक्रं
 शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः पेश इति रूपनाम पिंश-

तेर्विपिशितं भवति । दैव्या होतारा दैव्यौ
होतारावयं चाग्निरसौ च मय्यमस्तयो रेखा
भवति ॥ ८ (११) ॥

“आसुष्वयन्तो”—इति (ऋ० स० ८, ६, ८, ६) । ‘आसु-
ष्वयन्तो’ ‘सोमोयमाणे’ परस्परं स्थापयमाने, अथवा “सुष्वा-
पयन्तौ” सुष्ठु जनान् स्थापयन्त्यो । ‘यजते’ हेतुकर्तृत्वेन यजते
‘यज्ञिये’ यज्ञसम्पादयित्रौ । ‘उपाके’ “उपक्रान्ते” उप-
गम्य इतरैतर क्रान्ते । ‘दिव्ये’ दिविजे द्योतने । ‘योषणे’
समिन्ध्रे परस्परतः । ‘बृहती’ “बृहती, महती” । ‘सुरक्ते’
“सुरोचने” सुदोते । ये एते एवमादिगुणयुक्ते उपासान्ते
‘अध्विगम्यम्’ श्रियम् “अधिदधाने” उपरि स्थापयन्त्यो,
‘शुक्रपिगम्यम्’ “शुक्रपेशसम्” शुक्ररूपां श्रियम्, ‘आसदताम्’
“आसीदताम्” एतस्मिन् स्ते “योनौ” । आकार उत्प्लुप्यते
उपसर्गस्य हि क्रियापदेन सामर्थ्यम्,—“आसीदताम् इति”
नियमेनासीदतामिति, निरुत्तरपदस्योऽप्यपकथ्य तेनैव क्रिया-
पदेन । निगम्योत्तरपदो वा पादपूरणः ॥

न ब्रवीत्यग्निरिति, येन हित्वानुपपत्तिरिति केचित् ।
अपरे पुनर्वर्णयन्ति—उपा अग्नेर्दोति, नक्ता आहुतिर्दोतिः,
विवासयति तमः, आहुतिरनक्त्याज्येन । ते एते दोत्याहुतो
सुष्ठु स्थापयमाने इव ‘यजते’ । ‘यज्ञिये’ यज्ञसम्पादयित्रौ ।
‘उपाके’ “उपक्रान्ते” परस्परतः । ‘दिव्ये’ द्योतने परम्परा-
ययणात् । ‘योषणे’ मिथोभूते । ‘बृहती’ “बृहती, महती” ।
‘सुरक्ते’ “सुरोचने” । ‘अधिदधाने’ ‘शुक्रपिगम्यम्’ “शुक्र-
पेशसम्” । एतस्मिन् यजमाने ‘श्रियम्’ ‘आसदताम्’

“आसीदताम्” । एतच्चिन्नम्नौ “न्यसीदताम्” नियमेनाधिकं वा ।—इत्येतदाशास्त्रे ॥

“पेय इति रूपनाम” “पिंसतेः” घातोः, तच्च “विपि-
गिरं भवति” विकसितं भवति, यावदाश्रयभावित्वात् ।
विनिहितमिति केचिदन्याथितत्वात् ।

“दैव्या होतारा”—इति वक्तव्यम् । “दैव्यौ होतारौ”—
इति शब्दसमाधिः । “अयच्छाग्निरसौ च मध्यमः”—इत्यभि-
धेयवचनम् । “तयो” “एषा” प्राधान्यश्रुतिः “भवति”—
॥ ८ (११) ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा भिमोना
यज्ञं मनुष्यो यजध्ये । प्रचोदयन्ता विदधेऽपु
क्कारु प्राचीन् ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥
दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ निर्मिमानौ
यज्ञं मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय प्रचोदयमानौ
यज्ञेषु कर्तारौ पूर्वस्यान्दिशि यष्टव्यमिति
प्रदिशन्तौ तिस्रो देवीस्तिस्रो देव्यस्तार्क्ष्ये पा
भवति ॥ ८ (१२) ॥

“दैव्या होतारा”—इति (ऋ० सं० ८, ६, ८, १) । याचेती
“दैव्यौ होतारौ” । देवेषु भवो देव्यौ, देवावेव वा देव्यो,
स्वार्थे एव तद्धितः । मनुष्यहोतारौ होदमेतावरुणौ अपेक्ष ।
दैव्यौ होतारौ इति विशेषणम् । को पुनस्ती ? ‘होतारा’
“होतारौ” आहोतारौ देवानाम्, वायुमिजलक्षयो । ‘प्रथमा’
“प्रथमौ” मुख्यौ, मनुष्यहोतारावपेक्ष । ‘सुवाचा’ “सुवाचौ”

प्रगस्तवाचो, सुस्तुतो । ‘मिमांसा यज्ञम्’ यज्ञनिर्मातारो,
नित्यं ‘मनुष्यः’ “मनुष्यस्य” ‘यजध्वे’ “यजनाय” । “प्रचोद-
यन्ता” प्रचोदयमानो ‘विद्येषु’ “यज्ञेषु” ‘कारु’ “कर्तारो”
ऋत्विजो, नान्निको यज्ञोऽस्तीत्यग्निर्निर्मिमोते, न चासाव-
नुपध्मातो वायुना ज्वलतीति वायुर्निर्मिमोते । विज्ञायते हि—
“तस्मादेव नानुपध्मातो ज्वलति”—इति । स एव मैत्रावरुणो
वायुरग्नेर्होतृवदधियज्ञे वर्त्तमानस्य नित्यं चोदयिता, तन्मूल-
त्वाच्च यज्ञकर्मणः । तावेव देवानामाहुतातारौ चक्षते ।
यावेतावेव ‘प्रचोदयन्तौ’ ‘विद्येषु’ यज्ञेषु, ‘कारु’ कर्तारो
मनुष्यहोतुः अनुग्रहस्य, नित्यं स्वाधिकारकर्मानुग्रहसंक्रिधा-
नात् । यदेतत् ‘प्राचीन’ प्राच्या दिशि ‘ज्योतिः’ आहवनी-
याख्यं प्रणीयते । प्रदिशा मन्त्रेण प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहीति
अनेन विधिवाक्यप्रदेशेन, अनेन वा “प्राञ्चमुदरन्ति”—इति ।
एतत् प्रणीय नित्यं यष्टव्यमित्येवमर्थं ‘प्रदिशन्तौ’ आह्नाप-
यन्ताविव यौ नित्यमवियोगेन स्वभावतो यज्ञोपकारे वर्त्त-
मानौ समाख्येव वर्त्तन्तामिति । एवमाख्यातमध्याह्न्य समा-
प्यते, निराख्यातत्वान्मन्त्रस्य ॥

“तिस्रो देवोः”—इति पदम् । ता पुनरेता “तिस्रो
देव्य” प्रथमया ता निराह, तिस्र इति देवीशब्दस्य विशेष-
णम् । “तासाम् एषा भवति” प्राधान्यस्तुति—॥ ८ (१२) ॥

आ नो^१ यज्ञं भारती^२ त्वयमेत्विला^३
मनुष्वद्विह चेतयन्ती । तिस्रो देवीर्वर्हिरेदं
स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ऐतु नो
यज्ञं भारती चिप्रं भरत आदित्यस्तस्य भा

इला च मनुष्यवदिह चेतयमाना तिस्रो देव्यो
 बर्हिर्दिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माण आसी-
 दन्तु त्वष्टा तृणमन्त्रुत इति नैसक्तास्त्रिपेर्वा
 स्याद्द्वौमिकर्मणस्त्वचतेर्वा स्यात् करो'तिकर्मण-
 स्तस्यैषा भवति ॥ १० (१३) ॥

“आ नो'यज्ञं भारती”—इति (कट० सं० ८, ३, ८, २) ।
 आभिमुख्येन अस्माकं यज्ञमागच्छतु । मा पुनरसौ ? इति ।
 ‘भारती’ “भरत आदित्यः” सर्वभूतान्युदकेन विभक्तिः,
 “तस्य” स्वभूता “भाः” दीप्तिः । कथमेतु ? ‘तूयम्’ “क्षिप्रम्” ।
 ‘इला “च” पृथिवीस्थाना । “इहेवेनया वसुमत्या”—इत्यनु-
 याजियु उच्येतसामभ्यात् पार्थिवत्वात् । ‘मनुचत्’ “मनुष्यवत्”
 ‘इह’ कर्मणि ‘चेतयन्ती’ “चेतयमाना” यथा मनुष्येण मनुष्य
 आहूतो भोक्तुमविलम्बमान आगच्छेत्, क्षिप्रमेवमागच्छतु, मा
 ममेह कर्मणि हविर्भोक्तव्यमित्येवमर्थं जानाना । ‘सरस्वती’
 “च” मध्यस्थानेवमेव ‘चेतयन्ती’ आगच्छतु । ता पताः
 ‘तिस्रः’ अपि “देव्यः” “स्वपसु” “सुकर्माणः” अस्मिन् कर्मणि
 ‘इदं बर्हिः’ “सोनं” “सुखं” प्राप्य पतस्मिन् ‘आमदन्तु’
 “आसीदन्तु” ।—इत्येतदागच्छहे ।

“त्वष्टा”—इति वक्तव्यम् । अत्र तूर्पण्यद्वात् क्षिप्रवाचिनः
 पूर्वपदम्, अग्नौतेष्टरपदम् । क्षिप्रं व्याप्नोति, यदनेन
 व्याप्तव्यं भवति । “त्रिपेर्वा” धातोः वृद्धार्थस्य, वृद्ध एव नित्य-
 मसौ देवतात्वात् । “त्वचतेर्वा स्यात्” क्रियासामान्यमात्रवा-
 चिनः, हृष्टतनूकरणस्वार्थस्य । “तस्य” “एषा” प्राधान्यस्तुतिः
 “भवति”—॥ १० (१३) ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनिनी रूपैरपि श-
 ङ्खनानि विश्वा । तमद्य होतरिषितो यजो-
 यान् देवं त्वष्टारमिह यज्ञि विद्वान् ॥ य एमे
 द्यावापृथिव्यौ जनयित्री रूपैरकरोद् भूतानि
 च सर्वाणि तमद्य होतरिषितो यजोयान्
 देवन्त्वष्टारमिह यज विद्वान् माध्यमिकस्त्वष्टे-
 त्याहुर्मध्यमे च स्थाने समाम्नातोऽग्निरिति
 शाक्तपूणिस्तस्यैषा परा भवेति ॥ ११ (१४) ॥

“य इमे द्यावापृथिवी”—इति (छ० सं० ८, ६, ८, ३) ।
 ‘यः’ “त्वष्टा” ‘इमे’ “द्यावापृथिव्यौ” सर्वेषां भूतानां “जन-
 यित्री” “रूपैः” नानाविधैः अनेकप्रकारैः “अकरोत्”
 “भूतानि च सर्वाणि” । अथवा रूपैरिति कर्त्तव्यमनया
 तृतीयया लक्ष्यते,—तत्तद्रूपमाख्याय ‘यः’ त्वष्टा द्यावा-
 पृथिव्यावकरोत् भूतानि च सर्वाणि । किं तस्य त्वष्टुः ? त
 देवम् ‘त्वष्टारम्’ ‘इह’ अद्यैतस्मिन्नहनि कर्मणि वा हे होतः !
 ‘यज्ञि’ यज ‘विद्वान्’ जानानः मयेदमवश्यं कर्त्तव्यमिति ॥

माध्यमिकस्त्वष्टेति विचारः । तत्र तावत् “माध्यमिकः
 त्वष्टा—इति” “आहुः” आचार्याः, केचिन्नैरुक्ता एवं मन्यन्ते ।
 ‘माध्यमिकः’—इति सञ्ज्ञाप्रसिद्धिः । को हेतुः ? “मध्यमे
 च स्थाने समाम्नातः”—इति । किञ्च एतस्मिन्नेव मन्त्रे व्यप-
 देशात् । कथम् ? य इमे द्यावापृथिव्यौ भूतानि च सर्वाण्य-
 करोत् तं देवं त्वष्टारं यजेति । त्वष्टुरन्यो यष्टा । स एव पुनः
 सम्बोध्यते हे होतरिति मनुष्यहीना, न चान्यः पार्थिवादग्ने-

र्चितास्ति, तस्माद् यो यष्टा स पाथिव, य इष्यते स मध्यम-
स्त्वदिति । सर्वशिल्पिमतामाचार्यो देववर्चकिर्दाक्षायणीपुत्रो
हादयानामादिष्वानामन्यतम इत्येतिहासिकाः । कोऽत्र
निययः ? अयमेव "अग्निरिति याकपूणिः" ।

कथं यज्ञावन्मध्यमे च स्थाने समाम्नात इति ? अकारण-
मितत्—अयमप्यग्निर्मध्यमे स्थाने समाम्नात इति । यत् पुन-
रितद् व्यपदेशात् इति ? तदपि समानमिन्द्रेणापि त्वष्टृव्यप-
देश इति—त्वष्टा दधदिन्द्राय शुभमिति, अपि च व्यपदेशा-
दन्यत्वमित्यशक्यमध्यवसासम्, अनन्यत्वेऽपि हि व्यपदेशो
भवति । तद्यथा—“अग्निमग्ने आवह” —इति । हे अग्ने !
भगवन् । अग्निम् आवह इति व्यपदेशे सत्यनन्यत्वम्, न हि
पाथिवादित्यः सृष्टभाग् हविर्भाग् वा अग्निरस्ति, योऽग्नि-
प्रसिद्धोदत्ताभिधानेनाहूयेत, इत्येत च—“स्व महिमान-
मापह” —इति । स्निष्टकृति विशेषलक्ष्णात् स्वयमेवात्मना-
त्मान विधिवेशात् आह्वानेन सरस्वत्य ईध त्वैधमनेकधा
त्रा यजति, अन्यहामिनिवसयति । तद्वदिहापि कर्मात्मनः
परो योऽस्य तच्चर्चक्रियानवणगुणम्, योग्यात्मा यदधिष्ठितः,
कर्मात्मा सर्वरूपाणि पाकेन विकरोति । केन विकरोति ?
तमधिकृत्योच्यते—“त्वष्टा रूपाणि विकरोति” इति । तदयं
सुच्यते—मनुष्यहोत्रा यज त्वमिति । एव तावद् व्यपदेश
शक्यप्रतिसमाधानः । यत् पुनरुक्तं देवशिल्पोति ? तत्तदगुण-
सामान्यादेवासावपि कोशलातिशयमपेक्षोच्यत इत्यहोप ॥

यथा चार्ग्नरेव भान्धः, तथा विविष्टतरल्लिङ्गा “अपरा”
शब्दकं “भवति”—॥ ११ (१४) ॥

आविष्टो' वर्द्धते चारु'रासु श्रिद्धानो-

मूर्ध्निः स्वयंशा उपस्थे^१ । उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जा-
यमानात् प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥
आविरावेदनात्तस्यो वर्द्धते चारुरासु चारु चर-
तेर्जिह्वा^२ जिहीतेरूर्ध्व उच्छ्रितो भवति स्वयंशा
आत्मयशा उपस्थ उपस्थाने । उभे त्वष्टुर्विभ्यतु-
र्जायमानात् प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ।
द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी
इति वा प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासिवेते ॥ १२
(१५) ॥

इति अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ८, २ ॥

“आविष्टो^१ वर्द्धते”—इति (अ० सं० १, ७, १, ५) ।
‘आवि’ प्रकाशः । स कस्मात् ? “आवेदनात्” सर्वस्य
प्रकाशनात् । तस्मात् “तस्य” तस्य तनिता ‘आविष्टः’ ।
किलक्षणः ? ‘चारु’ चरणशूल, अनवस्थितः । किं करोति ?
‘वर्द्धते’ । क ? ‘आसु’ क्रियासु, प्रज्ञासु वा प्रसवाय । कस्य ?
‘जिह्वानाम्’ कुटिलचेतसामपि मनुष्याणाम् अवैपम्येण ऊर्ध्व-
मेव स्थिति, कुटिलानामपीन्धनानामकुटिल ऊर्ध्वमेवेति
केचित् । एवमेव ‘वर्द्धते’ । ‘स्वयंशा’ “आत्मयशा” परमना-
शित्य यशस्वी । ‘उपस्थे’ “उपस्थाने” यत्रासावुपनतस्तिष्ठति
‘आविष्टः’ । योऽयमेवमादिगुणयुक्तः त्वष्टा, तस्य ‘त्वष्टु’
भग्नेः ‘जायमानात्’ एव ‘उभे’ हे अपि ‘विभ्यतुः’ । के पुनस्ते ?
“द्यावापृथिव्यो इति” । यथायमतिमहान् वर्द्धते, अवशमय-

नावां धस्यतीति । “अहोरात्रे इति वा” । सक्तदुपपन्नलिति
 महत्पन्नावनुपशाम्यति । अहोरात्रयोरर्थशब्दाभावाः । तस्मात्
 ते अपि विभ्यतुः । अपि मामायमेषमतिप्रवृद्धः आवाप्तन्यतर-
 मनुष्यादिति । “अरण्ये इति वा” । अवश्यमयमार्वा
 स्वातो यतो यदा तदा धस्यतीति अतः अरण्ये अपि विभ्यतुः ।
 एवं विभ्यतो किं कुतः ? नान्या गतिरस्तीति ‘प्रतोषो’
 नाम तं प्रत्यक्षिते अभिमुखे ‘सिंहं’ “मदनम्” अभिभवनम्
 ‘प्रतिजोषयेत्’ “प्रत्यामेवेत्” उपकारकत्वेन, कथं नाम
 यमार्वा न भक्षमात् कुर्यादिति ॥

एवमयमेवाग्निरिह त्वष्टेति ॥ १२ (१५) ॥

इति अत्रार्थापो निरुक्तहस्तो मया दम्य (पटमस्य) अध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ॥ ८, २ ॥

द्वितीयः पादः ॥

वनस्पतिर्ज्यास्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ (१६) ॥

“वनस्पतिः” अत्रमवस्थाः । न पुनरयमभिधेयतोऽभि-
 धानस्य “व्याख्यातः” “एष हि वनानां पाता वा पान्थयिना
 वा”—इति । “तस्य” “एषा” प्राधान्यश्रुतिः “भवति”—
 ॥ १ (१६) ॥

उपावृष्टं तमन्या समञ्जन् देवानां पार्थ
 धत्तुषा ह्योषि । वनस्पतिः गमिता देवो
 अग्निः शत्रन्तु ह्ययं गधुना घृतेन ॥ उपाव-
 र्जनात्मनात्मानं समञ्जन् देवानामग्नश्चतारतो

हवींषि काले काले वनस्पतिः शमिता देवा
'अग्निरित्येते त्रयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना च
'घृतेन च तत् को वनस्पतिर्यूप इति कात्यायो-
ऽग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषा परा भवति
(१७) ॥

“उपावसृज”-इति (ऋ० सू० ८, ६, ६,
'उप' आशिष्य 'अवसृज' एतत् पञ्चास्य 'पाथ.' । अना-
यितविशेषः, -किमयमग्निर्वा, यूपो वा इत्युच्यते ? उत वा
अन्य एव कथितम् ? इति । उत्तरेऽर्द्धे च वनस्पतिशब्द प्रथमा-
सम्बन्धात् परोक्षः, इह पुनरुपावसृजेति मध्यमपुरुषयोगात्
प्रत्यक्षः कोऽप्यभिधीयत इति सुतरामनायितविशेषः इति
विचारास्पदमिति । अतः परं विचारयिष्यति-“तत् को
वनस्पतिः ?” इति । ‘तन्वा समञ्जन्’ ‘आत्मना आत्मानम्’
अस्य पयो ‘समञ्जन्’ समभिव्यञ्जयन् विशिष्टेन सस्कारेण
स्वाधिकारसम्बन्धिना । ‘देवानाम्’ एतत् ‘पाथ.’ “अन्नम्”
एतदसुनैव प्रकारेण ‘ऋतुषा’ च “ऋतावृतौ” “काले काले”
परमासादौ ‘हवींषि’ चैतान्यन्यान्यपि आज्यप्रभृतीनि ‘उपा-
वसृज’ देवेभ्यो देहीति । किञ्च, ‘वनस्पतिः’ ‘शमिता देवः’
'अग्निः’-“इत्येते त्रयः” । त्रिरुपहृतात् देवशब्दोऽग्निविशे-
षणमिति दर्शयति । वनस्पतिय शमिता चाप्रत्यक्षदेवते
एव, असन्दिग्धं देवोऽग्निरित्येते त्रयः ‘स्वदन्तु’ “स्वदयन्तु”
स्नाह्युतामापादयन्तु । ‘मधुना’ चोदकेन प्रोचय्यायभिप्रायं
'घृतेन' चैतदध्यामि. ससृजत पायः । -इत्येतदाशङ्क्यते ॥

“तत् को वनस्पतिः ?”-इत्यादिविचारः । तत्र तावत्

“यूपः इति कात्यक्यः” । कस्मात् यद्यप्येतस्यामापियामना-
विष्कृतोऽग्नेर्विशेषः, तथापीयम् “अपरा” यूपान्नीया ऋक्,
या सन्निपत्य यूपान्नेने यूपमभिधानेन संस्करोति । तद्यथा—
॥ २ (१७) ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते
मधुना दैव्येन । यदूर्ध्वं तिष्ठा द्रविणे ह धत्ता-
दा द्वा क्षयो मातुरस्या उपस्ये । अञ्जन्ति
त्वामध्वरे देवान् कामयमाना वनस्पते मधुना
दैव्येन घृतेन च यद्रुहः स्यास्यसि द्रविणानि च
नो दास्यसि यदा ते कृतः क्षयो मातुरस्या
उपस्ये उपस्याने अग्निरिति शोकपूणिस्त-
स्यै पापरा भवति ॥ ३ (१८) ॥

“अञ्जन्ति त्वाम्”—इति (ऋ० सं० १, १, २, १) विशा-
मित्रस्यार्थम् । पुरोरुक् । “देवेभ्यो वनस्पते”—इति च । हे
यूप । ‘अञ्जन्ति त्वाम्’ सञ्चयन्ति त्वाम् ऋत्विज्यजमाना । क ?
एतस्मिन् ‘अध्वरे’ यज्ञे । किमिच्छन्तः ? ‘देवयन्तः’ देवान्
यद्युं कामयमानाः । केन अञ्जन्ति ? हे ‘वनस्पते !’ यूप ।
‘मधुना दैव्येन’ सस्मृतेन “घृतेन” इत्यर्थः, देवानां यन्मधु,
विधायते हि—“देवानां मधु यद् घृतम्” इति । किमित्य-
ञ्जन्ति ? ‘यत् ऊर्ध्वं तिष्ठाः’ यस्मात् षक् त्वम् “ऊर्ध्वः
स्यास्यसि” अञ्जनादनन्तरमुच्छयिष्यन्ति त्वाम् । यस्माच्च
ते ‘क्षयः’ ‘मातुः’ अस्या’ पृथिव्याः ‘उपस्ये’ उपरि ।
क्षयो निवासः, स्वेय्यार्थमवष्ट । तस्मादवश्यमूर्धः
स्यास्यसि । तथा स्थित्वा पशुधारणसमर्थः, प्रधानक्रिया-

पूर्वाङ्ग भाषयित्वा तद्वहारेण तत्फलानि “द्रविणानि च” अव-
श्यम् अस्माभ्य “दास्यसि”—इत्यतः समञ्चन्ति ।

एवमस्मिन् समञ्चने यूपे वनस्पतिशब्द प्रयुक्तः । तस्मात्
यूपो वनस्पतिरिति ॥

“अग्नि इति शाकपूणि” । कस्मादिहाप्युपावस्यजेति ।
अस्यामाविष्कृतवनस्पतिशब्दार्थत्वाद् भवतु परोक्षो यूपः, पर-
म्परा अस्मै हविर्वहनलिङ्गलिङ्गिता पुरोरुक् यजतौ सन्निपत्या-
ग्नेर्वनस्पतिशब्देन अभिधायिका ऋग् भवति । तद्यथा—
॥ ३ (१८) ॥

देवेभ्यो^१ वनस्पते हवींषि^२ हिरण्यपर्णं^३
प्रदिवस्ते^४ अर्थम्^५ । प्रदक्षिणिद्रुशुनया^६ नियूय^७
वृत्तस्य^८ वक्षि^९ पृथिवीरजिष्ठैः^{१०} ॥ देवेभ्यो वनस्पते
हवींषि हिरण्यपर्णं वृत्तपर्णापि वोपमार्थं^{११}
स्याद्विरण्यधर्णपर्णेति प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते
सोऽर्थो यं ते प्रभूम्नो यज्ञस्य वह पृथिवीरजि-
ष्ठैर्ऋतुतमै रजस्वस्ततमैः प्रपिष्टतमैरिति वा
तस्यैवापरा भवति ॥ ४(१८) ॥

“देवेभ्यो वनस्पते”—इति । वसिष्ठस्यार्थम् । हे ‘वनस्पते’ ।
‘अग्ने’ । ‘हिरण्यपर्ण’ । हिरण्योपपर्ण । ज्वलितः । ‘देवेभ्यः’
‘हवींषि’ ‘वक्षि’ “वह” । कथम् ? इति । ‘प्रदक्षिणित्’ प्रदक्षिणं
देवानां यो हविर्वहनधर्मः, तेन, पिष्टधर्मविपरीतेन । कथं
वहनम् ? ‘रश्मनया’ ‘नियूय’ निबध्य, सुनिपुणं यथा न किञ्च-
दपि तत्र हविरनवेधित धूस्वभूतेन प्रघस्येत्, तथा । अपि च

‘ऋतस्य’ ‘यज्ञस्य’ ‘यथिमिः रजिष्ठैः’ य एव प्रसिद्धाः पन्थानो यज्ञस्य हविर्वहनाय देवान् प्रति ऋक्षभ्योऽपि ‘ऋजुतमैः’ यैः कालो नातिदीयेत, “रजस्वतमैर्वा” अव्यर्थमुदकवद्भिः, ते हि यथिकानां सुखा, “प्रपिष्टतमैः” इति सुरुपतमैः प्रपिष्टतमस्कर्यैः असम्बोद्धः स्यात्, गच्छतस्तैः, न च पुनरविदिते कर्मणि त्वां विनियुज्महे । यतो ब्रूमः—‘प्रदिवः ते अर्थम्’ चिरन्तनमेव, ‘ते’ ‘अर्थे’ हविर्वहनाधिकारलक्षणं विद्मः । “अयं यो होता”—इत्येवमादिमन्त्रेभ्यः “देवा दधिरे चव्यवाहम् ॥”—इति (छा० सं० ८, १, १२, १) । यतो ब्रूमहे वहेति ॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे हविर्वहनसंयोगाद् वनस्पतिशब्दस्याग्निरभिधेयः ।

अथ “एषा” वनस्पतेः अग्नेः “अपरा” ऋक् “भवति” (मा पुनः किमर्थम् ? इति । प्रायोवृक्षपदार्थनार्थं बहुषु मन्त्रेष्वग्निर्वनस्पतिरिति) — ४ (१८) ।

वनस्पते रश्नया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् । वहा देवा दिविषो हवींषि म च दातारममृतेषु वोचः ॥ वनस्पते रश्नया नियूय सुरुपतमया वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रजानन्वह देवान् यज्ञे दातुर्हवींषि प्रबूहि च दातारममृतेषु देवेषु स्वाहाकृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा

स्वं प्राचेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा
तासामेषा भवति ॥ ५ (२०) ॥

“वनस्पते रशनया”—इति । वनस्पतेरेव याज्या । हे ‘वन-
स्पते ।’ ‘रशनया नियूय पिष्टतमया’ “सुरूपतमया” अत्यर्थ
दृढया एवमादिगुणयुक्तया रशनया नियूय अप्रध्वसनाय निबध्य
‘वयुनानि’ स्वाधिकारयुक्तानि “प्रज्ञानानि” अक्षदुपकाराय
‘विद्वान्’ “जानान्” ‘वह’ एतानि अक्षत्प्रत्तानि ‘हवींषि’ ।
अस्य ‘दिधिषो.’ “दातु” यजमानस्य अभिमतफलप्राप्तये
‘देवता’ देवान् प्रति प्रदातारम् ‘अमृतं पु वीच’ कथयस्व एन
“दातारम्” ‘अमृतं पु’ “देवेषु” असुना यजमाने एतानि
हवींषि प्रत्तानि ॥

एवमग्निर्वनस्पतिः ॥

यत् पुनरेतदुक्तं यूपाञ्जनीयायाम्—“यूपे वनस्पतिशब्द”
इति । अत्र द्रूम —अग्निरवासी यूपान्तर्गती यूपाम्ना वर्त्त-
मानो यूपाञ्जनीयाया वनस्पतिशब्देनोच्यते । तदुक्तम्—“एष
हि वनाना पाता पालयिता वा”—इति । यस्मादन्तर्गती
वनाना वनानि न दहति, तस्मादेव वनस्पतिः । उक्तञ्च—“योऽ-
यमृवीषे पृथिव्यामग्निरन्तरोवधिवनस्पतिषु अक्ष, तसुमिन्द्रयु,
सर्वगण सर्वनामानम्”—इति । योऽयमग्निरवानेन वन-
स्पतिशब्देन यूपामिधानेन वनस्पतिरभिधेय इत्यदोषः ॥

अपरे पुन “अञ्जन्ति त्वा”—इति, अधियज्ञात् पृथक्केना-
धिदैवतमुत्पाद्य शकपूषिमतेनाग्निमेव वर्णयन्ति । यदाप्य-
धियज्ञे अस्य यज्ञाङ्गाभिवाद, तदापि नाधिदैवतमग्निमभि-
धातुमस्या परिहीयते सामर्थ्यमन्त्रार्थे इति । तत् कथम् ?
“अञ्जन्ति त्वामध्वरे देव्यन्तु” । हे भगवन् अग्ने ! ‘अञ्जन्ति

त्वाम्' आधाराद्याभिराहुतिभिः 'धधरे' यज्ञे 'देवयन्तः'
देवान् कामयमानाः । यस्मात् त्वम् 'जहुः' स्वास्यसि ज्वलि-
ज्वसि, यच्च ते 'धयः' 'भातुः' वेद्याः 'उपस्ये' "उपस्थानि"
'उपरि उत्तरवेद्याः 'धयः' निवासः कृतः, ततोपज्वलितः "द्रवि-
णानि" धनानि यज्ञसिद्धौ यज्ञफलान्यस्माकमवश्यं "दास्यसि"
—इति, अतस्त्वामाहुतिभिरस्नन्ति ॥

काव्यव्यपक्षेऽपि "देवेभ्यो [वनस्पते]—“वनस्पतेरग्नयः
'नियूय"—इत्यनयोरर्थयोजना ।—हे 'वनस्पते' वानस्पत्य !
यूप ! त्वमुच्यसे । 'हिरण्यपर्ण' अतपर्ण ! वह एतानि
'हवींषि' अनुत्थिते त्वयि न एतानि उद्धन्त इति त्वमेवैषां
बोढा इति प्रतीमहे । कथञ्च पुनर्वह ? 'प्रदक्षिणित्' यथै-
तानि बोढव्यानि अविष्यस्यन्तेन विधिना 'रश्मनया'
एतया बिहता 'नियूय' परिवीय त्वमात्मानम् 'अतस्य' यज्ञस्य
ये पत्न्याः रजिष्ठाः प्रदिवः चिरम्, तत एवायमर्थस्त्वया
हवींषि बोढव्यानीति । विज्ञायते च "यूपेन वा आहुतयः
स्वर्गं लोकां यन्ति"—इति । "वनस्पते रश्मनया नियूय" । हे
'वनस्पते' वानस्पत्य !, यूप ! 'रश्मनया' पिष्टतमया सुरुप-
तमया द्विहता 'नियूय' परिवीय त्वमात्मानं वह एतानि
'हवींषि' स्वाधिकारप्रयुक्तानि प्रज्ञानानि प्रजानन् प्रति-
दिधिषोः हविर्दातुः अर्थसिद्धये । "प्रमूहि च" एनं दातारम्
'अमृतेष' टेवेप इति ॥

इत्यनुदृत्य अग्नेः स्तुतिमन्त्रे “स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः”—
इति सम्प्रदानम् । तत्र देवतार्थं सम्प्रदानमिति स्वाहाकृतयः
समाभ्याताः, नाग्निरिति ।

अथ स्वाहाकृतयः कस्मात् ? स्वाहास्वाहेत्यनुकीर्तने-
नाशामुत्तमस्य प्रयानस्य प्रेषसंस्कारः क्रियत इति स्वाहा-
कृतयः ।

अथ “स्वाहा—इति एतत्” कस्मात् ? “सु” सुहु “प्राह”—
“इति वा” । यदेव सम्प्रदानदेवतायै किञ्चिदाज्यस्येत्यनेन
मन्त्रेणाह तुभ्यमिदमिति, तदेव “सु-प्राह” शोभनमाह ।
एवमस्य ‘सुः’ पूर्वपदम्, ‘प्राह’—इत्युत्तरपदम् । अथवा इद-
मन्यत् ब्राह्मणानुगतं निर्वचनम्,—“स्वा वागाहेति वा” इति ।
विज्ञायते हि “तं” स्वा वागम्यवदज्जुहोतीति तत् स्वाहाकारस्य
जन्म”—इति । अथ च स्वशब्दः पूर्वपदम्, उत्तरपदं तथैव ।
अथ “स्वं प्राह इति वा” । की विशेषः पूर्वस्मात् ? पूर्वपदेऽस्य
कारकान्यत्वम्,—स्वा वागाहेति कर्त्तरि, स्वं प्राहेति, कर्मणि,
प्रपूर्वं चोत्तरपदं प्रकर्षद्योतनाय । “स्वाहुतं हविः जुहोति
इति वा” यदनेनेव हविर्जुहोतीति, तदेव सुह्वापाद्य यथाभि-
धानमग्नी जुहोतीति हविःप्रधानोऽत्र निर्देशः ।

“ताशाम्” स्वाहाकृतीनाम् “एषा” “भवति”—॥५(२०)॥

सद्यो जातो व्यमिमौत यज्ञमग्निर्देवाना-
मभवत्पुत्रोऽगः । अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य
वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥ सद्यो
जायमानो निरमिमौत यज्ञमग्निर्देवानामभ-
वत्पुत्रोऽगस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचास्ये-

स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इतीमा आप्रीदे-
वता अनुक्रान्ता अथ किं देवताः प्रपाजानु-
याजा आग्नेया इत्येके ॥ ६ (२१) ॥

“सद्यो जातः”—इति (ऋ० सं० ८, ६, ८, ५) । योऽय-
मग्निः ‘सद्यः’ ‘जातः’ “जायमानः” अनन्तरमेव ‘व्यमिभौत
यज्ञम्’ निर्धत्तयति यज्ञम् । यद्य जातमात्र एव ‘अग्निः देवा-
नाम् अभवत्’ ‘पुरोगाः’ “पुरोगामी” अप्रतो गामी प्राधान्येन ।
तस्य ‘अस्य’ ‘होतुः’ देवानामाद्यातुः ‘प्रदिशि’ प्राच्यां दिशि
‘अतस्य’ गतस्य प्रणीतस्य उत्तरवेद्यादिकत्वेन, ‘वाचि’
“प्राच्ये” वाचौत्यास्यमेवापेक्ष्य । ‘स्वाहाकृतं’ स्वाहाकार-
बलात् मन्त्रेण प्रक्षिप्तं ‘हविः’ एतदाज्यम् ‘अदन्तु’ पिबन्तु
‘देवाः’ स्वाहाकृतयः ।

“इति” इतिकरणोऽधिकारसमाख्यर्थः, प्रदर्शनार्थो वा ।
“इमाः” एता एव एकादश “आप्रीदेवताः” “अनुक्रान्ताः”
इभाषायाः । ननु द्वादशानामनुकीर्तनम् ? सत्यम्, अनुक्रा-
न्तानां तु एकादश वनस्पत्यन्ताः, यासामिह विचारः, न तु
स्वाहाकृतिषु विचारोऽस्ति । तद्देवतासंस्कारपरत्वात् उत्तमस्य
प्रयाजस्य यजतो एकादशयज्ञात् एकादशप्रयाजविषय
एवोत्तरो विचार इत्याचार्याभिप्रायो गम्यते । ततः किम् ?
यद्यनुक्रान्तास्तान् प्रति विचारो वर्तिष्यते । ननु विचारित-
मेव “यज्ञेध्व इति कात्यक्यः, अग्निरिति शाकपूणिः”—इत्ये-
वमादि ? सत्यम्, विचारितमेतत् । स तु प्रत्येकमाप्रीदेवता-
पदेषु विचारः, अयन्तु सामान्यं प्रकरणगतस्यासामेव विचा-
रोऽनिसिताना निश्चयावधारणार्थः, निश्चितं हि व्यवस्थितं न

विधिना भवितव्यम्, अधियज्ञे यजती देवताध्यानाद्भाव-
श्रवणात् तदेतद्विषयमनिश्चितम् ॥

“अथ”—इति विचाराधिकारवाचिना अथशब्देन
विचारमधिकृत्योपोहन्ति—“अथ किं देवताः प्रयाजाः”—
इति । का प्रयाजेषु देवताः ? इति । प्रयाज इति आश्रुतादि-
यजमानोपस्थानान्तक्रियाकलाप उच्यते । प्रयाजेषु ह्ययमाने-
ष्विति प्रसिद्धत्वात् । कुतः संशयः ? नानादेवता एव प्रयाज-
प्रवादाः । आप्रोणां वषट्कारेण सम्बन्धात् सर्वस्य चान्यस्ये
समञ्जसो विशेषभावः । एवं सति विप्रतिपत्तिराचार्य्योः
काल्यव्यशाकपूण्योः । तस्माद् व्यवस्थाप्यत इति ॥

कथं नानादेवताः प्रयाजप्रवादाः ? इति । तत्र तावत्
“आग्नेयाः इति एके” । कुतः ? “आग्नेया वै प्रयाजा
आग्नेया अनुयाजाः”—इति च ब्राह्मणम् । तत्र ये एतस्मि-
न्नर्थे सौचीकेनाग्निना विश्वेय देवैः परस्परसंवादे दृष्टे कचौ ।
स हि किल सौचीकोऽग्निमिश्वेदेवैः सद्यः सवदते । तस्मैचुः—
‘एहि नो चवींषि बह्व’ इति । स तानुवाच—‘यज्ञे भागोऽस्तु’
इति । ते तं प्रत्युचुः—‘वृणोष्व’ इति । सोऽनयाच्चा वद्रे—
॥ ६ (२१) ॥

प्रयाजान्मे^१ अनुयाजांश्च केवलान्^२ नृजं^३ स्वन्तं^४
हविषो^५ दत्तभागम् । घृतञ्चापां पुरुषञ्चौष-
धीनामग्नेश्च^६ दीर्घमायुस्तु देवाः ॥ तव^७
प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलं जनं^८ स्वन्तो
हविषः सन्तु भागाः । तवाग्ने यज्ञोद्भूय-
मस्तु सर्वस्तुभ्यं^९ नमन्तां प्रदिश्यतस्तः ॥

अग्नेया वै प्रयाजा अग्नेया अनुयाजा इति
 च ब्राह्मणं कन्दोदेवता इत्यपरं कन्दांसि वै
 प्रयाजाः कन्दांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणमृतु-
 देवता इत्यपरमृतवो वै प्रयाजाः पशवोऽनु-
 याजा इति च ब्राह्मणं प्राणदेवता इत्यपरं
 प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनुयाजा इति च
 ब्राह्मणमात्मदेवता इत्यपरमात्मा वै प्रयाजाः
 प्रजा अनुयाजा इति च ब्राह्मणमाग्नेया इति
 तु स्थितिर्भक्तिमाचमितरत् किमर्थं पुनरिद-
 मुच्यते यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां
 मनसा ध्यायेद्वष्टु करिष्यन्निति ह विज्ञायते
 तान्येतान्येकादशमौस्तूक्तानि तेषां वासिष्ठ-
 माचैयं वाध्यं गार्ग्यमदमिति नारायणं च वन्ति
 मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्त्यतो-
 ऽन्यानि तनूनपात्वन्तितनूनपात्वन्ति ॥७ (२२)॥

इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८, ३ ॥

“प्रयाजान् मे अनुयाजास्तु” — इति (ऋ० स० ८, १, ११,
 ३४) । हे विश्वेदेवा ! ‘प्रयाजान्’ ‘मे’ मम ‘केवलान्’
 अनन्यदेवतासम्पुक्तान्, अथवा निरवशेषान् । ‘ऊर्जस्त’
 रसवन्त सर्वस्य ‘हविषः’ अथवा ‘दत्तभाग’ ‘यज्ञे’ ‘हृतस्य’
 ‘पपा’ सारमूतम्, ताभ्य उत्पन्नम् पित्रेयमहं प्रथममाज्य

भागे । ‘पुरुषं च ओषधीनाम्’ ओषधिमयानाञ्च हविषो
मम पुरुषपुरोडाशम् एवं नित्यं मम भागः स्यात् । मम
‘अग्नेः’ हे ‘देवाः ।’ ‘दीर्घमायुः अस्तु’ यथा सत्पूर्वं भ्रातरः
हविर्वहन्तः वषट्कारप्रवृत्त्याः, नाहं तथा सृपोऽेत्यभिप्रायः ।
द्वयः पूर्वोऽग्नयः प्राग्घव्यं वहन्ते देवेभ्यः, तान् वषट्कारः
प्रावृत्तेति—॥ एवमुक्तास्ते अनयोत्तरर्चानुष्ठानिरे तस्य तं
भागम् ।—तव ‘प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्ती हविषः
सन्तु भागाः’ यथा त्वयोक्तम् । अपि च किं बहुना, ‘तवाग्ने ।
यज्ञोऽयमस्तु सर्वः’ त्वदधोन एवायं यज्ञः सर्वोऽस्तु, किञ्च
‘तुभ्यं नमन्तां प्रदिशयतस्व’ प्रदिशोऽन्तर्भूता दिक्ष्वेव दिङ्-
निवासीनि भूतानि भोग्यत्वेन कल्पन्तामित्यर्थः ॥ एवं ताव-
दाग्नेयाः ॥

अथ नानादेवताः प्रवादा इति यदुक्तम्, तदनुप्रदर्शते—
“छन्दोदेवता इति” एवमादि । तत् कोऽत्र निश्चयः ? “आग्नेयाः
इति तु स्थितिः” तुशब्दोऽन्वप्रवादनित्यर्थः । केन विशेष-
हेतुना आग्नेयत्वमवधियते ? ब्राह्मणं मन्त्रद्यौभयमाग्नेयत्वे,
ब्राह्मणान्येव केवलान्यन्यदेवतात्वे, एतस्मात् विशेषहेतोर-
वधारयामः—आग्नेयाः इति ॥

अथ किमन्यदन्यतमम् ? इति “भक्तिमात्रमितरत्”
छन्दोदेवता—इत्येवमादि । तदुक्तम्—“बहुभक्तिवादीनि हि
ब्राह्मणानि भवन्ति”—इति । “किमर्थं पुनरिदमुच्यते” किं
विचारणे प्रयोजनम् ? इति । “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं
स्यात्, तां मनसा ध्यायेत् वषट् करिष्यन्”—“इति ह विज्ञा-
यते” । मनसेति नामभिः संहित हविर्देवतायै देवतामुपे-
यादेवमर्थश्च सर्वत्र विचारः । तथाहि दर्शितम्—“यस्तु सूक्तं
भजते यस्मै हविर्निरूप्यते”—इति । मनसेति किमर्थम् ?

केन वान्येन ध्यायेत् ? इति । शृणु—सर्वेन्द्रियविषयप्रत्या-
 हतेन मनसा यथाश्रुतश्रुतभावितानां देवानां नानात्वै-
 कत्ववित्वेष्वत्मनो हृदये विज्ञानमयोमासिस्थ प्रतिकृतिं
 लक्ष्योक्त्यानन्यमनास्तत्कालमधीत्य याज्यां वषट् करियं-
 श्चदनुचिन्तनसंस्कारसन्तानैकारसेन मनसा हविष्यभिसन्धाय
 देवतां ध्यायेत् इत्यस्य विशेषस्य श्रौतनायार्थप्राप्तस्यापि मनसो
 ग्रहणं मनसा ध्यायेदिति । ब्राह्मणं चैतदर्थमेवोक्तमाधा-
 र्येण, अत्र हि विशेषतः पुरुषार्थो बबन्ध इति, अतोऽन्यथा
 हि देवताचिन्तनशून्यं कर्म एतस्मिन् प्रधानकाले विकल-
 मित्यफलमेव स्यात् । एष एव च ध्यानकालो यजमानस्य,
 आहुतिप्रक्षेपकाले न तथाऽन्येषामप्यध्यर्च्युपश्रुतीनामाहुति-
 प्रक्षेपव्याप्तानाम्, उच्यते हि होतेति ॥

“तान्येतानि एकादश आमीश्रूतानि” अनुक्रान्तानि ।
 दशधा दशतयीषु, तेषामेकादशं प्रैषिकमिति । इतीमानो-
 त्पुपप्रदर्शनार्थमिति केरणः, एष एव तेष्वपि निर्वचनविचारा-
 वधारणकल्पः ।

यस्तु तद्वतः कश्चित् विशेषः, स उच्यते—“तेषां वासिष्ठम्
 आग्नेयम्”—इत्येवमादि । वासिष्ठेन दृष्ट “वासिष्ठम्” अविषा
 दृष्टम् “आग्नेयम्” बध्यस्वेन दृष्टं “वाध्यस्वम्” गृक्षमदेन दृष्टं
 “गाक्षेमदम्” । क. पुनरसौ विशेषः । “इति” एतस्मिन् “नाराय-
 सवन्ति” । अथ पुनः “मैधातियं, दैर्घतमसम्, प्रैषिकम्”
 —इति । मैधातियिना दृष्टं “मैधातियम्” दौर्घतमसा दृष्टं
 “दैर्घतमसम्” प्रैष इति ग्रन्थः, तेषु यत् तत् “प्रैषिकम्”—
 “इति” तदिहोपवर्णितम् । एतानि “उभयवन्ति”—। “अतः
 अन्यानि यानि चत्वारि अवशिष्यन्ते, तानि “तनूनपा-
 त्वन्ति” ॥

अत्र नारायणसयाजिनो वसिष्ठादयः, तैभ्योऽन्ये तनूनपा-
द्याजिनः । तान्येतानि अमुना विभागेनावस्थितानि एकादश
एकनिर्वचनावधारणानि ॥

अतोऽन्यानि दाशतयादाप्रौसूक्तवर्गात् सौत्रामण्यां त्रीणि,
अन्यत्रमेधयोरैकैकम् । तत्र यागि सौत्रामण्यां तानि अना-
ग्नेयानीति न परिसङ्गतानि, प्रैपिकेष तु क्रमणात्
तेषाम् । आग्निकाशमेधिके तु कर्मान्तरैऽपि विनियुज्येते, न
केवलमाग्नीषु, इष्टकोपधाने—आग्निमुत्तमायां चितौ
“समास्वान्न ऋतवो वर्धयन्तु (य० वा० सं० २०, १)”—इति,
द्वादशाप्रौरथ्येति । इत्यग्रहणमाश्वमेधिकं यजमानस्य—
“ममिवो अजन् हृदरं मत्तौनाम् (य० वा० सं० ३६, १)”—
इत्याग्नीभिर्हृत् स्तृङ्गातीति । अत आग्नीकार्ये प्रयोगव्यभिचा-
रादाप्रौसूक्तवर्गमध्यपठिते अपि न परिसङ्गते आचार्येण ।
सौत्रामण्यां तु प्रथमस्य पशोर्या द्वितीया आग्नी, तस्या-
मेकस्यामिव च नारायणसतनूनपाती—“नरायणसुः प्रति शूरो-
मिमोहस्तनूनपात् प्रति युञ्जत्य धाम् (य० वा० सं० २०,
३०)”—इति । तत्र नारायणसयाजिनां वसिष्ठप्रभृतीनां यागे
निपातवत् तनूनपात्पदमनर्थकम्, पादपूरणमात्रेणोपकारं
मन्त्रे करोति, तथा तनूनपाद्याजिनां नारायणसपदम् । एष
एव अन्यत्राप्येवंविधे देवतापदे प्रयोगादन्यथामाविनि देवता-
पदानां निपातकल्पः । तद्यथा—अश्वहविषि अश्वप्रतिपद-
माययित्ते “यद्वय सूर”—इति सौर्यामित्रावरुणानां याज्या-
नुवाक्ये, तयोः मित्रार्यम्णां यागि लिङ्गानि तानि निपात-
रुहवन्ति । तथा ‘प्र चित्रसूक्तं स्तृङ्गते तुरागु’—इति, अत्र
सम्बोधनान्तमप्यग्निपदं नैपातिकम्, केवलं भावते हविषि
चातुर्मास्येषु वैश्वदेवप्रयोगे पुनः तदेवार्थवत् “आग्निमादती

पृथिमालभेत वृष्टिकामः”—इत्यत्र च प्रयोगे । एष एव देवता-
पदविचारः ॥

यस्मिन् पक्षे सर्वे आग्नेयाः प्रयाजाः—“प्रयाजान् मे घृ-
याजांश्च केवलांश्च (ऋ० स० ८, १, ११, ३-४)”—इति मन्त्र-
दर्शनात्, तस्मिन् पक्षे ‘त्रिषो देवीः’—इत्यत्र ‘भारती दुस्माना’
‘मध्यस्थाना सरस्वती’ ‘पृथिवीस्थाना इक्ष्वा’—इति च तद्देवता-
वयं दुःप्रतिषमाधानम् । स्थानान्तरापत्तिस्तुत्या चाग्निरेव
एता देवता इति प्रतिषमाधानम् । सौवामण्यां वृत्तमे पृथौ
“समिद्धो अग्निः समिद्धा सुसमिद्धो वरुण्यः”—इत्येता
आग्नेयः (य०वा० स० २१, १२—२२) । तानुतनूनपादेवैकः—
“तनूनपाच्छुचिप्रतः”—इति (११), नास्त्येव नराग्रसः ।
तत्र नराग्रसयाजिनां सौवामणीप्रयोगे कथं प्रयोगः ?—किं
तनूनपाच्छुचिप्रत इत्येतदेव प्रयुज्यताम्,—उतान्यतः कुत-
चिदाम्रीक्ष्वादाह्रियतां नराग्रस इति ? न्यायविदो मेधा-
विम समनुगंक्षन्ते विशेषमिति ॥ ७ (२२) ॥

इति ऋज्वर्धायां निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशस्य (षष्टमस्य)

अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८, ३ ॥

इति ऋज्वर्धायां निरुक्तवृत्तौ जम्भूमार्गाग्रमवाप्तिनः

आचार्यभगवद्गुरुस्य कृतौ त्रयोदशः (षष्टमः)

अध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

(द्रविणोदाः कक्षाद्द्रविणोदाद्रविणोदसोमे,

द्यन्तुतेऽथातआग्नेयः समिद्धो अद्यातनूनपान्नरा-

^८ शंसस्यानुद्धानः ^९ प्राचीनं ^{१०} बर्हिर्व्यचस्वतौ ^{११} रासुष्वय-
^{१२} न्तौ ^{१३} द्वैव्या ^{१४} होतारानो ^{१५} यज्ञं ^{१६} यद्मे ^{१७} आविष्मो ^{१८} वनस्पति-
^{१९} रूपावस्त्वा ^{२०} ज्ञान्ति ^{२१} त्वादेवेभ्यो ^{२२} वनस्पतेरशनयास-
^{२३} द्योजातः ^{२४} प्रयाजान्मे ^{२५} द्वाविंशतिः ॥)
इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ॐ । अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि
स्तुतिं लभन्ते तान्यतोऽनुक्रमिष्यामस्तेषामश्वः
प्रथमागामी भवत्यश्वो व्याख्यातस्तस्यैषा
भवति ॥ १ ॥

“अथ”—इति विशेषाधिकारि । प्रकृतार्थादनन्तरमधि-
करोति । “पृथिव्यायतनानि” पृथिव्याश्रयाणि “सत्त्वानि”
द्वय्याणि च, तेषामप्यथ विवक्षितत्वात् । “स्तुतिं लभन्ते”—
इति समाश्नातानि । “तानि” “अत” परम् “अनुक्रमि-
ष्यामः” व्याख्या इति शेषः । पूर्वस्मादाग्रीगणाद् विलक्ष-
णोऽयमश्व इति पृथगधिकारवचनम् । पृथिव्यायत-

नत्वाविशेषात् सर्पलाङ्गलकुशुभकप्रभृतीनामप्यत्रैवान्तर्भावः,
तान्यपि हि स्तुतिं लभन्ते, उपलक्षणं चेदमिति । तेषां युग-
पदभिधानासम्भवात् क्रमोऽर्थादङ्गीकृतो भवति, सति च क्रमे
न सुष्ठ्यातिक्रमो नाप्य इत्यतो ब्रवीति ।—

“तेषामग्नः प्रथमागामी भवति”—इति । स पुनः किमर्थं
प्रथमागामी ? पुरुषानन्तरं जन्म इति हि विज्ञायते,—
तस्या आहुत्याः पुरुषोऽजायत, द्वितीया यत् लुप्तोत् ततोऽश्वो-
ऽजायत, विशिष्टे चाश्वमेधलक्षणे कर्मणि विशिष्टोऽस्याङ्गभावः
इति । सः “अग्नः” च पुनरयं “व्याख्यातः” एव प्राक्—
“अग्नौ ते अघ्नानं महाशनो भवतीति वा” इत्यत्र ।

“तस्य” “एषा” प्राधान्यस्तुतिः अश्वसोमीय एव—॥१॥

अश्वो वोल्हा सुखं रथं हसुनामुपम-
न्त्रिणः । शेषो रोमश्चन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक
इच्छतौन्द्रायेन्द्रो परिस्त्रव ॥ अश्वो वोल्हा
सुखं वोल्हा रथं वोढा सुखमिति कल्याण-
नाम कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति सुहितं गम्य-
तीति वा हसैता वा प्राता वा पालयिता वा
शेषमृच्छतीति वारि वारयति मा नो व्या-
ख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ २ ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र
वदभुक्ता मरुतः परिस्थन् । यद्वाजिनो देव-
जातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥

यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामो
यज्ञे विदधे वीर्याणि मा नरुत्वं मित्रश्च वरुण-
श्चार्यमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रश्चोरुक्षयण
वृद्धभूणां राजेति वा मरुतश्च परिख्यश्चकुनिः
शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं शक्नोति नदितुमिति वा
शक्नोति तक्तितुमिति वा सर्वतः शङ्करोऽस्त्विति
वा शक्नोतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

“मा नो मित्र.”—इति (ऋ० स० २, १, ७, १) । दीर्घतमस
आर्षम् । अथ एवाहूयते अनेन सृजेन । “यद्वाजिन” —
इति । ‘यत्’ यानि ‘वाजिनः’ अस्याश्वस्य ‘देवजातस्य’
“देवैर्जनितस्य” वसुभिरादित्यात्, “सूरादश्च वसवो निरतष्ट” —
इति (ऋ० स० २, १, ११, २) । अग्नेर्वा, “प्रजापतिना
द्वितीयामनुचोत्, ततोऽश्वोऽजायत” —इति । ‘सप्तेः’ “सर-
णस्य” । ‘प्रवक्ष्यामः’ प्रकर्षेण वक्ष्याम । ‘विदधे’ पतस्मिन्
“यज्ञे” ‘वीर्याणि’ गुणान् । किं तेषाम् ? ‘मा नः’ मास्माक
तान्युच्यमानानि ‘मित्र’ ‘वरुणः’ ‘आर्यमा’ वायुः, ‘इन्द्र’
‘मरुत’ ‘परिख्यन्’ आचक्षोरन् । किन्तर्हि ? अनुमन्य-
न्ताम् । ‘आयुः’ अत्र “वायुः = अयनः” वकारलोपेन । स
कस्मात् ? अयनात्, एति स्मसौ विश्वम् । ‘इन्द्रः’ ऋभुचा
स हि “उरुक्षयणः” उरावन्तरिक्षे क्षियति निवसति । अथवा
क्षियतिरैश्वर्यार्थः । कस्य ईदृ ? “वृद्धभूणां” देवानां “राजा”
“इति” “वा” च, तेषामीदृ । एवम् ऋभुशब्दात् पूर्वपदम्,
क्षियतिरैश्वर्यकर्मणः उत्तरपदम् ॥

“शकुनिः” । कस्मात् ? स हि “शक्नोत्युन्नेतुमात्मानम्” ।
 ऊर्ध्वं नेतुम्, लघुत्वात् । शकेः पूर्वपदम्, नयतेरुत्पूर्वस्योत्तर-
 पदम् । “नदितुमिति वा” अथवा नदतेस्तकतेर्वा शब्दार्थगत्य-
 श्रयोः पूर्वोत्तरपदं विकल्पेन । अथ “वा” “सर्वतः शङ्करः”
 अयमस्माकम् “अस्त्विति” सर्वेषु नित्यमाशासितस्थो भवति ।
 एवं सति ‘ग्रम्’—इति सुखनाम पूर्वपदम्, करोतेरुत्तरपदम्
 “शक्नोतेः” एव वैकल्प्यात् । किमसौ शक्नोतिपदस्य योग्य
 शङ्कितम् ॥

“तस्य” “एषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”—॥ ३ ॥

कनिकदङ्गनुषं प्रवृत्तं इत्येति वाच-
 मरितेव नावम् । सुमङ्गलञ्च शकुने भवसि मा
 त्वा काचिदभिभा विश्व्या विदत् ॥ न्यक्रन्दौ-
 ज्जन्म प्रवृत्तं यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति
 वाचनीरयितेव नावं सुमङ्गलञ्च शकुने भव
 कल्याणमङ्गलो मङ्गलङ्गिरतेर्गुणात्यर्थे गिरत्य-
 नर्थानिति वाङ्मलमङ्गलमज्जयति पापकमिति
 नैरुक्ता माङ्गल्यत्विति वा मा च त्वा काचिद-
 भिभूतिः सर्वतो विदद् गृह्यमदमर्धमभ्यु-
 त्यितं कपिञ्जलोऽभिववाशे तदभिवादिन्येष्टं
 भवति ॥ ४ ॥

। “कनिकदङ्गनुषम्”—इति (अ० सं० २, ८, ११, १) ।
 गृह्यमदस्यार्थम् । शकुनिरुतत्रयणे जपे विनियोगः । ‘कनि-

‘क्रदत्’ “न्यक्रन्दोत्” पुन पुनः शृणुं वा क्रन्दोति मध्यम-
 पुरुषेण नुतिरुत्तरमर्हचर्मपेक्ष । ‘जनुष’ ‘प्रतुवाण,’ आत्म-
 मोऽभिजाति कथयन्निव, ‘इयत्ति’ वाचम् इयविं वाचम् ।
 कथम् ? ‘अरिता इव’ “इरयिता इव” नाविक इव,
 पुन पुन, “नाव” पारगमनाय । यस्त्वमेवमीरयसि, स त्वं
 ‘सुमङ्गल’ च’ हे, ‘शकुने’ प्रशस्तमङ्गलस्य, अस्माक ‘भय’ ।
 ययमपि च तुभ्यमित्याशास्त्रहे—‘मा त्वां काचित्’ ‘अभिभा’
 “अभिभूति” परोपद्रव । ‘विज्ञा’ सर्वप्रकारा सर्वतो ‘विदत्’
 विदत्विति । “यथास्य शब्दः, तथा नामेरयति” ‘तदिदं
 शकुनिषु बहुलमित्यवोक्तम् ।

“मङ्गल” कस्मात् ? “गिरते” घातो, “गृणात्यर्थे” वक्तृ-
 मानस्य, स्तुत्यं हि तद् भवति । “गिरति अनर्थान् इति वा”
 अर्थैव वा गिरतार्थस्य । किमिदं गिरति ? उत्पद्यमान-
 मेवेदमनर्थात् । गिरति भक्षयति वा । अथवा “अङ्गलम्”
 एतन्मकारापजनेन मङ्गलम् । कोऽर्थः ? “अङ्गवत्” अङ्गेरवयवै-
 दधिमध्वक्षतादिभि तद्वत् । रो मत्वर्थे, व्यत्ययस्य रलो । अथ-
 वा मज्जयते मङ्गलम् । किम् ? “मज्जयति पापकम्—इति
 नैरुक्ता” उत्पद्यमानमेवेतत् मङ्गलिन, पुरुषस्य ‘मज्जयति’
 नाशयति यदस्य किञ्चित् पातक भवति । एव मज्जयतेर्मङ्ग-
 लम् इति नैरुक्ता विदुः । “मा गच्छतु इति वा” गमेर्वा ।
 स एतत् मन्यते मामेतद् गच्छत्विति ॥

“गृत्समदमर्यमभ्युत्थितम्” इति । स्तुतिलाभकारणं स
 किल किञ्चिदर्थं सिद्धाधयिषुरभ्युत्तस्यौ, तमभ्युत्थित “कपि-
 प्लन” शकुनः “अभिववाशे” तस्मिन्निमावेदयन् । यथा चैत-
 देवम्, “तदभिवादिनी एषा ऋग् भवति” ॥ ४ ॥

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तमतो वद ।
 भद्रं पुरस्तान्तो वद भद्रं पश्चात्कपिञ्चलः ॥
 इति सा निगदव्याख्याता गृत्समदो गृत्समदनो
 गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणो
 मण्डूका मञ्जूका मञ्जनाम्भदतेर्वा मोदति-
 कर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणो मण्डयतेरिति
 वैयाकरणा मण्ड एषामोक इति वा मण्डो
 मुदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥

“भद्रं वद दक्षिणतः”—इति । इह यजुनिः किल कस्या-
 चिद् दिशि साधुर्भवति, कस्याचिदसाधुः । स एष ब्रवीति ।—
 ‘दक्षिणतः’ ‘उत्तरतः’ ‘पश्चात्’ ‘पुरस्तात्’ च सर्वत एव त्व-
 मस्माकम् ‘कपिञ्चलः’ ‘भद्रं’ ‘वद’ इति ।

“गृत्समदः=गृत्समदनः” गृत्सयासौ मदनय गृत्समदनः ।
 गृत्सः=मेधावी, मदनः=हर्षालुः ।

“मण्डूकाः”—इति । एतत् पदम् वक्तव्यम् । य एते
 “मण्डूकाः” एते “मञ्जूकाः” । कस्मात् ? “मञ्जनात्” नित्य-
 मग्ना ह्येत उदके । “मदतेः वा” स्यात् “मोदतिकर्मणः”
 नित्यप्रमुदिता हि ते । “मन्दतेः वा” स्यात् “तृप्तिकर्मणः”
 नित्यवृत्ता हि ते, प्रपुरोदकत्वात् । “मण्डयतेः”—“इति
 वैयाकरणाः” ते हि भक्तिभिर्नानाचित्राभिः विधात्रा मण्डिता
 भवन्ति । “मण्ड एषाम् शोकः”—“इति” “वा” ‘मण्डे’ उदके
 ‘एषाम्’ ‘शोकः’ निवाहः—“इति वा” मण्डूकाः ॥

“तेषाम् एषा भवति”—॥ ५ ॥

संवत्सरं शिष्यानां ब्राह्मणा व्रतचारी-
 रिणः । वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका
 अवादिषुः ॥ संवत्सरं शिष्यानां ब्राह्मणा व्रत-
 चारिणोऽब्रुवाणा अपि वोपमार्थे स्याद्
 ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति वाचं पर्जन्य-
 प्रीतां प्रावादिषुर्मण्डूका वसिष्ठो वर्षकामः
 पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स
 मण्डूकाननुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव तदभिवा-
 न्येषर्गं भवति ॥ ६ ॥

“संवत्सरं शिष्यानाः”—इति (षट् स० ५, ७, ३, १) ।
 वसिष्ठस्यार्थम् । ‘संवत्सरं’ ‘शिष्यानां,’ “शिष्यानाः” निर्वाचः
 संवत्सरं सुखा इव स्थित्वा ‘ब्राह्मणा’ “ब्रुवाणा,” सर्वथा सन्ती
 वस्तुम्, ‘व्रतचारिण,’ कृतवाक्सयमा, ततः प्राविट्काश्च प्राप्य
 अभिषष्टा, ‘पर्जन्यजिन्विताम्’ पर्जन्येन तर्पिताम् ‘वाचम्’ ‘प्र
 मण्डूकाः’ अवादिषुः, प्रावादिषुर्मण्डूकाः । अथवा न युक्तो
 कृतिपरिवादो ब्राह्मणशब्दस्येति सुतोपमः प्रकल्प्यते—
 “ब्राह्मणा इव व्रतचारिणः” इति । यथा ब्राह्मणा उपरुक्त्य
 प्राहपि पवित्रपाणयो मेखलिनो नियतकाला ता वदिकी
 वाचं वदन्ति, एवम् प्रावादिषुरिति ॥

“वसिष्ठो वर्षकामः” इति । स्तुतिलामनिमित्तं स किञ्च
 वर्षन्तः “पर्जन्यम्” “तुष्टाव” । “तं मण्डूकाः” “अन्वमोदन्त”
 स्तुति स्तुति इति । “सः” तान् “मण्डूकान्” “अनुमोद-
 मानान्” वाग्यमानान् “दृष्ट्वा” लब्धे वर्षनिमित्तमिति

परितुष्ट, तानेव “तुष्टाव” । यथा चैतदेवम्, “तदभिवा-
दिनो एषा ऋग् भवति” ॥ ६ ॥

उप प्रवद मण्डूकि वर्प मा वद तादुरि ।
मध्ये ऋदस्य सवस्व विष्टह्य चतुरः पदः ॥
इति सा निगदव्याख्याताद्या अत्रुवत एना-
निति वाच्यत्रुवत एभिरिति वा तेषामेया
भवति ॥ ७ ॥

“उप प्रवद”—इति । हे मण्डूकि । मण्डूकानां मात ।
अथवा मण्डूकपत । मण्डूकि । ‘मा’ माम् ‘उप’ गम्य ‘प्र’
प्रकर्षेण वद । कथं च प्रवद । ‘वर्पम्’ ‘घा’ आभिसुष्येन
‘वद’ ‘तादुरि’ तरणशीले । अथवा तावत् उदरि । याव-
च्छरीर तावदेशोदर तथा । ततो वृष्टे देवे आप्नुते उदके
नैतस्मिन्नेकपत्नीभूते ‘मध्ये’ ‘ऋदस्य’ उदकास्य बहूनाः ‘सवस्व’
उपरि विष्टह्य प्रसार्य ‘चतुर’ ‘पद’ पदानित्यर्थः । पाद-
शब्दस्य पदादेश क्रियते ।

“अद्या”—इत्येवमादीनि लब्धस्तुतित्वात् पृथिव्यायतन
त्वसामान्यादिषु वर्गे समाख्यातानि । तेषां च यथासमाख्यान
मव “अद्या” प्रथम निर्वक्तव्या । कस्मात् ? “अद्युवत
एतान् इति वा” दोष्यन्त कितवा एतान् अद्यान् पाणिभिः ।
“अद्युवत” व्यापयन्ति त एते, अद्योते कर्मणि कारके ।
अथवा “अभ्यद्युवते” अभिपूर्वस्य तस्यैवाद्योते कारणे कारके,
तेहि कितवा प्रतिक्रिय धनम अभ्यद्युवते ।

“तयाम्” “एषा भवति” स्तुति — ॥ ७ ॥

प्रावेपा सो बृहतो मोदयन्ति प्रवातेजा

इरि॑णे व॒ष्ट॑तानाः । सोम॑स्येव मौजव॒तस्य॑
 भ॒क्षो वि॒भीद॑को जा॒गृवि॑र्म॒ह्यम॑च्छान् ॥
 प्रवे॑पिणो मा सह॒तो विभी॑दकस्य फलानि
 मा॒दय॑न्ति प्रवा॒तेजाः प्रव॑णेना इरि॒णे वर्त्त॑-
 माना इरि॒णं नि॒र्घृण॑न्वृ॒णाते॑रपा॒णं भव॑त्यप-
 र॒ता अ॒स्मादो॑पध॒य इति॑ वा सोमस्येव मौजव-
 तस्य भक्षः मौजवतो भूजवति जातो भूजवान्
 पर्वतो मुञ्जवान् मुञ्जो विमुच्यत इषीकयेषी-
 केपतेर्गतिकर्मण इयमपीतरेषीकैतस्मादेव विभी-
 दको विभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छ-
 दत् प्रशंसत्येनान् प्रथमया निन्दत्युत्तराभि-
 षट्षेरक्षपरिदूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते ग्रावाणो
 हन्तेर्वी गृणातेर्वी गृ॑ह्णातेर्वी तेषामे॒षा भव॑ति
 ॥ ८ ॥

“प्रावेपा मा” — इति । अचपुत्रस्य मौजवत धार्यम् ।
 ‘प्रावेपा’ “प्रवेपिण” प्रकर्षणं वेपनशीलस्य हृत्स्य जाता
 ‘वृद्धत’ “महत्” ‘मा’ माम् ‘मादयन्ति’ । ‘प्रवातेजा’
 प्रचुरयाते स्थाने काले वा जाता, प्राहृत्काले, पक्षाना वा
 प्रचुरयाते काले पतनाभिप्रायं जन्म । “विभीदक” एक एव
 वा विग्रिथ्यते य, प्रवणे उदकवद्गुले देशे जात, “तस्य फलानि”
 अथा । ‘इरिणे वष्टताना.’ निर्गतर्षं आस्फुरकस्थाने वर्त्त-

मानाः, न हि तत्र पुत्रपोतानुगम्यं भवति । “अपार्णं” वा, उपसर्गस्यान्यत्वमेव केवलम्, अथवा “अपार्णम्” अपगती-
दकम् । “अपरता अस्मात् औपधयः इति वा” (ऋ० सं० २,
५, १, ४) । कथं मादयन्ति ? “सोमस्य इव” यथा सोमस्य
इव” यथा सोमस्य “मोजवतस्य” “भक्षः” यजमानं माद-
यति, हर्षयति, तर्पयति तथा । ‘विभोदकः’ विभेत्ता
कीष्टास्य, ‘जागृयिः’ जागरणकर्त्ता, यो जयति, स हर्षेण
जागर्ति, योऽपि जीयते स दुःखेन जागर्ति । स एषः
‘विभोदकः’ एवमकारः ‘मञ्जम्’ ‘अच्छान्’ “अवच्छदत्”
स्वेन फलशब्देन सर्वार्थेषु पुनःपुनः भ्रमं वा मनः क्वादयित्वा
देवने एवैकस्मिन् मम मनः उत्साहयति ॥

“मोजवतः” सोमः । स कस्मात् ? “मूजवति जातः” ।
अथ “मूजवान्” कः ? “पर्वतः” । स कस्मात् मूजवान् ?
“सुञ्जवान्” सुञ्जेस्तद्वान् ।

अथ “सुञ्जः” कस्मात् ? स हि “विमुच्यते इषीकया” ।

अथ “इषीका” कस्मात् ? “इपतेः गतिकर्मणः” सा हि
निर्गता भवति सुञ्जात् । “इयमपीतरा इषीका एतस्मादेव”
या हलीया, अन्या या, सापि हि निर्गता भवति ॥

“प्रादाणः” कस्मात् ? “हन्तेः वा” तदर्थोपपत्तेः, व्यापस्त्युप-
जनाभ्याम् । “गृथातेः वा” स्तुत्यर्थस्य, स्तूयन्ते हि ते ।
“गृह्णातेः वा” गृह्णन्ते हि ते ॥

“तेषाम्” “पृष्ठा” स्तुतिः “भवति”—३८ ॥

प्रीते वदन्तु म वयं वदाम् ग्रावम्यो वाचं
वदता वदद्गः । यदद्गयः पर्वताः साकमाश्वः

श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः ॥ प्रवद-
न्ते ते प्रवदाम वयं ग्रावभ्यो वाचं वदत वदद्भ्यो
यदद्भ्यः पर्वता अदरणीयाः सह सोममाश्वः
क्षिप्रकारिणः श्लोकः शृणोतेर्षोषो घृष्यते
सोमिनो यूयं स्येति वा सोमिनो गृहेष्विति
वा येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्र-
स्तस्मै प्रा भवति ॥ ८ ॥

“प्रेते वदन्तु”—इति । (छ० सं० ८, ४, २८, १) । अर्बुद-
स्येयमार्यम् । अस्मात् ते ‘अद्भ्यः’ ‘अदरणीयाः’ अदरणाहीः,
‘पर्वताः’ पर्यवन्तः, ‘साकमाश्वः’ सहभूताः सोममश्वीय, अभि-
पुण्य । ते तस्माभिपुण्यन्तः ‘इन्द्राय’ ‘श्लोकं’ यवणीयम्, द्वयम्,
‘घोषं’ शब्दं ‘भरथं’ धारयथ, निर्वर्त्तयथ । ये ते यूयममुना
प्रकारेण यस्मात् ‘सोमिनः’ भवथ । अथवा ‘सोमिनः’ तद्वतो
यजमानस्य “गृहेषु” एवं कुरुध्वे, तस्मात् शुभानधिकृत्य
ब्रवीमि—“प्रेते वदन्तु” शुभदर्थं स्तुतीः उद्गातारः । ‘प्रव-
दाम’ च ‘वयम्’ होतारः । अध्वर्यूनपि च ब्रूमहे,—एभ्यः
‘ग्रावभ्यः’ ‘वाचं वदद्भ्यः’ ‘वदत’ वाच यावत्कमेतान्
‘प्रतीति ॥

“नराशंसः” इति समाख्यातः । कः पुनरेव नराशंसः ?
“येन नराः प्रशस्यन्ते, स नाराशंसो मन्त्रः” । किमत्र मन्त्रः
स्तूयते ? न इत्युच्यते लक्षणम्, मन्त्रैः नराः स्तूयन्ते । एव-
न्तर्हि नराणामिव समाख्यानं प्राप्तमासीत् ? न, तेषां सामान्य-
स्तुत्यभावात्, राज्ञाश्च स्तुत्युपपत्तेः । तेषामपि च सामान्या
स्तुतिर्नास्ति, अस्ति त्वेकैकगो न केपाश्चित्, अतो भावयथ्यं

अथ पुनर्युद्धोपकरणानि किमिति स्तुतिं लभन्ते ? इति,
 “—राजसंयोगात् युद्धोपकरणानि” । युद्धाय उपक्रियन्ते इति
 युद्धोपकरणानि, युद्धे वा उपकुर्वन्तीति युद्धोपकरणानि । स
 एष हि व्यापी स्तुतिसङ्ग्रहमन्याय आचार्येणोपदर्शितः । तद्यथा
 —युद्धोपकरणानि राजसंयोगात् स्तुतिं लभन्ते, तस्य तानि
 अङ्गानीति तत्सम्बन्धात् स्तूयन्ते,—राजापि यज्ञसंयोगात्,—
 यज्ञोऽपि देवसंयोगात्,—देवता अप्यात्मसम्बन्धात्, सोऽय-
 मेवात्मैवाङ्गप्रत्यङ्गभावेनावस्थितः सर्वावस्थान्तः स्तूयत इत्यात्म-
 स्तुतिः सर्वस्थानाधिपतिभागिनी आत्मप्रतिष्ठा बोद्धव्या, तयो-
 पकरणस्तुतिरिति । एष स्तुतिसंक्रमन्यायः सर्वोपसन्धेयः ।

“तेषां रथः प्रथमागामी भवति” । स कस्मात् ? तदा-
 धारत्वादितरेषां युद्धोपकरणानाम् । “रथः” कस्मात् ? “रंहतेः
 गतिकर्मणः” तस्य हि तदर्थवोत्पत्तिः । “स्थिरतेः वा स्याद्
 विपरीतस्य” स्थिरः सन् रथ इत्युक्तः, तत्र हि स्थिरः सुप्रति-
 ष्ठितो योद्धा भवति, न तथा पञ्चादिषु ।

“तस्य” “एषा” “भवति” स्तुतिः—॥ १ (११) ॥

वनस्पते वीडुङ्गो हि भूया अस्त्रास्त्रा
 प्रतरणः सुवीरः । गोभिः सन्नद्धो असि वील-
 यस्त्रास्त्रा ते जयतु जेतव्यानि ॥ वनस्पते वृद्धाङ्गो
 हि भवास्त्रास्त्रा प्रतरणः सुवीरः कल्याणवीरो
 गोभिः सन्नद्धो असि वीलयस्त्रेति संसम्भस्त्रा-
 स्त्रास्त्रा ते जयतु जेतव्यानि दुन्दुभिरिति शब्दा-
 नुकरणं द्रुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यर्तवा स्त-
 ॥ १८२ ॥

“वनस्पते वीडुङ्कः”—इति (अ० स० ४, ०, ३५, १) ।
मगस्यार्थम् । हे ‘वनस्पते’ वानस्पत्य ! रथ ! त्वमुच्यसे,—
‘वीडुङ्कः’ “दृढाङ्कः” ‘भूया.’ “भव” । ततश्च “अस्मत्पुत्रा”
अस्मान्निवः । ‘प्रतरण.’ प्रतारणः, संयामाणा पार नेता ।
‘सुवीर.’ “कस्याणवीरः” अविक्रवानवस्थण्डिताभिष्ठाता भव ।
किञ्च, कृतप्रतीकारस्त्वमस्माभिः ‘गोमिः सञ्जः अग्नि’ सम-
न्ततो नहो बह्वं गत्येन चर्मणा स्नेपणा च । स त्वं कृतप्रती-
कारमात्मानं मत्वा तेन हेतुना सुतरामात्मानं ‘वोक्तयस्व’
संस्तुहि । सस्तु च त्वय्यवस्थित ‘आस्थाता ते’ अचिन्ताता
तव योद्धा, यानि तेन ‘जेत्वानि’ “जेतव्यानि” आत्मनोऽभो-
षितानि, तानि सर्वाणि ‘जयतु’ ।

“दुन्दुभिः”—इति । अस्य योऽभिधेयः, तस्य “शब्दानुकर-
णम्” आत्मनो नामधेयप्रतिलम्बनिमित्तम्, यथैवासावभिह-
न्यमानः शब्दइरोति दुन्दुभिरिति तदेव तस्य नाम । “दुमो
भिय इति वा” । दुमशब्दात् पूर्वपदम्, भित्तेदत्तरपदम्,
तत्तन्मयी ह्यसौ दुमैकदेशनिष्कुपितचर्मणा पिनव ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ २ (१२) ॥

उपश्वासय पृथिवीमृत ह्यां पुंनुचा ते
मनुतां विष्ठितं जगत् । स दुन्दुभे सज्जुरि-
न्द्रेण देवैर्दूराद्वीथो अपसेध शत्रून् ॥
उपश्वासय पृथिवीञ्च दिवञ्च बहुधा ते घोषं
मन्यतां विष्ठितं स्थावरं जङ्गमञ्च यत् स दुन्दुभे
सहजोपण इन्द्रेण च देवैश्च दूराद् दूरतर-

अपसेध शन्ननिपुधिरिपूणां निधानं तस्यैषा
भवति ॥ ३ (१३) ॥

“उपश्लासय पृथिवीम्”—इति (छं० सं० ४, ७, ३५, ३) । अत आरभ्य सर्वा एता युद्धोपकरणा च्छत्, भारद्वाज-
स्यापम् । हे ‘दुन्दुभे !’ ‘उपश्लासय’ उपशब्दय, आपूरय
शब्देन एता ‘पृथिवीम्’ कृत्स्नाम् । ‘उत’ ‘याम्’ । अपि
चैकस्यापि सतस्तव ‘पुरुषा’ बहुत्वे वर्त्तमानस्य ‘मनुताम्’
“मन्यताम्” “घोषम्” । यच्चेदं ‘विहित’ “स्थावरम्” यच्चेदं
“जगत्” “जङ्गमञ्च” । यस्यैवं तव सामर्थ्यं द्यावापृथिव्यावा-
पूरयितुम्, ‘सः’ त्वम् ‘दुन्दुभे !’ ‘सज्जुः’ “सहजोपणः” सह-
प्रोति, ‘इन्द्रेण’ “व” अन्त्यैः “व” ‘देवैः’ । ‘दूरात्’ ‘दधीय’
“दूरतरम्” ‘अपसेध’ अपकालय अपुनरागमनाय ‘शन्नून्’
अस्मच्छन्नून् ।—इत्येतदाशास्त्राहे त्वत्त. ॥

“इपुधि.”=“इपूणा निधानम्” तूष्, तस्मिन्निपवो
निधीयन्ते ॥ “तस्य एषा भवति”—॥ ३ (१३) ॥

बृहतीनां पिता बृहुरस्य पुत्रस्त्रिधाकणोति
समेनावगत्य । इपुधिः सङ्काः एतनाच्च सर्वाः
पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ बृहतीनां पिता
बृहुरस्य पुत्र इतीपूनभिप्रेत्य प्रसूयत इवापा-
व्रियमाणः शब्दानुकरणं वा सङ्काः सचतेः
सम्पूर्वाद्वा किरतेः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत
इति व्याख्यातं हस्तमो हस्ते हन्यते तस्यैषा
भवति ॥ ४ (१४) ॥

“ब्रह्मीमां पिता”—इति (ऋ० सं० ५, १, १८, ५) ।
 योऽयमिदुधिः ‘ब्रह्मीनां’ “ब्रह्मनाम्” इषूणां ‘पिता’ पाता
 रक्षिता, तदर्शत्वात् । यस्य चेपुच्छेः ‘बहुः’ इषुकस्तापः ‘पुनः’
 पुरुषो बह्वनः वाता, तदर्थं क्षसी रक्षत इत्येवं व्युत्पाद्यम् ।
 यस्यायं ‘चिदाकृषोति’ “प्रक्षयत इव अपविक्रमाणः” प्रक-
 र्षेण क्षयत इव उद्घाट्यमानः, चिचपुष्टत्वात् । अथवा हस्त-
 तीव शोभया पुष्टदीप्त्या । ‘अस्मिन् पक्षे चिदातिरपठितो-
 ऽपि धातुः कल्पयत इति, विकारपक्षेषु तदर्थान्यधातूपादानम्
 —इत्याचार्यपरिभाषा । अथ “धा” “शब्दानुकरणम्” विशि-
 दित्वेवं शब्दं करोति । कदा ? ‘समना’ संपासमवगत्य
 प्राप्य । स एष इपुधिः ‘सङ्घाः’ सङ्घटान् सम्पृक्तान् वा संपा-
 मान् ‘पुतनाः च सर्वाः’ याः अर्चमानैः इपव एव केवलमभि-
 लक्ष्य विध्यन्ते पताकार्थम्, तानेवंविधान् संपामान् ‘पुष्टे’
 रथस्य, मनुष्यस्य वा ‘निनद्ध’ ‘जयति प्रसूतः’ क्षितो धनु-
 क्षता ।—इत्येतदाशङ्कहे ।

“हस्तप्रः”=कलापीपट्टकः, ग्रीधेति च यमाहुः । स
 कस्मात् ? “हस्ते” ह्यवस्थितोऽसौ ज्यया “हन्धते” ॥

“तस्य एषा जयति”—॥ ४ (१४) ॥

अहिरिव भोगैः पर्य्येति बाहुं ज्याया
 ह्वेति परिबाधमानः । हस्तप्रो विश्वो वृधु-
 नानि विद्वान् पुमान् पुमांसं परिपातु वि-
 श्वतः ॥ अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं
 ज्याया बधात् परिबाधमाख्यो हस्तप्रः सर्वाणि
 प्रज्ञानानि प्रमानान् पुमान् पुरुषमना भवति पुंस-

तेर्वाभीशवो^१ व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥
५ (१५) ॥

“अहिरिव भोगैः”—इति (अ० सं० ५, १, २१, ४) ।
योऽयम् ‘अहिरिव भोगैः’ सर्प इव कुटिलभायैः, सर्पयाहकस्य
बाहुं सर्पेणैव ‘पश्येति’ “परिपश्यति” ‘बाहुम्’ धनुषतः
पुरुषस्य । “ज्याया ह्येति परिबार्धमानः” । “ज्याया बध्नात्”
ज्यावाताद् बाहुं सर्वतस्तायमाणः तदर्थत्वात् तस्य । सोऽय-
मेवन्धर्मा ‘इस्तन्नः’ ‘पुमान्’ इव पुरुषना इव, यथिदातः
प्रज्ञानबहुलः ‘पुमांसम्’ एतं धनुषन्तम् ‘परिपातु विस्ततः’
सर्वप्रकारं सर्वतः पातु ।—इत्येतदाग्राह्यम् ॥

स्त्रियमपेक्ष्यात्पमनस्कां पुरुषे बहुतरं मनः “पुंसतेः वा”
पुरुषार्थस्य, पौंस्यमिति बलनाम भवति ।

“अभीशवः”—इति वक्तव्यम् । ते पुनरसौ “व्याख्याता.”
अभिधानतोऽभिधेयतय—“अभीषवोऽभ्यशुषते”—इति ॥

“तेषाम् एषा भवति”—॥ ५ (१५) ॥

रथे तिष्ठन्त्यति वाजिनः पुरो यच्च^१ यच्च
कामयते सुपारधिः । अभीशूनां महिमानं^१
पनायत मनः पश्चादनु^१ यच्छन्ति रश्मयः ॥ रथे
तिष्ठन्त्यति वाजिनः पुरस्तात् सतो यत्र यच्च
कामयते सुपारधिः कल्याणसारधिरभीशूनां
महिमानं पूजयामि मनः पश्चात् सन्तोऽनुय-
च्छन्ति रश्मयो धनुर्द्वन्वतेर्गतिकर्मणो बधकर्मणो
वा धन्वत्यस्मादिपवस्तस्यैषा भवति ॥ ६ (१६) ॥

“रथे विष्टस्रयति वाजिनः”—इति (ऋ० सं० ५, १, २४, १) । यदेतत् ‘रथे’ ‘तिष्ठन्’ वर्त्तमानः ‘सुपारथिः’ “कल्याण-सारथि” सुशिक्षितोऽपि सारथिः, नेता रथस्य ‘वाजिनः’ ‘पुर’ ‘पुरस्तात्’ अग्रतः “सतः” रथयुक्तान्, रथस्य नीडे ‘पथात्’ सन् उपतिष्ठस्तिष्ठन् । क ? ‘यत्र यत्र कामयते’ यत्र यत्रे-च्छति योधा, तत्र तत्र ‘नयति’ । तदेतत् किं सारथेर्माहाभा-ग्यम् ? न-इत्युच्यते, अनभिशूको हि सारथिः किं कुर्यात् सुशिक्षितोऽपि ? एवम् ‘अभीशूनाम्’ एत ‘महिमान’ साहा-भाग्य ‘प्रनायत’ पूजयामि । यत् ‘मनः’ अश्वानामतिप्रवृद्ध-जवानामपि, येषु अश्वेषु उपनिबद्धा ‘रज्ययः’ प्रगृहीताः सारथिना ‘पथात्’ “सन्तः” “अनुयच्छन्ति” उपरमयन्तीत्यर्थः । सम्बोधाभावात् प्रनायतेत्यस्य पूजयामीति पुरुषवचन-व्यत्ययः ॥

“धनुः” “धन्वते.” गत्यर्थस्य, तद्वलेन हीषवो गच्छन्ति । “बधकर्मणो वा” शत्रुवधाय हि तदुत्पद्यते ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ६ (१६) ॥

धन्व॑ना गा धन्व॑नाजिह्नु॑येम धन्व॑ना त्री॒वाः
स॒मदो॑ जयेम । धनुः शत्रो॑रप॒क्राम॑ कृ॒णोति
धन्व॑ना सर्वाः प्र॒दिशो॑ जयेम ॥ इति सा
निगदव्याख्याता समदः समदो वाक्तेः समदो
वा मदतेर्ज्या जयतेर्वा जिनातेर्वा प्रजावयतौ-
पू॒निति॑ वा॒ तस्या॑ ए॒षा भव॑ति ॥ ७ (१७) ॥

“धन्व॑ना गा.”—इति (ऋ० सं० ५, १, १८, १) । ता
‘गा,’ ‘धन्व॑ना’ धनुषा वयम् अस्मिन्, ‘जयेम’ । अपि च

‘प्राप्तिम्’ । इतरैतरस्पर्शया यत्र सच्चवेधस्यैव केवलमिवः
 क्षिप्यन्तो धैतर्ष्येण प्रतापार्थं वा तन् ‘प्राप्तिम्’ प्राप्तिवत् धनु-
 र्धैव जयेम । अपि च याः ‘तीव्राः’ दारुणाः ‘समदः’ संग्रामाः,
 अनेकयस्त्रसम्प्रातसङ्घटाः, अनेकवीरपुरुषाकोर्णाः, ताः अपि
 वयं ‘जयेम’ ‘धन्वना’ ‘धनुर्धैव’ । अत्रि च किं बहुना समा-
 सत एव ब्रूमः—‘धनुः शत्रोः अपकामं लभ्योति’ यत्र यत्र शत्रु-
 रस्मान् जेतुकामः स्यात्, ततस्ततोऽपगतकाममस्मत्तो धनुः
 करोतु । अपगतकामे च तस्मिन् शत्रो वयं ‘धन्वना’ धनुर्धै-
 वेताः ‘सर्वाः’ दिशः, “प्रदिशः” च ‘जयेम’ ।—इत्येतदाद्या-
 स्महे ॥

“समदः समदो वा, समदो वा” । सम्युर्ध्वस्य “पत्ते,”
 भक्षणार्थस्य, भक्षित इव हि तत्र परस्परतः । “मदतेर्वा”
 हर्षणार्थस्य द्वितीयम्—समदो वेति, सङ्घटास्तत्र हि परस्पर-
 रतो युध्यन्ते ॥

“ज्या”—इति वक्तव्यम् । सा पुनरियं “जयतेर्वा जिना
 तेर्वा” । धात्वन्धत्वमर्थकत्वम् । तद्वलेन हि जीयते । स पुन-
 रेष धनुर्गुणः ॥

“तस्या एवा भवति”—१ ७ (१०) ॥

वृक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं
 परिषस्त्रजाना । योषे^१व शिङ्क्षते वितृताधि-
 धत्स्व ज्या इयं सखने पारयन्तो । वृक्ष्यन्तोषा-
 गच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्व-
 जमाना योषे^२व शिङ्क्षते शब्दं करोति वित-
 ताधि धनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयन्ती पारं

नयन्ती इषुरौषतेर्गतिक्लमणो बधकर्मणो वा
तस्यैषा भवति ॥ ८ (१८) ॥

“वृष्यन्तीव”—इति (च्छ० स० ५, १, १८, ३) । येयं योषि-
दिव काचित् कस्मैचिदिष्टाय पुरुषाय किञ्चिद् रहस्य ‘वृष्यन्ती
इव’ कथयिष्यन्तीव ज्या, धनुषता पुरुषेण इषुं विधि-
श्रुता सव्येन दक्षिणेन वा पाणिना कथ्यमाणा सव्यं
दक्षिण वा ‘कर्ण’ प्रत्याकृष्यते । धनुषता तथा मध्यम् आत्मनी
निनीय इषु ‘गनीगन्ति’ “आगच्छति” । कथम् ? इति ।
“प्रियं सखाय परिपुत्रजाना” ‘प्रियम्’ इष्ट काचित्
‘सखायं’ समानव्यानम् उपजातप्रोतिम्, स्त्रीपुरुषमिव इषुम्
“परिपुत्रजाना” सम्प्रोत्थर्य एव, सख्यत्वात्तेत्यभ्यासोऽन्तर्यक,
अर्थविशेषाभावात् । यथा हि सा कर्णं प्रत्याकृष्यते धनुषता,
तथा मध्यमात्मनी निनीयेषुं परिपुत्रजत इव । किमेता-
वदेव ? न इत्युच्यते,—या च इय ‘योषा इव शिक्ते’ योषि-
दिव, विदग्धा काचित् कामिना पुरुषेण आत्मानं प्रत्याकृष्य-
माणोपजायमानपरितोषा कामिनः पुरुषस्य हर्षमुत्पाद-
यन्ती ‘शिङ्क्ते’ सुकुमारमव्यक्तशब्दं करोति । ‘वितताधिध-
न्वन्’ धनुषि अधारोपिता, सेयम् अस्माकमेवमादिगुणयुक्ता
‘ज्या’ ‘समने’ ‘सथामे’ ‘पारयन्ती’ अस्तु, “पारन्” अन्तं
“नयन्ती” अस्तु शचूषाम् ।—इत्येतदाशङ्क्ये ॥

“इषुः”—इति । एतत् “द्वैषतैः गतिकर्मणः” तदर्थमेव
सावुत्पद्यते, बधार्थस्य वा, तदर्थमेव ह्यसौ गच्छति ।

“तस्य एषा भवति”—॥ ८ (१८) ॥

सुप्रणं वंस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः सन्नेष्टा

पतति प्रसूता । यत्रा नरः सञ्जु वि च द्रवन्ति
 तत्राक्षभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥ सुपर्णो वस्त इति
 वाजानभिमेत्य ऋगसूयोऽस्या दन्तो ऋगवतेर्वा
 गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातं च व
 नराः सन्द्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्राक्षभ्य-
 मिषवः शर्म यच्छन्तु शरणं संग्रामेष्वञ्जाजनी-
 क्क्षेत्याहुः कथा प्रकाशयति भयमञ्जाय कथ्य-
 तेर्वाणूभावाद्वाक् पुनः प्रकाशयत्यर्थान् उच्यते
 क्रोशतेर्वाञ्चकशायी एषा भवति ॥ ६ (१६) ॥

“सुपर्ण वस्ते”—इति (अ० सं० १, १, २१, १) । य एते
 ‘सुपर्णे’ ‘वस्ते’ वसतेऽर्वाहं “वाजान्” ‘इषवः’ । येषां च एतेषां
 ‘ऋगः’ “ऋगमयः” ‘दन्तः’ यदि मार्गाणि फलानि, अमार्गेषु
 वा व्ययमस्वमावात् मार्गयन्तीव,—किं तु तद् वेदव्य श्यात्
 यदहं विद्मेयमिति । ये चेते ‘गोभिः सन्नद्धाः’ गव्येन छात्रा
 न्नेषणा च समन्ततो वद्धाः, ‘पतति’ गच्छन्ति, धनुस्मता
 ‘प्रसूताः’ चिताः । त एवमादिगुणयुक्ताः ‘इषवः’ ‘यत्र’ यच्चिन्
 सग्रामे ‘नरः’ नराः मनुष्याः ‘सन्द्रवन्ति’ सद्भवन्ति ‘च’ ‘विद्रव-
 वन्ति च’ पुनर्विगच्छन्ति, ‘तत्र’ अक्षभ्य ‘शर्म’ “शरणं” सुखं
 जपनिमित्तं ‘यंसन्’ “यच्छन्तु” ददतु ।—इत्येतदागामाह ॥

“अञ्जाजनी”—इति, एतत् एतत्, तां पुनरेतां “कथा—
 इत्याहुः” । अञ्जाजनीत्येतत् न निवेदय्यम्, प्रत्यक्षवृत्तित्वा-
 दस्य । अथ “कथा” कथात् ? सा हि “प्रकाशयति” प्रख्या-
 पयति “भयम् अञ्जाय” । “कथ्यतेः वा अणूभावात्” अपः

कृष्टा हि सा भवति चर्मणोऽखी । “वाक्” अपि कथा वस्तु-
च्यते, सा “पुनः प्रकाशयत्यर्थान्” इति । अथवा “खशया”
वाक्, खे सुखाकाशे श्येते इति । “क्रोशते, वा” शब्दार्थश्च ॥

या त्वश्चकथा, तस्या “एषा भवति”—॥ ८ (१८) ॥

आजहन्ति सान्वे'षाञ्जघना उपनिघते ।
अश्वाजनि प्रचे'तसोऽश्वान् समत्सु' चोदय ॥
आम्रन्ति सानून्येषां सरणानि सक्थीनि सक्थिः
सचतेरासक्तोऽस्मिन् कायो जघनानि चोपगति
जघनं जह्वन्त्यतेरश्वाजनि प्रचेतसः प्रहृष्टचेत-
सोऽश्वान् समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोद-
योलूखलमुत्करं वोर्ध्वं वोर्ध्वं वोर्ध्वं मे कुर्वि-
त्यववौत्तदुलूखलमभवदुत्करं चैतत्तदुलूखल-
मित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणं तस्यैषा
भवति ॥ १० (२०) ॥

“आजहन्ति सान्वे'षाम्”—इति (अ० श० ५, १, २१,
३) । ‘आजहन्ति’—इति शतरि सम्बोधनम् । हे ‘अश्वा-
जनि ।’ ‘आजहन्ति ।’ ‘सान्’ ‘सानूनि’ ‘एषाम्’ ‘सर-
णानि’ समुष्मितानि “सक्थीनि” कटिप्रदेशान् ‘जघना
उपनिघते ।’ ‘जघनानि’ म्रिग्देगा, तासु हे अश्वाजनि ।
उपनिघति । इदमपि शतर्य्येव । रथाना हि कटिप्रदेश-
मश्वाजन्यभिहन्ति, पश्याना म्रिग्देगान् । हे ‘अश्वाजनि ।’
‘या त्वमेवमभिहमि’ सा त्वमेतान् ‘अश्वान्’ ‘प्रचेतसः’
‘प्रहृष्टचेतसः’ गमन प्रति समुत्साहान् ‘समत्सु,’ ‘समरणेषु’

संप्राप्तेषु तथा 'चोदय' यथा जयेयम् ।—इत्येतदाशास्त्रे ॥

“सानूनि=सक्थीनि” तानि पुनः “सरणानि” तद्वलेन
हि सरन्ति सर्त्तारः । “सक्थिः” कस्मात् ? “सधतेः” ।
किमस्मिन् सक्तम् ? “आसक्तोऽस्मिन्” “कायः” हस्त्यं
शरीरम् । “जघनम्” कस्मात् ? तद्धि “जघ्न्यते” अयं हन्यते
कशया ॥

“उलूखलम्”—इति, एतत् पदम् । तत् कस्मात् ? तद्धि
उरुकरत्वात् “उरुकरम्” बद्धसम् करोति, उरुशब्दात् पूर्वप-
दम्, करोतेरुत्तरपदम् । “उर्कर वा” ऊर्क्शब्दात् पूर्वपदम्,
करोतेरेवोत्तरपदम्, ऊर्जे एव हि कारणार्थं तदुत्पद्यति । “ऊर्जुषं
वा” ऊर्जुशब्दात् पूर्वपदम्, उरुशब्दादुत्तरपदम् ऊर्जमेव हि तस्य
खातं भवति । अथवा “ऊरु मे ऊरु—इत्यग्रवोत् तदुलूखलम-
भेद्यत्” । यत् किल क्रियमाण उरु मे ख कूर्चित्यग्रवोदिव,
तथागुणयुक्तत्वात् तस्य । ब्राह्मणमपि च भवति—“उरुकरं
यै तत्तदुलूखलमिव्याधत्तेऽपरोक्षेण” उरु करोतीत्युरुकर-
मेतत् प्रत्यक्षमव्यवहितगुणविधानम् । तत् पुनरेतत् रकोर्थ-
त्वे न व्यवहितगुणसुच्यते उलूखलमिति ।

“तस्य” “एषा” स्मृतिः “भवति”—१० (२०) ।

यश्चिद्दि त्वं गृहे गृहे उलूखलक युज्यसे ।
इह द्युमत्तमं वटं नयतामिव दुन्दुभिः । इति
सा निगदव्याख्याता ॥ ११ (२१) ॥

इति नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ८, २ ॥

“यश्चिद्दि त्वं गृहे गृहे”—इति (अ० स० १, २, २४, ४) ।
एन, येपस्यात्तम् । “आयुजो वाचसार्त्तमा”—इति च । सोमाः

भिषवे विमियोग । अभिमन्त्र्य चोपधीयते अग्निचयने ।
 हे 'उलूखलक ।' 'युज्यसे' । यद्यपि त्वम् अन्नसत्कारार्थं 'गृहे
 गृहे' युज्यसे, तथापि त्वम् 'इह' एव अस्मद्गृहे 'द्युमत्तम्',
 दीप्तिमत्तमम् गम्भीरम् (अत्रैर्बहुभिः सस्त्रियमाणैः) शब्दं ।
 'वद' । कथम् ? "जयतामिव दुन्दुभि" ये हि जयन्ति,
 तेषामितदेव जयस्य पूर्वरूप भवति गम्भीरस्वरं दुन्दुभि, ये
 पुनर्जीयन्ते, तेषां रुचस्वर इति । ११ (२१) ।

इति ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तौ चतुर्दशाध्यायस्य
 (नवमाध्यायस्य) द्वितीय पाद ॥ ८, २ ।

द्वितीय पाद ॥

वृषभः प्रजां वर्षतीति वातिवृहति रेत इति
 वा तद् वृषकर्मा वर्षणाद् वृषभस्तस्यैषा भवति
 ॥ १ (२२) ॥

"वृषभ" कस्यात् ? स हि "प्रजा वर्षति" प्रजोत्पत्ति-
 कारण रेत सिञ्चति योनीं । "वातिवृहति रेत इति वा"
 रेत शक्तुमतिशयेनासावात्मानमुद्यच्छति । "तद् वृषकर्मा,
 वर्षणात् वृषभ" । तेनास्य वृषकर्मणा रेतोवर्षणक्षयेन गौर-
 प्यतिशयेन यो युक्तोऽसावपि 'वृषणात्' रेतोवर्षणाहेतो भकार-
 सुपजनीकृत्वा वृषभ इत्युच्यते ॥

"तस्य" गोवृषभस्य "एषा" स्तुति "भवति"—॥ १ (२२) ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन् वृषभं
 मर्ष्य आजेः । तेन सूभवे शतवत् सहस्रं गवां
 सुह्रतः प्रधने जिगाय ॥ न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एन-

मिति व्याख्यातमनेहयन् वृषभं मध्य आजेरा-
जयनस्याजवनस्येति वा तेन तं सूभवं राजानं
भवंतिरत्तिकर्मा तद्वा सूभवं सहस्रं गवां सुद्वलः
प्रधने जिगाय प्रधन इति संग्रामनाम प्रकौर्णी-
न्यस्त्रिन् धनानि भवन्ति द्रुषणो द्रुममयो वन-
स्तचेतिहासमाचक्षते सुद्वलो भार्यश्च षट्पिष्ट-
पभञ्च द्रुषणञ्च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजिं
जिगाय तदभिवादिन्येषर्गं भवति ॥ २ (२३) ॥

। “न्यक्रन्दयमुपयन्त एनम्”—इति (च्छ० स० ८, ५,
२०, ५) । एव तावत् “व्याख्यातम्” प्रतिपदम्, एकवाक्य-
तया तु मन्त्रस्य व्याख्येयमिति । मन्त्रद्वग् इतीति,—यत्
वृषभकेषाजेषोस्वमेन राजानमिति । तत्र मे गृणुत ।—
यम् ‘एनम्’ ‘आजे शरपयस्य सग्रामस्य ‘मध्ये’ वर्त्तमान
‘वृषभम्’ ‘न्यक्रन्दयन्’ ‘उपयन्त’ उपयन्ति, न्यक्रन्दयत एन
५ जना । पुत्रवारवन्त कारयतेति, उपयन्ति उपगच्छन्ति
परिवृण्वन्ति । ‘अनेहयन्’ मेहयन्तस्य तं सुदूत्तं स्वीयताम्,
यावदय सक्रान्मूष करोतिततो न ह्यसुख भविष्यतीति, स हि
गोमिना माजिसृता स्वभाव । ‘तेन’ अमुना वृषभेण ‘सूभवं’
रुभग शोभनभोग “राजानम्” “तद्वा” ‘सुभग’ सुधवसदेश
सम्पन्नम्, शतवतं शतेस्तद्वत्पद्वयकम्, ‘सहस्रं’ ‘गवां’ दश-
शतानि, यद्वा, अतद्वत् बहु । किम् ? इति । ‘सुद्वलः’
अथत् ‘प्रधने’ सग्रामे धनं प्रतिस्पर्द्धया विजिगीषोरावयो
प्रश्नत्वाधोदिकाया ‘जिगाय’ जितवानिति ॥

“द्रुघण” इति, एतत् पदम् । स पुनरेष “द्रुममयो घन” । द्रुप्रकृति, तत्प्रकृतिवचने मयद्, द्रुशब्दात्, पूर्व-पदम्, घनशब्दादुत्तरपदम्, मुद्गरोऽभिधेयः ॥

“तत्रेतिहासमाचक्षते”—इति । स्तुतिलाभनिमित्तमुभयोरप्येकमेव वृषभद्रुघणयो —“भाम्यश्वऋषिरित्येवमादि । स किल द्वितीयगोरभावात् राज्ञा सह प्रतिस्पर्द्धमान ऐश्वर्या-दन्वादिष्य “द्रुघण” वृषभेण सह “युक्ता” राज्ञा सहानि सम्पर्प, स च त “जिगाय” जितवान् ।

यथा चैतदेवम्, तस्यार्थस्य अभिवादिनो “एषा ऋग् भवति”—। २ (२३) ।

इमन्तं पश्य वृषभस्य युक्ताकाया मध्ये^१
द्रुघणं शयानम् । येन जिगाय शतवत् सहस्रं^२
गवां मुद्गलः एतनाज्येषु ॥ इमन्तं पश्य वृष-
भस्य सहयुजं काया मध्ये द्रुघणं शयानं येन
जिगाय शतवत् सहस्रं गवां मुद्गलः एतनाज्येषु,
एतनाज्यमिति संग्रामनाम एतनानामजनाद्वा
जयनाद्वा मुद्गलो मुद्गवान् मुद्गगिलो वा मद-
ङ्गिलतीति वा मदङ्गिलो वा मुदङ्गिलो वा
भाम्यश्वो भूम्यश्वस्य पुत्रो भूम्यश्वो भूमयो-
ऽस्याश्वा अश्वभरणाद्वा पितुरित्यन्वनाम पातेर्वा
पिबतेर्वा प्यायतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ ३ (२४) ॥

मिति व्याख्यातममेहयन् दृषभं मध्य आजेरा-
जयनस्याजवनस्येति वा तेन तं सूभवं राजानं
भवंतिरत्तिकर्मा तद्वा सूभवं सहस्रं गवां मुद्गलः
अधने जिगाय प्रधन इति संग्रामनाम प्रकीर्ण-
न्यास्त्रिन् धनानि भवन्ति द्रुषणो द्रुममयो धन-
स्तत्रेतिहासमाचक्षते मुद्गलो भार्यन्व ऋषिर्द्वि-
पभञ्च द्रुषणञ्च युक्ता संग्रामे व्यवहृत्याजिं
जिगाय तदभिवादिन्येषुर्गं भवति ॥ २(२३) ॥

, “न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनम्”—इति (अ० स० ८, ५,
२०, ५) । एव तावत् “व्याख्यातम्” प्रतिपदम्, एकवाक्य-
तया तु मन्त्रस्य व्याख्येयमिति । मन्त्रद्वग् ब्रवीति,—यत्
दृषभकेणाजैपोस्त्वमेनं राजानमिति । तत्र मे श्रुतम् ।—
यम् ‘एनम्’ ‘आजे’ शरपथस्य संग्रामस्य ‘मध्ये’ वर्त्तमान
‘दृषभम्’ ‘न्यक्रन्दयन्’ ‘उपयन्त’ उपयन्ति, न्यक्रन्दयत एनं
के जना । फुल्लारवन्त कारयतेति, उपयन्ति उपगच्छन्ति
परिवृष्टन्ति । ‘अमेहयन्’ मेहयन्तस्य तं मुधूते स्वीयताम्,
यावदयं सकृन्मूत्रं करोतिततो न श्वासुखं भविष्यतीति, स हि
गोमिना मानिद्यता स्वभावः । ‘तेन’ अमुना दृषभेण ‘सूभवं’
सुभगं शोभनभोगं “राजानम्” “तद्वा” “सुभगं” सुयवसदेय
नष्टम्, ‘यत्पत्’ यत्प्राप्तद्वारापत्, ‘सहस्रं’ गवां दश-
सप्तानि, यद्वा, अष्टदशं बहु । किम् ? इति । ‘मुद्गलः’
अङ्गुलः, ‘प्रधने’ संग्रामे धनं प्रतिस्पर्द्धया विजिगीषोरावयोः
प्रसक्तयोर्वाहिकाया ‘जिगाय’ जितवानिति ॥

“द्रुघणः” इति, एतत् पदम् । स पुनरेपः “द्रुममयो घनः” । द्रुमकृतिः, तत्कृतिवचने मयट्, द्रुगन्धात्, पूर्व-पदम्, घनशब्दादुत्तरपदम्, मुद्ररीडभिधेयः ॥

“तत्रेतिहासमाचक्षते”—इति । स्तुतिलाभनिमित्तसुभ-योरप्येकमेव उपमद्रुघणयोः—“भार्य्यश्चक्रपिरित्येवमादि । स किल द्वितीयगोरभावात् राज्ञा सह प्रतिसर्द्धमानः ऐश्वर्य्य-दन्वादिष्य “द्रुघण” उपमेण सह “युक्ता” राज्ञा सहजिं ससर्प, स च तं “जिगाय” जितवान् ।

यथा चैतदेवम्, तस्यार्थस्य अभियादिनो “एषा ऋम् भवति”—। २ (२३) ।

इमन्तं पश्य दृपभस्य युक्लङ्काठाया मध्ये^१ द्रुघणं शयानम् । येन जिगाय शतवत् सहस्रं गवां सुदृगलः दृतनाज्येषु ॥ इमन्तं पश्य दृप-भस्य सहयुजं काठाया मध्ये द्रुघणं शयानं येन जिगाय शतवत् सहस्रं गवां सुदृलः दृतनाज्येषु दृतनाज्यमिति संग्रामनाम दृतनानामजनाद्वा जयनाद्वा सुदृलो सुदृवान् सुदृगिलो वा मदन-ङ्गिलतीति वा मदङ्गिलो वा सुदङ्गिलो वा भार्य्यश्चो भृम्यश्चस्य पुनो भृम्यश्चो भृमयो-ऽस्याश्वा अश्वभरणाद्वा पितुरित्यन्तनाम पातेर्वा पिबतेर्वा प्यायतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ ३ (२४) ॥

“इमं तं पश्य हृषभस्य”—इति (ऋ० सं० ८, ५, २१, ४) ।
 जितायामाजौ अवसिताजिमरणमाज्यन्त एवापविष्टं सुव्रतो
 सुहृत्तः केनचित् पृष्टः,—केन सह युक्तः हृषभेणेमं राजानमजैषी-
 रिति ? स तमुपदिशन्नेव दुघणमाज्यन्ते तस्मिन्नपविष्ट-
 मसावन्नमिव कुत्सयन् राजानमनयर्चा तस्मै प्रत्याचक्षे,—
 इमन्तं पश्य येनाजैपमिति । ‘हृषभस्य’ ‘युद्धम्’ ‘सहयुजम्’ ।
 क्व वर्तमानम् ? ‘काष्ठायाः’ आज्यन्तस्य ‘मध्ये’ ‘दुघणं’
 ‘शयानम्’ अपविष्टम् । “येन जिगाय ग्रतर्वक्षुहृष्टम्”—इति
 व्याख्यातम् (१८४ पृ० २० पं०) ॥

“वृत्तनाज्यम्—इति संवामनाम्” । तत् कक्षात् ? “वृत्त-
 नानाम् संजनाद्वा” वृत्तनाः मनुष्याः, ते यस्मिन्नजन्ति
 गच्छन्ति, वृत्तनाशब्दात् पूर्वपदम्, अस्मत्तेरुत्तरपदम् । “जय-
 नाद्वा” तत्रोत्तरपदे विकल्पयन्ति, ते हि तत्र जयन्ति ।
 “सुहृत्तः=“सुहृद्वान्” । लो मत्वर्थः । अथ “वा” “सुहृत्तिलः”
 सुहृद्भोजनप्रायः, सुहृदशब्दात् पूर्वपदम्, गिलितशब्दात् उत्तरपदम् ।
 “मदनं गिलति इति वा” मदनः कामः, तमसौ गिलति
 वशीकरोति, जितेन्द्रिय इत्यर्थः ; मदनशब्दात् पूर्वपदम्,
 गिलतिशब्दात् उत्तरपदम् । “मदह्विलः वा” मद उद्वेकः,
 तमसौ गिलति, उपशान्त इत्यर्थः । “सुदं गिलः वा” हर्ष-
 मसौ गिलति, निहत्त इत्यर्थः । “भार्म्यश्वः—भृम्यश्वस्य
 पुत्रः” । “भृम्यश्वः” पुनः “भृमयोऽस्याश्वाः” अनवस्थायिनः ।
 “अश्वभरणात् वा” विभक्तिं वासापञ्चान् ।

“पितुः—इति” एतत् पक्षध्वम् । तत् पुनरेतत् “अश्व-
 नाम” । तत् कक्षात् ? “पातैः वा” रक्षार्थम्, “पिबते वा”
 पानार्थम् ॥

“तस्य एवा भवति”—॥ २ (२४) ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणन्तविपीम् ।
 यस्य चितो व्योजसा वृव विपर्वमर्दयत् ॥ तं
 पितुं स्तौमि महतो धारयितारं बलस्य तवि-
 पीति बलनाम तवतेर्वा वृद्धिकर्मणो यस्य चित
 व्योजसा बलेन त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रो वृचं विप-
 र्वाणं व्यर्दयति नद्यो व्याख्यातास्तासामेषा
 भवति ॥ ४ (२५) ॥

“पितुं नु स्तोषम्”—इति (चट० सं० २, ५, ६, १) ।
 अगस्त्यस्यार्पम् । ‘यस्य’ पितृ । ‘व्योजसा’ बलेन बलाधि-
 पतिरपीन्द्र, ‘चित’ “त्रिस्थान” त्रिषु स्थानेष्वपतिष्ठत-
 प्रभाव । ‘वृच’ मेघम्, ‘विपर्व’ विगतपर्वाणम् विगतसन्धि-
 बन्धनं कृत्वा ‘वि’ व्यर्दयत् विविधमर्दयति अपुनरावृत्तये ।
 “तं” ‘पितुम्’ अन्नमह ‘तविपी’ तविपीसन्नकस्य ‘मह’
 “महत” बलस्य ‘धर्माण’ “धारयितार” ‘स्तौपम्’ “स्तौमि” ।
 को हि नाम न तत् स्तूयात् यस्माद्वते त्रिलोकाधिपतिरपीन्द्रः
 किञ्चिदप्यगतः कर्तुमिच्छति प्रायः । “तविपीति बलनाम”
 “तु वृद्धौ”—इत्यस्य, तदि सर्ववस्तुभ्यो न्यायः ॥

“नद्य” अथसरपाता, ता पुनरेताः “व्याख्याताः”—
 “नदना भवन्ति शब्दवत्”—इति ॥

“तासाम् एषा भवति”—४ ४ (२५) ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि
 स्तोमं सञ्चिता पक्ष्ण्या । अरिक्ताग मेरुद्वये

वितस्त्याजी'कौये शृणुह्य सुषोमया ॥ इमं
मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्णि स्तोम-
मासेवध्यमसिक्न्या च सह मरुद्दृधे वितस्तया
चाजी'कौय आशृणुहि सुषोमया चेति समस्ता-
र्थोऽथैकपदनिरुक्तं गङ्गा गमनाद्यमुना प्रयुवती
गच्छतीति वा प्रवियुतं गच्छतीति वा सरस्वती
सर इत्युदकनाम सत्तैस्तद्वती शुतुद्रौ शुद्रा-
विणौ क्षिप्रद्राविण्याशु तुन्नेव द्रवतीति वेरा-
वतीं परुष्णीत्याहुः पर्ववती भास्वती कुटिलगा-
मिन्यसिक्न्यशुक्लासिता सितमिति वर्णनाम
तत्प्रतिषेधोऽसितं मरुद्दृधः सर्वा नद्यो मरुत
एना वर्द्धयन्ति वितस्ताविदग्धा विट्वा महा-
कूलानी'कौयां विपाडित्याहुर्धर्तनीकप्रभवा वर्जु-
गामिनौ वा विपाडिपाटनादा विपाशनादा
विप्राप्रणादा पाशा अस्यां व्यपाश्यन्त वसिष्ठस्य
सुमूर्पतस्तस्माद्विपाड्यते पूर्वमासीदुद्विष्टा
सुषोमा सिन्धुर्यदेनामभिप्रस्रवन्ति नद्यः सिन्धुः
स्यन्दनादाप आश्रोतुस्तासामेषा भवति ॥ ५

(२६) ॥

“इमं मे' गङ्गे यमुने”—इति (षष्ठं सू० ८, ३, ६, ५) ।

हे 'मरुदहधे !'—'गङ्गे !' (१), 'यमुने !' (२), 'सरस्वति !' (३), 'शतद्रि !' (४) यूयम् 'इमम्' 'मे' मम 'स्तोमम्' 'सचत' 'आसेवध्वम्' । 'परुण्या' (५) सह 'मरुदहधे' 'आर्जि-
कीये !' (६) त्वमपि 'असिक्न्या' (७) 'वितस्ताया' (८) 'सुपो-
मया' (९) च सह 'आशुहि' आभिमुख्येन स्थित्वा शृणुहि
—“इति समस्तार्थः” । एवं सर्वत्र पूर्वं समस्तार्था वक्तव्य
इत्युपप्रदर्शनार्थम् ॥

“अथैकपदनिरुक्तम्” ।—“गङ्गा, गमनात्” सा हि विशिष्टं
स्थानं गच्छति, गमयति वा प्राणिनो विशिष्टं स्थानमिति
गङ्गा (१) । “यमुना, प्रयुवती गच्छति” प्रकर्षेण मित्रयव्य-
न्याभिः नदीभिः स्नान्युदकानि गच्छति । “प्रवियुतं गच्छ-
तीति वा” स्तिमितमिव तरङ्गैर्गच्छति (२) । “सरस्वती” “सर
इत्युदकनाम” तत् कक्षात् ? “सर्तः” “सु गती—इत्यस्य, तेन
सरसा विशिष्टेन “तद्वती” विज्ञायते हि राजसूये सारस्वतीना-
मपामभिषेकार्थवादः—“वरुणस्य वा अभिषिञ्चमानस्येन्द्रियं
वीर्यं मपाकमतः, तत् ब्रूयाभवत्, भृगुस्तृतीयमभवच्छ्राय-
न्तीयं सरस्वती दृतीयं प्राविशदिति (३) । “शतद्रो—शुद्रा-
विणो—क्षिप्रद्राविणौ” । शु—इति क्षिप्रनाम । अथवा चाशु
क्षिप्रमसौ “तुमेव” विद्मेव केनचित् “द्रवति” आकारलोपः
पूर्वपदे (४) । “इरावतीं परुण्योव्याहुः” येयमिरावतीति लोके
प्रसिद्धा, तामिमामेतस्मिन् मन्त्रे मन्त्रार्थविद्. परुण्यो-
व्याहुः । सा कक्षात् ? “पर्यवती” । किमुक्तं भवति ? “कुटि-
लगामिनी” इति, तदस्याः पर्यत्वम्, यानि कुटिलानि तानि
पर्वाणीव तस्या, तैस्तद्वतीति (५) । “असिक्नी” कक्षात् ? सा
हि “अशुक्ला—असिता” । कथम् ? “सितमिति वर्णनाम”
स च पुनः यत्न इति प्रसिद्धो लोके,—“सितामितीं यदहपी”

इति वलदेववासुदेवावधिल्लत्योक्तम्, “तथातिषेधः” तस्य
 यत्कस्य प्रतिषेधः “अवितम्” लक्ष्यमित्यर्थः । तस्मात् तस्यो-
 दका धमिलौ (६) । “मरुद्वधः” “सर्वाः नद्याः मरुतः एनाः
 वर्हयन्ति” वर्षेण, तस्मात् प्रत्येकं नद्यभिधानमनुपपद्यते विघे-
 पणत्वेन,—हे मरुद्वधे !, गङ्गे ! यमुने ! इत्यादि । “वितस्ता
 = अविदग्धा” वैदेहकी नामान्निः स किल नदीः अन्धाः
 निर्ददाध, न तामिति सामिधेनीवाह्यापे विघ्रायते । अथवा
 “विदग्धा, महाकुला” विस्तीर्णा (७) । “भार्जीकीयां लोके
 विपाडित्याहुः” । सा कस्मात् ? “ऋजीकप्रभवा” ऋजीकी
 नाम पर्वतः, तस्मात् प्रभवतीति तद्धितेन । अथवा “ऋजुगा-
 मिनी” सती भार्जीकीया । “विपाट्” “विपाटगाद् वा”
 विपाटयत्यनौ भूमिसमितिगवत्त्वात् गच्छन्तीति । “विपा-
 यनाद् वा” । किमस्यां व्यपाग्रन्त ? “पाया अस्यां व्यपा-
 ग्रन्त वसिष्ठस्य सुनूपेत.” । यमिष्ठः किल समग्रस्यां सुनूपे,
 पुत्रमरणशोकार्त्तः पायैरात्मानं बद्धा, तस्य किल ते पाया
 अस्या ‘व्यपाग्रन्त’ व्यमुष्यन्त उदकेन । ततः प्रभृति विपाट्
 अभवत् । “पूर्वम् आसीत् अरुणिरा” नाम सा, अरुणजे-
 त्यर्थः । “विपाटणाद् वा” उदकानां विपाट् (८) । “सुप्रोमा
 = मिथुः” । सा कस्मात् ? “यत् एनाम्” “अभिप्रसुवन्ति”
 अभिगच्छन्ति अन्धाः प्रभृताः “नद्यः” । “मिथुः” कस्मात् ?
 “अन्दनात्” सा अविच्छेदेन विगोपतः अन्दत इति । (८) ॥

“आपः”—इति, एतत् पदम् । ताः पुनरेताः “आप्रोतः”
 सर्वमाभिराप्यमिति ।

“तामाम् एवा भवति”—॥ १ (२६) ॥

आपो हि ज्ञानं योमुवृक्षा न दधा-

२५० ३पा० ६ख०] दैवतं काण्डम् । २५११^४ २०१

तन । महे रणाय चक्षसे ॥ आपो हि स्यः सुख-
भुवस्ता नोऽन्ताय धत्त महेते च नो रणाय
रमणीयाय च दर्शनायौषधय औषध्यन्तीति
वौषत्येना धयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा
तासामेषा भवति ॥ ६ (२७) ॥

“आपो हि हा”—इति (ऋ० सं० ७, ६, ५, १) । विन्धु
होपस्थार्पम् । हे ‘आप.’ आपयित्रः । ‘स्य.’ ‘मयोभुवः’
मयोभाषयित्रय, “सुखभुव.” सुखभाषयित्रः. याः, ताः यूय
‘न.’ अस्माकम् ‘ऊर्जे’ “अन्ताय” यथा वयमन्नं लभ्याम, भोज-
नाय च न ‘दधातुन’ धारयत अनुरहीध्वम् ।, किञ्च, ‘महे
रणाय’ “महेते च नो रणाय रमणीयाय” ‘चक्षसे’ दर्शनाय,
श्रुतिस्मृत्युदितसम्यग्दर्शना भूत्वा अन्नप्रयोगे यथा वर्त्तमहि,
तथा लुपध्व यूयम् ।—इत्येतदाशास्त्रम् ॥

“ओषधयः”—इति, एतत् पदम् । ताः पुनः एताः
“ओषद् धयन्ति” यत् किञ्चिदोषत् शरीरे दृढद रोगजातं
भवति, जयादि, तदेता अन्ताः सत्यो धयन्ति, पिबन्ति, नाश-
यन्ति । तदेवम् ओषते. पूर्वपदम्, धयतेऽत्तरपदम्, कर्त्तरि
कारके । “ओषति एना धयन्ति—इति वा” ओषति कश्चिदि-
दुदरादावङ्गे एना धयन्ति पिबन्ति प्राणिनो दाहोपशमनाय,
तावैव धातू कर्मणे कारके । “दोष धयन्तीति वा” यः
कश्चिदुपजायते दोषो वातादिकृतः शरीरे, तमेता धय-
न्तीति । दोषशब्दात् पूर्वपदम्, धयतेरेवोत्तरपदम्, कर्त्तर्येव
कारके ॥

“तासाम्” ओषधीनाम् “एषा” ऋक् “भवति”-
॥ ६ (२०) ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं
पुरा । मनै नु बभ्रूणामहं शृतं धामानि सप्त
च ॥ या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि
युगानि पुरा मन्ये नु तद्वभ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां
हरणानां भरणानामिति व । शृतं धामानि
सप्त च । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि
नामानि जन्मानीति जन्मान्यवाभिमेतानि सप्त-
शतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेनादधतीति वा रात्रि-
व्याख्याता तस्यैषा भवति ॥ ७ (२८) ॥

“या ओषधीः पूर्वा जाताः”-इति (ऋ० सं० ८, ५, ८,
१) । ओषधिसूक्ते प्रथमैव । अग्निवयने चैत्रमनेन मन्त्रेण
ग्राभ्यारण्याभिह्वयते । ‘याः’ एताः “ओषधयः” ‘पूर्वाः’ प्रथमाः
‘जाताः’ । कुतः ? ‘देवेभ्यः’ न तावद् देवा उत्पद्यन्ते, अथैतां
एव पूर्वमुत्पद्यन्ते । कियति काले ? ‘त्रियुगं पुरा’ कलि-
हापरत्वेताभ्यः पूर्वम् । आदिकल्पे, आद्ये क्षतयुगे, देवानामपि
ज्ञानमनपेक्ष्य जीवनहेतुस्थितिर्नास्तीति पूर्वमवमुत्पद्यते
पश्चाद् देवा इति । किं तासाम् ? इति,—“मनै नु बभ्रूणा-
महं शृतं धामानि सप्त च” । तासाम् ‘अहं’ ‘बभ्रूणां’ ‘बभ्रु-
वर्णानाम्” ओषधयः स्वभावतः सर्वा एव पञ्चमाना बभ्रु-
वर्णाः कपिलाः सम्पद्यन्ते । ‘मनै’ जाने ‘शृतं धामानि, सप्त
च’ सप्ताधिकं शतमहं तासां यथावज्जाने । अथवा बभ्रूणा-

मिति वर्णस्यापत्त्या “हरणानाम्”—इति, ता हि क्षुदादि
हरन्ति । “भरणानाम्—इति वा” मन्त्रास्ता सर्वस्य भूतया
मस्य वा । ओषधयः प्रथमा जाता “देवेभ्यस्त्रोणि युगानि
पुरा मन्त्रे” तद् बभ्रूणामह बभ्रुवर्णानां हरणानामिति
वा । ‘यत धामानि सप्त च’ व्याख्यातमेतत् । “धामानि
त्रयाणि भवन्ति,—स्थानानि, नामानि, जन्मानि” इति, इह
तु “जन्मानि अभिप्रेतानि” । सप्तशतम् ओषधिजातय एत
च्छिन् मन्त्रे अभिप्रेता, अथवा “सप्तशत पुरुषस्य मर्मणाम्,
तेषु एता दधति —इति वा” अस्मिन् पक्षे धामानि
स्थानानि ।

“रात्रि”—इति, एतत् पदम् । तत् पुनरभिधानतोऽभि-
धेयतय व्याख्यातम्, —“रात्रेर्दानकर्मण”—इति ॥

“तस्या” “एषा” स्तुतिः “भवति”—॥ ७ (२८) ॥

आ रात्रि^१ पार्थिव^२ रजः^३ पितुर^४ गायि
धाम^५भिः । दिवः सदांसि बृहती विनि^६डस आ
त्वे^७षं व^८त्त^९ते तमः^{१०} ॥ आपूपुरस्त्वं रात्रि पार्थिवं
रजः स्थानैर्मध्यमस्य दिवः सदांसि बृहती महती
विनिडस आवत्त^{११}ते त्वेषं तमो रजोऽरण्या-
न्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपाणं ग्रामादरमणं भव-
तीति वा तस्या एषा भव^{१२}ति ॥ ८ (२९) ॥

“आ रात्रि पार्थिव रजः”—इति । कुशिकस्यार्पणम्,
रात्र्या दा । हे ‘रात्रि ।’ या त्वम “आपूपुर” ‘पार्थिव रजः’
पृथिवीलकीम आपूरयसि । एक केवलमतदेव १ न, इत्यु-
च्यते,—‘पितु धामभिः’ “मध्यमस्य स्थानैः” सह, सहान्तरि-

क्षेण, तदपि ह्यापूर्यसे तमसा । किमेतावदेव ? न, इत्यु-
च्यते,—किन्तर्हि ? ‘दिवः’ द्युलोकस्यापि यानि ‘सदासि’
सदनानि, येषु हि द्युलोकवातिनः सदनेषु स्थानेषु, सीदन्ति
तान्यपि । ‘वृहतौ’ महतो यस्मात् त्वम्, तस्माद् दूर्यपि
वर्त्तमाना ‘वितिष्ठसे’ विष्टभ्य तिष्ठसि । न केवलं विष्टभ्यैव
तिष्ठसि, किन्तर्हि ? चापूर्य द्युलोकमपि तत्पूरणातिश्रिष्टं
‘तमः’ ‘त्वेष’ महत् पुनरिममेव लोकं प्रति आवर्त्तते यस्याः
तव, सा त्वमस्माकं सर्वदा शिवा भव ।—इत्येतदाशास्त्रे ॥

“अरण्यानी”—इति, एतत् पदम् । सा पुनः “अरण्यस्य
पत्नी” पालयित्री देवता । अथ अरण्यं कस्मात् ? “अर-
ण्यम् = अपार्णं ग्रामात्” तच्च ग्रामादपार्णमपगतं भवति,
“अग्रतो”—इत्यस्य । “अरमण भवति—इति वा” रमेः
प्रतिषेधपूर्वस्य, न अरण्या रतिर्भवति ।

“तस्याः एषा भवति” स्तुति—। = (२६) ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या मेव नश्यसि ।
कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भौरिव विन्दती ।
३ ॥ अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते यासावर-
ण्यानि वनानि पराचौव नश्यसि कथं ग्रामं न
पृच्छसि न त्वा भौरिविन्दतीवेतीवः परिभयार्थं
वा अहो अहानात्तस्या एषा भवति ॥६(३०)॥

“अरण्यान्यरण्यानि”—इति (अ० स० ८, ८, ४, १) ।
ऐरम्भदस्य देवसुनेरार्यम् । सम्यङ्वायेकवचन पूर्वम्, द्वितीयाः
बहुवचनमुत्तरम् । उत्पन्नदिङ्गोहोभश्चट्क् अरण्ये भीतोः
अरण्याधिदेवतामरण्यानी ज्ञोति,—अह तावदेतच्छिरारण्ये

निरमणे भोतः, कथं त्वं न विभेपि ? इति । भोषण-
माण इव ।—हे ‘परण्यानि’ कथं त्वम् ‘परण्यानि’
“वनानि” प्रति केवल ‘प्रेष’ “पराचोव” पराङ्मुखोव
अनावर्त्तमाना ‘नश्यसि’ ? ‘असौ’ असाविति दृश्य-
माना इव । यतो ब्रवीमि—“कृथा श्रासं न पृच्छसि न त्वा
भोरिष विन्दतो३” । अथ “वा इयः परिभयार्थे” न त्वन्नो-
पदपि विभेपोति परिरोपदयः । तद्यथा—परिमधुरं पथ्यामः
मिति ।

“अद्वा”—इति, एतत् पदम् । अत्र “यत्”—इति सत्य
नाम पूर्वपदम्, तत् सत्यमस्या घोयत इति अद्वा, धर्मयैकाम-
मोक्षेषु अविपर्ययेणैवमेतदिति या बुद्धिरुत्पद्यते, तदधिदेव-
ताभावाद्या अहेत्युच्यते । सा पुनः आग्नेय सर्वे प्रकाममिति
अग्निरेव ॥

“तस्या एषा भवति” स्तुतिः—॥ ८ (१०) ॥

अद्वायाग्निः समिद्धते अद्वाया ह्वयते हविः ।
अद्वां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥ अद्वा-
याग्निः साधु समिद्धते अद्वाया हविः साधु
ह्वयते अद्वां भगस्य भागधेयस्य मूर्धनि प्रधा-
नाङ्गे वचनेनावेदयामः पृथिवी व्याख्याता
तस्या एषा भवति ॥ १० (३१) ॥

“अद्वायाग्निः समिद्धते”—इति (ऋ० सं० ८, ८, ८
१) । अद्वायाः कामायन्या चार्यम् । य एव ‘अग्निः’ ‘अद्वाया’
उपेतः, अद्वायाग्निश्चबुद्धिमासम्बन्ध ‘समिद्धते’ कर्मणि, स
एव “साधु” श्रोतव्य समिद्धते, इतरो हि समिद्धोऽप्यसमिद्ध

एव, अथ द्वांसमिहाग्निर्कर्मणः फलाभावात् । एवमेव “अद्वया
 ह्यते हविः” यदेव अद्वया ह्यते हविः, तदेव “साधु ह्यते”
 अन्यस्याफलत्वात्, उक्तञ्च—“नायदधानाय हविर्जुपन्ति
 देवाः”—इति । एवं चेत्—“अथा भर्मस्य मूर्धनि वचसा
 वेदयामसि” । ‘भगव्य’ “भागधेयस्य” धर्मस्य ‘मूर्धनि’
 “प्रधानाङ्गे” मूर्ध्नि शिरः, प्रधानमिदमङ्गं धर्मस्य या अथा,
 तदभावे धर्माभावात् । अपि च ‘वचसा’ एव “वचनेन” एव
 मन्त्रगतेन—“अथ द्वांसमृते दधाच्छ्रुतां सत्ये प्रजापतिः”—
 इत्यनेनैव तदुक्त्या शिरःप्रकाशम् ‘वेदयामसि’ “आवेद-
 याम्,” आघोषयामो नायद्वानस्य धर्म इति ।

“पृथिवी” “व्याख्याता” “अथ वै दर्शनेन पृथुः”—इत्यत्र ।

“तस्या एषा भवति”—॥ १० (३१) ।

स्थोना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा-
 नः शर्म सप्रथः ॥ सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा
 निवेशनृक्षरः कण्टक षट्छतेः कण्टकः कन्तपो
 वा कन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्याद्भूतिकर्मण उद्गततमो
 भवति यच्छ नः शर्म यच्छन्तु शरणं सर्वतः
 पृथ्व्या व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥११(३२)

“स्थोना पृथिवि भव”—इति (ऋ० सं० १, २, ६, ५, य०
 वा० सं० १५, २१) । मेधातिथेरार्षम । हिरण्यनाश्रयायचित्तेष्ट्या
 भौमस्यैककपालस्य पुराऽनुवाक्या । हे ‘पृथिवि !’ ‘स्थोना’
 “सुखा” त्वमस्माकं ‘भव’ । कथम् ? “अनृक्षरा निवेशनी” ।
 ‘अनृक्षरा’ निष्कण्टका, ‘निवेशनी’ निवासयोग्या । निविष्टा-

नाद्याध्याकं 'यच्छ' देहि 'शर्म' सुखम् 'सप्रथः' "सर्वतः पृथु" विस्तीर्णमिति ॥

"कटचरः = कण्टकः" "कृच्छतेः" ।— "कण्टकः" — "कं तपः वा" "कृन्ततेः वा" "कण्टतेः वा स्यात् गतिकर्मणः, उह- ततमो भवति" । कमहं तापयामीति एवमर्थसुहृतः, कण्टकः । कण्टतेर्वा, स ह्युहृततमो भवति हृत्वात् ॥

"अध्या" "व्याख्याता" । "यदेनया विद्मोऽपधीयते", व्याधिर्वा भयं वा" — इत्यत्र व्याख्या ॥

"इत्या एषा भवति" — ॥ ११ (३२) ॥

असौषाञ्चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणा-
ङ्गान्यप्ये परेहि । अभिप्रेहि निर्देहि हृत्सु-
शोकैरन्धेनामिचास्तमसा सचन्ताम् ॥ असौषां
चित्तानि प्रज्ञानानि प्रतिलोभयमाना गृहाणा-
ङ्गान्यप्ये परेह्यभिप्रेहि निर्देहेषां हृदयानि
शोकैरन्धेनामिचास्तमसा संसेव्यन्तामग्नाय्यग्नेः
पत्नी तस्या एषा भवति ॥ १२ (३३) ॥

"असौषाञ्चित्तम्" — इति (ऋ० सं० ८, ५, २३, ६ । य० वा० सं० १७, ४४ । सा० सं० च० आ० ८, ३, ५, १ । अथ० सं० ३, २, ५) । अप्रतिरयस्यार्पम् । हे 'अप्ये !' 'असौषाम्' अस्माच्छ्रूणां 'चित्तम्' "चित्तानि" मनांसि 'प्रतिलोभयन्ती' "प्रतिलोभयमाना" प्रत्येकं लोभयन्ती 'गृहाण अङ्गानि' सर्वगात्राणि आविश, त्वयैते आविष्टसर्वगात्राः साध्वसिनः उत्- पन्नपेपयवः सम्रूढाः अप्रतिपद्याः सन्तु । 'परेहि' परागच्छ

एतान् । अपि च यावच्च प्रत्यवस्थितास्तावदेकैकं क्षिप्रम्
 ‘अभिप्रेक्षि’ । अभिप्रगत्य च ‘निर्दह’ “एषाम्” ‘हृत्’ ‘हृद-
 यानि” ‘सुशोकैः’ । त्वया एते निर्दग्धदयाः ‘अमित्राः’ अस्मद-
 मित्राः “अन्धेन तमसा” ‘सचन्ताम्’ “ससेव्यन्ताम्” ।—इत्येते-
 दाशास्त्रहे ॥

“अग्नायी” “अग्नेः पत्नीः” ॥

“तस्या एषा भवति”—॥ १२ (१३) ॥

इहेन्द्राणीसुपह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।
 अग्नायीं सोमपीतये । इति सा निगदव्या-
 ख्याता ॥ १३ (३४) ॥

इति नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८, ३ ॥

“इहेन्द्राणीसुपह्वये”—इति (ऋ० सं० १, २, ४, २) ।

“इति सा निगदव्याख्याता” । ‘इह’ कर्मणि ‘अग्नायीम्’
 ‘उपह्वये’ ‘सोमपीतये’ सोमपानाय, आत्मनय ‘स्वस्तये’
 ‘इन्द्राणीम्’ अपि च ‘वरुणानीम्’ ।

असाधारणेनेन्द्राणीञ्च वरुणानीञ्च अग्नायीञ्च इह
 कर्मणि उपह्वये सोमपानाय स्वस्तये च,—इत्येवं सन्ति “तस्या
 एषा भवति”—इति भाष्यकारवचनं (२०० पृ०) नोपपद्यते,—
 सोमपानसम्बन्धात् मध्यमा ? इति चेत्, नैतत्, अग्निरपि
 हि सोमपानसम्बन्धे उक्तः,—“सोमं पिव मन्दसानो गणश्चभिः
 (षट् सं० ४, ६, २५, ८)” —इति, तस्यादुपपद्यत इति
 ॥ १३ (३४) ॥

इति ऋग्वर्धायां निरुक्तहत्ती चतुर्दशाध्यायस्य (नवमा-
 ध्यायस्य) तृतीयः पादः ॥ ८, ३ ॥

चतुर्थं पादः ।

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वान्मुलूखलमुसले उलूखनं
व्याख्यातं सुसलं सुहुः सरन्तयो रेघा भवति
॥ १ (३५) ॥

“अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि”—इति, अश्वादे पूर्वकाद् वर्गात्
पिलक्ष्णोऽयमपरो द्वन्द्ववर्ग इति पृथगधिकारवचनम् । अथात
शब्दावुक्ताथो । अष्टावित्वनिर्देशतोऽपि सिद्धेऽष्टत्वनियमार्थं
मष्टप्रकरणम् । “उपासान्ता” “दैव्या होतारा”—इति द्वन्द्व
दर्शनात् अयुक्तमिति चेत् ? न, तयोराप्रीत्यसामान्येन तत्र
प्रथम समाख्यातत्वात्, इह च पुन समान्वानि द्विरुक्ततादीप
प्रसङ्गः । मित्रावरुणादीनामपि द्वन्द्वसामान्यादिह प्रसङ्ग
इति चेत् ? न, तेषां पृथगपि स्तुत्युपपत्तेः । एव सति उलू
खलमुसलयो व्यावाप्त्यव्यायेह समान्वानस्याप्रसङ्गः, क्व
लयो स्तुत्युपपत्तेः ? सुसलस्य ादवयव पृथक्स्तुत्यभावात्,
मित्रावरुणादीनान्तु सर्वेषां पृथक् स्तुतयः सन्ति, तस्मादन्
मान्वानम् । अश्विनारह द्वन्द्वसामान्यात् प्राप्तमिति चेत् ?
न, उप प्रभृतीनामुपस कालमध्य तपाश्च समाख्यानेनिहाति
सङ्करप्रसङ्गात् । शुभासीरयो स्थानान्वत्वात् इहासमानान्म
इति चेत् ? न, द्वन्द्वसामान्यात्, पृथिव्यर्थत्वाच्च, सर्वोपाभि
प्रायेण च ततस्तुत—“तेज्रेमासुर्पसिञ्चतम् इति । व्यावा
प्त्यव्यो प्रथम समान्वान देवताभावादिह प्राप्तमिति चेत् ?
न, दिव पृथिव्यायतनत्वाभावात्—इहप्रसङ्गे चेह दिव
समान्वानात् । “व्यावाप्त्यव्यो ११” “शुभासीरो ३६”—
इति देवतामपेक्ष्य द्वन्द्वमध्ये प्रथमागामित्वस्यावचने उलूखल
सुसलयोर्द्रव्यत्वात् प्रथम समान्वानम्, तयो पृथिव्यायतन

त्वस्य निरुपचारप्रसिद्धेः, प्रचुरत्वाच्च इन्द्रयोः । तयोः “उलू-
खसं व्याख्यातम्” “उदकरम् (१८१ पृ० १२ पं०)” — इत्येव-
मादिना, “मुसलं = मुहुःसरम्” । मुसलं कस्मात् ? तच्च
मुहुर्मुहुः सरति ब्रौह्मादिषु ॥

“तयोः एषा भवति” स्तुतिः—॥ १ (३५) ॥

आयुजी वाजसातमा ता ह्यु११ वा विज-
र्भतः । हरी१ इवान्धांसि वसता ॥ आयष्टव्ये
अन्नानां सभक्ततमे ते ह्युच्चैर्विक्रियेते हरी
इवान्नानि मुञ्चाने हविर्दाने हविषान्निधाने
तयो१ देवा भवति ॥ २ (३६) ॥

“आयुजी वाजसातमा”—इति (अ० सं० १, २, ६६,
२) । आभिमुख्येन मर्यादया वा “यष्टव्ये” पूज्ये, “वाजसा-
तमे” “सभक्ततमे” “उष्ठा विजर्भतः” “उच्चैर्विक्रि-
येते” उलूखलमुच्छ्रीयते च, अवहननाय मुसलमुद्यम्यते, एत-
दुच्चैर्विहरणम् । ते एते नित्यम् अस्माकं गृहे ‘हरी’ अग्नी
‘इव’ । नित्यमविच्छेदेन । ‘अन्धांसि’ “अन्नानि” ‘वसत’
“मुञ्चाने” संस्कारकत्वेन स्याताम् ।—इत्येतदाशाप्सहे ।

“आयष्टव्ये अन्नानां सभक्ततमे ते ह्युच्चैर्विक्रियेते हरी इवा-
न्नानि मुञ्चाने” । गतार्थमेतत् ॥

“हविर्दाने”—“हविषां निधाने” सोमास्तयोर्निधीयन्ते ॥

“तयोः एषा भवति” ॥ २ (३६) ॥

आ वा१नुप्रस्थन्तु१हा दे१वाः सी१दन्तु१यज्ञियाः ।
इ१हाद्य रो१र्षीतये ॥ आसीदन्तु वा१नुप्रस्थ उप१-

स्थाने यज्ञिया देवा यज्ञसम्पादिन इहाद्य
'सोमपानाय द्यावापृथिव्यौ' व्याख्याते तयो-
'रुपा भवति ॥ ३ (३७) ॥

“वा वासुपत्यमद्रुहा”—इति (ऋ० सं० २, ८, १०, ६)।
वृक्षमदस्यार्पम् । “द्यावा नः पृथिवी”—इति च (२११ वृ०
१६ पं०) । इविर्दानप्रवर्त्तने विनियोगः । हे ‘इविर्दानि’ । ‘मद्रुहा’
‘अद्रोष्यव्ये’ युवासेच्ये । यत्र युवासेपगम्य स्थिते तत् ‘वाम्’
‘उपस्य’ उपस्थाने ‘यज्ञियाः’ “यज्ञसम्पादिन” ‘देवा’ ‘इह’
एतस्मिन् कर्मणि ‘अद्य’ उपगम्य ‘सीदन्तु’ निपीदन्तु
‘सोमपीतये’ “सोमपानाय” ।—इत्येतदाशङ्कते ॥

“वासीदन्तु वासुपत्य उपस्थाने यज्ञिया देवा यज्ञसम्पा-
दिन इहाद्य सोमपानाय” । वर्णितमेतत् ॥

“द्यावापृथिव्यौ” “व्याख्याते” । द्यौय पृथिवी च इत्येते
पदे व्याख्याते ॥

“तयोः” “एषा” स्तुति “भवति”—॥ ३ (३७) ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिधमद्य दिवि-
स्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥ द्यावापृ-
थिव्यौ न इमं साधनमद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु
नियच्छतां विपाट्क्षुतुद्रौ व्याख्याते तयो-
रुपा भवति ॥ ४ (३८) ॥

“द्यावा नः पृथिवी”—इति (ऋ० सं० २, ८, १०, ५)
‘द्यावापृथिवी’ “द्यावापृथिव्यौ” ‘नः’ अस्माकम् ‘सिधम्’
“साधनम्” ‘इमं’ ‘यज्ञं’ सोऽयमस्मान् साधयति, ‘यद्य

एतस्मिन् अहनि वर्त्तमानं 'दिविमृश' द्यां यः सृशति
 पूरयति, तमेवङ्गं यज्ञं देवेषु 'यच्छताम्' "नियच्छताम्"
 देवेभ्यो दत्तम् ।—इत्येतदाशङ्क्यहे ॥

“द्यावापृथिव्यो न इमं साधनमद्य दिविस्मृशं यज्ञं देवेषु
 नियच्छताम्” । गतार्थमेतत् ॥

“विपाट्कुतुद्रौ” “व्याख्याते” “विपाट् विपाटमादा”—
 इत्यत्र (१८८ पृ०) विपाट् व्याख्याता, “शुतुद्रौ=शुद्राविणौ”
 इत्यत्र (१८८ पृ०) शुतुद्रौ, “तद् यद् द्विवदुपरिष्ठात् तद्
 व्याख्यास्याम”—इति एतत् ॥

“तयो ” “एषा” स्तुति “भवति”—॥ ॥ (३८) ॥

प्र पर्वतानामुपस्थितौ उपस्थादश्वे इव विषिते
 हासमाने । गावे'व शुभ्रे सातरौ रिहाणे
 विपाट्कुतुद्रौ पयसा जवेते ॥ पर्वतानामुप-
 स्थादुपस्थानादुश्व्यौ कामयमाने अश्वे इव
 विमुक्ते इति वा विषये इति वा हासमाने
 हासति स्पर्द्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे
 शोभने सातरौ संरिहाणे विपाट्कुतुद्रौ पयसा
 प्रजवेते आर्त्तौ अर्त्तन्यौ वारण्यौ वारि'पण्यौ
 वा तयोरेषा भव'ति ॥ ५ (३६) ॥

“प्र पर्वतानाम्”—इति (ऋ० म० ३, २, १२, १) । विशा-
 मिनी ब्रवीति । ये चैते “विपाट्कुतुद्रौ” ‘पयसा’ उदकेन
 पूर्णं ‘प्रजवेते’ प्रकृष्टेन जवेन गच्छत ‘पर्वतानाम्’ ‘उपस्थात्’
 ‘उपस्थानात्’ निर्भरात्, मेघानां वा । ‘उशती’ ‘उशत्यौ’

“कामयमाने” परस्परं समागमम्, समुद्रं वा । कथं प्रजवेते ?
 ‘अश्वे इव’ ‘विश्वे’ “विमुक्ते” मन्दुरातः, “विषये इति वा”
 विभक्तिनैकस्मिन् सुक्ते, कस्मिंश्चिद् सुक्ते युगादौ वा ।
 ‘हासमाने’ स्यर्त्तमाने, परस्परं हर्षमाणे वा हृद्यमाणे वा
 विपाट्छुतुद्रौ । ‘मावा इव’ “गावी इव” ‘शुभ्रे’ “शोभने”
 कस्याख्यौ । ‘मातरा’ “मातरौ” “सु” ‘रिहासे’ वक्तनेक
 प्रलेदुमिच्छन्त्यो । य एवमेति प्रजवेते, ते अस्माक गाधे भवत ।
 —इत्येतदाशङ्कहे ।

“पर्वतानामुपस्था०—०पयसा प्रजवेते” । उक्तोऽस्यार्थः ॥

“आर्त्ता” धनु प्राप्ते । ते कस्मात् ? “अर्त्तन्त्यौ वा” कृते-
 र्धातीर्गत्वर्थस्य, गमयतस्ते इषून्, “अरण्यौ वा” अरणाह्नी,
 “अरिषण्यौ वा” हन्त्रौ वा ॥

“तयो एषा भवति”—॥ ५ (३८) ॥

ते आचरन्तौ समनेव योषा सातेव
 पुत्रं विभृतामुपस्थे । अप्र श्वून् विध्यतां
 संविदाने आर्त्ता इमे विस्फुरन्तौ अमि-
 चान् ॥ ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे सातेव
 पुत्रं विभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां श्वून्
 संविदाने आर्त्ताविमे विघ्नत्वावमिवाञ्जुनासीरौ
 शुनो वायुः शु एत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः
 सुरणात्तयोऽयोषा भवति ॥ ६ (४०) ॥

“ते आचरन्तौ समनेव”—इति (ऋ० स० ५, १, १८,
 ४ । य० वा० सं० २८, ४) । आर्त्ताः श्वानामनुमन्त्रणमश्वमेधे

अनेन क्रियते । 'समना इव योषा' "ममनसो इव" एकभर्तृके योषिते यथैकं भर्तारं प्रत्याचरन्त्यो भवतः परिष्वक्तुम्, एवमा-
 कृष्टारम् प्रति नित्यमाचरन्त्यो भवतः आनमन्त्यो । "मातेव
 पत्रं विभृतामुपस्थे" रक्षणाय ये विभृतामाकृष्टारम् । अमुना
 प्रकारेण ये विस्फुरन्त्यो नित्यमभित्वान् भवतः । यथोरपः
 स्वभावः । ते 'आर्क्षी' नित्यम् अस्माकम् अमुना प्रकारेण
 'संविदाने' संवादमिव कुर्वाण्ये । परस्परतः आकर्षणाभिप्रायमि-
 तत्, आकृष्यमाणयोस्तयोः संवाद इव परस्परतो भवति ।
 'श्वन्' 'अपविध्यताम्' ।—इत्येतदाग्राह्यम् ॥

"शुनासौरौ" । "शुनः=वायुः, शु एति अन्तरिक्षे" शुना-
 सौरावित्यत्र, स हि विप्रमेत्यप्रतिबध्यमानोऽन्तरिक्षे । "सौरः
 =आदित्यः सरणात्" स हि नित्यं सरति गच्छति ।

"तयोः एषा भवति"—॥ ६ (४०) ॥

शुनासौराविमां वाचं कुषेष्टां यद्विचि चक्रथुः
 पयः । तेनेमामुपसिञ्चतम् ॥ इति सा निग-
 दव्याख्याता देवौ जोष्टौ देव्यौ जोषयिचरौ
 द्यावापृथिव्याविति बाहोरात्रे इति वा शस्यञ्च
 समा चेति कात्यक्यस्तयोरेष सम्यैषो भवति
 ॥ ७ (४१) ॥

"शुनासौराविमाम्"—इति (ऋ० सं० ३, ८, ८, ५ ।
 य० वा० सं० १२, ६८ । अथ० सं० ३, १७, ७) । "इति सा
 निगदव्याख्याता" । वामदेवस्यार्थम् । शुनासीर्यं विनियोगः ।
 हे 'शुनासौरौ' ! युगं 'वाचम् इमां' स्तुतिलक्षणां 'कुषे-
 याम्' सेवेयाम् । कथं च पुनरासेवितेयं युवाभ्यां स्यात् ।

“यद् द्विवि चक्रय. पयः” । ‘यत्’ ‘द्विवि’ द्वौ लोके ‘चक्रयुः’ संभरय युवाम् ‘पय’ उदकम् । ‘तेन’ ‘इमां’ पृथिवीम् ‘उप सिञ्चतम्’ । एवमनेनाश्वदागासेविता युवाम्भ्या भविष्यतीति ॥

“देवी जोष्टी”—“देव्या जोषयित्र्यौ” सर्वस्य तर्पयित्र्यौ । के पुनस्तौ ? इति । “द्यावापृथिव्यौ” “अहोरात्रे वा” “अस्य च समा च इति कात्यक्य” अस्य जोष्ट्यादि, समेति सवत्सर ॥
- “तयो एष सम्प्रैषो भवति”—॥ ८ (४१) ॥

देवी जोष्टी वसुधीती ययोरन्याषा
हेषांसि यूयवदन्यावच्छसु वाय्योणि यजमा-
नाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ देवी
जोष्टी देव्यौ जोषयित्र्यौ वसुधीती वसुधान्यौ
ययोरन्याषानि हेषांस्यवयावयत्यावहत्यन्या
वसूनि वननीयानि यजमानाय वसुवननाय च
वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेता वा
यजेति सम्प्रैषो देवी जर्जाहुती देव्या जर्जा-
ह्वान्यौ द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वा
अस्यञ्च समा चेति कात्यक्यस्तयोरेष सम्प्रैषो
भवति ॥ ८ (४२) ॥

‘देवी जोष्टी’—इति (य० वा० स० २८, १५) । ‘देवी जोष्टी’ ‘देव्यौ जोषयित्र्यौ’ “वसुधीती=वसुधान्यौ” वसूना नधानभूते, ‘ययो’ देव्यो अस्या एका ‘अप्ता’ “अधानि” हेषांसि इन्ति यान्यप्रियाण्यग्राह्य तानि “यूयवत्” “अथ

यावयति” भवमिदमयति नाशयत्यस्यतः । ‘अन्या’ पुनः
 ‘आवक्षत्’ “आवहति” । ‘वसु धार्याणि’ “यजमानाय वन-
 नीयानि (वरणीयानि) वसूनि” । ‘वसुवने वसुधेयस्य’ “वसु-
 वननाय” च सम्भजनाय, “वसुधानाय” वसुविशिष्टस्य
 मिधानाय च । ते देव्यो जोषयित्वी ‘अस्य’ पृथदाज्यस्य
 स्वमश ‘वीताम्’ “पिबेता, कामयेता वा” । मैत्रावरणो
 ब्रवीति,—‘इ होत । त्वम् एते ‘यज’—“इति सम्प्रैपः” ।

“देव्यो जोषयित्वी०—०यजेति सम्प्रैप” । एतस्यार्थोऽुक्तः ॥

“देव्यो ऊर्जाहुती”=“देव्यो ऊर्जाहुती” । “आवापृथिव्यौ
 इति वा, अक्षोरात्रे इति वा, अस्य च समा च इति कात्यव्य” ॥

“तयो एष सम्प्रैप भवति”—॥ ८ (४२) ॥

देव्यो ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्यावक्षत्
 सग्धिं संपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमानाः
 स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जय-
 माने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां
 यज ॥ देव्यो ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्या-
 वन्तश्च रसश्चावहत्यावहत्यन्या सहजग्धिञ्च
 सहपीतिञ्चान्या नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुरा-
 णेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां
 वसुवननाय च वसुधानाय च वीतां पिबेतां
 कामयेतां वा यजेति सम्प्रैपो यजेति सम्प्रैपः
 ॥ १० (४३) ॥

इति नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ८, ४ ॥

“देवो ऊर्जाहूतो”—इति (य० वा० सं० २८, १६)। “देव्यो ऊर्जाह्वान्यौ” ऊर्जस्य अन्नस्य निष्पादयित्री” द्यावापृथिव्यो ऊर्जाह्वान्यावुच्येते। ‘इष्टम् ऊर्जम् भावयत्’ “अन्नं च” अन्नादि-
“रस च” द्रोण्यापसेचनं क्षीरादिकञ्च, ‘सजग्धि’ एका उपनामि-
तस्यान्नस्य “सहपीतिम्” अन्धा “सहजग्धिम्” सहभोजनं बन्धु-
भिरिति ‘भावयत्’ “भावयति” आभिसुख्येन यथा बन्धुभिः
सह भुञ्जीमहि तथा करोतु। तथा च तत् बह्वचमस्तु,
यथा ‘नवेन’ ‘पूर्वम्’ पुराणं “दयमाना” रक्षन्ताः ‘स्वाम’ ‘पुरा-
णेन नवम्’ पुराणेन नव धान्यं दयमानाः स्याम। तानेव-
लक्षणम् ‘ऊर्जम्’ ‘ऊर्जाहूतो’ “ऊर्जयमानं” बलवती ऊर्जतां च
सुर्विधे ‘अधाताम्’ दत्ताम्। ‘वसुवने’ “वसुवननाय च” ‘वसु-
धेयस्य’ “वसुधानाय च” ‘वीताम्’ ‘पिबेता कामयेतां वा” ॥

‘यज’—“इति सप्तमैषः” इति ॥ १० (४३) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ चतुर्दशाध्यायस्य (नवमाध्यायस्य)

चतुर्थं. यादः ॥ ८, ४ ॥

सख्यमार्गाश्रमवासिनो भगवद्, गार्ग्यस्य सन्तो ऋषयः।
निरुक्तकृषी चतुर्दशोऽध्यायः नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८॥

(अधयान्यश्चोवोल्हामानोमिचोकनिक्रद-)

इन्द्रं वदसं वत्सरमुपप्रवदप्रावेपामाप्रैते वदन्वम-

११ ११ १२ ११
 न्यान्यज्ञसंयोगाद्भवन्त्यत उपस्थासयबद्धौना-

१५ १६ १७ १८ १९
महिरिवरथेतिष्ठन् धन्वनागावक्ष्यन्तीवेदाशुपर्ण-

२०

२१

२२

२३

२४

२५

२६

माजङ्घन्तियच्चिद्विद्विषभोग्यक्रन्दयन्निभन्तं पितुन्वि-

२०

२८

२८

२०

मंस आपो हिष्ठा या ओपधौराराचरण्याणि-

२१

२२

२२

२४

२५

२६

यद्वयाग्निः स्योनामीपाञ्चित्तमिहेन्द्राण्यथात

२७

२८

२८

२०

२१

आयज्यावांद्यावानःप्रपर्वतानान्ते आचरन्तौमु-

२२

२४

नासीरौ देवीजोष्ट्रीदेवौ ऊर्जाहुतौ विचत्वा-

रिंशत् ॥)

इति निरुक्ते (उत्तरपट्टके) नवमोऽध्यायः ॥६॥

अथ दशमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ॐ ॥ अथातो मध्यस्थाना देवतास्तासां वायुः
प्रथमागामी भवति वायुर्वातेर्वेतेर्वा स्याद्भूतिकर्मण
एतेरिति स्थौलाष्टौविरनघको' वकारुस्तस्यै पा
भवति ॥ १ ॥

व्याख्यातानि पृथिवीस्थानदेवतापदानि, अधुना समा-
ख्यापानुक्रमेणैव मध्यमस्थानदेवतापदानि निर्दिष्टव्यानि,
तदर्थमिदमारभ्यते,—“अथातो मध्यस्थाना देवता” —इति ।

अथ शब्दो विशेषाधिकाराद्यः । अतः शब्द आनन्तर्यार्थः ।

मध्य स्थानमेतासामिति मध्यस्थानाः देवता, वायुाद्याः 'वक्ष्यन्ते'—इति वाक्यशेषः । देवता इति बहुवचनं भेदपक्षे, एकैव, नैरुक्तानां देवतात्रित्वाभ्युपगमात् एतस्यैव मध्यमस्य पर्यायवचनान्येतानि वायुादीनि रोदस्यस्तामि गुणविशेषतो भवन्ति, यथैवोत्तमस्य ज्योतिषो दृश्यन्ते भगवन्मृतीनि ॥

“तासां वायु प्रथमागामी भवति” । नन्विन्द्र इति मध्यमस्य स्थानस्य मुख्यनभिधानम्, तत् प्रथमसमाप्तात्तस्यमासीत् ? न, मध्यमस्य वर्षकर्मापलक्षणत्वात्, वर्षकर्मणि च वायोऽधिकारः प्रथमः स्यात् । कथम् ? इति । वायुात्मनैव हि मध्यमः, ऊर्जाभासात् परतः सार्वदिक्षमुदकसुपसहस्रोपधियनस्रतिजलाशयेभ्यः उदकमन्तरिक्षलोकस्य गर्भमुपविनीति, स मासाष्टकेन सन्भृतोदकगर्भो विपक्षः प्राप्त्यप्राप्य प्रसवाय प्रकल्पते । तदुक्तम्—“वान्ति पर्णशृपो वातास्ततः पर्णसुषोऽपरे । ततः पर्णरुहो वान्ति ततो देवः प्रवर्षति ॥”—इति । तदेव वर्षकर्मप्रारम्भे वायुात्मनैव मध्यमो व्याप्रियत इति युक्तं वायुभिधानमिदं प्रथमं समान्नातमिति । इतश्च युक्तं यदुच्यते “तासां वायु प्रथमागामी भवति”—इति, स एव सन्भृतोदकगर्भो वायुर्विहण्वन् मेघजालेन नभः, मध्यमो वरुणः सम्पद्यते, ततो रुदत् रुद्रः, तत इरा ददत् इन्द्रः, ततो रसान् मार्जयत् पर्जन्यः । एवमादिर्मध्यमस्य जगदनुपहाय वर्षप्रदानमिदमेव गुणोपजनक्रमः । अनयैव गुणोपजनक्रमानुपूर्व्यां वायुः १, वरुणः २, रुद्रः ३, पर्जन्यः ४,—इत्येवमाद्या समान्नाये देवतानामानुपूर्वी । तदेतत् स्फुटं सुस्थाने गुणान्तरोपजनानुपूर्व्ये ज्योतिर्मण्डनस्य सविद्वत्प्रभृतिषु ॥

“वायुः” कस्मात् ? “वातेः” “वा गतिगन्धनयोः (चदा०

निरुक्तम् । [उत्तरपट्टकम्,

प०)”—इत्यस्य, सततमसौ वाति गच्छति । “वेतिः वा स्याद्
गतिकर्मणः” अनेकार्थो वेतिः, तस्य वा गत्यर्थस्य । “एतेः—
इति स्योलाष्टीवि.” । अस्मिन् पक्षे “अनर्थकः वकारः” उप-
जनमात्रम्, एत्यसौ इति वायुः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ १ ॥

वायुवायाहि दर्शतेमे सोमा अरङ्गताः ।
तेषां पाहि युधि हवम् ॥ वायवायाहि दर्शनौ-
येमे सोमा अरङ्गता अलङ्गतास्तेषां पिव शृणु
नो ह्वानमिति कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्यै पा-
परा भवति ॥ २ ॥

“वायुवायाहि दर्शते”—इति (छ० सं० १, १, ३, १) ।
मधुच्छन्दस आर्घम् । आध्वर्यवे वायव्योपस्थाने विनियोगः,
वाहृत्ये प्रउगे शृणु शस्यते । हे ‘वायो !’ ‘दर्शते’ ‘दर्शनौय !’
दर्शनाहं ! स्वदर्यम् ‘इमे’ ‘सोमाः’ अस्माभिः ‘अरङ्गताः’
“अलङ्गता” पर्याप्ताः पातुं संकृताः । स त्वमक्षक-
मिदम् ‘हवम्’ “आह्वानम्” ‘युधि’ “शृणु” । श्रुत्वा च तत्
‘वायाहि’ । एत्य च ‘तेषाम्’ एतेषां सोमानां यः स्त्रोऽयस्त्व
तं ‘पाहि’ “पिव” ।—इत्येतदाशास्त्राहे ॥

वायोः सर्वस्यानतामपेक्ष्य विचारमागूर्य्यं ततोऽवधार-
यति,—सर्वस्यानत्वेऽपि सति “कमन्यम्” इन्द्रात् “मध्यमात्”
“एवम् अवक्ष्यत्” मन्त्रकृत् । सोमा अरङ्गता, तेषां पिव—
इति प्रसिद्धं हि इन्द्रस्य मध्यमस्य सोमपानम्, तदर्थत्वात्
सोमसंस्कारस्य, अप्रसाध्यमन्यस्य । तस्मादिन्द्र एव वायुः ॥

“तस्य” इन्द्रस्य वायोः ऐन्द्रे एव सूक्ते यस्मादिन्द्रस्य विभो-

पणत्वेन वायुशब्दः, तथा “एषा” “अपरा” ऋक् “भवति”—
॥ २ ॥

आसस्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं^१ सुचक्रे
रथ्यासो अश्वः । अभिश्यव ऋज्यन्तो वहे-
युर्नूचिन्नु वायोरुन्धत्^२ विदस्येत् ॥ आसस-
वांसोऽभिवलायमानमिन्द्रं कल्याणचक्रे रथे
योगाय रथ्या अश्वः रथस्य वोढार ऋज्यन्त
ऋजुगामिनोऽन्नमभिवहेयुर्नवञ्च पुराणञ्च श्व
इत्यन्ननाम अयत इति सतो वायोश्चास्य भक्षो
यथा न विदस्येदितौन्द्रप्रधानेत्येके नैषण्डकं वायु-
कर्माभयप्रधानेत्यपरं वरुणो दृणोती^३ति सत-
स्तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

“आसस्राणासः”—इति (अ० स० ४, ७, ८, ९) । भर-
द्वाजस्यार्घम् । महाव्रते महदुक्थे शस्यते उत्तरे पक्षे ।
‘रथ्यास’ “रथ्या” “अश्वः” सुचक्रे “कल्याणचक्रे” “रथे”
योगार्थम् “इन्द्र शवसानम् अश्वः” इन्द्रमभिवलायमानमधि-
कबलमालान् मन्यमानम्, “आसस्राणासः” “आसस्रवास”
नित्यमासर्पन्ति ये, तान् युक्त्वा रथेऽश्वाकम्, पाथाहि
सोमपानाय यज्ञमिति । किमस्माक ते कुर्वन्तु ? इति ।
“अभिश्यव ऋज्यन्तो वहेयुः” । “ऋजुगामिनः” भूत्वा ‘श्व’
“पक्षम्” सोमाख्यमेतदस्यद्वये यत् । ‘नूचित’ “नव च पुराण
च” तत्तपानाय एवमिन्द्रमभिवहेयुः । ‘नु’ क्षिप्रम् । यथा

“अस्य” ‘वायोः’ इन्द्रस्य इदम् ‘अमृतम्’ एष सोममधः न
‘विदस्येत्’ । अविदसोऽनुपचीये एतस्मिन् सोममधोऽभि-
वहेयुः ।—इत्येतदाशास्त्रम् ॥

“यवः”—“इति” एतत् “अन्ननाम” । तद्धि सर्वत्र
“यूयते” । “नूचित्”—इति नवपुराणाभिधायकौ निपातौ ।
नवम्, यः सोमो गृहीत्वा तत्कालमेव ह्वयते । पुराणं पुनः,
यः, प्रातःसवने गृहीत्वा माध्यन्दिने सवने ह्वयते, तृतीयसवने
वा, तद्यथा—अतिपाद्या भुवस ॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे ऐन्द्रसूक्तमध्यपातित्वात् इन्द्रप्रधाने
यद् वायुभिधानम्, तत् “नैघण्टुकम्” इन्द्रस्यैव विशेषणार्थं
व्यञ्जनमात्रम् ।—“इति एके” । “अपरे” पुनः “उभयप्रधाना”
इयम् “इति” मन्यन्ते भेदपक्षवादिनः, तत् पुनर्युक्तम्,
निष्कषल्ये विनियोगात् ॥

“वरुणः” कस्मात् ? “हृणीतीति सतः” स हि वियद्
हृणीति मेघजालेन ।

“तस्य एषा भवति”—॥ ३ ॥

नौचीनद्वारं वरुणः कवन्धुं प्रसंसर्जं
रोदसी अन्तरिक्षम् । तेन विश्वस्य भुवनस्य
राजा यवन्न वृष्टिर्युनक्ति भूमम् ॥ नौचीनद्वारं
वरुणः कवन्धुं मेघं कवनमुदकं भवति तदस्मि-
न्वीयत उदकमपि कवन्धुच्यते बन्धिरनिष्ठ-
तत्त्वे कमनिष्ठतञ्च प्रवृजति द्यायापृथिव्यौ
आन्तरिक्षञ्च महत्त्वेन तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा

यवमिव दृष्टिर्युनक्ति भूमिं तस्यैषा परा भवति
॥ ४ ॥

“नीचीनदारम्”—इति (अ० सं० ४, ४, ३, ३। अचे-
रार्थम् । न्यक् प्रच्यते द्वारं यस्य, स भवति नीचीनदारः, अधो-
द्वारः, तं “नीचीनदारम्” अधोविलं कृत्वा ‘कवन्ध’ “मेघ”
‘वक्ष्णः’ मध्यमः । अतएव मेघसम्बन्धात् “कवनम् उदकम्”
‘प्रससर्ज’ “प्रसृजति” मद्भस्वेन, न ह्यमदानेतच्छक्तु यात् कर्तुम् ।
‘रोदसी अन्तरिक्षम्’ “आवापृथिव्यौ च अन्तरिक्षं च” । “मद्भ-
स्वेन” सर्वमापूरयिष्यन्निव । ततः तेन अतिप्रभूतोदकेन विसृष्टेन
‘विश्लस्य भुवनस्य’ भूतजातस्योदकस्य वा ‘राजा’ ईश्वरः ‘यवं
म’ यवमिव, कथित् सत्कर्पो स्रष्टुं ‘वृष्ट्या’ ‘व्युनक्ति’ विविध-
सुनक्ति क्लेदयति ‘भूम’ “भूमिम्” कृतस्त्राम् यः । सोऽस्माक-
मिदं नाम करोतु ॥

अथ दैवमन्त्रया घोषम् ।—प्रसृजति आवापृथिव्यौ च
अन्तरिक्षं च प्रकर्षेण सृजति उत्पादयति मद्भस्वेन । यस्माच्ची-
त्पादयति, तस्मात् स एव भुवनस्य राजा विश्वस्य भुवनस्य
भूतजातस्य, तेन हेतुना तदनुग्रहाय नीचीनदारम् अधोविलं
मेघं कृत्वा यवमिव दृष्टिर्युनक्ति भूमिमिति समानं पूर्वेण ॥

कवन्ध इति मेघ उच्यते । कस्मात् ? “कवनम् = उदकम्”
कवतेर्गत्यर्थस्य “तदस्त्रिन्धीयते” इति कवन्धो मेघः । “उदक-
नापि कवन्धस्तुच्छते” । तत् कस्मात् ? अत्रोत्तरं यद् अप्र-
निराह,—“बन्धिः” धातुः “अनिभृतत्वे” निभृतत्वावद-
चपलः, तद्विपरीतार्थवाची बन्धिः, कं च तच्चपल वेति
कवन्धम्, सुखं धानवस्थायि चेत्यर्थः ॥

“तस्य” वक्ष्णस्य मध्यमत्वे “एषा” “अपरा” ऋक्

“भवति” । सा पुनः किमर्थम् ? वर्षकर्म वरुणाभिधानं च
सूर्येऽपि दृष्टम्, उत्तरस्यान्तु शब्दत एव “मध्यमः”—वरुणः
इति विरोधहेतुनोपपादयति—॥ ४ ॥

तमू पु समना गिरा पितृणाञ्च मन्त्रभिः ।
नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये
सप्तस्त्रसा स मध्यमो नभन्तामन्यके समे ॥ तं
स्वभिष्टौमि समानया गिरा गौत्या सुत्या
पितृणाञ्च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्ति-
भिर्कृत्वा नाभाको बभूव यः स्यन्दमानानामासा-
मपामुपोदये सप्तस्त्रसारमेनमाह वाग्भिः स
मध्यम इति निरुच्यतेऽथैष एव भवति । नभन्ता-
मन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्वि-
प्रन्ति दुर्द्धियः पापधियः पापसङ्कल्पा रुद्रो रौ-
तौति सतो रोरुयमाणो द्रवतीति वा रोदय-
तेर्या यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकं यदरो-
दौत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकं तस्यैषा
भवति ॥ ५ ॥

“तमू पु समना”—इति (अ० सं० ६, ३, २६, १)
नाभाकस्यार्थम् । सु-इत्येतस्योपसर्गस्य सत्त्वन्नि क्रियापदं
नास्तीति “तं स्वभिष्टौमि”—इत्यभिपूर्वं क्रियापदमध्याह्रि-
यते,—सुहुतमभिष्टौमि । केन ? “समना” तत् “समानया”
तस्योग्यया, “गिरा” “गौत्या=सुत्या” “पितृणां च मन्त्रभिः”

ये च पितृणा मननीया मननाहं बहुमाना स्तोमा,
 तैश्चाहमभिष्टौमि । 'नाभाकस्य प्रशस्तिभि' याच मम
 नाभाकस्य प्रशस्तय स्तुतय. योग्या त वरुण प्रति, वाभिर-
 मिष्टौमि । किलचक्ष १ 'य' वरुण 'सिन्धूनाम् उपोदये'
 "स्रन्दमानानाम्" "अपाम्" 'उपोदये' उपोदमे । अन्तरिक्ष
 लोके वर्षस्य 'सप्तस्रसा' सम्पद्यते । मध्यमाभि अष्टाद्याभि
 सप्तभि "वाग्भि" 'स मध्यम'—"इति" वरुण "निरुच्यते"
 शब्दत एवैतस्मिन्नन्ते । तदनुग्रहादस्यात्क 'नभन्तामन्यके
 समे' "मा भूवन्नन्यके सर्वे" अन्य एव अन्यके शत्रव, ते मा
 भूवन्नस्याकमिति ।

"रुद्र" कक्षात् १ "रोतीति सत" स हि स्तनयितुः शब्द
 करोति, "रोरुयमाषी द्रवति इति वा" शब्द कुर्वाणो मेघो
 दरस्यो द्रवतीति "रोदयते वा" शत्रूनसौ रोदयति दु खयति ।
 आश्रयमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति,—“यदरुदत् तद्रुद्रस्य रुद्र
 त्वम्”—“इति” “काठकम्” कठाना प्रवचनम् । ऐतिहासिकैरे
 तत् समवैति,—“स किल पितर प्रजापतिमियुष्मा विध्यन्तमनु
 शौचन्नरुदत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् । यदरोदीव तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्”
 —“इति, हारिद्राविकम्” स एवार्थ, केवलन्तु शाखान्तर-
 मन्यत् । एष शाखान्तरेभ्योऽपि देवताभिधाननिर्बचनाम्ब-
 राख्युपेक्षाणीत्युपगदशर्गमार्थम् । हारिद्रवो नाम मैत्रायणो
 याना शाखाभेदः ।

“तस्य एषा भवति”—। ५ ।

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरि- क्षिप्रैर्षधे
 देवाय अथावने । अथाव्हात हसमानाय
 वेधसे तिग्मायुवाय भरता शृणोतु नः । इमा

रुद्राय दृढधन्वने गिरः क्षिप्रैषवे देवायान्नवते-
 ऽपाढायान्नैः सहमानाय विधात्रे तिग्मायुधाय
 भरत शृणोतु नस्तिग्मन्तेजतेरुत्साहकर्मण
 आयुधमायोधनात्तस्त्रैषापरं भवति ॥ ६ ॥

इमा रुद्राय—इति (च. सं. ५, ४, १३, १) । वसिष्ठ-
 स्यार्पम्, उत्तरा (२२७ पृ०) च । शूलगवे विनियोगः । हे
 स्तोतारः । यूयमुच्यध्वे,—‘इमाः गिरः’ स्तुतिः ‘भरत’ ‘रुद्राय’
 किञ्चक्षणाय ? ‘स्थिरधन्वने’ “दृढधन्वने” दृढधनुवे, ‘क्षिप्रै-
 षवे’ शीघ्रैषवे ‘देवाय’ दानादिगुणयुक्ताय, ‘स्वधावू’ स्वधावते
 “अववते” शीघ्रैषवे, ‘अपाळ्हाय’ “अपाढाय” अनभिभूताय
 केनचित् “सहमानाय” निम्नमभिभवते ययून्, ‘विधत्ते’
 “विधात्रे” ‘तिग्मायुधाय’ तीक्ष्णायुधाय, स च इमा गिर
 उच्यमानाः ‘शृणोतु’ ‘नः’ अस्माकम् ।—इत्येतदाशङ्कहे ॥

“सहमानाय”—इति बलकृतेः मध्यमः ॥

“तस्य एषा अपरा भवति”—सा पुनः किमर्थम् ?
 “विधात्रे”—इत्युक्तं पूर्वस्यास्यचि (२२६ पृ० २ पं०), तत्रैतत्
 भवति—किमसौ विधत्ते ? इति, अतः परया निर्व्वीति—
 रक्ष.पिशाचानिति ॥ ६ ॥

था ते दिद्युद्वरूहटा दिवस्परि क्ष्माया चरति
 परि सा वृणक्तु नः । सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा
 मा नस्तोकेषु तर्जयेषु रौरिपः ॥ था ते दिद्युद-
 वरूहटा दिवस्परि दिवोऽधि विद्युद् द्यतेर्वा द्यु-
 तेर्वा द्योततेर्वा क्ष्माया चरति क्ष्मा श्रुतिवो तस्या-

ञ्चरति तथा चरति विक्ष्मापयन्ती चरतीति
 वा परिहृणक्तु नः सा सहस्रान्ते स्वाप्तवचन
 भैषज्यानि मा नस्त्वं पुत्रेषु च पौत्रेषु च रौरि-
 यस्तोकं तुद्यतेस्तनयं तनोतेरग्निरपि रुद्र
 उच्यते तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

“या ते दिव्यदृष्टा”—इति (ऋ० सं० ५, ४, १३, ३) । हे भगवन् । ‘या’ ‘ते’ तव ‘दिव्यत्’ आयुधम्, स्वरातीसारादिरोगाध्यम, येन प्राणिनो हसि । ‘दिवस्परि’ धुलोकादधि त्वया ‘भवदृष्टा’ ‘चरति’ । सर्वेव हि देवता द्युस्थाना इति गम्यते, दिवस्सरीति लिङ्गात्, कर्माधिकारस्थानानि तु विशिष्टानि—इति तिसृणा त्रीणि कर्माधिकारस्थानानि नियतानि भवन्ति, अतएवोक्तमन्यधिकादे द्युस्थानो भवति—इति । कथम् ? या चरति दिव्यत् ? ‘अया’ पृथिव्या ब्रीह्यादिभावमुपगतया, “तस्या” ब्रीह्यादिभावमुपगताया पृथिव्यामनुप्रविश्य चरति अन्नपानसमुद्भूता, तन्न-भवंत्वात् सर्वरोगाणाम्, तदुक्तम्,—“नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये के च पृथिव्या येषामन्नं वातो वर्यमिषं च”—इति (य० वा० सं० १६, ६६) । तस्या किम् ? दिव्यत् सा प्रती प्राणिनोऽस्मान् ‘परिहृणक्तु’ परिवर्त्तयतु ‘न’ । किमन्यदस्तु त्वत्तोऽस्माकम् ? “सहस्रं ते स्वपिपात भेषजा” । हे ‘स्वपिपात’ “स्वाप्तवचन ।” कस्यचिदपि अनतिक्रमणीयाञ्च । यानि तव ‘सहस्र’ ‘भेषजा’ “भैषज्यानि” यैर्बहुभि बहुप्रकारम् भेषज करोषि भक्तानाम्, तान्यस्मान् प्रति रुन्तु । किञ्च, ‘मा न’ मा

अस्माकम् 'तोकेषु' 'पुत्रेषु' 'तनयेषु' 'पौत्रेषु च' 'रीरिषः'
हिंसां नो मा प्रमुञ्क्ष्व ।—इत्येतदाशङ्क्ये ॥

“दिद्युत्”—“द्यतेः वा” अवखण्डनार्थस्य (दि० प०),
“द्युतः वा” दीप्त्यर्थस्य (स्वा० प०) । “विष्मापयन्ती चर-
तीति वा” हिंसन्ती चरतीति वा । “तोकम्”—इति पुत्रः,
स हि नित्यं पित्रा विनयता तुल्यते इदं कुर्विदं मा कार्षी-
रिति । “तनयम्”—“तनोतेः” पौत्रम्, तद्व्यतितरां पितुः
सकायात् ततं भवति । सत्यप्ययत्ननामत्वाविशेषे इहाजा-
मितैव विशेषः । एवमन्यत्रापि समानार्थानामेकवाक्ये विशेष
उपेक्ष्य इति दर्शयति ॥

“अग्निः अपि रुद्रः उच्यते”—इति । विचारानुष्मृतये
सद्वरोपप्रदर्शनम् ॥

“तस्य” “एषा” “भवति” शब्देः रुद्रस्य—॥ ५ ॥

जराबोधं तद्विविड्ढि विशेषविशेषे यन्नि-
याय । स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ जरा स्तुति-
र्जरतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोधतया बोधयितरिति
वा तद्विविड्ढि तत् कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यज-
नाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयमिन्द्र इरां दृष्ट्वा-
तीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दार-
यत इति वेरां धारयत इति वेन्दवे ब्रुवतीति
वेन्दौ रमत इति वेन्वे भूतानीति वा तद्यदेनं
प्राणैः समैन्वंरुदिन्द्रस्तेन्द्रत्वसिति विज्ञायत

इदं करणादित्याग्रयणे इदं दर्शनादित्यौपमन्वव
इन्दुर्मेवैश्वर्यकर्मण इदं चूणां दारयिता वा
झावयिता वादरयिता च यन्वनां तस्यैषा
भवति ॥ ८ ॥

“जरा बोध” — इति । (ऋ० सं० १, २, २३, ५ । सा० सं०
छ० पा० १, १, २, ११) । शुन.शेषस्वार्थम् । “अश्वं न त्वा
वारन्तम्” — इति (ऋ० सं० १०० १५० ४५०) । एतस्मिन्
सूत्रे प्रातरनुवाके विनियोगः । येन मया तव ‘जरा’ स्तुतिर-
प्यते, भगवन्मने ! रुद्र ! तां त्वं ‘बोध’ वृष्यस्व । अथवा हे
जराबोधयितः ! स हि जरया स्तुत्या हीलस्वी वर्त्तमानोऽभिम-
तमर्थं यजमानानां सम्पादयन् देवान् बोधयति । ‘तत् विविक्षि’
“तत् कुरु” ‘विशेविगे’ मनुष्याय, ‘यन्नियाय’ यज्ञसम्पादिने
लमाय, यत् त्वया यज्ञे कर्त्तव्यम्, ततः तुभ्यं रुद्राय देवानां
स्तोत्रे स मनुष्यः ‘दृशीकम्’ “दर्शनीयम्” श्रवणीयम्, श्रवणा-
ईम् अपगतदोषं स्तोत्रमुच्चारयिष्यति ॥ “यो शुम्नी रुद्री
यो अष्टस्व१न्तर्यं श्रोत्रं धीर्वीरुधं आविशे१ । य इमा विष्ठा
भुर्नानि चाकृ१पे तस्मै रुद्राय नमो१ अस्तुमये१ ॥” — इति
(अथ० सं० ७, ८७, १) ।

“इन्द्र.” कस्मात् ? “इरां दृणाति — इति वा” इराम् अन्नं
ब्रोज्यादि, दृणाति विदारयति, इराशब्दात् पूर्वपदम्, दृणाते-
रुत्तरपदम्, कर्षणे दितमदुरं वीर्यं भिनत्ति, तमिन्द्रकारितम्,
मोऽयम् “इरादारः सन् इन्द्रः” — इति परोक्षेणोच्यते, यथा
“अप्रणीः सद्यग्नि.” — इति । विज्ञायते हि “परोक्षप्रिया
इव हि देशाः प्रत्यक्षप्रिया.” — इति । सर्वत्रैवं देवताभिधेये,

अभिधानत एव हि देवता आत्मनस्तत्त्वमन्तर्णीय व्यवधाय
 आत्मानमविदुषां परोक्षीकृत्य नित्यं वर्तते, तां तु विद्वांसः
 स्तदभिधानव्युत्पत्तिद्वारेण विवृत्य देवेन चक्षुषा मनसोपजात-
 दिव्यदृष्टयो दृष्ट्वा ताद्भाष्यं प्रतिपद्यन्ते इति तदभिधानव्युत्पत्तौ
 श्रुत्स्वः पुरुषार्थं आहितः । इन्द्रेण भूयिष्ठभाग् प्राणदेव-
 तानासुभयोरध्यात्माधिदेवतयोरिति तदभिधानमाचार्य्योऽति-
 तरा निरवोचत् । “इरां ददाति—इति वा” । तदेव पूर्व-
 पदम्, ददातिरुत्तरपदम् । यो वर्षद्वारेणासौ इरामन्नं
 ददाति । सोऽयम् इराधः=इरादाता=इन्द्रः । “इरां दधाति
 —इति वा” । तदेव पूर्वपदम्, दधातेर्दानार्थस्य धारणार्थस्य
 वा उत्तरपदम् । सोऽयम् इराधः=इराधारयिता=इन्द्रः ।
 “इरा दारयति—इति वा” । तदेव पूर्वपदम्, दारयतेरुत्तर-
 पदम् । सोऽयम् इरादारयिता=इन्द्रः । “इन्द्रो द्रवति—इति
 वा” । इन्दुशब्दात् पूर्वपदम्, द्रवतेरुत्तरपदम् । इन्दुः सोमः, त
 पातुमसौ द्रवति, द्रवतिर्गत्यर्थः, सोमपानार्थमसौ द्रवतीति ।
 सोऽयम् इन्दुद्रवः=इन्द्रः ।

“इन्द्रो रमते—इति वा” । क्रीडत्ययं सोमे इतीन्द्रः ।
 “इन्धे भूतानि—इति वा” । “अ इन्धी दोती” —इत्यस्य ।
 भूतानि असावसोत्पत्त्याधिदेवस्योऽध्यात्मस्यो वाऽभ्यवहारयन्
 विभजमानस्य दीपयति क्षुतिमन्ति करोति । सोऽयम् इन्धः=
 इन्द्रः । “तत्” इदमपरमिन्द्रस्य इन्द्रत्वं याज्ञपि उच्यते ।
 “यदेन” मध्यतोऽवस्थितं शरीरस्य “प्राणैः” प्राणभावेन विष्ट-
 भ्येतरान् प्राणान् वागादीनितरप्राणवृत्तिमाहाभाग्यसम्प्रदानेन
 यदहं विशिष्टोऽस्मि त्वं तद्विशिष्टोऽसीत्येवमादिना प्राणाधि-
 देवताः “समेन्धन्” समदीपयन् सन्तानार्थं “तदिन्द्रस्येन्द्रत्व-
 मिति विज्ञायते” । इन्धे भूतानीति कर्त्तरि, प्राणैरेनं समे-

न्यतेति कर्मणि । “इदङ्ङरणात्—इति आग्रयण.” । इदं-
शब्दात् पूर्वपदम्, करोतेरुत्तरपदम्, इदमसौ सर्वमकरोदिति ।
सोऽयम् “इदङ्ङर=इन्द्र” । “इदन्दर्शनात्—इति यौप-
मन्यव” । इदं पूर्वपदम्, दृशिरुत्तरपदम्, इदमसावद्राघीत्
सर्वमिति । सोऽयम् “इदन्दर्शो=इन्द्र.” ।

“इन्दतेः वा ऐश्वर्यकर्मण” । इन्देः पूर्वपदम्, द्रवतेः
द्रावयतेः वा उत्तरपदम् । किमसौ द्रवति, दारयति वा ?
इति । “शबूणा दारयिता वा, द्रावयिता वा” । किमुक्तं
भवति ? ईश्वरयासौ द्रावयिता शबूणाम्, अथवा ईश्वरयासौ
दारयिता च शबूणाम्, अथवा ईश्वरयासौ “आदारयिता च
यज्वनाम्” आदारकर्त्ता यज्वनामुपरि ।

“तस्य एषा भवति”—। ८ ॥

अदृढं कृतसमृद्धो विखानि त्वमर्णवान्
वदूवधानां अरमूणाः । महान्तमिन्द्र पर्वतं
वि यद्वः सृजो वि धारा अव दानुवं हन् ।
अदृणा उत्समुत्स उत्तरणादोत्सदनादोत्सन्द-
नाद्वोनत्तेर्वा व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्णवानर्ण-
स्वत एतान्माध्यमिकान् संस्थापान् बावध्यमाना-
नरमूणा रमूणातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा
वा महान्तमिन्द्र पर्वतं मेघं यद्वाटणोर्यद्वज्रो-
ऽस्य धारा अवहन्नेन दानुवं दानकर्मास्तस्मै-
षापरा भवति ॥ ८ ॥

“अदृढं कृतम्”—इति (अ० सू० ४, १, १२, १३ इ० वं

छ० भा० ४, १, ३, ३) । गातोरात्रेयस्यार्पम् । “उत्स.” मेघः । सः कस्मात् ? “उत्सटनाद् वा” उत्पूर्वस्य सदेः, कर्हमसी सञ्च इत्युक्तः । उत्पूर्वस्य वा स्यन्दते, उपर्युक्तावस्थितः स्यन्दतीत्युक्तः । उन्नतेः वा “उन्दी क्लेदने (६० प०)”— इत्यस्य, क्लेदयत्यसौ । तम् “उत्सम्” मेघं हे भगवन् ! ‘इन्द्र’ । त्वम् ‘अददः’, दारितवानसि त्वम् । दारयित्वा च जर्जरौकृत्य तस्य उत्सस्य ‘असृजः’ ‘विस्त्रानि’ विलानि विहृतानि त्वमकरोः । उदकनिर्गमनद्वाराणि स त्वममुना प्रकाशेण ‘अण्वान्’, ‘अण्वस्वतः’ अण्वसा उदकेन तद्वतः, “एतान् माध्यमिकान्” “सख्यायान्” मेघसङ्घातान्, उदकभारेणातिशुश्रूषा “वाध्यमानान्” यथाकालम् ‘अरम्भाः’ विष्टुष्टवानसि । “रम्भातिर्धातुः” “सयमनकर्मा” अन्यत्र, तद्यथा—“मद्वितो युन्वे. वृष्टिवीरम्भात्” (छ० सं ८, ८, ७, १) । इत्यत्र, इह पुनर्मेघविदारणसम्बन्धात् “विसर्जनकर्मा” । किञ्च, ‘महान्तम्’ योऽप्यतिमहान् पर्वतो मेघः, केनचिदप्यन्येनाग्रक्यो विहृतद्वारः कर्तुम्, तमपि “वि यद् वः” “यद् व्यहृणो.” विहृतम् अपावृतोदकनिर्गमनद्वारमकरोः । विहृत्य च ‘सृजः’ विधाराः । “असृजः धाराः” त्वम् उदकधाराः पुनः पुनः ‘अव-हन्’ अवघ्नन् ‘दानवम्’ उदकदातारं मेघम् । य एतदकार्षीः त्वं स इदं नामाख्यायं कुरुष्वेति ।

“तस्य” “एषा” अपरा “भवति”—। सा पुनः किमर्थम् ? उक्तं हि “अयास्य कर्म—रसानुप्रदानम्, हववधः, या च का च वलज्जति.” इति, तदेतदिह रसानुप्रदानं हववधश्च दर्शितम्, वसक्त्युपप्रदर्शनार्थमपर उदाह्रियते—॥ ८ ॥

यो ज्ञात एव म्रथसो मनस्वान् देवो देवान्

क्रतु'ना पर्यभूषत् । यस्य शुभाद्रोदसी अभ्य-
 सेतां नृमणस्य मज्जा स जनास इन्द्रः ॥ यो
 जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्र-
 तुना कर्मणा पर्यभवत् पर्यगृह्णात् पर्यरक्ष-
 दत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद् द्यावापृथिव्याव-
 यविभीता नृमणस्य मज्जा बलस्य महत्त्वेन स
 जनास इन्द्र इत्युपेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यान-
 संयुक्ता पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता
 जन्तुः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता
 वा रक्षानां तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

“यो जात एव प्रथम” — इति (च० स० २, ६, ७, १) ।
 ऋक्षमदस्यार्षम । इन्द्राय नमस्तते पुराडाश, तस्य याज्या ।
 ऋक्षमदमिन्द्रपरप्रदानादैन्द्र रूप विभ्रतमिन्द्रोऽयमिति मन्य-
 माना जिघासवोऽसुरा किन् मरुद्वयै विनाकृतोऽयमिदा
 नोमेक शक्नो इन्तुमिति परिवत्रिर, स किल भीतोऽनेन
 सृक्त्तनेन्द्र तुष्टाव, — आत्मानश्च ब्राह्मण परेभ्य प्रतिवेदयाश्च
 कार । —

‘य’ ‘जात एव’ जातमात्र एव ‘प्रथम’ मुख्य सर्व
 भूतानां प्रति मुख्यता सम्पदे । “मनस्वी” च मेधावी, ग्रन्थे
 हि कालेन मुख्या सम्पद्यन्ते मेधाविनश्च । “देवो देवान्
 क्रतु'ना पर्यभूषत्” । सत्यपि देवत्वाविशेषे इतरान् ‘देवान्’
 क्रतुना “कर्मणा ‘पर्यभूषत्’ “पर्यगृह्णात् परिगृहीत
 वान् स्वामित्वेन, “पर्यरक्षद्वा” मुख्यत्वात्, “अत्यक्रामत् वा”

प्रभावेण । 'यस्य' च 'शुभात्' शारीरात् "बलात्" 'रीदसी'
 "द्यावापृथिव्यौ अपि" 'अभ्यसेताम्' "अविभीताम्" ।
 'नृमृषस्य मज्जा' "बलस्य" सेनालक्षणस्य "महत्त्वेन" अति-
 महदसह्यमस्य बलमवश्यमयमावां सादयिष्यतीत्येवमतिमह-
 त्यावेते द्यावापृथिव्यावविभीतां यस्य शुभात् । 'जनासः' ।
 हे असुरजनाः ! 'सः इन्द्रः' नाहमिन्द्रः, ब्राह्मणोऽहम्, तत्-
 प्रसादादेवाप्ततद्रूप इति ॥

"हृदयेः दृष्टार्थस्य" अनुभूतेन्द्रमैत्रस्येन्द्रवयस्यस्य नृत्तमदस्य
 इन्द्रे प्रति "प्रोति," स्तुतिः "भवति" "आख्यानसंयुक्ता"
 आख्यानसम्बन्धात् । अतश्च दर्शयति मन्त्राणामैतिहासिको-
 ऽप्यर्थं उपेक्षितव्योऽनावपि तेषां विषय इति । अथवा
 "दृष्टार्थस्य"—इति देवतार्थम्, स तत्त्वतो दृष्टवता भाविता-
 न्तःकरणस्य "प्रोतिः" अतिहर्षात् "आख्यानसंयुक्ता" अन्येभ्यः
 कथनसंयुक्तेत्यर्थः ॥

"पर्जन्यः" "हृपेराद्यन्तविपरीतस्य" । "हृप हृत्तौ (दि०
 प०)"—इत्यस्य धातोः । स कथं भवति ? आद्यन्तविपर्य-
 येण । अतस्तमाद्यन्तविपर्ययं स्वयमेव दर्शयति,—“तर्प-
 यिता” स एव भवति । किम् ऐकदेशिकः । न-इत्युच्यते,—
 “जन्यः” सर्वजनपदतर्पयिता । अथैवमन्यथा स्यात्,—
 “परो जेता वा” परः प्रहृष्टो जेता पर्जन्यः, परमप्राप्त् पूर्ण-
 पदम्, जयतेरुत्तरपदम् । “परो जनयिता वा” प्रहृष्टो जन-
 यिता, तदेव पूर्णपदम्, जनयतेरुत्तरपदम् । “पार्जयिता वा”
 कस्य ? “रसानाम्” प्रपूर्वस्वार्जयतेः पर्जन्यः, स हि रसान्
 प्रकटीकरोति ।

“तस्य एषा भवति”—॥ १० ॥

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं
 विभाय भुवनं महावधात् । उत्तानागा ईपते
 दृष्ट्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः ॥
 विहन्ति वृक्षान् विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि
 चास्माद् भूतानि विभ्यति महावधान्महान् ह्यस्य
 वधोऽथनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो
 यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः पापकृतो
 बृहस्पतिर्वृहतः पाता वा पालयिता वा तस्यैषा
 भवति ॥ ११ ॥

“वि वृक्षान् हन्ति”—इति (ऋ० स० ४, ४, २७, २) ।
 अत्रैरार्पम् । कारीर्या दिगुपस्थाने विनियोगः । ‘वि वृक्षान्
 हन्ति’ ‘विहन्ति वृक्षान्’ ‘पर्जन्य’ अशनिपाते । कदा ?
 यदा तस्करादीन् अनाकालप्रभवान् ‘दुष्कृत’ ‘पापकृत’
 वर्षेण शीघ्रधीरभिनिष्पादयन् ‘स्तनयन्’ ‘हन्ति’ उपशमयति,
 सुभिन्नं कुर्वन्, तदा । “विहन्ति च रक्षांसि” विविध हन्ति
 क्रूरकर्मणः । ‘विश्वं विभाय’ ‘सर्वाणि चास्माद्भूतानि विभ्यति
 ‘महावधात्’ पर्जन्यात् । कथम् ? “उत्तानागा ईपते”
 एव नाम महावधात् अस्मात् सर्वाणि भूतानि विभ्यति, येन
 ‘अनागा अपि’ ‘अनपराधोऽपि’ सन् सर्व एव “अस्मात्”
 “वर्षकर्मवतः” स्तनयिन्नुशब्दैरशनि सुव्रत ईपते’ “पला
 यते” मामय ‘स्तनयन् हन्ति’—इति मन्यमानः । सोऽयमेव
 मतिमहानुभावो भगवान् पर्जन्यः, स वर्षत्वस्याकमिति ॥

“बृहस्पतिः” कस्मात् ? “बृहतः पाता वा पालयिता वा”

‘बृहत्तः’ महतोऽस्य जमतः उदकस्य वा ‘पाता’ रक्षिता,
‘पालयिता’ अपि रक्षितैव, धात्वन्त्यत्वमर्थकत्वम् ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ११ ॥

‘अग्रापिनहम्’ मधु पर्यपश्यन्मात्स्यं न दीनं
उदनि क्षियन्तम् । निष्टब्धभार चमसं न वृ-
क्षद् बृहस्पतिर्विरवेणा विद्वत् ॥ अशनवता
मेवेनापिनहं मधु पर्यपश्यन्मात्स्यमिव दीन
उदके निवसन्तं निर्जहार तच्चमसमिव दृष्टो-
च्चमसः कक्षाच्चमन्यस्मिन्निति बृहस्पतिर्विरवेण
शब्देन विद्वत् ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता या
पालयिता वा तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

“अग्रापिनहम्”—इति (ऋ० स० ८, २, १८, २) । अग्रा-
स्यस्याङ्गिरसस्यापम् । ‘अग्रा’ “अशनवता” व्यापनवता
“मेवेन” ‘अपिनहम्’ आत्मनो मध्यमतिनीय नष्टं बह्वं विवृतं
व्यवहितमदृश्यमन्वो, ‘बृहस्पतिः’ ‘मधु’ उदकम् “पर्यप-
श्यत्” सर्वतोऽपश्यत् । कथम् ? “मत्स्यं” न दीनं उदनि
क्षियन्तम् । ‘मत्स्यम्’ ‘न’ “इव” ‘दीने’ ‘उदनि’ “उदके”
उपचीयमाणमाये “क्षियन्तम्” “निवसन्तम्” यथा मत्स्यमन्वो-
ऽस्य उदके जिष्टद्युर्मत्स्यं परिपश्येच्छक्यो गृहीतुमयमिति, एव
पर्यपश्यत् । “निष्टब्धभार चमसं न वृक्षात्” । तच्च मधु दृष्ट्वा
‘निर्जम्भार’ “निर्जहार” निहन्तवान्, कथम् ‘चमसं न वृक्षात्’
यथा कथितं कुशल शिल्पी वृक्षमभ्यात् ‘चमसं यज्ञपात्रं निर्ह-
रेत् निष्पादयेत्, एव निर्जहार बृहस्पतिः । अतएवादकनिर्हर-

यात् मध्यमः । कथमसौ निर्जहार ? 'विरक्षेण विकृत्य' भीषणेन प्रतिमहता रक्षेण "शब्देन" सङ्क्षोभ्य मेघम्, सस्तसर्वाङ्ग-सन्निबन्धनं कृत्वा विकृतवम, तत एव विक्षुब्धीभूतं विकृत्य सम-न्ततो विशकलोक्तव्य । एव निर्जहार मधु यो वृहस्यति, सोऽस्माकमपीद करोत्विति ।

"वमस कस्मात् ?" चमेर्भक्षणार्थं प्य, तव हि सोमयस्यते ॥

"ब्रह्मणस्पति" कस्मात् ? "ब्रह्मण" पाता वा पालयिता वा" ब्रह्म = पञ्चम, ऋगादि वा तस्योभयस्वाप्यसौ वर्षेणौष-धीरभिनिष्पादयिता, सम्पद्यते, वर्षाभावे ह्येतदुभय-सुखीदति ॥

"तस्य एषा भवति"—॥ १२ ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि य-
मोजसादृणत् । तमेव विश्वे पपिरे खर्द्वयो
बहु साकं सिसिचुस्तुसमुद्रिणम् ॥ अशनवन्त-
मास्यन्दनवन्तमवातिनं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि
यमोजसा बलेनाभ्यटणत् तमेव सर्वे पिबन्ति
रश्मयः सूर्य्यदृशो बह्वेन सह सिञ्चन्त्युत्स-
मुद्रिणमुदकवन्तम् ॥ १३ ॥

इति दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १०, १ ॥

"अश्मास्यमवतम्"—इति (ऋ० स० २, ७, १, ४) । यस्या-
मदस्यार्पम् । अश्मशब्दात् "अशनवन्तम्"—इति, आस्य-
शब्दात् "आस्यन्दनवन्तम्"—इति, भाष्यकारश्चकार, तथा
सामर्थ्यमपेक्ष्य । किमुक्तं भवति ? उदकव्यापनक्रियया तद्व-

न्तम्, चास्यन्दनक्रियया धोदकप्रचरणक्रियया तदन्तम् ।
 ‘अश्मास्यम्’ मेघम् ‘मधुघारम्’ उदकं धारयितारं ‘यम्’
 ‘भोजसा’ “बलेन” “अभ्यवृणत्” अभ्यहनत् ‘ब्रह्मणस्पतिः’
 ‘तम्’ ‘अवतम्’ “अपातितम्” अवाडतितं भूमिम् उदक-
 भावेन गतम्, पुनरादानकालमुक्तदस्य प्राप्य ‘तम् एव’
 ‘विश्वे’ “सर्वे” ‘पपिरे’ “पिबन्ति” तदुदकमाददते । के
 पुनस्ते ? ‘स्वर्दृशः’ सूर्यस्य “रश्मयः” सरिव ये दृश्यन्ते,
 ते सूर्यसमानदर्शनाः, स्वभावेन वा सूर्यभावेन ये मण्डलो-
 भूता दृश्यन्ते, ते पिबन्ति, पुनश्च प्राप्य तदुत्सर्गकालं ‘बहु
 साकम्’ ‘बहु’ तत् उदकम्, ‘साकम्’ सहभूताः मण्ड-
 लात् अवाच्यः आहत्य “एनम्” अन्तरिक्षे, ‘उत्स’ मेघम् ‘उद्दि-
 ष्यम्’ “उदकवन्तम्” कुर्वन्तः ‘विश्वति’ । तच्च पुनरेवं मेघं
 यो ब्रह्मणस्पतिः लोकानुमहाय प्रतिसंवत्सरं दृष्टेति, सोऽस्मा-
 कमिदं नाम करोत्विति ॥ १३ ॥

इति ऋग्वर्गाया निरुक्तवृत्तौ चतुर्दशाध्यायस्य
 (दशमाध्यायस्य) प्रथमः पादः ॥ १७, १८ ॥

द्वितीयः पादः ॥

क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रं क्षियते निवासकर्मण-
 स्सस्य पाता वा पालयिता वा तस्यैषा भवति
 ॥ १ (१४) ॥

“क्षेत्रस्य पतिः” कस्मात् ? “क्षेत्रम्” तावत् “क्षियतेः
 निवासकर्मणः” तदात्रयेण हि ग्रामे क्षियन्ति निवसन्ति
 कुटुम्बिनः । “तस्य पाता वा पालयिता वा” मध्यमः, तत्क-

मौपपत्तौ हि क्षेत्रस्य क्षेत्रत्वसाफल्यम्, यदा हि मध्यमेन वृष्टं भवति, अथ क्षेत्रं सफलं भवति । विगृहीतमेव समान्नातम्, निगमे तथा दृष्टत्वात् ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ १ (१४) ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।
गामश्वं पोषयित्वा स नो मृलातीदृशे ॥ क्षेत्र-
स्य पतिना वयं सुहितेनेव जयामो गामश्वं
पुष्टं पोषयित्वा चाहरेति । स नो मृलाती-
दृशे । बलेन वा धनेन वा मृलतिर्दानकर्मा
पूजाकर्मा वा तस्यैषापरा भवति ॥ २ (१५) ॥

“क्षेत्रस्य पतिना वयम्”—इति (च० स० ३, ८, ८, १) ।
वामदेवस्यार्पणम् । क्षेत्रस्य पतये चरो पुरोऽनुवाक्या । ‘क्षेत्रस्य
पतिना’ सुष्ठु ‘हितेन’ केनचिदाप्तेन मित्रेण इव संयुक्ता सन्त,
‘वयम्’ “जयाम” गवाश्छादीनि धनानि पुष्टानि बलवन्ति
पोषयितृणि पोषणाय समर्थानि उपनामितद्रव्याणां चास्माकं
क्षेत्रस्य पतिना त्वत्प्रसादादेव तानि मोक्तुं शक्तिरस्तु । कथम् ॥
इति । ‘आ’—इत्यस्योपसर्गस्य सम्बन्धि क्रियापदमध्याह्नहार
भाष्यकार “आहर”—इति । कोऽर्थः ? उपजातशक्तयो वय-
मेवसाध्यापयन्त, परिचारकानिदमाहरतेति सर्वद्रव्याणि यथा
शुक्वीमहि, तथा क्षेत्रस्य पतिरस्मान् सृष्टयतु । “मृलतिः
दानकर्मा” । “इदृशे” धनलाभाय भोगाय चास्मान् ददातु,
धारयतु, नित्यं स्थिरान् करीतु ।—इत्येतदाशास्त्राद्दे ॥

“तस्य एषा अपरा भवति”—१ सा पुन किमर्थम् ? यस्य
चरो एषा पुरोऽनुवाक्या, तत्र ब्राह्मणं भवति,—“इयं वै क्षेत्र”

पृथिव्याभ्यामदीनायां प्रतितिष्ठति”—इति, यतः परया
 यर्षलिङ्गयोपपादयति मध्यस्थान चेवस्य पतिरिति, भक्ति-
 माद्यं ब्राह्मणमिति ॥ २ (१५) ॥

चेन्न^१स्व पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव प्रयो^२,
 अश्वासु^३ धुक्ष्व । मधुच्युतं^४ घृतमिव सुपूत-
 मृतस्य^५ नः पतयो नृलयन्तु ॥ चेन्नस्व पते मधु-
 मन्तमूर्मिं धेनुरिव प्रयोऽश्वासु धुक्ष्वेति मधु-
 च्युतं घृतमिवोदकं सुपूतनृतस्य नः पातारो
 वा पालयितारो वा नृलयन्तु नृलयतिसपद्या-
 कर्मा पूजाकर्मा वा तद्यत्समान्यावृत्ति समा-
 नाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकं मधु-
 मन्तं मधुच्युतमिति यथा यदेव समाने प्रादे
 समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्य-
 परं^६ हिरण्यरूपः स हिरण्यसंहगिति यथा
 यथा कथा च विशेषोऽजामि भवतीत्यपरं म-
 ण्डूका इवोदकान् मण्डूका उदकादिवेति यथा ।
 वास्तोष्पतिर्वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणस्तस्य प्राता
 वा पालयिता वा तस्थेषा भवति ॥ ३ (१६) ॥

“चेन्नस्व पते”—इति (ऋ० सू० २, ८, ८, २) । आर्थे
 यदेव पूर्णस्याः । विनियोगो महाव्रते, आदित्ये चरुपक्षतः
 स्तनपङ्क, तस्य तृतीयमनयर्षा गृह्यते । हे ‘चेन्नस्व पते !’

‘मधुमन्तम् कर्मिन्’ मधुरं स्वादु ! उदकसङ्घातम्, ‘घेनुः’ यथा
 ‘पयः’ दोग्धि, एवम् ‘अस्मासु’ ‘धृक्ष’ प्रचर । किञ्च “मधुयुतं
 घृतमिव सुपूतम्” । मधु इव यत् सुदुर्मुहः सोतति, ‘घृत-
 मिव सुपूतम्’ उदकमकलुषम्, तस्य दानेन “ऋतस्य नः
 पतयो मृडयन्तु” । ‘ऋतस्य’ उदकस्य ‘पतयः’ “पातारः”
 माध्यमिका देवाः श्वेतस्य पतिप्रमुखाः ‘मृडयन्तु’ नित्यमस्मान्
 रक्षन्तु, पूजयन्तु वा ॥

अतएव मन्त्रात् प्रसक्तमतं परं सर्वमन्त्रेषु जाम्यजामिता
 पदानां चिन्त्यते ।—जामीति पुनरुक्तस्य सञ्ज्ञा, सा पुनरियं
 निगमत एव । विज्ञायते हि—“जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते,
 यन्मरुत्वतीयो यज्ञो मृद्व्यते मरुत्वतीयं गम्यते”—इति ।
 तदेतत् पुनरुक्तं द्विविधम् ।—समानशब्दार्थम्, असमानशब्दा-
 र्थञ्च । तत्र समानशब्दार्थं नाम, यदेकमेव पदभेदार्थभेद-
 क्षिप्तैव वाक्याधिकारे पुनरुच्यते । तद्यथा—“मग्नु रजति
 रजोहा मग्नु रजति”—इति (ऋ० सं० २, १, १०, १) ।
 तदधिकृत्यान्यार्थाप्रतिसमाधानाशक्तौ वक्ष्यति—“अभ्यासे
 भूयासमर्थं मन्यन्ते”—इति । यत् पुनरसमानार्थं पदमभ्य-
 स्यते, तदपुनरुक्तमेव । यदसमानशब्दं समानार्थञ्च तदसुख-
 प्रतिसमाधानमिति तदर्थमिहोपोदन्ति—

“तद्यत् समान्यामृचि”—इति । तदिति वाक्योपादाने ।
 “यत्” “समान्यामृचि” एकस्यामृचि “समानाभिव्याहारं”
 पठं “भवति” समानमर्थमभिव्याहरति पदान्तरेण, यः
 कथित् पूर्वोऽर्धार्थोऽभिहितोऽर्थः, तमेव उत्तरोऽर्धार्थोऽभिदधत्
 जामि भवति । तत् “यथा—‘मधुमन्तं, मधुयुतम्’—इति” ।
 यो हि मधुयुत् अथवा मसौ मधुमान् । “एकं” तावत् पादा-
 र्थ्यमतम् ।

पृथिग्रस्यामदोनाया प्रतितिष्ठति"—इति, यतः परया
वर्पेलिङ्गयोपपादयति मध्यस्थान क्षेत्रस्य यतिरिति, भक्ति-
भावं ग्राह्यमिति ॥ २ (१५) ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं घेनुरिव प्रयो-
ञ्चासु धुक्ष्व । मधुच्युतं घृतमिव सुपूत-
नृतस्य नः पतयो जलयन्तु ॥ क्षेत्रस्य पते मधु-
मन्तमूर्मिं घेनुरिव प्रयोञ्चासु धुक्ष्वेति मधु-
च्युतं घृतमिवोदकं सुपूतनृतस्य नः पातारो
वा पालयितारो वा जलयन्तु जलयतिरुपपद्या-
कर्मा पूजाकर्मा वा तद्यत्समान्याश्चि समा-
नाभिध्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकं मधु-
मन्तं मधुच्युतमिति यथा यदेव समाने पादे
समानाभिध्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्य-
परं हिरण्यरूपः स हिरण्यसंहगिति यथा
यथा कथा च विशेषोऽजामि भवतीत्यपरं सु-
गडूका इवोदकान् मृगडूका उदकादिवेति यथा ।
वास्तोष्मतिर्वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता
वा पालयिता वा तस्येष्टा भवेति ॥ ३ (१६) ॥

“क्षेत्रस्य पते”—इति (ऋ० सं० १, ८, ८, २) । आर्षे
यदैव पतंस्याः । विनियोगो महाव्रते, आदित्ये चरूपयतः
स्तनपद, तस्य तृतीयमनयर्चा गृह्यते । हे ‘क्षेत्रस्य पते !’

‘मधुमन्तम् कर्मिम्’ मधुर स्वादु ‘उदकसङ्गातम्, ‘धेनु’ यथा
 ‘पय’ दोग्धि, एवम् ‘अभ्यासु’ ‘धुक्ष’ प्रचर । किञ्च “मधुसुते’
 ‘हृतमिव सुपूतम्” । मधु इव यत् मुहुर्मुहुः स्रोतति, ‘हृत-
 मिव सुपूतम्’ उदकसकलुषम्, तस्य दानेन “ऋतस्य नृ-
 पतयो ऋडयन्तु” । ‘ऋतस्य’ उदकस्य ‘पतय’ “पातार.”
 माध्यमिका देवा श्वेतस्य पतिप्रसुखा ‘ऋडयन्तु’ नित्यमस्मान्
 रक्षन्तु, पूजयन्तु वा ॥

अतएव मन्त्रात् प्रसक्तमत पर सर्वमन्त्रेषु जाम्यजामिता
 पदानां चिन्त्यते ।—जामीति पुनरुक्तस्य सजज्ञा, सा पुनरिय
 निगमत एव । विज्ञायते हि—“जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते,
 यन्महत्त्वतीयो ग्रहो गृह्यते मरुत्वतीयं यस्यते”—इति ।
 तदेतत् पुनरुक्तं द्विविधम् ।—समानशब्दार्थम्, असमानशब्दा-
 यञ्च । तत्र समानशब्दार्थं नाम, यदेकमेव पदमेकार्थमेक-
 क्षिप्त्वेन वाक्याधिकारं पुनरुच्यते । तद्यथा—“मन्त्र रजति
 रजोहा मन्त्र रजति”—इति (ऋ० सू० २, १, १७, १) ।
 तदधिकृतान्तरार्थाप्रतिसमाधानाशङ्कौ वक्ष्यति—“अभ्यासे
 भूयासमयं मन्यन्ते”—इति । यत् पुनरसमानार्थं पदमभ्य-
 स्यते, तदपुनरुक्तमेव । यदसमानशब्दं समानार्थञ्च तदसुख-
 प्रतिसमाधानमिति तदर्थमिहोपोद्वन्ति—

“तद्यत् समान्यामृचि”—इति । तदिति वाक्योपादाने ।
 “यत्” “समान्यामृचि” एकस्यामृचि “समानाभिध्याहार”
 पदं “भवति” समानमर्थमभिध्याहरति पदान्तरेण, य-
 कश्चित् पूर्वोऽर्हश्चेऽभिहितोऽर्थः तमेव उत्तरोऽर्हश्चेऽभिदधत्
 जामि भवति । तत् “यथा—‘मधु’मन्त, मधुसुतेम्”—इति ।
 यो हि मधुयुत् अवश्यमसौ मधुमान् । “एक” तावत् आचार-
 र्यसतम् ।

“यदेव समाने, पादे समानाभिवाह्यारं भवति, तज्जामि भवतीत्यपरम्” । नानार्हर्चगतयोः समानार्थयोरपि पदयोर-
समानपदान्तरव्यवधानात् प्रकृतार्थानुष्मृतये पुनरनुकीर्तन-
मनाम्येव, किन्तु यदेव समाने पदे एकास्मिन् पदान्तरेण
व्यवहितं पदं समानार्थं पुनरुच्यते, अविच्छिन्नप्रसक्तानुष्मृति,
तदेव जामीत्यपरम् । “हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृक्—इति
यथा”—इति (ऋ० सं० २, ७, २३, ५) । यो हिरण्यरूपः
सोऽवश्यं हिरण्यसन्दृक् ।

, तत् किं यौनसूत्रेण योज्यं पदम्, तत्तद्योगाद्वा तदसाधु
मन्त्रवाक्यम् ? न—इति, उच्यते—“यथा कथा च विशेषो-
ऽजामि भवतीत्यपरम्” । यथा कथञ्चित् यः कथित् स्वल्पोऽपि
हि तत्र विशेषो वक्तव्यः, दृष्टानुविधानाच्छब्दसः, अर्थानुवि-
धाने यतैतैवम् । येन केनचित् स्वल्पेनापि विशेषेण तदजामि
भवतीत्यपरम् । अपरे पुनः कृतवाक्यार्थपरिसमाप्त्यतिरिक्तं
पदं पुनरभ्यस्यमानं निपातवत् पादपूरणत्वेनार्थवदिति ।
प्रतिसमादधते । तदेतदवगतं भवति, इदमेव त्वभौष्टमाचा-
र्यस्य—“यथा कथा च विशेषः” इति । तदर्थमुदाहरति—
“मृण्डूका इषोदुकान् मृण्डूका उट्टुकार्दिव”—इति यथा—
इति (ऋ० सं० ८, ४, २४, ५) । एवमादिषु यथा समान-
शब्देषु असमानशब्देषु च पुनरुक्तेषु यः कथिद् विशेषो वक्तव्यः ।

स कथम् ? इति मन्त्रमेव तं व्याचक्षहे । यत्रैष पादः—
“योगश्चेमं व आदाय”—इति ? (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५) ।
ऋषभस्यार्थम् । कामतो देवता कल्पिताः । विद्विष
उच्यते—“योगश्चेमं व आदायाहं भूयाससुत्तम आ-
वो, मर्चानमकमीम् । अधस्तदाह्य उदत मृण्डूका
इषोदुकान्, मृण्डूका, उट्टुकार्दिव ।”—इति । योगो-

नाम लिप्पितार्थस्य प्राप्तिः, चेमो नाम तत्परिपालनम् । हे विद्भिपः ! एतत् उभयं भवद्भ्य आदाय मदधीनसर्वयोग-
चेमान् युष्मान् कृत्वा सर्वार्थेऽपि 'अहं भूयासम्' 'उत्तमः'
उत्कृष्टः युष्माकम् । 'आ वो' मर्द्धानमकमोम्' । उपरि
युष्मानधितिष्ठेयम् । ते यूयमाक्रान्तमूर्द्धानो मया । 'मे' मम
'अवस्यदात्' पादयोरधो वर्त्तमानाः मन्त्रमुखप्रेक्षाः पक्षा-
धीनसर्वार्थवृत्तयो भूत्वा नित्यम् 'आवदत' । कथम् ?
'मण्डूका उदकात्' यथा मण्डूकाः उदकात् जृति नित्य-
मस्त्राधीनवृत्तयो निर्वचनाः सम्पद्यन्ते, एवं मद्भ्यो यूयं मा
भूत । एवमथैकत्र विद्भिषां निर्वाहो मण्डूका उपमानम्,
अन्यत्र उदकाभावे मण्डूका यथा न भवन्ति, एवं मदभावे
यूयमित्युदकमुपमानम् ॥

एष विशेषः पूर्वयोरपि मन्त्रयोर्भवति,—कश्चित् मधुमान्
न तु मधु अविरतं सुहृत्सुहृद्योततीति, यथा "हिरण्यरूपः स
हिरण्यसन्दृक्" इति, अत्र भवति कश्चिद्विरण्यरूपः न तु
हिरण्यमिव दृश्यमानः प्रिय इति विशेषः ॥

"वास्तोष्पतिः" वक्तव्यः । स च पुनरेष रुद्रात्मना मध्यमो
वास्तोष्पतिः । विज्ञायते हि वास्तोष्पतीये यायावर्ष्यप्रतिपत्तौ
गृहगमनमधिकृत्य—“न ह्रीनमन्वाहरेयू रुद्राय हि तद्धी-
यते यहीनमन्वाहरेयुः रुद्रं भूतमन्वाहरेयुः”—इति । स
एष गृहाधिदेवता रुद्रो वास्तोष्पतिः । स पुनः "अमीवृहा"
—इति बलकृतिलिङ्गात् मध्यमः ॥

तस्य पूर्वपदं विगृह्य निराह—“वास्तुः, वसतेः निवास-
वर्त्मणः” । “वास्तु”—इति गृहमुच्यते, उच्यते हि तस्मिन्
“तस्य” “पाता” रक्षिता, तदधिदेवताभावेन रुद्रात्मना च
तत्कृतेनोपकारेण रक्षिता मध्यमः, इतरथा ह्युत्सीदेयुर्गृहाः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ १ (१६) ॥

अमीवहा वास्तोष्यते विश्वा रूपाण्यावि-
शन् । सखा सुशेव एधि नः ॥ अभ्यमनहा
वास्तोष्यते सर्वाणि रूपाण्याविशन् सखा नः
सुसुखो भव शेव इति सुखनाम शिष्यतेर्वकारो
नामकरणोऽन्तस्थान्तरोपलिङ्गी विभाषितगुणः
शिवमित्यर्थस्य भवति यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्दे-
वता भवति । रूपं रूपं मघवा बोभवतीत्यपि
निगमो भवति । वाचस्पतिर्वाचः पाता वा
पालयिता वा तस्यैषा भवति ॥ ४ (१७) ॥

“अमीवहा वास्तोष्यते”—इति (ऋ० सं० ५, ४, २२, १) ।
वसिष्ठस्यार्थम् । ऋकहारिकास्त्रावीपाके यायावय्यप्रतिपत्तौ
च वास्तोष्यतीयङोमे विनियोगः । हे भगवन् ! ‘वास्तोष्यते’
त्वम् अस्माकम् ‘अमीवहा’ भव । अमीवा रोगः, तस्य हन्ता ।
कथम् ? ‘विश्वा’ ‘सर्वाणि’ ‘रूपाणि’ ‘आविशन्’ । यस्य
अस्मदुदुःखहेतोर्यः प्रतिपन्नः, सर्पादेर्नकुलादिः, तस्य रूप-
माविशन् तं तमस्माकममीवानं जहि । असुना प्रकारेण
‘घन्’ अस्मदुपद्रवान्, ‘सखा’ मित्रम्, ‘सुशेवः’ सुष्ठु सुखः
‘भव’ । ‘शेव इति सुखनाम’ । तत् कस्मात् ? “शिष्यतेः
वकारो नामकरणः” शिषिधातुः, वकारः प्रत्ययः । शिष्य
इत्यस्य सं पुनः “अन्तस्थान्तरोपलिङ्गी” अन्ते तिष्ठति
धातोर्यो वर्यः सोऽन्तस्थः, न सञ्ज्ञा, यथा अन्तस्था यरलवाः ।
कथं पुनरसौ ? वकारः । तस्यान्तरमवकाशस्थानम् उपलि-

जयति उपगच्छति यः, स भवत्यन्तस्यान्तरोपसिद्धी । कश्च पुनरसौ ? प्रकारः । स प्रकारस्य स्थानमुपगच्छति । ततो गुणे कृते श्रेय इति भवति । स च पुनरेष धातुः “विभाषितगुणः” इति “शिवम् इति अपि अस्य भवति” अगुणपक्षे ॥

“सर्वाणि रूपाण्याविशन्”—इत्यतः प्रसक्तमुच्यते, शक्नोति पुनर्वास्तोष्यतिः सर्वाणि रूपाण्यावेष्टुमित्युच्यते—“यं दृष्टं रूपं कामयते तत्तद्देवता भवति” । अस्येतदैश्वर्यं देवतायाः यद्यदिच्छति रूपं तत्तत् करोति, निगमोऽपि हि भवत्यैश्वर्यप्रस्थापकः ।—“रूपं रूपं मुखं वा बोधयति मायाः कृष्णानस्तन्व” १ परि स्वात् । चिर्यद्विषः परि सुहृत्तमागात् स्वैर्मन्त्रैरन्तुपा ऋतावा ।”—इति (बृ० स० ३, १, २०, १) । विज्ञामित्रस्थार्पम् । यावन्ति कानिचिद्रूपाणि ‘मघवा’ इन्द्रो भवितुमिच्छति, तानि सर्वाण्यप्रतिजन्तेन ‘बोधयति’ पुनः पुनर्भवतीति । कथम् ? ‘मायाः कृष्णानः’ इदमभवामीदभवामीत्येवम् ‘तन्व’ परि स्वा’ तगुं तत्तदाकृष्ट्यानेकविधा विकुर्वाणः । “चिर्यद्विषः परि सुहृत्तमागात्” । ‘द्विषः परि’ द्विषः अधि द्युलोकात्, ‘सुहृत्ते’ सुहृत्तकाक्षं प्रति ‘यत्’ य. ‘त्रि.’ ‘मागात्’ आगच्छति । ‘स्वैर्मन्त्रैः’ इयमानो वा ज्ञयमानो वा युगपद्यजमानाना यज्ञेषु । ‘अन्तुपाः’ अन्निय-तमोमपानकाक्षः, सर्वदा यागोत्पत्तेः । ‘ऋतावा’ ऋतवान् यज्ञवान् । तेनामावेवमाकानं विकरोत्येवं च दिवो सुहृत्तं तिरागच्छति । तेनामावचिन्त्यप्रभावत्वाच्छक्नोति तत्तद्रूपमावेष्टुम् ॥

एषश्च सुष्टु यदेतदुच्यते—सर्वाणि रूपाण्यानिगमोवहा भवाद्याक त्वमिति ॥

“वाचस्पतिः” वक्तव्य । स पुनरेष. “वाचः पाता वा पाल-
यिता वा” प्राणात्मनेन्द्रः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ४ (१७) ॥

पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।
वसोऽप्यते निरामय मय्येव तन्व १ मम ॥
इति सा निगदव्याख्यातापान्नपात्तनूनपत्रा व्या-
ख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ५ (१८) ॥

“पुनरेहि वाचस्पते”—इति । (षय० स० १, १, २ ।
नृ० स० १०, ६, १३, ७) । अपगतप्राणमिवात्मानं मन्य-
मान पापकृत् पापसम्बन्धात् हृतयित् हृतानिर्णयन
सन् प्राण ब्रवीति ।—हे प्राण । ‘पुनरेहि’ त्व मा प्रतीति ।
किम्पुनरेवाकी ? न—इति, उच्यते,—‘देवेन मनसा सह’
सर्वेन्द्रियवृत्तिदोषकेन मनसा सह । एतच्च हे ‘वसोऽप्यते’
हे धनस्य शत्रुस्य च पते । ‘निरामय’ नियमेन रमय । ‘मयि
एव’ एता ‘तन्व’ ‘मम’ मा यासोर्मत्त इति । प्राणात् पृथग्भूत-
मात्मानं पश्यन् स्तोता ब्रवीति ।

“अपात्रपात्” “तनूनपत्रा व्याख्यातः” शब्दनिर्वचनत,
अभिधेयतस्तु मध्यम । अद्भ्य आदित्य, ततो मध्यमः, एवमपा
पौत्र ।

“तस्य एषा भवति”—॥ ५ (१८) ॥

यो अग्निधो दीदयद्भु १ न्त्यं विप्रस
इलते अश्वरेषु । अपान्नपान्मधु मतीरपो दा
याभिरिन्द्रो वावृषे वीर्यीय ॥ योऽग्निधो दीद-

यद् दीप्यसेऽभ्यन्तरमपु यं मेधाविनः स्तुवन्ति
यज्ञेषु सोऽपान्नपान्मधुमतीरपो देह्यभिषवाय
याभिरिन्द्रो वर्द्धते वीर्याय वीरकर्मणे यसो
यच्छतीति सतस्तस्यैषा भवति ॥ ६ (१६) ॥

“यो अग्निं यो दीदयत्”—इति (ऋ० सू० ७, ७, २४, ४) ।
कवपस्यार्पम् । सर्व एव प्रत्यक्षकृतत्वेन हे गम्यते । ‘अपास-
पात्’ ‘य.’ त्वम् ‘अनिजः’ अनिज्यनोऽपि ‘दीदयत्’ “दीप्यसे”
‘पन्त,’ “अभ्यन्तर” प्रदेशे प्रति ‘अपु’ वर्त्तमानः । ‘यम्’ च त्वाम्
‘अध्वरिपु’ “यज्ञेषु” ‘विप्रास’ “मेधाविनः” “ईलते” “स्तुवन्ति” ।
“स.” त्वमपान्नपात् ‘मधुमती,’ मधुररसा मधुरस्वादः
‘पप,’ ‘दा,’ “देहि” “अभिषवाय” । ‘याभि’ त्वमेव ‘इन्द्र’
ईन्द्रः सोमपानद्वारेण ‘काष्ठे’ पर्वतेषां ‘वीर्याय’ “वीर-
कर्मणे” । इत्येतत् प्रार्थयामहे ॥

“यस.” वक्तव्य । स पुनरेव. “यच्छति” उपरमयति
जीवितात् सर्वं भूतग्राममिति यमः । अतएव वक्ष्वान् इति
मध्यमः ।

“तस्य एषा भवति”—॥ ६ (१६) ॥

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः
पन्थासनुपस्पाशानम् । वैवस्वतं सङ्गमनं ज-
नानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥ परेयि-
वांसं पर्यागतवन्तं प्रवत उदतो निधत इत्य-
वतिर्गतिकर्मा बहुभ्यः पन्थानसनुपस्पाशयमानं
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा

दुवस्येति दुवस्यती राधोतिकर्माग्निरपि यम
उच्यते तमेता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ ७ (२०) ॥

“परेयिवांसम्”—इति (ऋ० सं० ८, ६, २४, १) । यम-
स्यापम् । याम्ये पशौ वपायां विनियोगः । ‘परेयिवांसम्’
“पर्यागतवन्तम्” सर्वतः प्राप्तवन्तम् । कान् पुनः ? ‘प्रवतः’
“उदतः” “निवतः” च भूतसङ्घातान् । ‘प्रवतः’—इति मन्त्रे,
“उदतो निवतः”—इति भाष्यकारोऽध्याजहार, तथा साम-
र्थ्यात्, ‘प्रवतः’=मनुष्याः, “उदतः”=देवाः, “निवतः”=
तिर्य्यञ्चः, तथा गत्युपपत्तेः । तमेतमेव ‘महोः’ महतीः भूत-
जातीः, परेयिवांसम् । ‘बहुभ्यः’ पुण्यकृद्भ्यः पापकृद्भ्य
‘पत्याम्’ “पत्यानम्” “अनुपस्रयानम्” “अनुपस्राययमानम्”
असुना मार्गेण अयं प्राणी जीवनादुत्सर्पति, तमेतमेव इहर्मा-
णम् ‘वैवस्वतम्’ विवस्वतः पुत्रम्, ‘सङ्गमनं जनानाम्’ सम-
मेव चक्षुः कृत्वा योऽस्मात्तोकादमुं लोकं यथाकृतकर्मकलोपः
भोगवशेन जनान् गमयति । तमेव ‘यमम्’ ‘राजानम्’ ईश्वरं
सर्वप्राणभृताम्, हे यजमान ! ‘हविषा’ अनेन पशुलक्षणेन
‘दुवस्य’ राधुहि परिचरस्वेत्यर्थः ।

“अवतिर्गन्धिकर्मा”—इत्येतदत्र निर्वचनं कथं सम्बध्यत
इति विज्ञातव्यम्, अथवा प्रवत इत्यवतिरेवायमादितुतः
प्रपूर्वं इति भाष्यकाराभिप्रायः ।

तत्प्रसङ्गाद्वा शब्दसारूप्याद्वा निराह—“अग्निरपि यम
उच्यते” इति विचारोपप्रदर्शनाय ॥

“तम् एताः ऋचः अनुप्रवदन्ति”—इति प्रतिज्ञातार्थेपि-
पादनाय, यथाग्निरपि यमशब्देन उच्यते, तथा इमा ऋचः
अनुप्रवदन्ति—॥ ७ (२०) ॥

सेने'व सृष्टाम' दधात्यस्तुर्न दिद्युत् त्वेष-
 प्रतीका । यमो ह जातो यमो जनिष्वं जारः
 कनीनां पतिर्जनौ'नाम् । तं वञ्चराया वयं
 वसत्यास्तन्न गावो न चन्त इदम् ॥ इति द्विपदाः
 सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव
 दिद्युत् त्वेषप्रतीका भयप्रतीका बलप्रतीका
 महाप्रतीका दीप्तप्रतीका वा । यमो ह जात
 इन्द्रेण सह सुद्धतः । यमाविहेह मातुरेत्यपि
 निगमो भवति ॥ यम इव जातो यमो जनिष्व-
 माणो जारः कनीनां जरयिता कन्यानां पति-
 र्जनौनां पालयिता जायानां तत्प्रधाना हि
 यज्ञसंयोगेन भवन्ति ॥ तृतीयो अग्निष्टे पति-
 रित्यपि निगमो भवति ॥ तं वञ्चराया चरन्त्या
 पश्वाहुत्या वसत्या च निवसन्त्यौपधाहुत्यास्तं
 यथा गाव आभ्रुवन्ति तथाभ्रुयासेहं समिद्धं
 भोगैर्मिवः प्रमीतेस्त्रायते सम्मिन्वानो द्रवतीति
 वा मेदयतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ ८ (२१) ॥

“सेने'व सृष्टा”—इत्येवमाद्याः (ऋ० सं० १, ५, १०, ०) ।
 परापरस्यार्थम् । एताः “द्विपदाः” विराजः । प्रातरनुवाका-
 श्चिनयोः विनियोगः । ‘सेना इव सृष्टा’ निश्चिता, ‘अथवा
 सेनापतिना विष्टा प्रेरिता । ‘यमं दधाति’ “भयं वा बलं

वा दधाति” भयं परेभ्य, बलं स्वेभ्य, अथवा अतर्किता भयं दधाति, अतर्किता बलं दधाति प्रवेतुः । ‘अस्तुः न दिद्युत्’ “अस्तुः इव” चेत्तुर्यथा ‘दिद्युत्’ आयुधम् ‘त्वेष-प्रतीका’ “महाप्रतीका” महतो या दृश्यते प्रतीक दर्शनम्, “भयप्रतीका” दर्शनादेव भयानका, “दोषप्रतीका वा” दोषदर्शना । भयं वा बलं वा ददाति स्वेभ्यः परेभ्यश्चेति वर्तते । का पुनरसौ ? इति, अग्नेः अग्निः । रक्षोभ्यो भयं ददाति, स्वेभ्यो बलम् ॥

“युमो हि जातो युमो जनिष्वन्”—इति (ऋ० सं० १, ५, १०, ८) । यस्य इदम् एवंलक्षणमर्चिः, स एव ‘यमः’ अग्निः, सर्वमिदं जातं जनिष्वन्माणश्च । कथमेतद् गम्यते पार्थिवोऽग्निर्यमशब्देनोच्यते, न मध्यमो नोत्तमो वा ? इति । तावपि हि यमावुच्येते, यतो निगमाम्तरेण विभज्य दर्शयति—“युमा-विह मातरा (ऋ० सं० ४, ८, २५, १)—इत्यपि निगमो भवति”—इति । यत्रैष पादः, तस्मिन् मन्त्रे शक्यते यम-शब्देन अग्निरुच्यते इति विभावयितुं व्यपदेशः । तद्यथा—बद्धित्या महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ वा । सुमानो वा जनिता भ्रातरौ युवं युमाविहिह मातरौ ।”—इति (ऋ० सं० ४, ८, २५, १) । भरद्वाजस्वार्पणम् । बृहती । “वट्”—इति सत्यनाम । हे ‘इन्द्राग्नी !’ ‘इत्या’ सत्यम्, अमुना प्रकारेण यः सुक्ते महाभाग्यप्रकारोऽधिकृतः, तमित्येवमभिनयेनोपदिशन् ब्रवीति । ‘महिमा’ माहाभाग्यम् ‘वा’ युवयोः ‘आपनिष्ठः’ सर्वतोऽतिशयेन स्तुत्यः । यो युवामेव मतिमहानुभावो, तयोः ‘समानः’ ‘वा’ ‘जनिता’ जनयिता सूर्यः । तो युवामेवदुल्लेखपिष्टको एकजन्मानो ‘यमो भ्रातरौ’ । ‘इह इह मातरौ’ इह च पृथिवी-

लोके इह च अन्तरिक्षलोके अवस्थितौ मातारौ सर्वस्य
 लोकस्य निर्मातारौ । एवमिह मन्त्रे पितृत्वेन सूर्यो व्यप-
 दिष्ट, इन्द्राग्नी यमौ इति यमशब्दो मध्यमस्थानपृथिवी-
 स्थानयोरत्रापि द्वयोयमयोरिह चेह च निर्माताराविति
 प्रथमेन 'इह'शब्देन अग्निर्दम इति सूच्यते, तस्मादिहापि
 "यमो ह जातो यमो जनिष्वम्"—इति युक्तं यदग्निरेवो-
 च्यते । "जार कनीना पतिर्जनीनाम्" । स एवाग्नि
 'जार' "जरयिता" 'कनीनाम्' "कन्यानाम्" कन्याभावस्य,
 यदा ह्याग्निसन्निधावूढा भवन्ति, अथ तासां कन्याभावो
 जोषो भवति 'पति जनीनाम्' "पालयिता जायानाम्" ।
 कथम् ? "तत्रधागा" सम्पद्यन्ते, अग्नौ व्रतोपगमनात्,
 आत्रतावमोकात् अग्निपारतन्त्र्यात् ।

यथा वै तासां यथाधिकृता यमो ह जातो यमो जनिष्व-
 मिति अग्निरव यमो ह जात, पतित्वेन कन्याभावस्य जर-
 यिता, तथायमपरो निगम स्फुटतर—"तृतीयो' अग्निष्टे
 पति' (अ० स० ८, १, २७, ५)—इत्यपि निगमो भवति" ।
 "सोमं प्रयमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो'
 अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजा ॥"—इति (अ० स० ८,
 १, २७, ५) । सूर्याया आपम् । विवाहे विनियोगः ।
 हे कन्ये । त्वमुच्यसे । 'सोम' त्वा 'प्रथम' 'विविदे' विज्ञा-
 यान् प्राप्तवान् सौम्ये प्रथमकौमारके । "गन्धर्वो विविदे उत्तर" ।
 उपलायमानं चारुताम्रप्रविभागं स्वरसौष्ठवानीपदनद्वाद्गसमा-
 दृतद्वयं 'गन्धर्व' विज्ञावसु त्वा विविदे' विज्ञयान् । अथ
 पुनरिदानीं वैवाहिके उपगताया कर्मणि "तृतीयो' अग्निष्टे
 पति'" तृतीयस्तावायमग्निः । अत उदहृतात् परम् 'तुरीय'
 चतुर्थं 'तै' तथाय 'मनुष्यजा' पति । इत्येवमनेनाप

मन्त्रेण समवेति आरत्वं यतित्वं चाग्नेः । एवञ्चेत् “युमो
 ज्ञातो युमो जर्नित्वम्”—इति यदधिकृतं सोऽग्निरेवेति
 सिद्धम् ॥

अग्निर्मह्यमयो^१ इमाम् (ऋ० सं० ८, ३, २८, १)”—
 इति च केचिदधीयते निगमम्, उपचयहेत्वर्थम् । स निरुच्यते
 —“सोमो^१ ददद् गन्धर्वाय^१ गन्धर्वो ददद्गन्धये^१ । रयिष्य^१ पुत्रा-
 योदादग्निर्मह्यमयो^१ इमाम् ॥”—इति (ऋ० सं० ८, १,
 २८, १) । स एव विनियोगः, भार्गव । ‘सोमः’ एतां प्रथमं
 कौमारादभ्युद्य ‘गन्धर्वाय’ ‘ददत्’ अदात् । अथ ‘गन्धर्वः’
 अध्येनामभ्युद्य स्वयौवनाधिकारात् ‘गन्धये ददत्’ । अथ
 ‘अग्निः’ अपि एनाम् अस्मिन् विवाहे संस्तुत्य ‘रयि’ धनं ‘च’
 ‘पुत्रान्’ ‘च’ ‘मह्यम्’ ‘अदात्’ ददाति । ‘अयो’ अपि च धनेन
 च पुत्रेय सह मह्यमदात् मह्यं ददाविति ॥

“त वयराया वयम्”—इति (ऋ० सं० १, ३, १०, ८) ।
 ‘तम्’ अग्निं यमम् । ‘वः’—इति अनर्थकः । अथवा यजमाना
 ऋत्विगिरुच्यन्ते । ‘वराया’ “वरम्या” जङ्गमया “पञ्चाहुत्या”
 ‘वसत्या’ “व” “निवसत्या” “वोपधाहुत्या” जङ्गमेन स्याव-
 रीण च हविषा “अस्तु” न गावो न चन्ते । ‘अस्तु’ गृहं यथा
 ‘गावः’ अदृश्यं ‘न चन्ते’ आश्रुवन्ति, स्त्रीभोपकारेण सायंवा-
 साय, तद्येवमग्निमुभयलक्षणेन हविषा वयमाश्रुयामः ।
 ‘इह’ “समिह” भोगैः” सर्वभोगानामीश्वर प्रदातारमिति ॥

“मितः” कस्मात् ? स हि “प्रमोतेः व्रायते” । प्रमोतिः
 प्रमरणम्, ततः सर्वलोकं व्रायते वर्षहारिण । “समिध्वानो
 द्रवति इति वा” समन्ततो मिध्वानः अदकेन द्रवति अन्तरि-
 चलोके । “मेदयते. वा” खेदनार्थस्य, सर्वे ज्ञसापदकेन
 ज्ञे इति ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ८ (१७) ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दा-
धार पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः कृष्टौरनिमि-
षाभिचष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ मित्रो
जनान्यातयति प्रब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् मित्र
एव धारयति पृथिवीञ्च दिवञ्च मित्रः कृष्टौर-
निमिषन्नभिविपश्यतीति कष्टय इति मनुष्यनाम
कर्मवन्तो भवन्ति विद्वष्टदेहा वा मित्राय हव्यं
घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातं जुहोतिर्दानकर्मा
कः कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा तस्यैषा
भवति ॥ ६ (२२) ॥

“मित्रो जनान्यातयति”—इति (अ० स० ३, ४, ५, १) ।
विश्वामित्रस्यार्पणम् । अत्र हृष्टहोमे प्रायश्चित्तम् । अग्निहोत्रे
पूर्वस्यामाहुतौ विनियोगः । “मित्रो जनान्यातयति
ब्रुवाणः” । ‘आयातयति’ कथादिषु प्रवर्तयति, तत्कर्मपूर्वक-
त्वात् कथादिकर्मणाम्, न ह्यष्टे कथादीनि आयात्यन्ते ।
आयातनमारम्भ । तद्यथा—भोजनमायातितमनेनेति । कथ-
मायातयति प्रब्रुवाणः ? स्तनयिन्, “शब्दं कुर्वन्” । एवं
प्रवर्तयन् कर्मसु शोषधीरुत्पादयन् यज्ञदारेण । स एव
‘मित्रः’ ‘दाधार’ ‘धारयति’ ‘पृथिवीम्’ पृथिवीलोकनिवा-
सिनः सर्वान् । ‘उत’ ‘द्या’ धारयति, अमुना प्रकारेण भ्रु-
वृष्टन् । स ‘मित्र’ ‘कृष्टी’ मनुष्यान् ‘अनिमिषाभिचष्टे’
“अनिमिषमभिविपश्यति” उपकारदारेण, यो हि अग्रा

तेमां कक्षौ' देवाय हविषा विधेम ॥ हिरण्य-
 गर्भो हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा गर्भो गृभे-
 र्गुणात्थर्थे गिरत्यनर्थानिति वा यदा हि स्त्री
 गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो
 भवति समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको
 बभूव स धारयति पृथिवौञ्च दिवञ्च कक्षौ दे-
 वाय हविषा विधेमेति व्याख्यातं विधतिर्दान-
 कर्मा सरस्वान् व्याख्यातस्तस्यैषा भवति
 ॥ १० (२३) ॥

“हिरण्यगर्भः”—इति (क० सं० ८, ७, ३ व० १। १०, १०,
 ८ सू० १) । हिरण्यगर्भस्यैवार्थम् । सर्वात्मकत्वात्तदार्पणत्वेऽपि
 मन्त्रस्य प्रथमपुरुषयोगो अविप्रतिषिद्धः, अथवा परस्य
 ब्रह्मणो या हिरण्यगर्भावस्था प्रतिकल्पमाविर्भावतिरोभाव-
 धर्मिणो बुद्धिपूर्विका नित्या, तस्याश्च नित्यो मन्त्रो विवक्षि-
 ताभिधानाभिधातृक आश्रयमाश्रयेणाभिधातारमुपादाय प्रव-
 र्त्तमानोऽनुयक्तोऽप्यविषयितः पुरुषयोगः, कृतकत्वे हि नियमत
 एवोत्तमपुरुषयोगो मन्त्रस्याभविष्यत् । ‘भूतस्य’ अथ उत्प-
 न्तस्य स्थावरजद्रमस्य जगतः “हिरण्यगर्भः” एव ‘अग्रे’ ‘मम-
 वर्त्तत’ समभवत् उदपद्यत । तमुत्पद्यमन्विदं सर्वसुतपेदे स
 च पुनरपि जातः सन् तस्य यथाद्भूतस्य ‘एकः’ असपत्नः अहि-
 तीयः ‘पतिः’ पाता रचिता ईश्वरः स्वतन्त्रः ‘मासीत्’ ।
 कथम् ? इति, ‘स दाधार’ यतः पतिः, अतः स एव दाधार,
 स एव धारयति, अद्यत्वेऽपि । किम् ? इति “पृथिवीम्” इत

दितयोः सम्पर्कात् गर्भग्रहणश्च । तदेवं गर्भग्रहणहेतुकोऽय-
मिति ग्रहेर्गर्भः ॥

“सरस्वान्” “व्याख्यातः” सरस्वत्या, केवलं लिङ्गकृतो
विशेषः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ १० (२३) ॥

ये ते^१ सरस्वान् ऊर्मयो मधु^१मन्तो घृत^१सुतः ।
तेभिर्नोऽविता भव ॥ इति सा निगदव्याख्याता ।
॥ ११ (२४) ॥

इति दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १०, २ ॥

“ये ते^१ सरस्वान्”—इति (षट्० स० ५, ६, २०, ५) ।
यसिष्ठस्यार्पम् । सरस्वते हविषि विनियोगः । हे भगवन् ।
‘सरस्वान् !’ ‘ये’ ‘ते’ तप ‘ऊर्मय’ यैरूपोऽपि, नमो मेघैश्छा-
दयसि, ‘मधुमन्तः’ उदकपन्तः, ‘घृतसुत’ घृतपन्तः उदक-
प्रचरा, ‘तेभिः’ तैः त्वम् अस्माकम् ‘अविता’ तर्पयिता ‘भव’ ।
—इत्येतदाशास्त्राहे ॥ ११ (२४) ॥

इति कण्वर्याया निरुक्तवृत्तौ पञ्चदशस्य (दशमस्य) अध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ १०, २ ॥

द्वितीयः पादः ॥

विश्वकर्मा सर्वस्य कर्त्ता तस्यैषा भवति

॥ १ (२५) ॥

“विश्वकर्मा” वक्तव्यः । स कस्मात् ? “सर्वस्य कर्त्ता”

यावदिदं किञ्चिद् भूतं भविष्यमाणं क्रियमाणञ्च तस्य सर्वस्य कर्त्ता, वाय्वात्मकत्वात् सर्वघेटानां मध्यमः । स कथं सर्वं करोति ? पार्थिवाप्यौ धातू तेजसा परिपश्यमानौ वायुव्यूहेन विचरन् सर्वभावानुप्रवेशी सर्वमिदमत्यद्भुतमचिन्त्यमलतात्म-भिर्जगत् करोतीति स मध्यमः, विश्वकरणाद् विश्वकर्मा । विश्वायते हि वैश्वकर्मण इविरधिकृत्य साकमेधेषु—“अथैष वैश्वकर्मणो विश्वानि मे कर्माणि कृतान्यासन्निहि विश्वकर्मा हि सोऽभवत्”—इति । भवति चोदकसम्बद्धमस्य मध्यमलिङ्गं विश्वकर्माणमधिकृत्य वैश्वकर्मणे सुक्ते,—“तमिद् गर्भं प्रथमं देध आष्टुः”—इति (छ० स० ८, १, १०, ६) । विपुवति च वैश्वकर्मण षष्ठमधिकृत्य विश्वायते हि—“इन्द्रो वै हव-महन् स इमं लोकमभ्यजयदसु नु लोकं नाभ्यजयत् ॥ विश्वकर्मा भूत्वाभ्यजयत्”—इति । तस्यैव षष्ठस्य पुरोरुचमधि-कृत्य विश्वायते हि—“यदीन्द्रो वैश्वकर्मणो विद्यात्, तयेय गृह्णीयात्”—इति । स एष एवमादिभ्यो लक्षणेभ्यः सर्वस्थानानुभावित्वोऽपि सति विशेषतो, मध्यम इति मध्यमस्थाने समान्नातः ।

“तस्य एषा भवति”—॥ १ (२५) ॥

विश्वकर्मा विमना आदिहोया धाता वि-
धाता परमोत सन्दृक् । तेषामिष्टानि स सिषा-
सदन्ति यत्रा सप्तषट्पौन् पर एकमाहुः ॥ वि-
श्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता
च परमश्च सन्द्रष्टा भूतानां तेषामिष्टानि वा
क्रान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा न्तानि

वा नतानि वाद्भिः सह सम्प्लोदन्ते यत्रैतानि
 सप्तषट्शौणानि ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्य
 स्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं
 विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता
 च परमस्य सन्दर्शयितेन्द्रियाणामेषामिष्टानि
 वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा
 मतानि वा नतानि वान्नेन सह सम्प्लोदन्ते
 यत्रैतानि सप्तषट्शौणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर
 आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे
 तत्रेतिहासमाचक्षते विश्वकर्मा भौवनः सर्व-
 मेधे सर्वाणि भूतानि जुहवाञ्चकार स आत्मान-
 मयन्ततो जुहवाञ्चकार तदभिवादिन्येषुर्गं
 भवति । य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति
 तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ (२६) ॥

विश्वकर्मा—इति (छ० स० ८, २, १७, २) । भौवनस्य
 विश्वकर्मणः प्रजापतेरार्यम् । अग्नौ वैश्वकर्मणाभ्या घृताभ्या
 षोडशशृङ्गीतं ह्रियते, तत्र विनियोगः । 'विश्वकर्मा' 'विमना.'
 'विभूतमना' विभूतप्रज्ञान, सर्वत्राप्रतिहतमस्य प्रज्ञा-
 नम् । किं प्रज्ञानमेव केवलम् ? न इति, उच्यते—'आदि-
 द्याया,' 'अव्यसावात्मनाविद्याया,' आत्मनापि सर्वप्रकारं महान्,
 महत्त्वाच्च "व्याप्ता" । एव सर्वप्रकारं सर्वस्य जगतः, यत एव

माहुः सतत्वदृशो ब्राह्मणाः । यथा चानुपचीणस्रधाशक्तिनि-
त्यद्वयं सर्वभावपरं तत् परम्ब्रह्म यदात्मविदः प्रतिपद्यन्ते,
तथा पुराणसूक्तेऽपि परमेष्ठिन आर्यम् । मन्त्रो दर्शयति,—
“सुधया तदेकं तस्माद्दान्यं न परः किञ्चनार्थ” —इति (छं०
सं० ८, ७, १७, २) ।

एव सर्वत्र सन्भवो यावद्विषयो मन्त्राणां योज्यः ।—इत्यु-
पमदर्शनायोभयथा मन्त्रो वर्णितः ।

“इत्यात्मगतिमाचष्टे” असुना प्रकारेण वक्ष्यमान एव
मन्त्र आत्मगतिमाचष्टे मस्यापयति । यथा चेयमात्मगति-
याचिका ऋक्, “तत्र” एतस्मिन्नर्थे “इतिहासमाचक्षते”
आत्मविदः । इतिहस्तं परकृत्यर्थवादरूपेण । यः कश्चित्
आध्यात्मिक आधिदैविक आधिभौतिको वार्थ आख्यायते
दिध्युदितायावभासनार्थं स इतिहास इत्युच्यते । स पुनरय-
मितिहासः सर्वप्रकारो हि नित्यमविवक्षितस्वार्थः, तदर्थप्र-
तिपत्तृणामुपदेशपरत्वात् । “विश्वकर्मा ह भौधन” यथो-
दितमिदं वैदिक कर्म सम्बन्धदर्शनेन यः सर्वं करोति, सर्वा-
त्मकत्वात् सर्वस्य वैश्वकर्मणोमवस्थामात्मन्युच्यते स यजमानो
विश्वकर्मा भुवनानां भूतानामात्मनि होता भूतेषु चात्मानम् ।
तथाहि विज्ञायते—“इन्ताहं भूतेश्चात्मानं जुह्वानि भूतानि
चात्मनि”—इति । तथा च विदुषो दर्शनकृतः सर्वमेधसम्प-
त्सर्वकर्मसु । विज्ञायते ह्यग्निहोत्रमधिकृत्य—“स यत् साय
जुहोत्यग्निमेव तदनेन सर्वेषादित्ये जुहोत्यग्निमेवेदं सर्वमनु
सर्गे तद्व्याप्तेन सकृत् सर्वं तेनेहा लोकं जयेत्, तावदुह
प्रातराहुत्या लोकं जयते, यस्यैते आहुती न बह यावज्जीव-
माप्नोति, स हि बहूनि च न बहूनि, एतयोर्देवतयोरन्यतरा-
मनु”—इति । न बहमित्यनन्तमुच्यते । तदेवं यस्मिन् कश्चि-

चिन्मेधे कर्मणि अग्निहोत्रादौ सर्वः सर्वेषु सर्वस्मिन् सर्वस्ये
 सर्वाधि, हृत्वात्मानं सर्वमेवं भवतीति सप्तासायं । स एषः
 सर्वस्य विदुषः सर्वः सर्वहृत् यज्ञः सर्वमावाय सम्पद्यते दर्श-
 नतः । यो होतरः सर्वमेधो निरुदसञ्ज्ञोऽहीनः । तद्यथा—
 श्रीण्याश्वमेधिकानि, पञ्च पौरुषमेधिकानि, वालपेयात्तीर्यामी
 चेति, तत्र “स आत्मानमपि अन्ततो जुह्याश्चकार”—इति ।
 स एतदात्महोमस्य विधानाश्रीपपद्यते, दर्शनतस्तु सर्वमुपप-
 द्यते । सर्वभूतानि विशेषान् सामान्यात्मनि जुहाव पश्यन्,
 सामान्य चात्मान विशेषे जुहाव पश्यन्, सर्वकर्मसु स्वयमेवाय-
 मात्मयाजीष्यत्येति । यमधिकृत्य पृष्टं तदापुरात्मयाजी
 येयान् देवयाजीति । यथा चैतदेवमधिदैवविद आत्मवित्
 येयान् ॥

यमधिकृत्य “विश्वकर्मा विमन्त्रा आदिहायाः”—इतीय-
 ष्टक् आत्मगत्या निरुक्ता, “तदभिवादिनी” तस्यैवार्थस्य इति-
 हासोक्तस्याभिवादिनी आभिसुख्येन वादिनी “एषा क्वक्
 भवति” यथा—“य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत्”—इति
 (ऋ० स० ८, ३, १६, १) । अनेकेषां समानप्रयोगदर्शनाधि-
 कारवता ‘य.’ नाम कश्चित् किमित्येव न्यसौदेव कर्मण्यङ्ग-
 भावमुपजगाम । कथम् ? ऋषित्वेन, ‘होता’ द्रव्यगुण-
 कर्मदेवतायायार्थं द्रष्टृत्वेन ‘विश्वा भुवनानि जुह्वत्’ सर्व-
 भूतान्यसुना सर्वमेधसम्पर्धनप्रक्रमेण जुह्वत् अहावयत् ।
 तस्य किम् ? इति । ‘स. आशिषा’ आशीः—प्रार्थना,
 कामः, प्रयोगदर्शनहेतुः, सर्वमिदमङ्ग स्यामिति, येन प्रेर्य-
 माणः सर्वकर्मसु सर्वमेधं, सर्वप्राप्तये प्रायुङ्क्त । ‘द्रविणमि-
 च्छस्मान्’ प्रयोगजनितपूर्वफल सर्वभावमिच्छन् । तत् किं
 नाप ? न—इति, उच्यते—आप । कथम् ? इति । ‘प्रथम-

च्छत्' प्रथमोऽग्रजत्वात्, प्रजापतिभावेन मुख्यस्य ह्यादयिता ।
यतः सम्पदे तथा मन् 'अवरान्' ययादुत्पन्नान् अस्मदादीन्
विशेषान् 'आविवेश' व्याप्तवान् व्याप यस्त्वं प्रयोगफलयो-
र्हतिः 'स नः पिता' "जनिता" सोऽस्माकं पिता याता जन-
यिता रचिता चेत्येवं विजानीमः, अतः तादृगव्यमश्रुवीम-
हीति ।

यथा चैतदेवं नान्यथेति तथेयम् "उत्तरा ऋक्" "भूयसे"
बहुतराय "निर्धचनाय"—॥ २ (२६) ॥

विश्वकर्मन् हविषा वाहधनः स्वयं यजस्व
पृथिवीमुत द्याम् । सुह्यन्नन्ये अभितो जनाः
इहास्माकं मधवा सूरिरस्तु ॥ विश्वकर्मन्
हविषा वर्द्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीञ्च दि-
वञ्च सुह्यन्नन्ये अभितो जनाः सपत्ना इहा-
स्माकं मधवा सूरिरस्तु प्रज्ञाता तार्क्ष्यस्वद्रा
व्याख्यातस्तौर्ण अन्तरिक्षे क्षियति त्वर्यमर्थं
रक्षत्यत्रोतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ ३ (२७) ॥

"विश्वकर्मन् हविषा"—इति (ऋ० सं० ८, ३, १६,
६ । य० पा० सं० १०, २२) । प्रयोगावस्थां फलावस्थाञ्च विश्व-
कर्मणः प्रतीत्योच्यते ।—हे 'विश्वकर्मन्' प्रयोगावस्थित । त्वं मु-
त्थसे । अनेन 'हविषा' सर्वमेधदर्शनसम्पदादियुक्तेन त्वं वर्द्ध-
मानः विश्वकर्मत्वमापद्यमानः तत्फलविपरिणामकाले स्वयं
यजस्व स्वयं सङ्गच्छस्व व्याप्नुहि । 'पृथिवीम् उत द्याम्' "पृथि-
वीञ्च दिवञ्च" सर्वव्यापी भव । अपि च तन्नैतस्मिन् दर्शनकृते

मंहिन्नि “मुह्यन्त्वन्ते अभितो जनासः” मोहमुपगच्छन्तु
 ‘अभितः’ सर्वतः ते “जना” ये त्वदुपासनापराङ्मुखाः सन्तः
 त्वं “सपत्ना” समानं पतित्वमिच्छन्ति । अथ पुनः “इह”,
 त्वद्दर्शनोपासनाकर्मणि यत्तमानानाम् ‘अस्माकम्’ ‘भववा’
 सर्वधनेशानः, ‘भूरिः’ मेधावी, सर्वदाप्रतिहतप्रज्ञानः,
 “प्रज्ञाता” विशेषतोऽस्माकम् ‘अस्तु’ ।—इत्येतदाशङ्कते ॥

त्वष्टा, विश्वकर्मा,—इत्यधिभूतप्रधानाः पुराणविदः,
 तथापि कलाकौशलादिसर्वज्ञानहेतुको नामप्रतिबन्ध इत्यवि-
 प्रतिषिद्धम् । एवं सर्वासु देवतासु ।

“तार्क्ष्यः”—इति यत्तव्यम् । स पुनरेव “त्वष्टा व्याख्यातः” ।
 तद्यथा—“तूर्णमश्रुते”—इत्येवमादि, अथवा “तीर्थे जन्त-
 रिक्षे” सर्वतो गते “क्षियति” निवसति । अथवा “तूर्णम्”
 सदकाख्य “रक्षत्यश्रुते वा” अर्थविकल्पेन तूर्णशब्दात् पूर्व-
 पदम्, रक्षतेरश्रुतेर्वीप्सरपदम् ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ३ (२७) ॥

त्यमू षु वाजिनं देवजुतं सुहावानं तह-
 तारं रथानाम् । अरिष्टनेमिं घृतनाजितमाशुं
 स्वस्तये तार्क्ष्यमिहाहुर्वेम ॥ तं भ्यश्मन्नावन्तं
 जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजुतं देवगतं देवप्रीतं वा
 सहस्वन्तं तारयितारं रथानामरिष्टनेमिं घृत-
 नाजितमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिह ह्वयेमेति
 कमन्यं मध्यमादेवमवध्यत् तस्यैषापरा भवति ॥
 ४ (२८) ॥

“त्यम पु दानिनम्”—इति (ऋ० सं० ८, ८, २६, १ । सा० स० छ० आ० ४, १, ५, १) । अरिष्टनेमेरार्पम् । विषुवतिनिष्कै-
वले शस्यते, “सद्यश्चित्”—इति च (२६६ पृ० २०५०) । यः
तार्क्ष्यं ‘वाजी’ वेजनवान्, भयदाता परेभ्य, बलवान् वा ।
‘त्य’ त ‘देवजुत’ देवैर्गतम्, परत्वेन ज्ञातं वा परोऽयमध्याक-
मिति । “देवप्रीतम्” देवैर्वा समानप्रीतम् । ‘सहावानम्’
सहो बलम्, तेन तद्वन्तम्, एतदेव मध्यमलिङ्गम् । ‘तद्वता-
रम्’ “तारयितारम्” ‘रथानाम्’ रहितृणा भूतानाम्, गति
मता गमयितारमित्यर्थ, बलहेतुकत्वाद् गमनस्य । एवमादि-
गुणयुक्तम् ‘अरिष्टनेमिम्’ केनचिदप्यप्रतिहतवज्रप्रहरणम् ।
नेमिरिति वज्रनाम । ‘वृत्तनाजम्’ वृत्तनाना जितारम् ।
आशुम् शीघ्रम् । ‘स्वस्तये’ आत्मन स्वस्वयनाय । सुष्ठु
धयम् ‘इह’ एतन्मिन् कर्मणि ‘दुवेम’ आह्वयामहे ॥

“तस्य एषा अपरा भवति” । सा पुन किमर्थम् ? बल
कृतिरूपप्रदर्शिता, वर्षकर्मोपप्रदर्श्यतेऽनया, सत्यामपि हि
बलकृती पक्षिराजे गरुत्मनि सन्देहोऽसावपि बलवाय तार्क्ष्यं
नामा च, वर्षकर्म त्वसमान तेनास्व । अतयोक्तमेतदेव विचारा,
सदमपेक्ष्य “कम् अन्यम् मध्यमात् एवम् अवक्ष्यत्”—इति
॥ ४ (२८) ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य्य इव
ज्योतिष्ठापस्ततान् । सहस्रसाः शतसा अस्थ
रंहिर्न सा वरन्ते सुवतिं न शूर्य्यम् ॥ सद्यो-
ऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्य्य इव ज्यो-
तिष्ठा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्रसानिनी शत-

सानिन्यस्य सा गतिर्न स्त्रैनां वारयन्ति प्रयुवती-
मिव शरमयीमिषुं मन्युमन्यते दीप्तिकर्मणः क्रो-
धकर्मणो वधकर्मणो वा मन्युं त्वस्मादिष्वस्त-
स्यैषा भवति ॥ ५ (२६) ॥

“सुद्ययिद्यः शर्वसा पञ्च छष्टीः”—इति (ऋ० सं० ८, ८, ३६,
३) । “सद्योऽपि” ‘यः’ तार्क्ष्यः, “वस्त्रेण तनोति अपः” वर्षभा-
वेन । ‘सद्यः’ शब्दो लक्षणार्थः,—अद्य, श्वः, परश्वः, पशुः,
परारि चेति । ‘चित्’—इति अप्यर्थे, न कदाचिदप्यन्यः, सर्वदा
तार्क्ष्य एवेति । किं प्रति अपः तनोति ? ‘पञ्च छष्टीः’ पञ्च
मनुष्यजातानि प्रति, ब्राह्मणप्रमुखान् निषादपञ्चमान्
वर्णान् प्रति, तदनुग्रहपूर्वकत्वात् सर्वलोकानुग्रहस्य, दृष्टिप्रह-
येन तद्विषया । कथम् ? ‘सूर्यः इव ज्योतिषा’ यथा सूर्यो
ज्योतिःप्रकाशं लोकानुग्रहाय तनोति, तथा तर्क्ष्यः अपः
तनोति । यथा हविषा विधेमेति नम्यते, तत्र कस्मै देवायेति
सम्प्रदानश्रुतेः सम्प्रदानावैधुर्याय, एवमिहाप्युपमानोपमेय-
कारकसम्बन्धावैधुर्याय ज्योतिरिति नम्यते । कस्मात् पुनरय-
मपस्ततान् ? इति । इतः—यस्मात् “सुहृत्तसाः शतसा अस्य
रक्षिः” बह्वंश बहुतरांश प्रकारान् मिथविदारणाय भजते
‘अस्य’ तार्क्ष्यस्य ‘रक्षिः’ गतिः । अपि चैवमसङ्गास्य गतिः,
तस्माद् वरं तेनैव “एताम्” अस्य “वारयन्ति” न प्रतिबहुं
शक्नुवन्ति केचन, अतिवेगवत्त्वात् । कथम् ? ‘युवतिं न
शर्थ्याम्’ अतिबलवता धनुषता सुक्तां “शरमयीम् इषुम्”
अन्येन धान्येन वाकाशप्रदेशेन प्रतिमित्रयन्तीमात्मानम् ।
य एवमादिगुणयुक्तः तार्क्ष्यः, स इदं नामास्माकं करोत्विति ।

“मन्युः”, “मन्यते” क्रोधार्थस्य, दीप्त्यर्थस्य वा, उभय-
मप्युपपद्यते, बलवत्त्वात् मध्यमस्य ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ५ (२८) ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणा-
सोऽष्टपिता मरुत्वः । तिग्मेषव आयुधा संशि-
श्याना अभिप्रयन्तु नरो अग्निरूपाः ॥ त्वया
मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तो हर्षमाणासोऽष्ट-
पिता मरुत्वस्तिग्मेषव आयुधानि संशिष्यमाना
अभिप्रयन्तु नरो अग्निरूपा अग्निकर्माणाः
सन्नद्धाः कवचिन इति वा दधिका व्याख्यात-
स्तस्यैषा भवति ॥ ६ (३०) ॥

“त्वया मन्यो”—इति (ऋ० सं० ८, ३, १८, १। अथ०
सं० ४, ३९, १)। तपसः पुत्रो मन्युर्नाम, तस्यार्थम् ।
श्येताजिरादिषु निष्केवल्ये विनियोगः । हे भगवन् ! मन्यो !
त्वया ‘सरथम्’ एकमेव त्वया सह रथ समारुह्य ‘रुजन्तः’
अभिभवन्तः, ‘हर्षमाणासः’ तवाग्रयादधिकलाः ह्वयन्तः,
‘अष्टपिताः’ अनाधर्षिताः परैः, अपि च हे ‘मरुत्वः !’ ‘तिग्मे-
षवः !’ एते अस्त्रदोषाः ‘आयुधा’ “आयुधानि” ‘संशिष्यानाः’
संशिष्यमाना, तीक्ष्णानामिष्णुणामायुधानाञ्च योऽर्थः तम-
नुतिष्ठन्तः मिन्दन्तः इयुमि, छिन्दन्तः आयुधैः, असुना
प्रकारेण एते ‘नरः’ नराः अस्त्रानुषाः योधाः, “अग्निरूपाः”,
“अग्निकर्माणाः” अग्नय इवेति सेनाम् ‘अभि’ भवन्तः ‘यन्तु’
इति ॥

‘दधिक्राः’—इति वक्तव्यम् । सः “व्याख्यातः”—“दधत् क्रामति” इत्येवमादि । सर्वं मध्यमे योज्यम् ।

“तस्य एषा भवति”—॥ ६ (३०) ॥

आ दधि॑क्राः शव॑सा पञ्च॑ कृ॒ष्टीः सूर्य्य॑
इव॑ ज्योति॑षापस्त॑तान । सह॒स्र॒साः शत॑सा
वाज्य॑र्वा पृ॒णक्तु॑ मध्वा॒ सन्नि॑मा वचा॑ंसि ॥ आ-
तनोति॑ दधिक्राः शवसा बलेनापः ल॒ब्ध॒य्य॑ इव
ज्योति॑षा पञ्च मनुष्यजा॑तानि सह॒स्र॒साः शत॑सा
वाजी॑ वेजनवान्वे॒रण॑वान् सम्पृ॒णक्तु॑ नो मधु-
नोद॑केन वचनानो॒मानो॑ति मधु॒ धस॑तेर्विपरौ-
तस्य॑ सविता सर्वस्य॑ असविता॒ तस्यै॒षा भव॑ति
॥ ७ (३१) ॥

“आ दधि॑क्राः शव॑सा”—इति (च० सं० ३, ७, १२, ५) ।
वामदेवस्यार्पम् । ‘आततान’ “आतनोति” सर्वतस्तनोति ।
कोऽसौ ? इति, ‘दधिक्राः’ । केन ? ‘शवसा’ “बलेन” ।
किमातनोति ? ‘अपः’ । क ? ‘पञ्च कृष्टीः’ “पञ्च मनुष्य-
जातानि” प्रति । कधम् ? ‘सूर्य्यः इव ज्योतिषा’ ‘सह-
स्रसाः शतसाः’ बहूनां बहुतराणाञ्च उदकानां सम्भक्ता,
‘वाजी’ “वेजनवान्” ‘चर्वा’ “इरणवान्” उदकेरणक्रिया-
योगी । य एवमादिगुणयुक्तो दधिक्राः, सोऽद्याकम् ‘इमा’
“इमानि” स्तुतिवाक्यानि स्तुतिलक्षणानि ‘वचांसि’ ‘सम्पृ-
णक्तु’ ‘मध्वा’ “मधुना, उदकेन” ।

“मधु”—“धमते.” आद्यन्त“विपरीतस्व” उदकं-सुत्य-
नन्तरमेव ददात्वित्यर्थः ॥

बलकृतिः, वर्षकर्म श्रीभयमप्यस्ति, तस्मात् मध्यमः ॥

“सविता”—इति यत्तव्यम् । सः “व्याख्यातः” “इम-
मेवाग्नि सवितारमाह”—इत्यत्र । स पुनरिह वर्षकर्मयो-
गात् मध्यमः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ७ (३१) ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कन्मने
सविता द्यामदंहत् । अश्वमिवाधुक्षुनिमन्त-
रिक्षमत्तत्ते ब्रह्म सविता समुद्रम् ॥ सविता
यन्त्रैः पृथिवीमरमयदनारम्भणेऽन्तरिक्षे स-
विता द्यामदंहदन्मिवाधुक्षुनिमन्तरिक्षे मेघं
बद्धमत्तत्ते बद्धमत्तर्ण इति यात्वरमाण इति
वा सविता समुदितारमिति कमन्यं मध्यमा
देवमवक्ष्यदादित्योऽपि सवितोच्यते तथाच हिर-
ण्यस्तूपे स्तुतोऽर्चन् हिरण्यस्तूपधृषिरिदं
सूक्तं प्रोवाच तदभिवादिन्येषर्गं भवति ॥
८ (३२) ॥

“सविता यन्त्रैः”—इति (ऋ० स० ८, ८, ७, १) ।

अर्चयामा हिरण्यस्तूपधृषि, उत्तरायाय (२७१ पृ०) ।

‘सविता’ मध्यम, सर्वबलेशान । किम् ? इति,—‘यन्त्रे
पृथिवीम् अरम्णात्’ यावत् किञ्चित् यन्त्राते तत् सर्व
बलेनैव, यन्त्रिता च इयं पृथिवी नियन्ता, न चान्य इन्द्रात्

बलवान् यन्त्रयितास्त्रि, तस्मात् इन्द्र एवेमां संयच्छन् स्थिरामकरोत् । “रम्णातिः संयमनकर्मा”—इति उक्तम् । अथवा वर्षेणोपकारेण पृथिवीलोकनिवासिनो धारयति, तदस्याः संयमनम् । किमेतावदेव । न—इति, उच्यते—“अस्त्राभुने सविता आमहं हत्” । एवमप्येतस्मिन् ‘अस्त्राभुने’ ‘अनारभणे’ अमूर्त्तेऽन्तरिक्षे, यत्र पर्णमपि नालमवस्थानाय, तत्रैवमप्यतिगुर्वी सौपर्णी ‘द्या’ ‘सविता’ एव ‘अहं हत्’ स्थिरामकरोत्—आभूतसंज्ञवान् । को हि नाम मध्यमात् सवितुरन्य एतदतिदुष्करं कुर्यात् ? अपि च ‘अश्वम् इव अधुञ्जत्’ यथा अश्वबन्धो अश्वं धूनुयात्, उपाहृतम् अनायासेन रजः तस्मादपनेत्यन् । एवं ‘धुनिं समुद्रम्’ उदकबन्धितारम् “मेघम्” ‘अधुञ्जत्’ ‘सविता’ अधूनीत् अकम्पयत् उदकप्रचरणाय । क ? ‘वहम् अतूर्त्तं’ एतस्मिन्नन्तरिक्षे अहिंसिते अत्वरमाणे वा, सर्वगतत्वादाकाशे, गमनायोग्ये वा । वायुात्मनैव विष्टभ्य निचेष्टं वहमिवाधुञ्जत् यः सविता, सोऽस्माकमिदं नाम करोतु इति । “समुदिता” = “समुद्रः” = “मेघः” ॥

“कम् अन्यम् मध्यमात् एवम् अवच्यत्”—“मेघमधूनीत्” इति ? कुतः संशयः ? अग्न्योऽपि यस्मात् मध्यमात् सवितोच्यते, यत आह—“आदित्यः अपि सविता उच्यते” इति ॥

यथा च एतत् एवम्, “तथा” एतस्मिन्नेव “हिरण्यस्तूपे” सूक्ते स्तवः हिरण्यस्तूपमिदं सूक्तमिति । कुत एतत् ? अत आह—“अर्चन् हिरण्यस्तूपञ्चपिः इदं सूक्तं प्रोवाच” इति । अर्चन्-नाम्ना हिरण्यस्तूपः, तद्रूपः तद्व्रतो वा, स यथा एतत् सूक्तं प्रोवाच ।

“तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति” अस्मिन्नेव सूक्ते—
१ = (३२) ।

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे
 वाजे अस्मिन् । एवा त्वार्चन्नवसु वन्दमानः
 सोमस्येवांशुं प्रति जागराहन् ॥ हिरण्यस्तूपो
 हिरण्यमयस्तूपो हिरण्यमयस्तूपोऽस्येति वा
 स्तूपः स्थायतेः सङ्घातः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो
 जुह्वे वाजे अन्ने अस्मिन्नेवं त्वार्चन्नवनाय वन्द-
 मानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्ष्यहं त्वष्टा ज्या-
 ख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ८ (३३) ॥

“हिरण्यस्तूप सवितर्यथा”-इति (ऋ० स० ८, ८, ७, ५) ।
 हे ‘सवित ।’ ‘यथा’ अन्यकालीन ‘हिरण्यस्तूपः’ ‘त्वा’ त्वाम्
 ‘वाजुह्वे’ आशुहाव, कर्मण्याहुतयान, एवम् ‘अन्नम्’ अग्रे
 तस्मिन् कल्पे हिरण्यस्तूपतामापद्य ‘अचन्’नामा ‘अवसे’
 अवनाय ‘वाजे अस्मिन्’ “अग्ने” मस्मते हविषि त्वामाह्वय
 ‘वन्दमान’ सुवन् ‘सोमस्य इव अशम्’ सोममिव क्रीत्वा
 आहत ‘प्रति’ ‘जागर’ “जागर्मि” अनन्यमना त्वामाया-
 गादुपासे इति ।

“स्तूप स्थायतेः” । “स्यै सङ्घाते (त्वा० प०)” तस्य स्तूपः
 = “सङ्घातः” इति ।

“त्वष्टा”-इति वक्तव्यम् । स “व्याख्यातः” ॥

“तस्य एषा भवति”-॥ ८ (३३) ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः प्रुषोषं प्रजाः
 पुंरुधा जजान । इमा च विश्वा भुवनान्यस्य
 मृहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ देवस्त्वष्टा सविता

सर्वरूपः पोषति प्रजा रसानुप्रदानेन बहुधा
चेमा जनयतीमानि च सर्वाणि भूतान्युदका-
न्यस्य महद्वाच्यै देवानामसुरत्वमेकं प्रज्ञावत्त्वं
वानवत्त्वं वापि वासुरिति प्रज्ञानामास्थत्यनर्था-
नस्ताच्चास्यामर्था असुरत्वमादिलुप्तं वातो वा-
तीति सतस्तस्यैवा भवेति ॥ १० (३४) ॥

“देवस्त्वष्टा”—इति (ऋ० अ० ३, ३, ३१, ४) । वैश्व-
मित्रस्य प्रजापतेरार्पम् । वैश्वदेवे विनियोगः । ‘त्वष्टा’ देवो
मध्यमः, ‘सविता’ सर्वस्य भूतग्रामस्य प्रसविता उत्पादयिता
उदकासम्प्रदानहारेण । किमुत्पादयिता एव ? न—इति,
उच्यते—‘पुष्येण प्रजाः’ पुष्पाति चामाहुत्पाद । न केवलं
पुष्पाति, किन्तुर्हि ? ‘बहुधा जलान’ इति, “बहुधा चैनाः
जनयति” वर्धयति । केन पुनरसौ जनयति, पुष्पाति, वर्धयति
च ? यत आह—“इमा च विश्वा भुवनान्यस्य” । इमानि
विश्वानि भुवनानि “उदकानि” अस्य यतः स्वताया वर्तन्ते,
तस्मात् जनयति पुष्पाति वर्धयति च । अतश्च सर्वमिदं यत्तः
कर्तुम्, यतः—“महद्देवानामसुरत्वमेकम्” । ‘महत्’ ‘असुर-
त्वम्’ “प्रज्ञावत्त्वम्” “असुरिति प्रज्ञानाम” तथा तद्वत्त्वम् ।
तथा महत्या प्रज्ञया उदकेन साधनेन सर्वमिदं जनयति,
पुष्पाति, वर्धयति च, अप्रज्ञो हि साधनसम्पत्तावपि किं
कुर्यात् । अथवा “अनवत्वम्” असुः=प्राणः, तेन तद्वत्त्वम् । एव-
मपि सति प्राणेनैव शक्यते एतत् सर्वं कर्तुम्, अप्राणो हि किं
कुर्यात् । “अनवत्वम्”—इति केचित् । तेषामसहेतुनोदकेन
तद्वत्त्वम्, तथापि योज्यम् ॥

“वसुरिति प्रज्ञानाम्” । तत् कस्मात् ? “वस्यति अनर्थान्” प्रज्ञैव हि प्रज्ञावतोऽस्यति क्षिपत्वनर्थान्, नाशयति । “वस्ताय अस्यान् अर्थाः” न हि तदस्ति व्यक्तेर्यत् सर्वं प्रज्ञावतां प्रज्ञायां नास्ति, एतामांस्तु विशेषोऽभिव्यक्तमिति । अथवा यदेतदसुरत्वं वसुमतो भावः “वसुरत्वम्” एतत्, रो मत्वर्थे वकारलोपश्च, वसुना उदकेन तद्गान् असी त्वष्टा ॥

“वातः” कस्मात् ? “वातीति सतः” । “वा गतिगम्यनयोः (चदा० प०)” — इत्यस्य । सत इति धातुकारकावधारणम् । वायुशब्दो हि त्रयाणां धातूनां विकल्पेन, अयस्तु वातेरेवेति विशेषः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ १० (३४) ॥

वात आवातु भेषजं शशु मयोभु नो हृदे । म शु आयूँपि तारिषत् ॥ वात आवातु भेषज्यानि शशु मयोभु च नो हृदयाय प्रवर्द्धयतु च न आयुरग्निव्योऽस्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ११ (३५) ॥

“वात आवातु”—इति (ऋ० सं० ८, ८, ४४, १ । सा० सं० छ० आ० २, २, ४, १०) । उल्लस्य वातायनस्यार्थम् । ‘वातः’ अस्मान् आभिमुख्येन ‘भेषजम्’ यद् यत् पथम् अस्माकम्, अतत् गृहीत्वा ‘आवातु’ । तच्च अस्माकं ‘शशु, अस्तु । ‘शम्’—इति सुखनाम, तद्भावकमस्तु । तदात्मे च पायतो परिणामे ‘मयोभु’ अस्तु । ‘मयः’—इति सुखनाम, हृदयाय सुखमस्तु । सूर्यमाणः प्रत्यक्षीभूत इव मनसि, यतः

प्रत्यक्षमुच्यते—“प्र ण आयूंषि तारिषत्” । हे भगवन् ! वायो ! प्रवर्धय त्वमस्माकमायूंषि समुत्तपीतादिवर्गाणाम्, भैयन्यस्य त्वमस्माकं नित्यमावह ।—इत्येतदाश्रमहे ।

“अग्निः”—“व्याख्यातः” ।

“तस्य एषा भवति”—॥ ११ (३१) ॥

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रह्वयसे ।
मरुद्भिर्गन्तु आगहि ॥ तं प्रति चारुमध्वरं
सोमपानाय प्रह्वयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहाग-
च्छेति कमन्यं मध्यमादेवमवच्छत्तस्यै पापरा
भवति ॥ १२ (३६) ॥

“प्रति त्वं चारुमध्वरं”—इति (अ० सं० १, १, ३६, १ ।
सा० सं० छ० आ० १, १, २, ६) । मेधातिथिः ऋग्वेदे । ‘त्वं’
तम् अद्भुतैकस्वरहितम् ‘मध्वरं प्रति’ हे भगवन् ‘अग्ने !’ त्व-
मस्माभिः ‘गोपीथाय’ “सोमपानाय” ‘प्रह्वयसे’ आह्वयसे । स
त्वमेतद् प्रात्वा ‘मरुद्भिः’ सह ‘आगहि’ “आगच्छ” एतस्मि-
न्मय कर्मणि सोम पातुम् ।—इत्येतदाश्रमहे ॥

“गोपीथाय” “मरुद्भिः” सहेति मध्यमं लिङ्गम् ।

“तस्य एषा अपरा भवति”—सा पुनः किमर्थम् ? गोपी-
थायैत्यप्यत्र सोमपानं, व्यक्तसोमपानलिङ्गा सप्तरा । तद्यथा
—॥ १२ (२६) ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोमं मधु ।
मरुद्भिर्गन्तु आगहि ॥ अभिमृजामि त्वा पूर्व-

पौतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने
मरुद्भिः सहैगच्छेति ॥ १३ (३७) ॥

इति दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १०, ३ ॥

अभि त्वां पूर्वपौतये—इति (ऋ० स० १, १, ३०, ४ ।
सा० सं० छ० आ० ३, २, २, ४) । हे भगवन् ! 'अग्ने !'
'पूर्वपौतये' "पूर्वपानाय" पूर्वकाले ग्रहन्ताय पानाय 'त्वा'
त्वाम् 'अभिसृजामि' वदे । किम् ? इति—इदं 'सोम्यं मधु'
'सोममयं' तत् मधु । स त्वमागच्छ एतन्निन् कर्मणि एतत्
पातुम् ।—इत्येतदाशङ्कहे ॥ १३ (३७) ॥

इति ऋत्विर्थाया निरुक्ततृती प्रष्टदशस्य (दशमस्य) अध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ १० । ३ ॥

चतुर्थः पादः ॥

वेनो^१ वेनतेः कान्तिकर्मणस्तस्यैषा भवति
॥ १ (३८) ॥

"वेन."—इति वक्तव्यम् । स एषः "वेनतेः कान्तिकर्मणः"
सर्वलोककान्तो हि मध्यमः, सर्वस्योपकारित्वात् ॥

"तस्य एषा भवति"—॥ १ (३८) ॥

अयं वेनसो^१ दयत्^२ षन्निगर्भा ज्योतिर्ज-
रायू रजसो विमाने^३ । इमनुपां सद्भमे स्वर्य्य^४ स्थ-
शिशुं न विप्रा^५, मतिभी^६ रिहन्ति ॥ अयं वेनसो-
दयत्^७ षन्निगर्भाः प्राष्टवर्णगर्भा आप इति वा

ज्योतिर्जरायुर्ज्योतिरस्य जरायुस्थानीयं भवति
 जरायुर्जरया गर्भस्य जरया यूयत इति वेम-
 सपां च सङ्क्रमने सूर्यस्य च शिशुमिव
 विप्रा मतिभौ रिहन्ति लिहन्ति स्तुवन्ति
 वर्द्धयन्ति पूजयन्तीति वा शिशुः शंसनौयो
 भवति शिशूतेर्वा स्याद्दानकर्मणश्चिरलब्धो गर्भ
 इत्यस्तुनीतिरस्तुन्नयति तस्यैषा भवति ॥ २
 (३६) ॥

“अयं वेनः”—इति (अ० स० ८, ७, ७, १। य० वा०
 स० ७, १६) । भार्गवस्य वेनस्यार्पणम् । शुक्रोऽग्नया वृद्धते ।
 अन्तर्भावितप्रज्ञानं तस्मिन्मनसि प्रत्यक्षीभूतमभिनयेन दर्श-
 यन्निव कश्चैचित् प्रवीति—‘अयं वेनः’ इति । किं करोति ?
 वोदयति—‘पृश्निगर्भा’ । पृश्निः=आदित्यः, प्रकष्टो ह्यनेन
 वर्णः प्राष्टः प्रातः, यास्तस्य गर्भत्वमुपगताः रश्मयस्तर्गताः परि-
 पक्ताः प्रापो मासाष्टकेन सम्भूताः, ताः वेनवोदयति प्राहृषि
 वर्षभावेन प्रेरयति । किञ्चक्षयः ? ‘ज्योतिः जरायु’ “ज्योतिः
 अस्य” विद्युदास्य कर्मात्मलक्षणम्, “जरायुस्थानीयं” प्रज्ञा-
 वतः । तदधिष्ठातुः मध्यमस्य गर्भस्येव परिवेष्टनं भवति ।
 जावस्थितवोदयति ? ‘रजसो विमाने’ रजः उदकम्, तद्यत्र
 निमीयते, तत्रावस्थितः, अन्तरिक्षलोके इत्यर्थः । योऽयमव-
 मादिगुणयुक्तो वेन, तम् ‘इमं’ वेनम् ‘अपा’ “च” ‘सङ्क्रमे’
 ‘सूर्यस्य’ “च” ‘सङ्क्रमे’ समागमनस्थाने, यत्र सूर्यस्य
 रश्मिभिः आपः सङ्गच्छन्ते, तत्र वर्तमानम्, मध्यस्थाने ।

‘विप्राः’ मिधाविनः स्तोतारो ‘मतिभिः’ स्तुतिभिः प्रशंसापूर्विकाभिः ‘शिशुम्’ ‘न’ “इव” ‘रिहन्ति’ । यथा हि शिशुर्नित्यं स्तूयते एवं स्तूयते । यदेतत् “रिहन्ति”—इति, एतत् “लिहन्ति” लिहोः (अदा० उ०) धातोः, वर्धयन्ति, पूजयन्ति वेत्यर्थः ॥

“जरायुः” कस्मात् ? तच्च “जरया गर्भस्य” भवति, यथा यथा गर्भो भवति तथा तथा तदुत्पद्यते । “जरया यूयते इति वा” यच्चैतत् जरिति प्रसिद्धम्, यच्छ्रुताया गोः स्त्रिया वा, पंचात् पतति, सा जरत्युच्यते, तथा च यूयते मिश्र्यते तज्जरा-यित्युच्यते ।—“शिशुः” कस्मात् ? स हि “शंसनीयो भवति” प्रयोजनेऽप्रयोजने वा अर्चन्ति, किञ्चन प्रसादेषु । “शिशूतेः वा स्यात्” धातोः दानार्थस्य, दीयते हि स पुरुषेण स्त्रियै धारणाय,—भवति च वादः स्त्रीष्वामभिनवगृहीतगर्भाणाम् ‘अचिरात् सत्यां मे गर्भः’ इति ।

“असुनोतिः”—इति । एतत् देवतापदम् । स पुनरयं मिन्द्रः, मध्यमः, प्राणः । स पुनर्यदेतस्मात् शरीरादुत्क्रामति, अयेतरान् प्राणान् “असुन्” अन्यत्र “नयति” विज्रायते हि—“प्राणमनुत्क्रामन्तं सर्वं प्राणा अनुक्रामन्तीति ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ २ (१८) ॥

असुनीते मनो^१ अस्मासु^२ धारय जीवा-
तवे सुप्रतिरा न आयुः^३ । रात्रि नः सूर्यस्य
सदृशि षतेन त्वं त्वयं वर्धयस्व ॥ असु-
नीते मनः अस्मासु धारय चिरं जीवनाय प्रव-
र्धय च न आयूरन्धय च नः सूर्यस्य सन्दर्श-

नाय रध्यतिर्वशगमनेऽपि दृश्यते । मा रधाम
 द्विषते सोम राजन्नित्यपि निगमो भवति । घृ-
 तेन त्वमात्मानं तन्वं वर्धयस्वर्तो व्याख्यात-
 स्तस्यैषा भवति ॥ ३ (४०) ॥

“असुनीते मनो अस्मासु—इति (ऋ० सं० ८, १, २२,
 ५) । अतवभ्योरार्षम् । हे ‘असुनीते’ प्राण ! ‘मनः अस्मासु
 धारय’ मनःप्रभृतीनेतान् प्राणान् आत्मनोऽवस्थानेनास्मच्छ-
 रीर एव धारय, मा त्वमुत्क्रमीः, त्वदनुत्क्रमेण अवस्थास्यन्ते
 इति । ‘जीवातवे’ “चिरम्” अस्माकं “जीवनाय” मनो
 धारय । “सुमतिरा न आयुः” । असुना प्रकारेण सुष्ठु
 प्रतिर प्रकर्षेण वर्धयास्माकमायुः । किञ्च ‘रारन्धि नः’ संसा-
 धयास्माकम् । तथा अनुष्टुप्, यथा ‘सूर्यस्य’ ‘सन्दृशि’
 “सन्दर्शनाय” सम्यग् दर्शनाय अलं स्याम, दिव्यं नः अक्षु-
 र्पादय, येन सम्यक् सूर्यं पश्येम । सर्वं चैतदस्मासुर्व्यं सति
 भवति, यतो ब्रूमः—“घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व” । घृतेन
 उदकेन, त्वमात्मानं यथाकालं वर्धयस्व, त्वय्युदकं ददति सर्व-
 मिदं भवति । अहविर्भाक्तादसुनीतेघृतमित्युदकनामेत्यत्रो-
 पपद्यते ।

“रध्यतिः वशगमने अपि दृश्यते” । तद्यथा—“मा रधाम
 द्विषतेः (ऋ० सं० ८, ७, १, ५)”—इत्यत्र । “देवीः पदुर्वो-
 रु र नः कृणोत विष्णो देवास ब्रह्म वीरयध्वम् । मा
 ह्यष्टि प्रजया मा तनुभिर्मा रधाम द्विषते सोम
 राजन् ।”—इति (ऋ० सं० ८, ७, १५, ५ । अथ० सं० ५,
 १, ६—७) । वैश्वदेवी । विहव्यस्यार्षम् । वैहव्यं सुक्तम् ।
 तत्रैषा दर्शपूर्णमासादिषु इविषामभिमर्शने विनियुज्यते ।

‘देवोः’ ‘षट्’ द्यौष पृथिवी च ग्रहश्च रात्रिश्च । आपश्च ओष-
धयश्चेति । ता उच्यन्ते—हे देव्यः । उच्यः षट्, सर्वमिदम्
कर्णयत्यः यूयमुच्यन्ते । ‘उरु’ बहु यद् यद् वयं युष्माभिः बहु-
क्रियमाणमिच्छामः, तत्तत् ‘उरु’ बहु कुरुष्वे । हे ‘विश्वेदेवामः’
विश्वेदेवाः । यूयमपि ‘इह’ एतस्मिन् कर्मणि अस्माक-
मङ्गभावमुपगताः सन्त ‘धीरयध्वम्’ धीरान् पुत्रान् इच्छत
दातुम् । अपि च जातपुत्रा सन्तः ‘मा, हास्महि प्रजया’
मा अस्मान् प्रजा कदानित् अपि हासोत्, कष्टं हि पुत्रमर-
णम् । ‘मा तनूभिः वयं स्वाभिः हास्महि’ मास्माकमायुष-
श्छेदोऽभूत्, युष्मदनुष्ठानात् । अपि च “मा रधाम द्विपते
सोम राजन्” हे भगवन् ! ‘सोम !’ ‘राजन् !’ विशेषतः त्वमु-
च्यसे, सर्वस्या अस्या आशिपः त्वदनुष्ठानात् ‘मा रधाम’ मा
वशं गच्छेम । ‘द्विपते’ द्विपन्त एवास्माकमर्थसम्प्रदानादिना
वश्यतामुपयान्तु, यतः अनिष्टं हि द्विपतो विधेयत्वमिति ।
सामर्थ्यादिह “रध्यतिर्वशगमने” ॥

“वहत.”—इति, एतत् पदम् । तत् “व्याख्यातम्” निर्द-
चनतः,—“वहतमित्युदकनाम प्रवृत्तं भवति”—इति । इह
अभिधेयो मध्यमः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ३ (४०) ॥

वहतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्हतस्य
धीतिर्ह जिनिहन्ति । वहतस्य श्लोको
वधिरा ततर्द्ध कर्णः । बुधानः शुचमान
आयोः ॥ वहतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्हतस्य
मज्ञा वर्जनौयानि हन्त्युतस्य श्लोको वधिर-

स्यापि कर्णावावृणत्ति बधिरो बद्धश्रोत्रः कर्णौ
बोधयन् दीप्यमानश्चायोरयनस्य मनुष्यस्य ज्यो-
तिषो बोदकस्य वेन्दुरिन्धेरु^१ नत्तेर्वी तस्यैषा
भवति ॥ ४ (४१) ॥

“ऋतस्य हि गुरुधु” — इति (ऋ० सं० ३, ६, १०, २) ।
वामदेवस्वार्पणम् । सम्पातसूक्ते निष्केवस्ये पृष्ठगभिन्नवयो
शस्यते । ‘ऋतस्य’ मध्यमस्य । किम् ? इति — ‘गुरुधु’
आप ‘सन्ति’ विद्यन्ते । किलक्षणा ? ‘पूर्वी’ अनेककाल
सम्भूता । यतश्चासाविदोऽङ्गिरतस्तस्य ‘ऋतस्य’ उदकसम्प्र-
दानद्वारेणानाकाल नाशयन्ती, ‘धोति’ “प्रज्ञा” सप्तलोनस्य,
‘हजिनानि’ “वर्जनीयानि” अयशासि ‘हन्ति’ नाशयति ।
अकाले हि क्षुत्परिग्रहीतानामयशस्करेषु जिह्वादिषु प्रह-
तिभवति । ददतद्योदक सूर्यलोकहजिनाय वाताय । तस्य
‘ऋतस्य’ एवमतिमहान् ‘श्लोकः’ शब्द स्तनयिबुलक्षणा
भवति, य “बधिरस्यापि” बद्धश्रोत्रस्य, विधात्रापि निसर्गतः
अपिहितश्रोत्रस्य, ‘आयो’ “अयनस्य” “मनुष्यस्य” बोधयत्य-
स्युत इति । ‘कर्णौ’ अतिदुर्भेदौ ‘आततर्द’ “आवृणत्ति”
आमिनत्ति । ‘शुचमान’ “दीप्यमान” “ज्योतिष” च
“उदकस्य” च श्लोक । एव सतत्त्वो ह्यसावृत इति ।

“इन्दु” — इति, एतत् पदम् । स कस्मात् ? “इन्द्रे”
दोष्ययेस्य, “उनत्ते वा” लोदनायेस्य, उभयमपोन्दौ उपप-
द्यते चन्द्रमसि ॥

“तस्य एषा भवति” — ॥ ४ (४१) ॥

प्र तद्दो^१चेयं भव्यायेन्दवे हव्यो न य

इपवान्मन्त्र रेज'ति रक्षोहा मन्त्र रेज'ति ।
 स्वयं सो अस्मादानिदो बधैरजेत दुर्म'तिम् ।
 अर्वसवेदुधशंसोऽवतरमर्व क्षुद्रमिव सवेत् ॥
 प्रब्रवीमि तद्भव्यायेन्दवे हवनाहं इव य इपवा-
 नन्त्रवान् कामवान् वा मननानि च नो रेज-
 यति रक्षोहा च बलेन रेजयति स्वयं सो अस्मा-
 दुभिनिन्दितारम् । बधैरजेत दुर्म'तिम् । अर्व-
 सवेदुधशंसः । ततश्चावतरं क्षुद्रमिवावसवेद-
 व्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते यथाहो दर्शनीयाहो
 दर्शनीयेति तत्परुच्छेपस्य शौलं परुच्छेप षट्षिः
 पर्ववच्छेपः परुषि परुषि शेपोऽस्येति वेतीमानि
 सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्वतुक्रान्तानि सूक्त-
 भाञ्जि हविर्भाञ्जि तेषामेतान्यहविर्भाञ्जि वेनो-
 ऽस्तुनीतिवर्तत इन्दुः प्रजापतिः प्रजानां प्राता
 वा पालयिता वा तस्यैषा भवति ॥ ५ (४२) ॥

“प्र तदा'चेयम्”—इति । अतिच्छन्दा (ऋ० स० २, १
 १०, १) परुच्छेपी । पठेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते । यद्यदिह
 तस्येदो. तत्तदह प्रब्रवीमि, अग्नौ 'इन्दुवे' प्रीत्यर्थम् । किल
 चण ? 'य' इन्दु 'भव्य' भवनाहं, आत्मवान् अभिप्रेताना
 पात्रभूत इत्यर्थः । भव्यो भावनाहं इव, यो हविषा भावन
 महति, न च भाव्यते, अहविर्भाक्तात् । 'हव्यो न' 'हवनाहं
 इव' यो यन्नेन् चः पुनराह्वयते, अहविर्भाक्तादेव । 'इषवान्'

नित्यम् “अन्नवान्” “कामवान् वा” कामिना होतृणा नित्यं
 सभिमतफलसम्प्रदानोन्मुखः । तत्सम्प्रदानोन्मुखतया च नित्यं
 मन्त्राक ‘मन्त्र रजति’ “मननानि” प्रज्ञानानि “रजयति”
 आकम्पयति, आकम्पितहृदयानुपकारितया नित्यमस्मान्
 करोति । कथं नाम एतं नित्यं स्तुयामेति । अपि च ‘रजोहा’
 रजासि ‘बलेन’ घ्नन् सुतरामस्माकं ‘मन्त्र रजति । किञ्च
 “सूय मो अस्मदाहिद” । ‘सूयम्’ आदरयाम भूत्वा ‘स’
 इन्दुः, ‘अस्मदानिद’ “अस्मदभिनिन्दितारम्” ‘वधै’ बध्नाप्रज्ञा
 रैरतिदुःसहै ‘अनीत’ जयेत्, क्षिपेद्वा ‘दुर्मति पापमति
 योऽस्मान् प्रति । तेन यातिवज्रजतेन्दुना इत्यसामोऽस्मद्
 ‘अवशस’ अस्माकं य पापानां शसिता, कथयिता, स्रष्टव्यानां
 सपि स्तोतिकर्ता जनपदे । अमो ‘अवस्रयेत्’ अधोगति
 स्यात् । “अवतुरमर्षेणुद्रमिव स्रवेत्” यावच्च प्रथमं स्तुतं
 अधोगतं, ततोऽवतरम्, ततोऽवतरमिति, तावत् स्रवेत्, सुद्र
 मित्र द्रव्यं किञ्चित् यावदामूलनी नष्टम् ।—इत्येतदाशङ्कते ॥
 वज्रकृतेर्मध्यम इति ।

इहाभ्यासबाहुल्यं दृष्ट्वा ‘रजति’ ‘रजति’ ‘स्रवेत्’ ‘स्रवेत्’—
 इति, प्रतिसमाधत्ते—“अभ्यासे भूयासम् अर्थं मन्यन्ते”—इति ।
 शब्दाभ्यासे यत्रान्यो विशेषो नास्ति, तत्रैव विशेषमाचार्या
 मन्यार्थसतत्त्वविदो मन्यन्ते—यदुतार्थभूयस्त्वमिति, न ह्यक
 स्मात् स एव शब्द पुनरभ्यस्यते । लोकेऽपि चैतद् दृष्टम्—
 शब्दाभ्यासेऽर्थभूयस्त्वमिति,—“यथा—अहो दर्शनीयः । अहो
 दर्शनीयः । इति” गुणातगये हि त्रिव्या शब्दाभ्यासः, तस्या,
 भन्तश्चपि तद्वदेवेति न्याय्यम् । “तत्” च पुनरतत् “परुच्छे
 पस्य” मन्त्रदृश्यं “गोसुम्” । स हि नित्यमभ्यस्तै शब्द
 स्तीति । मन्त्रदृशाऽपि स्वभाव उपेक्ष इत्युपपददर्शनायेदं

सुक्तम् । अथ पुनः “परुच्छेपः” कस्मात् ? परुच्छेप ऋषिः,
तस्य हि “पर्ववत्” महान् “शेषः” प्रजननेम् । “परुषिपरुषि
शेषोऽस्येति वा” सर्वाङ्गसन्धिषु शेषकृतो योगः सुखात् किल ।
तस्य शेषोऽस्येति वा ॥

“इति इमानि द्वादशविंशतिः देवतानामधेयानि अनुक्ता-
न्नाति” । इतिकरणः प्रकारवचनः । एवमेतानि यथा समान्ता-
तानि ‘सप्तविंशतिः’ सप्ताधिका विंशतिः ‘देवतानामधेयानि’
“वायुः”—इत्यत आरभ्य यावत् “इन्दुः” इति । तेषां पुनः
किमर्थमनुकीर्तनम् ? विशेषविबक्षया । कः पुनरसौ ? इति,
—तेषां कानिचित् “सूक्तभास्त्रि हविर्भास्त्रि” च, सूक्तं च
हविषोभय भजन्ते, कानिचित् सूक्तमेव न हविः—“तेषाम्
यतानि अहविर्भास्त्रि” । तद्यथा—“वेन, असुनीतिः, अतः,
इन्दुः” इति । एभ्यो धान्यन्यानि त्रयोविंशतिः, तान्युभयं
भजन्ते सूक्तं हविष । देवतास्वभावोपप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् ।
‘वृतेन’ = “उदकेन” त्वमात्मानं वहं यस्वेत्येवमाद्यभिधानार्थं
विशेषप्रविभागप्रज्ञप्तये अहविर्भास्त्रादुदकमत्र वृत्तमित्ये-
वमादि तद्वत्तेषु मन्त्रेषु विशेष उपेक्ष्य इति ।

“प्रजापतिः”—“प्रजानां पाता वा पालयिता वा” ।
तस्य एषा भवति—॥ ५ (४२) ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वो जातानि
परि ता बभूव । तत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो
अस्तु वयं स्वामि पतयो रथौणाम् ॥ प्रजापते
न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जातानि तानि
परिबभूव यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं

स्याम पतयो रयीणामित्याशी रहिर्व्याख्यात-
स्तस्यैषा भवति ॥ ६ (४३) ॥

‘प्रजापते न’—इति (अ० स० ८, ७, ४, ५ । य० वा०
स० १०, २०—२३, ६५) । प्रजापतस्य हिरण्यगर्भस्यार्पम् ।
पितृयज्ञस्य स्थाने विनियुक्ता, राजघरे च विनियोगो होमः ।
हे ‘प्रजापते ।’ ‘न त्वत् अन्य’ न कश्चिदपि ‘एता’ “एतानि”
मर्षदेवतारूपाणि ‘परिवभूव, परिगृह्य भवति, त्वमेवैतानि
सर्वाणि सर्वतः परिगृह्य सर्वतो भवसि । यत एव त्वा वय
सर्वता विभूतं पश्यामः सर्वस्यैशानम्, अतो ब्रूम—‘यत्कामा
ते’ येन येन युक्ता सन्तो वयं तुभ्य ‘जुहुम’ ‘तत् न अस्तु’
स कामोऽस्माकं त्वदतुल्यानात् ससृष्टता नित्यमेव च ।
“वयं स्याम पतयो रयीणाम्” । ‘रयीणा’ धनानां ‘पतय’ ।
—“इति” इयम् अपरा “आशी” द्वितीया, यत्कामा इति
प्रथमा । अथवा “आशी”—इति आचार्यो दर्शयति इयं
मन्त्रगतैव, यत्रापि न स्यात् तत्राप्यध्याहायेति, स्तुत्याग्निपो-
नित्यसम्बन्धादिति ॥

“अहि” “व्याख्यात.” निर्वचनतः—“अहिरयनात्”
इति । इह त्वभिधेयो मध्यमः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ६ (४३) ॥

अजामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां
रजःसु सौदन् ॥ अजामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने
नदीनां रजःसु उदकेषु सौदन् बुध्नमन्तरिक्षं
बद्धा अस्मिन् धृता आप इति वा इदमपौरुहं
बुध्नमेतच्चादेव बद्धा अस्मिन् धृताः प्राणा इति

योऽहिः स बुध्नो बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासात्त-
स्यैवा भवति ॥ ७ (४४) ॥

“अमामृक्यैः”—इति (ऋ० सं० ५, १, २६, ६) । अग्नि-
हव्यार्पणम् । दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवे विनियोगः । हे
म्लोतः । त्वमेतम् ‘अहिम्’ ‘अमाम्’ “अमृजम्” उदकजन्मानम्
‘अक्यैः’ ‘अणीपे’ स्तीपि । ‘बुध्ने’ ‘नदीनां’ “नदनानाम्”
अपा बन्धने एतस्मिन्नन्तरिक्षे, वत्तमान ‘रजःसु सीदन्’
उदकेषु लब्धव्येषु निमित्तभूतेषु एतस्मिन् कर्मणि अङ्गभाष-
सुपगच्छन् ॥

“बुध्नन्—अन्तरिक्षम्, यदा अस्मिन् धृता आपः”—इति ।
“इदम् अपि इतरत्” शरीरं बुध्नमित्युच्यते, “यदा अस्मिन्
धृताः प्राणाः”—इति । “यः अहिः, सः बुध्नः” एतावात्तु
विशेषः “बुध्नम्=अन्तरिक्षम्, तन्निवासात्” अहिः=बुध्नः ॥

“तस्य एवा भवति”—॥ ७ (४४) ॥

मा नोऽहिर्बुध्नो^१ रिषे धान्मा यज्ञो
अस्य सिधदतायोः ॥ मा च नोऽहिर्बुध्नो रेष-
णाय धान्मास्य यज्ञोखा च सिधदज्ञकामस्य
सुपर्णो व्याख्यातस्तस्यैवा भवति ॥ ८ (४५) ॥

“मानोऽहिर्बुध्नो^१”—इति (ऋ० सं० ५, ३, २६, ७) ।
पूर्वया समानं भवमिति । ‘मा’ अस्मान् ‘अहिर्बुध्नः’ ‘रिषे’
‘धात्’ मा रेषणाय हिसनाय कक्षेचित् धात् । किञ्च “मा
यज्ञो अस्य सिधदतायोः” । मा यज्ञोऽस्य ऋतायोः, अस्य यज-
मानस्य यज्ञकामस्य ‘मा सिधत्’ मा सुसवत्, नित्यमविना-
शेन वत्ततामिति ॥

“सुपर्णः” “व्याख्यात.” “सुपतनः”—इति । इह त्वभिधेयो मध्यमः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ८ (४५) ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे । तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितस्तं माता रेव्हि स उ रेव्हि मातरम् ॥ एकः सुपर्णः स समुद्रमाविशति स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति तं पाकेन मनसापश्य मन्तित इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता त माता रेढि वागेषा माध्यमिका स उ मातरं रेढि पुरुरवा बहुधा रोख्यते तस्यैषा भवति ॥ ८ (४६) ॥

“एकः सुपर्णः”—इति (ऋ० स० ८, ६, १६, ४) । सप्तेः चर्मस्य वीर्यमार्घम् । ‘एक’ एव अद्वितीय, यस्य पतने गमने प्रतिमायानम् अन्य द्वितीय नास्ति । ‘सः’ ‘सुपर्णः’ सुपतनी वायु ‘समुद्रम्’ अन्तरिक्षं नित्यम् ‘आविवेश’ “आविशति” न कदाचिदप्यनाविष्टस्तत्र । ‘स’ स पुनः सर्वभूतानुपवेशी, तदा विपश्य ‘विश्वं’ ‘भुवनं’ “सर्वाणि इमानि भूतानि” ‘विचष्टे’ “अभिविपश्यति” । यथा द्रष्टव्यानि ‘तम्’ एव सत्तमानं अहं ‘पाकेन मनसा’ विपक्षपञ्चानेन सर्वगतमपि सन्तम् अन्तिकम् इव ‘अपश्यम्’ । ऋषिर्दृष्टेवतासतत्वं, कस्मैचिदाचक्षणी ब्रवीति—“त माता रेव्हि स उ रेव्हि मातरम्” ।

‘माता’ = “माध्यमिका” वाक्, ‘तम्’ उपजीवति, परस्मै-
अयत्वात्तयोर्द्वन्द्वे रध्यात्मवदिति ॥

“पुरूरवाः” मध्यमः । विज्ञायते हि—“प्राण एव हि
पुरूरवाः” इति । सः “बहुधा रोरुयते” स्तनयति, तेन पुरू-
रवाः ॥

“तस्य एषा भवति”—। ८ (४६) ॥

समस्त्रिंशायमान आसत ग्ना उतेमवर्द्ध-
न्तद्यः१ स्वर्गूर्त्ताः । महे यत्त्वा पुरूरवो
रणायावर्द्धयन्त्सुहृत्वाय देवाः ॥ समासता-
स्त्रिंशायमाने ग्ना गमनादापो देवपत्न्यो वापि
चैनमवर्द्धयन्तद्यः स्वर्गूर्त्ताः स्वयङ्गामिन्यो
महते च यत्त्वा पुरूरवो रणाय रमणीयाय
संग्रामायावर्द्धयन् दस्युहृत्वाय च देवा देवाः ॥
१० (४७) ॥

इति दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १०, ४ ॥

“समस्त्रिंशायमानः”—इति (ऋ० सं० ८, ५, २, २) ।
उर्ध्वस्था आर्यम् । ‘अस्त्रिन्’ एतस्त्रिन् पुरूरवसि ‘जायमाने’
वर्षकर्मणि आत्मानं प्रति सभमाने प्राहृट्काले, “कर्मजन्मानः”
—इति श्रुतम् । ‘समासत ग्नाः’ “आपः” ममामस्य तं परि-
वार्य, तद्विधेयतामुपगम्य ‘आपते’ तिष्ठन्ति । ‘उत’ अपि
च यथायथैवमृतुवशात् वर्षासु नद आरोहति, तथातथैवं
ताः ‘नद्याः’ नदना आपः, ‘स्वर्गूर्त्ताः’ “स्वयं गामिन्यः” भूत्वा
रुतरां तद्विधेयतामुपगच्छन्त्य, तदधिकारोद्भवेन ‘ईम्’ ‘एनम्’

‘अवर्धन्’ वर्धयन्ति । अतः परं स्तूयमानः प्रत्यक्षीभूतः प्रत्यक्ष-
कृत उत्तरोऽर्चः । हे ‘पुरुषवः !’ ‘यत् त्वां महे रणाय’
यस्मात् त्वां “महते रणाय” मेघेन सह “रमणीयाय” सभा-
माय ‘अवर्धयन्’ वर्धयन्ति माध्यमिकाः “देवाः” । ‘दक्षुह-
त्याय’ मेघवधाय चेति । तस्मात् त्वामवश्यं ग्नाः समागम्या-
सते, वर्धयन्ति च नद्यः, सर्वथापि महानुभावः त्वं सर्वमेव
त्वय्युपपद्यते इति ।

“देवपत्न्य, धा”—इति । पृथक्केन दर्शयति, तथापि
योज्यते । समागम्येतस्त्रिवैडे पुरुषवसि ‘धासत ग्नाः’ सर्वा
देवपत्न्यः, स हि स्त्रीणां स्रभावी यत् प्रजायमानां
स्त्रियं परियाप्यासते । ‘सत ईम् अवर्धन्’ अपिचैतमवर्धयन् ।
नदना ग्नाः स्तुतिपराः, तस्य ‘स्रगूर्त्ताः’ “स्त्रियं गामिन्यः”
अपरप्रणेयाः ईश्वराः । अपि च सर्वमेतदुपपद्यते, पुरुषव-
स्त्वयि, यस्मात् “महते” “रणाय” “रमणीयाय” “सभाभाय”
असुरैः सह, ‘दक्षुहत्याय’ शत्रुवधाय अवर्धयन् स्वैर्महि-
मभिः त्वं नः असुरान् जेष्यसीति पुंस्वक्तुर्देवा इति ॥

हिरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तो, यस्याप्त्यते समाप्तम् ॥१०॥४०॥

इति ऋग्वर्धायां निरुक्तवृत्तौ पञ्चदशस्य (दशमस्य)

अध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १०॥ ४ ॥

इति श्रीजन्मसांगांशमयासिन आचार्यभगवद्गुरुस्य कृती

ऋग्वर्धायां निरुक्तवृत्तौ

पञ्चदशीऽध्यायः (दशमोऽध्यायः) परिसमाप्तः ॥१०॥

(१) (२) (३) (४) (५)
 नवारन्तमृष्विमारुद्राययातेदिद्युज्जरानोधादृ-
 (१०) (११) (१२) (१३) (१४)
 रुद्योजात एवविष्टज्ञानत्रापिनद्वमशमास्यङ्क्षेच-
 (१५) (१६) (१७) (१८)
 स्यपतिःक्षेचस्यपतिनाक्षेचस्यतेषऽमौवहापुनरे-
 (१९) (२०) (२१) (२२) (२३)
 हियो अनिष्प्रोपरेयिदांसंसेनेवमिवोहिरण्यग-
 (२४) (२५) (२६) (२७)
 र्भायेतेषिष्वकर्मा सर्वस्यविश्वकर्माविमनाविश्वक-
 (२८) (२९) (३०) (३१) (३२)
 र्मनृत्यमृषुसद्ययिद्यत्स्यवामन्ययादधिकाःसविता-
 (३३) (३४) (३५) (३६)
 चन्तैर्हिरण्यमृषोदेवस्त्वष्टायात आवातुमतित्य-
 (३७) (३८) (३९) (४०) (४१) (४२)
 र्माभत्वावेनोवेनतीरयंवेनोऽमुनीतवदतस्यहिमत-
 (४३) (४४) (४५) (४६)
 दोक्षेयं ममापतेऽष्टासुक्क्षैमानोहिरेकः सुपर्णः
 (४७)

समन्विन् सप्तचत्वारिंशत् ॥)

इति निरुक्ते (उत्तरपट्टके) दशमोऽध्यायः

समाप्तः ॥ १० ॥

अथ एकादशाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

३३म् । श्येनो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति

॥ १ ॥

श्रीः ॥ “श्येनः” व्याख्यातः,—“श्येनः शंसनीयं गच्छति”
—इति । इह त्वभिधेयो मध्यमः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ १ ॥

आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवान्
अयुतञ्च साकम् । अद्या पुरन्धिरजहदाराती-
र्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ आदाय श्येनोऽह-
रत्सोमं सहस्रं सवानयुतञ्च सह सहस्रं सह-
स्रसायनमभिप्रेत्य तचायुतं सोमभक्षास्तत्सम्बन्धे-
नायुतं दक्षिणा इति वा तत्र पुरन्धिरजहाद-
मिवानर्दानानिति वा । मदे सोमस्य मूरा
अमूरः । ऐन्द्रे च सूक्ते सोमपानेन च स्तुत-
स्तस्मादिन्द्रं मन्यन्त ओषधिः सोमः सुनोतेर्य-
देनमभिपुण्वन्ति बहुलमस्य नैषण्डुकं दत्तमा-
श्वर्यमिव प्राधान्येन तस्य पावमानौषु निदर्श-
नायोदाहरिष्यामः ॥ २ ॥

“आदाय श्येनः”—इति (ऋ० सं० १, ६, १५, ७) । वाम-
देवस्यार्पम् । श्येनाजिरादिषु मरुत्वतीये शस्यते, ऋत्विग्भिर्वि-
धानतः । प्रत्तं ‘श्येनः’ इन्द्रः ‘सोमम्’ ‘आदाय’ ‘अभरत्’ अपि-
बत् । क ? ‘सहस्रं सवान्’ सहस्रं सुत्यानां यत्र कुर्वन्ति, ‘अयुतं
च’ दक्षिणाः प्राप्नुवन्ति, न तु दीयन्ते, सन्नत्वात्, पृष्ठशमना-
भिप्रायं वा दक्षिणादानं स्यात्, सहस्रसाध्यं सत्रे तेषां तत्सम्ब-
न्धात् । ‘अत्रा पुरन्धिः’ अत्र अस्मिन् सहस्रसाध्यं सत्रे सः श्येनः
‘पुरन्धिः’ बहुनो धनस्य दाता । ‘मदे’ ‘सोमस्य’ ह्यसौ, सोमस्य
प्राप्तायाम् ‘अजहात् अरातौः’ असुरानमित्तवान् पृथक्पक्षे
अभ्यजयत्, प्राणैर्मूढान् अप्रतिपत्तिकान् कृत्वा विषादमुपनीय
अमूढो निःसाध्वसः । त्रित्वपक्षे तु “अदानान्”—“इति वा” ।
इतिर्दानार्थः, तदप्रतिषेधेनारातिः, प्राक् सोमपानमदप्राप्तेः ।
अदानानिति न दास्यामीत्येवन्वियः ‘भूराः’ मूढमतयः, कापे-
ण्यसयुक्ताः ये चासन्, तान् प्रति ‘सोमस्य मदे, प्राप्ते
‘अमूरः’ अमूढः अक्षपणी भूत्वा ‘अजहात्’ अत्यजत्, दाता
सम्पदे ॥

सहस्रसाध्यमभिप्रेत्य तत्सम्बन्धेनायुतं दक्षिणा इति वा ।
“इति वा”—शब्देन किं विकल्प्यते,—‘सहस्रसाध्यं’ वा सत्रम् ।
यत् पठन्ति याज्ञिकाः । तद्यथा—अतिरात्रयोर्मध्ये सहस्र-
मंहानि शतकृत्वो दग्धरात्रस्याहस्तिरग्नेः सहस्रसाध्यमिति ।
तदङ्गां सहस्रं दशभियमसैर्गुणितं चमसपरिसङ्कायोपलब्ध-
माणमयुतं सोमभक्षाणां सम्पद्यते । सोमभक्षनिष्कृयण-
श्रुतिश्च दक्षिणानामस्ति,—“यां सदस्येभ्यो ददाति सोमपीयं
तया निष्क्रीणीत” इति, न चासति प्रज्ञेये कृद्धिबाधो न्याय्य
इति । असत्यपि ऋत्विग्दक्षिणादानसम्बन्धे सहस्रसाध्यमेव
सत्राणां प्रासर्पकाभिप्रायं वा अयुतम् । अथवा सहस्रमिति

बहुताम् । ‘सहस्रं सवान्’ अभिप्रायः बहवः, प्रतिसवनमभि-
पवमभिप्रेत्य यस्मिन् कस्मिंश्चिदक्षिणावति सोमे अयुतं
च दक्षिणा, बहुत्र इत्यर्थः, अस्ति हि प्राप्तिः विशेषशब्दाः
सामान्येषु भवन्तीति । तद्यथा—हिमेनोदकेनेति । अद-
क्षिणत्वात् सन्नाणामिव वीत्यभिप्रेत्य वा शब्दं चकार ॥

“सोमः”—इति वक्तव्यम् । स पुनरेव “ओषधिः” सोमः,
हैमवतो मौजवतो वा । स कस्मात् ? “सुनोतिः” “पुञ् अभि-
पवे (स० उ०)” —इत्यस्य, अभिपूयते ह्यसौ यज्ञे । “यदेन-
मभिपुण्वन्ति”—इति कर्मकारकं दर्शयति । स कथम् ?
मध्यमस्थानो भवति हि तमधिलक्ष्य—“यज्ञे” सोमः । द्वित्रि
ज्योतिः (य० वा० स० ६, ७३)—इति, “सोमो वै वाजस्तस्य
चन्द्रमास्तृतीयमयं यः पयते स तृतीयमिति स तनूकरणे त
सर्वं स्रतगृभृतमाप्याययति (श० ब्रा० ३, ८, ४, १२)” —
इति । तस्मादस्यैव स्वा तनूर्यश्चन्द्रमा, रसात्मकत्वात् ।
वायुर्वा सोऽयमेवमात्मानमापाद्याभिपूयत इति भवति
स मध्यमः ।

“बहुलमस्य नैषण्डुकं हन्तम्” यस्मायां स्तुतिः पराया ।
तद्यथा—प्रायः पावमान मण्डलम् “आयर्थमिव प्राधा-
न्येन” । स्वप्रधाना स्तुतिः, कविदायर्थे चित्रतः स्तुतिः स्वात् ।
“तस्य पावमानोपु” ऋक्षु “निदर्शनाय” उभयम् “उदाहरि-
ष्यामः”—परायत्वं स्तुतेः सार्यत्वञ्च । परार्थं तावदुदाह्रियते,
तद्यथा—३ २ ३

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पर्वश्च सोम धारया ।
इन्द्राय पातवे सुतः ॥ इति सां निगदव्याख्या-
‘तायैवापरा भवति चन्द्रससो’ वैतस्य वा ॥ ३ ॥

“स्वादिष्ठया मदिष्ठया”—इति (ऋ० सं० ६, ७, १६, १ । सा० सं० छ० आ० ५, २, ४, २) । मधुच्छन्दस आर्षम् । ग्रावस्तोत्रे विनियोगः । हे ‘सोम !’ ‘स्वादिष्ठया’ स्वादुतमया, ‘मदिष्ठया’ मादयित्तमया च त्वं ‘धारया’ ‘पवस्व’ प्रचर । किमर्थम् ? ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम्, ‘पातवे’ पानाय ‘सुत,’ अभिषुतः । इन्द्रार्थं पवस्वेत्यस्वार्थता लक्ष्यते ॥

“अथ एषा अपरा भवति, चन्द्रमसो वा एतस्य वा”—इति । अथ शब्देन विशेषाधिकारवाचिना स्वप्रधानता स्तुतेरधिकरोति । चन्द्रमसो वेति चन्द्रत्वमापन्नस्याप्यौषधिसोमस्य वा, यथोक्तम्—“स तनूकरणे” (२८३ पृ० १२५०), इतरथा क्षुद्राकृतप्रक्रिया स्यादनधिकारादस्मिन् प्रक्रमे चन्द्रमसः । चन्द्रमसो वाधिदैवमापन्नस्य । औषधिसोमस्य वाधि यज्ञमापन्नस्य । तदेतदुभयथा प्रदर्शयति—॥ ३ ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्सम्पिपन्त्योषधिम् ।
सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्यान्नाति कश्चन ॥
सोमं मन्यते पपिवान्यत्सम्पिपन्त्योषधिमिति
दृष्टासुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदु-
रिति न तस्यान्नाति कश्चनायज्वेत्यधियज्ञमथा-
धिदैवतं सोमं मन्यते पपिवान्यत् सम्पिपन्त्योष-
धिमिति यजुः सुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो
विदुश्चन्द्रमसं न तस्यान्नाति कश्चनादेव इत्यथै-
पापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ४ ॥

“सोमं मन्यते”—इति (ऋ० सं० ८, ३, २०,) १

सूर्याया आर्षम् । विवाहे विनियोगः । 'यत्' 'सम्पन्नति'
सञ्चूर्णयन्ति अभिषुत्य पिबन्ति भीमम् ओषधिम् केचिद्रासा-
यनिकाः । ते मन्थन्ते सोमं पपिवांसः सोममपाश्वमिति, न
श्च पुनस्ते सोमपाः, एथा सोमः स इति । अनेन तावदद्वै-
नायं मन्त्र एवं "एथा सुतमसोभेमाह" पातुं च । अथ कः
सोमः ? के च सोमपाः ? यतो ब्रवीति—"सोमं०—
कश्चन" । 'यं' ब्राह्मणाः 'सोमं विदुः' अधियज्ञे अद्रभूतम्,
'न तस्य अग्राति' 'कश्चन' "अयज्या" अनधिकृतो यजमान-
त्वेन । "इति अधियज्ञम्" इति विषयमुपप्रदर्शयति ॥

"अथाधिदैवतम्"—इति विषयान्तरमधिकरोति । उक्तं
हि "चन्द्रमसो वा"—इति, तदुपप्रदर्शनार्थमाह—"सोम
०—०पधिम्"—"इति" "यत्तु." । "सुतम्" अधियज्ञ चन्द्रमस-
मपेक्ष्य "असोममाह" । यथा पूर्वोक्तान् रासायनिकसोमस्या-
सोमत्वमधियज्ञमपेक्ष्य, एवमिहाप्यधियज्ञसोमस्यासोमत्व-
मधिदैवसोमं चन्द्रमसमपेक्ष्य । एवं कृत्वा 'सोमं' 'य'
'ब्रह्मणा,' 'विदुः' "चन्द्रमसम्" 'न तस्य अग्राति' 'कश्चन'
"अदेवः इति" देवानां हि भक्षत्वेन विपरिणतयन्द्रमाः,
"सोमो नूनमेव तद्देवानामन्नम्"—इति ह विज्ञायते । एव-
मस्य सप्रधाना सोमस्य स्तुतिः ॥

"अथ एषा अपरा भवति चन्द्रमसो वा एतस्य वा" । सा
किमर्थम् ? "आयर्थ्यमिव प्राधान्येन" इत्युक्तम् (२८१८० १५
पं०) । तथा चेदम् 'अपरा' अन्यथा स्तुत्यर्थप्राधान्या स्तुतिर-
प्यस्ति सोमस्योपप्रदर्शनार्थमाह—॥ ४ ॥

यन्त्वा देव ग्रपिबन्ति तत् आष्यायसे पुनः ।
वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मासु आदितिः ॥

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत आप्यायसे पुनरिति
 नाराशंसानभिप्रेत्य पूर्वपक्षापरपक्षाविति वा
 वायुः सोमस्य रक्षिता वायुमस्य रक्षितारमाह
 साहचर्याद्रसहरणाद्वा समानां संवत्सराणां
 मांस आकृतिः सोमो रूपविशेषैरोषधिविचन्द्रमा
 वा चन्द्रसाध्यायन् द्रुमति चन्द्रो माता चान्द्रं
 मानमस्येति वा चन्द्रश्चन्द्रतेः कान्तिकर्मणश्च-
 न्दनमित्यस्य भवति चारु द्रुमति चिरं द्रुमति
 चमेवां पूर्वं चारु रुचेर्विपरीतस्य तस्यैवा
 भवति ॥ ५ ॥

“यत्त्वा देव”—इति (ऋ० सं० ८, ३, २०, ५) । यदा
 त्वां हे ‘देव !’ सोम । ‘प्रपिबन्ति’ प्रारभन्ते सोमं पातु-
 र्वृत्तिगुणजमाना, त्रिषु सवनमुख्येषु । तदा किम् ? इति
 —“तत आप्यायसे पुनः” । ‘ततः’ अनन्तरम् ‘पुनः’ आप्या-
 यसे । तदुक्तमधियज्ञे—“आप्यायनमाप्यायस्व ‘सं ते पर्यासि’
 —इति (ऋ० सं० १, ६, २२, ३ । य० घा० सं० १२, ११६ ।
 सा० सं० आ० ३, २) । मध्यशेषान्”—इति । “वायुः सोमस्य
 रक्षिता”—इति, वायव्येष्वसौ पात्रेषु गृहीतो रक्ष्यत इति
 “वायुमस्य रक्षितारमाह” मन्त्रद्वयं “साहचर्यात् रसहरणात्
 वा” वायुमहचरितो ह्यसौ, तेन नित्यं सहचरणादविनाभा-
 वात्कर्मणः, रसहरणात् वा सर्वरसापहारी वायुः समर्थः सन्
 यत्र शोषयति सोमम्, तेन सोमो रक्षितो भवति । “समांशं
 माम् भाजति” । ‘माम्,’ “माता” निर्माता सोमं शोषधिः,

सर्वस्य किलौषधिः । 'सोमस्य' चन्द्रमसः कलोपचयमनु
प्रत्यहमेकैकस्येनकला इव चन्द्रमसः पर्णान् पचोयन्ते, स
पौर्णमास्यां पञ्चदशपर्णः सम्पद्यते, पौर्णमास्याः पुनः परतः
कलादानौ चन्द्रमस इव एकैकं पर्णमपचोयते इति श्रोत्रधे
सोमस्य चन्द्रमसः सम्पद्यते । तदायुर्वेदविदः सोमलक्षणं
इसायनतन्त्रे स्मरन्ति । असुना प्रकारेणोपचयापचयाभ्यां
पर्णानां सोमलक्षणद्वारेण 'समाना' "संवत्सराणाम्" "आकृतिः"
आकर्त्ता भवति "सोमः रूपविशेषैः" । तदेव पर्णानामुप-
चयापचयाभ्यामन्यदन्यद्रूपं प्रतिपद्यते एवमधियज्ञेऽपि स
एव श्रोत्रधेः सोमः ॥

अथाधिदैवे—“यस्त्वा देव प्रपिबन्ति”—इति । अपरपक्षेण
पीबते रश्मिभिः । तदुक्तम्—“यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति”
इति । “तत् आप्यायसे पुनः” तत् पूर्वपक्षमाध्याययन्तीति ।
तदप्युक्तम्—“यथा देवा अशुनाप्याययन्ति” इति । वायु सोमस्य
चन्द्रमसो रक्षितारमाह, एष ह्येनं सूक्ष्मया रश्मिनाद्या सुपु-
ष्पाख्यया पुनर्यथाकालमापूरयति । 'समाना' "संवत्सराणाम्"
'मासः' चन्द्रमा.—सोमः, लक्षणत्वात् मासः द्वादशकाली
मासभूतमात्मानमावर्त्तयन् संवत्सराणां कर्त्ता भवति ।
“रूपविशेषैः”—इति । कलानामुपचयापचयविशेषाभ्यां रूप-
विशेषाश्चन्द्रमसः प्रतितिथि भवन्ति ॥

“स्वादिष्टया मदिष्टया”—इत्यस्यामपि केचित् अधिदैव-
मर्थं व्याचक्षते । तन्मतेनोच्यते—हे 'भगवन् !' 'सोम !' चन्द्र !
'स्वादिष्टया' अतिशयेन स्वादुतमया, 'मदिष्टया' अतिशयेन
मदयित्तमया 'यवस्त' प्रक्षर 'धारया' प्रत्यहमेकैककलया,
'इन्द्राय' सूर्याय 'पातवे' 'सुतः' आपूरितः सुपुष्पेन रश्मिना ।

“चन्द्रमाः” कस्मात् ? स हि “चायन्” -य ण्यन् सर्वभू-
तानि उपर्यवस्थितः “द्रमति” गच्छति, चायतेः पूर्वपदम्,
द्रमतेरुत्तरपदम् । अथवा “चन्द्रो माता” चन्द्रयासी माता
च निर्माता सर्वस्येति चन्द्रमाः, चन्द्रः पूर्वपदम्, मातोऽन-
पदम् । “चान्द्रं मानमस्य—इति वा” चन्द्रमाः, चन्द्रः पूर्वपदम्,
तदेवोत्तरपदम्, केवलं तु समानाधिकरणः पूर्वं, बहुव्रीहि-
रुत्तरः ॥

अथ “चन्द्र.” कस्मात् ? “चन्दतेः कान्तिकर्मण.” नित्य-
कान्तो ह्यसौ ।—“चन्दनम्”—इत्यप्यस्यैव चन्दतेर्भवति,
तदपि हि कान्तम् । अथवा “चारु द्रमति” चारुशब्दात्
पूर्वपदम्, द्रमतेः (१भा० २११४०) उत्तरपदम्, चार्विति द्रम-
तिक्रियाविशेषणम् । अथवा “चिर द्रमति” तदेवोत्तरपदम्,
चिरशब्दात् पूर्वपदम् । “चमेः (भा० प०) वा पूर्वम्” द्रमते-
रेवोत्तरपदम्, कोऽयं, चम्यमानो भक्ष्यमाणो देवेरसौ द्रम-
तीति चन्द्रमाः ॥

अथ “चारु” कस्मात् ? “रुचे. (भ० पा०)” चाद्यन्त-
“विपरोतस्य” दीप्तिकर्मणः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ५ ॥

नयो नवो भवति जायमानोऽङ्गां केतुरु-
पसामेत्यग्रम् । भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्
प्र चन्द्रमास्तिरते द्रोषमायुः ॥ नवो नवो भवति
जायमान इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्याङ्गां केतुरु-
पसामेत्यग्रमित्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्यादित्यदैवतो
द्वितीयः पाद इत्येके भागं देवेभ्यो विदधात्याय-

नित्यर्द्धमासेज्यामभिप्रेत्य प्रवर्द्धयते चन्द्रमा
 दीर्घमायुर्द्ध्युर्माख्यतीति सतो ऋतं च्यावय-
 तीति वा शतवत्ताच्चो' मौद्गल्यस्तस्यैषा भवति
 ॥ ६ ॥

“नवो नवो भवति”—इति (ज्ज० सं ८, ३, २३, ४) ।
 सूर्याया आर्षम् । दूषाणे चान्द्रमसे चरी विनिगोगो राज
 यक्ष्मण्हीतेष्टौ च । “नवो नवो भवति जायमानः” चन्द्रमा,
 प्रतीचां दिशि पूर्वपक्षाद्युपक्रस्य, उपक्रान्तवृत्ति, अस्तं गते
 आदित्ये पश्चादादित्यस्य प्रतिमास जायमानो नवो नवो
 भवति । “अङ्गा केतुर्दुपसामेत्यग्रम्”—“इति अपरपक्षा-
 न्तमभिप्रेत्य” अपरपक्षान्तेषु प्राच्या दिशि प्रचीणः कला-
 मात्राप्रशेषः ‘अङ्गा केतुः’ लक्षणम्, तत्कालोपचयापचयाभ्या
 हि प्रतिपन्नृतीत्यहानि लक्ष्यन्ते, अथवा ‘अङ्गां केतुः’ कर्ता
 स्वगतिविशेषैः ‘उपसामेत्यग्रम्’ इति । उपसो य. प्रकाशः,
 तस्य प्रान्ते पुरस्तात् उद्यतः सूर्यस्य दृश्यते । स पुनरेव एव
 पर्यायेण प्रतीचीप्राच्यौ दिशौ ‘आयन्’ पूर्वपक्षापरपक्ष एकै-
 कशीऽपि पूर्णमास्यमावस्ययोः आगत्य कालो भिन्दन् हवि-
 र्भागं वा विभागेन यथाविभागं ‘देवेभ्यो भागं’ ‘विदधाति’
 एककर्मैऽपि पूर्वपक्षात् पौर्णमास्यमावास्यास्ययोः स्वगत्या काले
 तिथि विभज्य देवेभ्यो ददाति विभागदानं हेतुर्भवति, पूर्ण
 चन्द्रमसि उपचये पौर्णमास्यदर्शनेऽमावास्यायामिति ह विज्ञा-
 यते । य एव करोति ‘चन्द्रमाः’ सः ‘प्रतिरते’—प्रवर्द्धयते
 रंजानानां ‘दीर्घम् आयुः’ । वयमपि च यनामहे, तमनेन
 हविषा । अतः सोऽस्माकमर्पेतत् करोतु ।—इत्येतदाशा-
 स्यहे ।

“आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके” । “पूर्वापरं चरतो मध्यगौ” — इति (ऋ० सं० ८, ३, २३, ३) । इत्यतोऽनन्तरमेवेयम्, मैत्रावरुणीये समाने हविषि विनियोग इत्यपेक्षेयमपि सौम्याचन्द्रमसीति अङ्गां केतुरित्यतो विशेषसिद्धात् ब्रवीति — “आदित्यदैवतो द्वितीयः पादः” इति । तदर्थ-योजना — यः ‘चन्द्रमाः’ “नवो नवो भवति जायमानः” यश्च “भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्” यश्च ‘प्रतिरते दीर्घमायुः’ सोऽस्माकमप्येतत् करोतु । अयं यश्च सूर्यः ‘अङ्गां’ ‘केतुः’ कर्त्ता, उदयास्तमयाभ्याम्, ‘उपसां’ च ‘अयम्’ ‘एति’ सुख्यत्वमागच्छति, तत्कृतत्वादुपसो जन्मनः । तद्वन्निप्रान्तप्रोत्सार्यमाणे हि तमस्तुपसो जायन्तेऽतः स तासां जनयितेति मुख्यः । अतः सोऽस्माकमेतदेवं करोतु । — इत्येतदाशास्त्रे ॥

इह कथं चन्द्रमा मध्यस्थानः ? — ननु सूर्यात् परतः यतः सहस्रे योजनानां चन्द्रमसः स्थानमिति पौराणिकाः स्मरन्ति । सत्यं स्मरन्ति, कर्मसयोगेन तु द्युस्थानत्वे सति सर्वदेवतानां विशेषतः स्थाननियमो विवक्षितः, तदेतदैन्द्रं कर्म रसानुप्रदानं उद्यवधी बलकृतिरिति, तथा बाहुल्येनैन्द्रेषु दृष्टत्वात्, बलकृतिय चन्द्रे दृष्टा, यथा — “बुधेरजेत दुर्मतिम्” प्रसिद्धं चेदम् इन्द्रः = चन्द्रः इति, रसात्मकत्वाच्चन्द्रमसो रसानुप्रदानसम्बन्धः । एवञ्चेदिन्द्रचन्द्रमाः, तस्य मेघवधाधिकारसम्बन्धः, कर्तृत्वेन सूर्यादौर्वागिति युक्तं मध्यस्थानचन्द्रमाः । अपि च शेषधिसोमचन्द्रमा भवति अधियज्ञमापन्नः, स चेन्द्रस्यायम्, अत्र चास्मादस्यास्मादाविति, अद्यमानस्थानन्यत्वेनावस्थानादित्यतो युक्तं मध्यस्थान इति । यथा च सर्वगतो वायुविशेषतो मध्यस्थान इत्येवमित्यतोऽदोषः ॥

“मृत्युः” — इति वक्तव्यम् । स कस्मात् ? “मारयतीति

सतः” मध्यमो हि प्राणो मृत्युः, उत्क्रामन् शरीरादितरेः प्राणै प्राणिनो वियोजयति, एव भारयति । विज्ञायते हि— “प्राणमनूत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति”—इति । अथवा “मृत चावयति” य एवोपक्षोणायुर्भवति, उपक्षोण-कर्मा, तमेवासावपगमनेन प्रचावयति । “शतवलाक्ष,” “मौह्व” आचार्यो मन्यते । बहुबलानि अक्षाणि इन्द्रियाणि यस्य स शतवलाक्ष वह्निन्द्रिय, सुहृत्तस्यापत्यं मौह्व ॥

“तस्य” मृत्यो “एषा भवति”—॥ ६ ॥

परं^१ मृत्यो अनुपरे^२हि पन्थां यस्तु स्व
इतरो देवयानात् । चक्षु^३षते ब्रह्मवते ते^४ ब्र-
वीमि मा नः प्रजा री^५रिपो मोत वीरान् ॥
परं मृत्यो भुवं मृत्यो भुवं परेहि मृत्यो कथितं
तेन मृत्यो मृतं चावयते भवति मृत्यो^६ सुदेव^७ ।
सुदेव^८ तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

त्वेष मित्या समरणं शिसी^१वतोरिन्द्रा-
विष्णु सुतपा वासुदध्यति । या मर्त्या^२य प्रति-
धीयमानमित् कृशानोरस्तु^३ रसनासु^४दध्यथः ॥
इति सा निगदव्याख्याता । विश्वानरो^५ व्याख्या-
तस्तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

“परं मृत्यो अनुपरेहि”—इति (अ० स० ७, ६, २६)

१ । य० 'वी० सं० ३५, ७ । आ० गृ० ४, ६) । सङ्कुक्षको नाम,
तत्स्यार्थम् । आण्यहोमे पुत्रकामके कर्मणि स्थानीपाकविधाने
पडाहुति । हे 'मृत्यो !' 'परम्' अन्यम् 'अनुपरेहि' अनुपरा-
गच्छ त्व 'पन्थाम्' पन्थानम् । 'य ते स्व' । कतम् स ?
'इतरो देवयानात्' यस्मात् देवयाने पथि वय स्थिता अना-
धृथा तप पित्रयान पन्थानम् अनुपरेहि त्वम् । अपि च
'चक्षुषति गृण्वते' च 'ते' तुभ्य 'ब्रवीमि'—'मा' त्वम् 'न'
अस्माक 'प्रजा पुत्रान् पीत्राय 'रीरिष.' हिंसी, 'मा सत'
वीरान' अन्यानपि, वेऽस्मादाश्रया पुत्रवास्तानपि मा
हिंसीरिति ।

“विश्वानर व्याख्यात” अभिधानतोऽभिधेयतश्च ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ७, ८ ॥

प्र वो' म॒हे मन्द॑माना॒वान्ध्र॒सोऽर्चो॑ विश्वा-
न॑राय विश्वा॒भुवे॑ । इन्द्र॑स्य यस्य सुम॑खं
सहो॑ महि॒ अ॒वो' नृ॒मृणञ्च॑ रोद॑सी सप्र॒थ्य॑तः ॥
प्रार्च॑त व्यं स्तुति॑ महतेऽन्ध॒सोऽन्ध्रस्य॑ दा॒त्रे
मन्द॑मानाय मोद॑मानाय स्तूय॑मानाय शब्दाय-
माना॑येति वा विश्वानराय सर्वे विभ्र॑तायेन्द्रस्य
यस्य प्री॑तौ सुम॑हद् बलं महच्च॑ अव॑णीयं यशो
नृ॒मृणञ्च॑ बलं नृ॒न्ततं॑ द्यावा॒पृथिव्यौ॑ वः परि-
च॑रत इति कमन्यं म॒ध्यमा॑देव॑मव॒क्ष्य॒त्तस्यै॒षा-
प॑र॑ा भवति ॥ ६ ॥

“प्र वो महे”—इति (ऋ० सं० ८, १, ८, १ । य० वा० सं० ३३, ३५) । वैकुण्ठस्यार्घम् । जगतो । महाव्रते विनियोगः । हे स्तोतारः । ‘प्र अर्च’ ‘प्रार्चत’ प्रोच्चारयत स्तुतिम्, उच्चार्यमाणं चान्येः प्रपूजयत । कस्यै ? ‘विश्वानराय’ किंलक्षणाया विश्वानराय ? ‘महे “महते” ‘अन्वसः’ “अन्वस्य” दाक्षे, ‘मन्दमानाय’ हृष्यमाणाय, अथवा शब्दायमानाय स्तोत्रभिः, ‘विष्णुभुवे’ सर्वप्रकारविभूतियुक्ताय । ‘इन्द्रस्य’ ईश्वरस्य ‘यस्य’ विश्वानरस्य, ‘सुमह सद्मः’ “सुमहद् बलम्” ‘महि अयः’ “महच्च अचणीय ययः” बलमायतिर्महती ‘नृम्णं च’ “नृन्” मनुष्यान् प्रति यद् विग्रेयतः “नतम्” “बलम्” तच्च यस्य, महदपि चैता “वः” स्तुति यस्य विश्वानरस्य प्रोच्यमाना “द्यावापृथिव्यो” “परिचरत” पूजयत, अभिनन्दत, सर्वभूतानामियमभिमतता स्तुतिरस्त्वित्यभिप्रायः ॥

“तस्य एषा अपरा भवति” । सा पुनः किमर्थम् ? द्युस्थानोऽपि हि विश्वानरः समाख्यातः । अस्यां तु परस्या व्यपदेशादुत्तमेन ज्योतिषा विश्वानरस्यासंग्रहं मध्यमत्वमित्येवमुदाह्रियते—॥ ८ ॥

उदु ज्योतिरस्यतं विश्वजन्यं विश्वानरः
सविता देवो अथेत् ॥ उदशिथियज्जगोति-
रस्यतं सर्वजन्यं विश्वानरः सविता देव इति
धाता सर्वस्य विधाता तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

“उदु ज्योतिः”—इति (ऋ० सं० ५, ५, २३, १) । वसिष्ठस्यार्घम् । पातरनुवाके विनियोगः । ‘उत् अथेत्’ उच्छ्रयति, कर्तुम् उपनयति ‘विश्वानरः’ मध्यमो वायुः, ‘सविता’ ।

किम् ? एतत् 'ज्योतिः' "अमृत" सूर्याव्यम्, सर्वगन्तुणां वायुपूर्वकत्वाद् गमनस्योपपद्यते । "विश्वत्रय" सर्वलोक-
हितम् ॥

एवमत्र विश्वानरो ज्योतिरुच्यतीति व्यपदेशाच्च
ध्यमो विश्वानरः । एवञ्चाभिप्रेत्योक्तम्—“कमन्धं मध्यमादेव-
मवक्ष्यत्” इति ॥

ओषस्योऽर्धं उत्तर इति “कृत्वा देवानामजनिष्ट चक्षु-
र्वाविरक्तर्भुवन् विश्वमुपा” इति भाष्यकारो नाधिजगि,
प्रसङ्गतस्तु निर्बूमः ।—यदा तत् ज्योतिः द्युस्थानमुपनीयते
विश्वानरेणाथ तदा 'कृत्वा' तत्कर्मणा 'देवानां' रज्जोनां
'चक्षु' र्व्यान् प्रकाश, 'अजनिष्ट' जायते 'उपा' । सा न पुन
जाता 'आविरक्तः भुवनं विश्वं' सर्वमावि करोति भूतजात-
मित्यर्थः ।

“धाता” कस्मात् ? स हि “सर्वस्य विधाता”—स्रष्टा,
सदकपूर्वकत्वात् सर्वविधानस्य मध्यमः ।

“तस्य एषा भवति”—॥ १० ॥

धाता ददातु द्वाग्धुषे प्राची'क्षीवातु-
मर्चिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्य-
धर्मणः ॥ धाता ददातु दत्तवते प्रष्टुं जीविका-
मनुपक्षीणां वयं देवस्य धीमहि सुमतिं कल्या-
णीं मतिं सत्यधर्मणो विधाता धावा व्याख्या-
तस्तस्यैष निपातो भवति बहुदेवतायान्द्वि

“धाता ददातु”—इति (अथ० सं० ७, १७, २) । वामदेव-
 स्यार्पम् । देविकासु धात्रे हविषि विनियोगः । य एकः
 कश्चित् धात्रे दत्तवान् हविर्भवेति, तस्मै ‘दाशुषे’ सः ‘ददाति’ ।
 किं ददाति ? “प्राचीं जीवातुमर्चिताम्” । ‘प्राचीं’
 “प्रहृष्टां” महती ‘जीवातु’ “जीविकाम्” ‘अर्चिताम्’ “अनु-
 पजीणाम्” । यत एवमतो ब्रूमः—‘वयं’ ‘देवस्य’ धातुः
 ‘धीमहि’ धारयामहे, ‘सुमतिम्’ “कल्याणो मतिम्” नित्यं
 हविर्दानयुक्ता ‘सत्यधर्मण’ नित्यमवितथार्थकारिणः ।

“विधाता” “धात्रा व्याख्यातः” धातैव विधाता ।

“तस्य एव निपातो भवति” स्तुतिसाधारण्येन “बहुदेव-
 तायास्तुति”—॥ ११ ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पते-
 रनुमत्या च शर्मणि । तवाहमद्य मध्वन्नुपे-
 स्तुतौ धातुर्विधातः कलशान् अभक्षयम् ॥ इत्ये-
 ताभिर्देवताभिरभिप्रेसूतः सोमकलशानभक्षय-
 मिति कलशः कक्षात् कला अस्त्रिज्ज्येरेते माताः
 कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णमात्राः ॥ १२ ॥

इत्येकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ११, १ ॥

“सोमस्य राज्ञः”—इति (अ० स० ८, ८, २५, १) । विश्वा
 मित्रस्यार्पम् । ‘सोमस्य’ ‘राज्ञः’ ‘धर्मणि’ कामेणि, यत्र साम
 इत्यते तस्योपस्तुतौ प्रवर्त्तमानः, तेन “प्रेसूतः” ‘कलशान्’
 “सोमकलशान्” ‘अभक्षयम्’ । ‘वरुणस्य’ च एवमेव । ‘बृह-
 स्पतेः’ च, ‘अनुमत्या’ च ‘शर्मणि’ गरणे भायवे वर्त्तमानः,

ताभ्याम् “अभिप्रसृत.” । ‘तव’ ‘ग्रहम्’ हे ‘भववन् ।’ ‘अय’
 ‘उपस्तुतौ’ युवयोश्च हे ‘धात.’ ।’ हे ‘विधातः ।’ सर्वभ्रमवि-
 रनुज्ञातः एतान् “सोमकनयान्” ‘अभघयम्’ इति ॥

“कलशः कक्षात्” ? “कलाः अस्मिन् शेरते मात्राः” ।
 ‘कलाः’ अवयवाः सोमसमुदायात् केचित् पृथक्कृताः, ते
 ‘शेरते’ आसते ‘अस्मिन्’ कलाशब्दात् पूर्वपदम्, ग्रीकः
 (भा० आ०) उत्तरपदम् ।—अथ कलाः कक्षात् ?
 अत आह कलानिर्यचनानिर्वचनप्रसङ्गेन—“कलिश्च कलाश्च
 किरतेर्धिकीर्णमात्रा” । “कृ विच्चे (तु० प०)” —इत्यस्य,
 कलौ वचासि परस्पर विच्छिद्यन्ते, कला अपि विच्छिन्ना
 भवन्ति कुतश्चित् समुदायादिति ॥ १२ ॥

इति ऋज्व्याया निरुक्तवृत्तौ षोडशस्य (एकादशस्य)

अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ११ । १ ॥

द्वितीयः पादः ॥

अथातो मध्यस्थाना देवगणास्तेषां मरुतः
 प्रथमागामिनो भवन्ति मरुतो मितराविणो वा
 मितरोचिनो वा मुहद् इवन्तीति वा तेषां
 ज्ञेया भवति ॥ १ (१३) ॥

“अथातो मध्यस्थाना देवगणाः” । अथातः शब्दावुक्तार्थी,
 तयो पुनरुपन्यासो बहुवचनविशिष्टोऽयमपरोऽधिकारः इति,
 मध्यस्थाना देवगणा इतीदमपि प्रसिद्धमेव ॥

“तेषां” “मरुतः” “प्रथमागामिनः भवन्ति” । कस्मात् ?
 वायुरेव हि भेदेनापेक्षमाणो मरुदभिधानो बहुवचनभागे

भवति । तेषां प्राथम्यं वायुना व्याख्यातम्, एतावोस्तु विशेषः—
बहुसाध्ये कर्मणि बहुधा मध्यमो भवति, पृथक्तेन तु विज्ञाता
मरुतः शुक्रज्योतिष चित्रज्योतिषेत्येवमादयः, सप्तसप्तका
देवगणाः मारुतेषु गणेषु सप्तकपालेषु, अग्नौ पुराणे चैत
एव प्रसिद्धाः, सप्तधा पुत्रत्वविचारिणः मारीचात् कश्य-
पादिद्विधां ये जज्ञिरे । नैरुक्तसमयस्तु सर्व एव गणा
मरुतः । उक्तं च वार्तिके—“मध्यमा वाक् स्त्रियः सर्वा,
‘पुमान् सर्वस्य मध्यमः । गणाय सर्वे मरुतो गणभेदाः
पृथक्कृतेः ॥”—इति ॥

अथ “मरुतः” कस्यात् ? “मितराविणो वा” मितं
नाम सुद्विष्टम्, यथा तेषां योग्यं रवितुं तथा रुवन्ति स्तन-
यन्ति । अथवा “मितरोचिनः” तथैव सुद्विष्टं रोचन्ते ।
“अमितराविणः”—इति केचिदिच्छन्ति,—“मरुतोऽमितरा-
विणः”—इति समानसंहितत्वात् भाष्यस्य, तेषां बहुप्रकारं
च ते रुवन्तीत्यर्थः । “अमितरोचिनः”—इत्यत्राप्येवमिव ।
“मरुद् द्रवन्ति—इति वा” । इह शब्दमहत्ताभिप्रेता, पूर्वव
वाङ्मयं बहुप्रकारता च ॥

“तेषाम् एषा भवति”—॥ १ (१२) ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रये भिर्यात
अष्टिमद्भिरश्वपणैः । आ वर्षिष्ठ्या न इषा
वयो न पन्नता सुमायाः ॥ विद्युन्मद्भिर्मरुतः
स्वर्कैः स्वञ्चनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चि-
भिरिति वा रथैरायात अष्टिमद्भिरश्वपणैरश्व-
पतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमा-

याः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा रुद्रा
व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥ २ (१४) ॥

“या विद्युन्मद्भिः”—इति (ऋ० सं० १, ६, १४, १) । गीत-
मस्यार्थम् । आस्तारपङ्क्तिः । ‘हे मरुतः !’ ‘आयात’ यूयम् ।
केन ? कोदयेन वा ? ‘विद्युन्मद्भिः’ विद्योतन विद्युत्, विशि-
ष्टदोसियुक्तौ । ‘स्वर्चै रयेभि’ रहस्यै मेघै “स्वस्रुनै” सुगमनै,
यद्वा “स्वर्चनै” शोभनमर्चन येषां ते, सुष्ठु पूजितै, अथवा
“स्वर्चिभि” अनुपरतविद्युन्मद्भिः । ‘ऋष्टिमद्भि’ रेपणवद्भि,
अनाकालस्य नाशनै । पृथक्—विद्युन्मद्भिरेव ऋष्टिमद्भि
आयुधोपेतै अशनपतनै आप्रवन्तो ये अन्तरिक्षे मेघा-
पतन्ति, पृथक् सम समेता अश्वयुग्भिरिति । अपि च किमेव-
मेव यथाकथञ्चिदागच्छतेत्याममनमात्रे वयमर्थिन ? न—
इत्युच्यते—“आ वर्षिष्ठया—सुमाया” । हे ‘सुमाया’
सुकर्माणः । सुप्रज्ञा । वा ‘आपतत’ “आपतत” आगच्छते-
त्यर्थः । कथम् ? ‘वर्षिष्ठया’ ‘इषा’ “अस्तेन” अस्मद्वयेन
सयुक्ताः । किं अनेन आपतत ? न—इत्युच्यते—“वय न” “वय
इव” पक्षिण इव शोभन्मापतत ।—इत्येतदाशङ्कहे ।

“रुद्रा” “व्याख्याता” । “तेषाम् एषा भवति”—॥ २ (१४) ॥

आ रुद्रासु इन्द्रवन्तः सुजोपसो हिरण्य-
रथाः सुविताय गन्तव । इयं वो अस्मत्प्रति-
हृत्य ते मतिस्तृणजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥
आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण सहजोपणाः सुविताय
कर्मण इयं वो अस्मदपि प्रतिकामयते मतिस्तृ-

षाण्ण इव दिव उत्सा उदन्यवे इति तृष्णाक्
 तृष्यतेरुदन्युरुदन्यतेर्षट्भव चरु भान्तौति वत्तैन
 भान्तौति वत्तैन भवन्तौति वा तेषामेपा
 भवति ॥ ३ (१५) ॥

“आरुद्रासु इन्द्रवन्तः”—इति (ऋ० स० ४, ३, २१, १) ।
 ग्यावाग्धस्यार्थम् । जगती । आग्निमासते यस्यते । हे ‘रुद्राः !’
 आगच्छत यूयम् । ‘इन्द्रवन्तः’ “इदि परमैश्वर्ये (भा० प०)” ।
 ‘सजीवसः’ परमैश्वर्येण नित्यमासेविता, पृथक्पक्षे तूपप-
 द्यत एव इन्द्रेण सह प्रीयमाणा इति । ‘हिरण्यरथाः’ उदक-
 हरणार्थं रक्षणाः, पृथक्पक्षे तु हिरण्यविक्रतरथाः । ‘सुवि-
 तार्यै’ तस्यै “कर्मणे” सुष्ठु सगुणाय, यथाशास्त्रं क्रियमाणाय
 प्राप्त्यर्थम् । किमिति आगच्छत ? ‘व.’ युष्मान् ‘इयम्’ ‘अधत्-
 मतिः’ प्रतिहर्ष्यते “प्रतिकामयते” युष्मदिनाकृतमिदं कर्म
 गुणवदप्येतैरङ्गैर्मा भूद् विगुणमित्येवमर्थं प्रतिहर्ष्यते । अचि
 च हविः पूर्वं देवताः प्रेष्यन्ति ब्राह्मणा इवीपनिमन्त्रणम्, ततो
 यजमानः सस्रुते हविषि तदव्यापत्तये यागकालानतिक्रम-
 णाय चाक्षपतिरिवाक्ने सस्रुते तदव्यापत्तये भोजनकालान-
 तिक्रमणाय च देवताः प्रतिप्रेष्यति । विज्ञायते हि—“देवता
 वै सर्वा आशंसन्ति यद्दे गृह्यमाणे मज्जा गृह्णाति”—इति, अत
 इदमुक्तम्—“इयं वो’ अक्षयतिहर्ष्यते मतिः” इति । कथं
 पुनः प्रतिहर्ष्यते ? ‘तृष्णाजे न’ “तृष्णाजे इव” तृडुपजायते
 यस्मिन् विशेषतः काले, स तृडुपजः कालो घर्मान्तः, तस्मिन्
 यथा । ‘दिवः उत्साः’ व्युत्लोकात् उत्साः, उत्साप्रभवा मेध्या
 आपः । ‘उदन्यवे’ उदकमिच्छते लोकाय आगच्छन्ति प्राडपि

तथास्मभ्यां प्रतिदृश्यमाना भागच्छतेति । उदयुक्ताव
इति केचित् । तस्य प्रेषुतो यथा दिव उक्ता मेघा भागः
पृच्छन्ति, तथास्माकमागच्छतेति, एवं तेषां योजना ।

“ऋभयः” कस्यात् ? “उरु भान्ति—इति वा” ते हि बहु
भान्ति दीप्यन्ते, उरुगव्दात् पूर्वपदम्, भातेरुत्तरपदम् ।
“ऋतेन भान्ति—इति वा” यज्ञेन सत्येन वा भान्ति, तदेवो-
त्तरपदम्, पूर्णपदे विकल्पः । “ऋतेन भवन्ति—इति वा”
भवतेर्वोत्तरपदम्, ते हि ऋतेन सत्येन वा भवन्ति, यज्ञेन वा
भवन्ति, भूत्वा देवत्वेन सर्वे युज्यन्ते ॥

“तेषाम् एषा भवति”—॥ ३ (१५) ॥

विद्धौ शमी^१ तरणित्वेन^२ वायतो मर्त्तसः^३
सन्तो^४ अमृतत्वमानशुः । सौधन्वना ऋभवः^५
सूरचक्षसः^६ संवत्सुरे समपृच्यन्त धीतिभिः^७ ॥
छात्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो^८
वा मर्त्तसः सन्तो अमृतत्वमानस्थिरे सौध-
न्वना ऋभवः सूरस्थाना वा सूरप्रज्ञा वा संव-
त्सुरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिर्जुर्विभ्वा^९
वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य चयः पुत्रा
बभूवुस्तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति
न मध्यमेन तदेतद्वभोश्च बहुवचनेन चमसस्य
च संस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्त्या-
दित्यरश्मयोऽयम्भव उच्यन्ते । अगो^{१०} ह्यस्य

बहुवचनेन चमसस्य च संस्तेवेन बह्वनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति” । तद्यथा—

“इदं तृतीयं सवनं कवीनामृतेन ये चमसमेरयन्त” — इति ॥

“आदित्यरश्मयोऽप्युभव उच्यन्ते”—इति । अमिधयस्यभिचारमुपप्रदर्शयति । क्व च पुनस्ते उच्यन्ते ? यतः पठति— “अगो^१द्यस्य यदसंस्तना”—इति । “उ^२हत्स्वया अज्ञणीतनु^३ छणं निवत्स्वपः स्वप्नस्यया नरः ॥”—इति (छं सं० २, ३, ६, १) । दीर्घतमस आर्यम् । जगती । ‘उहत्सु’ ये उन्नता प्रदेशाः भुवः अद्विरनाक्रान्ताः, तेषु ‘अस्यै’ लोकाय उपकारिष्यन्ती यूयम् ऋभवः ‘अज्ञणीतनु’ प्रतिसंवत्सरं कुरुध्वे । छणकुयादिवर्षेणादित्यमण्डलादौ वर्त्तमानाः । ‘निवत्सु’ पुनर्निम्नेषु भुवः प्रदेशेषु ‘अयः’ उदकं कुरुध्वे । ‘स्वप्नस्यया’ लोकानुपहृष्टतया वर्ष-क्रियया हे ‘नरः !’ । किञ्च, ‘अगोद्यस्य’ योऽयम् “अगोद्यः= आदित्यः, अगूहनीयः” न गूहितुं शक्यः केनचिदपि, “यस्य” ‘यदसंस्तना मृते’ यावदस्य मण्डले सुप्ता इव निगूढा भवथ । “तदुद्येदमृते नानुमच्छथ” । हे ऋभवः ! “यावत् तत्र” निगूढा “भवथ” रात्रौ, न तावदिह “भवथ” ततश्च युष्मद्भिर्नाभावे निरालोकोऽयं लोकः सम्पद्यते । एतद् वो माहाभाग्यं महमनुकीर्त्तयामि, ते यूयमिदं नामास्माकं कुरुतेति ।

“अद्विरसः” “व्याख्याता,” एकवचनेन, “अद्वारेष्वद्विरा.” —इति ॥

“तेषाम् एषा भवति”—॥ ४ (१६) ॥

विरूपास इदं यस्त इह भूरेवैपसः । ते

अङ्गिरसः सुनवस्ते अग्नेः परिजज्ञिरे ॥ बहु-
 रूपा ऋषयस्ते गम्भीरकर्माणो वा, गम्भीरप्रज्ञा
 वा ते अङ्गिरसः पुनस्ते अग्नेरधिजज्ञिर इत्य-
 ग्निजन्म पितरो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति
 ॥ ५ (१७) ॥

“विरूपास्त—इति (च० सं० ८, २, १, ५) । नामाने-
 दिष्ट्यार्थम् । अतुष्टुप् । पाठिके षष्ठेऽहनि विनियोगः ।
 ‘विरूपा.’ नामारूपाः । के पुनस्ते ? इति—ऋषयः’ अवित-
 थस्य ब्रह्मणो द्रष्टारः । न केवलं पश्यन्ति, अपि च ‘गम्भीर-
 वेपस.’ अप्रमेयकर्माण’, अप्रमेयबुद्धयो वा । ऋष्यनेकत्वे
 कतमास्ते ? इति—“ते अङ्गिरसः सुनव.” येऽङ्गिरसः सुनवस्त
 एते विपचिताः । कदा पुनस्ते अङ्गिरसो जज्ञिरे ? अत आह
 —“ते अग्नेः परिजज्ञिरे”—इति । अग्नित्वमापन्नस्याङ्गिर-
 सोऽधि सकाशात् ये जज्ञिरे । ते एते विरूपाः गम्भीरवेप-
 सस्य समेद नाम कुर्वन्त्विति ॥

“पितरः” “व्याख्याताः” “दीर्घे पिता”—इत्यत्र ॥

“तेषाम् एषा भवति”—॥ ५ (१७) ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मथ्यमाः
 पितरः सोम्यासः । असुं य ईशुरवृका ऋत-
 ज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ उदीरता-
 मवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः
 सोम्याः सोमसम्पादिनस्तेऽसुं ये प्राणमन्वीयु-
 रष्टका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते

न आगच्छन्तु पितरो ह्यनेषु माध्यमिको यम
इत्याहुस्तस्मात्माध्यमिकान् पितृन्मन्यन्तेऽङ्गिरसो
व्याख्याताः पितरो व्याख्याता भृगवो व्याख्याता
अथर्वाणोऽथनवन्तस्यर्वतिस्यरतिकर्मा तत्प्रतिषे-
धस्तेषामेष्टा साधारणा भवति ॥ ६ (१८) ॥

‘उदीरतामर्धरे’—इति (क्व० सं० ७, ६, १७, १। य०
वा० सं० १८, ४८)। शङ्खस्यार्थम्। पितृमेधे विनियोगः।
ये तावत् ‘अवरे’ ‘पितरः’ दृष्टिबोमाश्रिता, ते तावत् ‘उदी-
रताम्’ ऊर्ध्वं गच्छन्तु। अथ पुनर्यं ‘परासः’ ‘परि’ द्युलोक-
माश्रिता, तेऽप्युदीरताम्, तेषामप्यप्रच्युतिरस्तु, सुच्यन्तां वा
तदधिकारप्रचये। ‘उन्मध्यमा’ पितरो येऽपि ‘मध्यमाः’
मध्यस्थानाश्च या, तेऽप्युदीरताम् उत्तमं लोकमाश्रयताम्।
‘सोम्यास’ “सोमसम्पादिन” कर्मण्यङ्गभावमुपगच्छन्तो ये
सोम सम्पादयन्ति। किम्प्रकारः? ‘असुं य ईयुः’ प्राण-
मात्रमूर्त्यः, अस्थूलविग्रहाः। ‘अहका’ “अनमित्रा” पर-
साम्यमुपगताः। ‘ऋतज्ञा’ यथावत् सत्यवेदितारः, यज्ञस्य
वा। य एवमादिगुणयुक्ताः ‘पितरः’ ते ‘नः’ अस्माकम्
अवन्तु, नित्यम् “आगच्छन्तु” ‘इवेपु’ आ “ह्यनेषु”।—
इत्येतदाशङ्क्ये ।

‘माध्यमिको यम इत्याहुः’ नैरुक्ताः। “तस्मात्
पितृन् माध्यमिकान् मन्यन्ते” स हि तेषां राजेति।
पुनः उत्तरं ‘अथर्वाण (१६)’ ‘भृगव (१४)’— इत्येतौ
पदं समान्ज्ञाते न चैतयो, समस्तयोः प्रत्येकं वा

स्तुतिरस्ति, अस्ति तु पिबद्भिरोभृगुभिः साधारणस्तुतिः ।
यत्तुस्तद्वद्वनिर्वचनाय प्रसङ्गमाशानभिप्रेत्याथर्वशब्दनिर्वचनप्र-
सङ्गात् ब्रवीति—“अद्भिरस.” “व्याख्याता.” (३१२ पृ०),
येऽस्या रुचि वक्ष्यमाणायाम्,—“पितरः” “व्याख्याताः”
(३१३ पृ०),—“भृगवः.” “व्याख्याताः” ॥

“अथर्वाणः” कस्मात् ? ते ह्येते “अथनवन्तः” किमिदमथ-
नम्, येन ते तदन्तः ? अत आह—“अथर्वति चरतिकर्मा”
गच्छत्यर्थः । ततः किम् ? “तत्प्रतिषेधः” पुरस्तादकारः,—
न अथर्वन्ति—इति अथर्वाणः, स्थिरप्रकृतयो हि ते ॥

“तेषाम् एषा साधारणा भवति”—अद्भिरुभृत्तीनाम्
॥ ६ (१८) ॥

अद्भिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो
भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमती यज्ञिणाना-
मपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ अद्भिरसो नः
पितरो नवगतयो नवनीतगन्तव्यो वाथर्वाणो
भृगवः सोम्याः सोमसम्पादिनस्तेषां वयं सुमती
कल्याणां मती यज्ञियाणामपि चैषां भद्रे
भन्दनीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि स्या-
मेति माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः पितर-
इत्याख्यानमथाप्युपयः स्तूयन्ते ॥ ७ (१९) ॥

“अद्भिरसो नः पितरः”—इति (अ० स० ७, ६, १५, १ ।
य० वा० स० १८, ५०) । यमस्थार्पम् । त्रिष्टुप् । “अद्भिरसः”
“न” अघ्राकम् “सोम्यासः” “सोमसम्पादिनः” नित्यं “सुमती”

“कल्याण्यां मती” वर्तन्ते । ‘पितरः’ च ‘नवम्बाः’ “नवगतयः”
 पित्र्यज्ञानागन्तुं येषां प्रतिमासं नवा गतिर्भवति, “नवनीत-
 गतयो वा” नवनीतं प्रति येषां मनसो गतिरिदमस्माकमिति,
 ते नवम्बाः । विधायते हि—“स्वयं विलीनं पितृणाम्”
 इति । पितर्यैवंलक्षणाः—‘अथर्वाणः’ च ‘भृगवः’ च, एव
 एते “सोमसम्यादिनः” अस्माकां “कल्याण्यां मती” “वयम्”
 अपि तेषां ‘सुमती’ “कल्याण्यां मती” उपकारप्रवृत्तायाम्,
 ‘यज्ञियानाम्’ यज्ञसम्यादिनाम् ‘स्याम’ । अपि च तेषां ‘भट्टे’
 “भन्दनीये” स्तुत्ये ‘सोमनसे’ “कल्याणे मनसि” ‘स्याम’ ।
 “भाजनवति” वा, येन मनसा भाजयन्ति अभिमतैरर्थैः स्तोतृ-
 स्तुतिन् शोभने च सङ्कल्पे शोभने वा अध्यवसाये स्याम
 इत्यर्थः ।

“माध्यमिको देवगणः—इति नैरुक्ताः” । ऋभवः, अङ्गि-
 रसः, भृगवः, अथर्वाणः—इति, स्तुत्युपपत्तेः, देवतापदमध्ये
 समाख्यानादेकैक्य एषां देवगण इति नैरुक्ता मन्यन्ते । “पितर
 इत्याख्यानम्” । को विगोपः ? अस्यादिदेवतापदविषय्य-
 यस्तद्भर्मदेवताप्रकार एवायं य एते पितरो नामत एव ऋभु-
 जनत्वं मारादयः इत्याख्यानविदः स्मरन्ति । अत्रापि
 अस्माकां विषय इत्युच्यते । अपि च देवगणा एते उत
 पितरः ? इति । कुतो विचारः ? ऋभवः, अङ्गिरसः, भृगवः—
 इत्येवमादीनामभिधानानास्यपि प्रसिद्धेः । “अथापि” इद-
 मपरं कारणमुपय एवेत इति,—यतोऽन्येऽपि “अपयः
 स्मरन्ते” । तद्वत्—वसिष्ठाः ॥ ७ (१८) ॥

सूर्यस्यैव वज्रवो ज्योतिरेषां समुद्रस्यैव
 महिमा गभीरः । वातस्यैव मज्जवो नान्येन

स्तोमो^१ वसिष्ठा अन्ये^२तवे वः ॥ इति यथा
 आप्नाया आप्नोतेस्तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्रा-
 न्द्वि^३ ॥ ८ (२०) ॥

‘सूर्यस्येव वृक्षय’—इति (ऋ० सू० ५, १, २३, ३) । इन्द्र-
 स्यार्थम् । ‘सूर्यस्येव ज्योति’ यथा सूर्यस्य दीप्तिरवभासिकाया
 नाम्, एवम् ‘एषाम्’ वसिष्ठानां ‘वृक्षय’ वचनस्य दीप्ति अधिदे-
 षादिगतानामर्थानामसन्देहेनावभासिका वाच्येऽर्थे । अपि च
 न केवलमेषामसन्दिग्धार्थानि वक्षसि,—गम्भीराणि च, मृदा
 र्थवन्ति गम्भीरार्थतया दुरवगाहानि । यत आह—“समुद्र
 स्येव महिमा गम्भीरः” । यथा उदकमपरिमय समुद्रे, एव
 मपरिमयार्थानि । सत्यपि च महार्थत्वे नैते विलम्बितस्तुतय,
 किन्तुर्हि ? “वार्तस्येव प्रजवः” । प्रकृष्टो जव आद्यप्रतिपत्ति
 तुष्टपता वर्षणपदवाक्येषु निर्मलमनोवाग्वृत्ती शब्दार्थावसङ्गेन
 प्रतिपद्येते । अपि चैवमतिमहानुभावा एते, नेतेषामन्य
 स्तोता वचनपटवीमनुगन्तु शक्ता । यतो ब्रवीमि—‘नान्येन,
 केनचित् स्तोत्रा हे ‘वसिष्ठा ।’ । प्रत्यक्षीकृत्योत्तरेण पादेन
 ब्रवीति—एष ‘स्तोमः’ इयं स्तुति, भावत्की, असन्दिग्धायां,
 गम्भीरा, अविलम्बिता च । ‘न अन्येन अन्येतवे’ नानुगन्तु
 मन्येन शक्त्वा, क एनामनुकरिष्यतीति स्तुतिपरितुष्ट इन्द्रो
 वसिष्ठानस्तौत् ॥

एवमप्यप्योऽपि सूयन्ते इति प्रदर्शनसम्यस्तुति मन्त्राणां
 विषय इति ॥

अपरे पुन—“सूर्यस्येव वृक्षय” । सूर्यतेजःसमान
 दीप्तिरस एते वसिष्ठाः तेजस्विनः, समुद्रोपमगम्भीरस्वभावाश्च,

गोप्तृमतयश्च, सर्वत्राप्रतिहतजवाः, नेतेवामन्येन गतिरनुमन्तुं
शक्येति वर्णयन्ति ॥

“आस्याः” अपीन्द्रसहचारिण्यः ऋषयः, एकतद्वित्विताः,
ते इन्द्रेण सह चेरुरिति विधायते । ऋभवादयोऽप्येतस्मादेव
दर्शनादपिपक्षे मध्यस्थानाः । ते कस्मात् ? “आप्नोतेः” आप्नू-
वन्ति हि ते स्तुतिभिः स्तुत्यान् ॥

“तेषाम् एष निपातः भवति ऐन्द्र्याम् ऋचि” इन्द्रो
यस्यां स्तूयते, तस्याऽऋचि—॥ ८ (२०) ॥

स्तुपेय्यं पुरुर्वर्षसु मृभ्वमिनतममाप्त-
माप्तगानाम् । आ दर्पते शवसा सप्त दानून्
प्रसाक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥ स्तोतव्यं
बहुरूपमुरुभूतमौश्वरतममाप्तव्यमाप्तव्यानामाह-
याति यः शवसा बलेन सप्त दातृनिति वा सप्त
दानवानिति वा प्रसाक्षते प्रतिमानानि बहूनि
साक्षतिराप्नोति कूर्मा ॥ ९ (२१) ॥

इति एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ११, २ ॥

“स्तुपेय्यं पुरुर्वर्षसुम्”—इति (ऋ० सं० ८, ७, २, १) ।
मृहद्विवस्यार्पम् । महाव्रते विनियोगः । ‘स्तुपेय्यम्’ ‘स्तोत-
व्यम्’ अह स्तौमि इन्द्रम् । किलक्षणम् ? ‘पुरुर्वर्षसुम्’ ‘बहु-
रूपम्’ ‘ऋभ्वम्’ ‘उरुभूतम्’ ‘इनंतमम्’ ‘औश्वरतमम्’ ‘आस्यम्
आस्यानाम्’ ऋषीणां स्तुतिभिः अतिशयेन “आप्तव्यम्”
‘आदर्पते’ ‘आहयाति’ यः ‘शवसा’ ‘बलेन’ आहारयति ।
किम् ? ‘सप्त दानून्’ ‘सप्त दातृन्’ मेधान्, अश्वान् वा

“दानवान्” नमुचिप्रभृतोन् । पृथक्पक्षे—केन ? ‘शवसा’
बलेन आदारयति । ‘प्रसाचते’ च, य आप्नोति अभिम-
यति च ‘प्रतिमानानि’ ‘भूरि’ “बहूनि” अपि । तदुक्तम्—
‘येन प्रतिमिमते, नैनं तानि दद्म्वन्तोति “न त्वा केता आदे-
भ्रुवन्ति भूर्णय.”—इति च (ऋ० सं० १, ४, २०, २) ।

“साक्षतिः आप्नोतिकर्मा” ॥ ८ (२१) ॥

इति ऋग्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ षोडशस्य (एकादशस्य) अध्यायस्य
द्वितीय पादः ॥ ११, २ ॥

तृतीयः पादः ।

अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियस्तासामदितिः
प्रथमागामिनी भवत्यदितिर्व्याख्याता तस्या एषा
भवति ॥ १ (२२) ॥

“अथ अतः मध्यस्थानाः स्त्रियः” । बहुवचनविशिष्टस्य
मध्यमस्य गणशोऽवस्थितस्य विभवी व्याख्याता । लिङ्ग
विशिष्टस्येदानीं यथासमाध्यायमेव व्याख्यातव्यं, तदर्थं पुन-
र्विशेषतोऽधिकारवचनम् ‘अथातः’—इति । मध्यमासा स्थान-
मिति ‘मध्यस्थाना’—इति । का पुन ताः ? ‘स्त्रियः’ इति,
वक्ष्यन्ते इति शेषः ।

“तासाम् अदितिः प्रथमागामिनी भवति” । सा कस्मात् ?
उक्तं हि—“अदीना देवमाता”—इति ॥

“तस्या एषा भवति”—॥ १ (२२) ॥

दक्षस्य वादिते जन्मेनि ब्रूते राजाना मित्रा-
वरुणा विवाससि । अतर्त्तपन्थाः पुष्टरथो

अय्युमा सप्तहोता विषु रूपेषु जन्मसु ॥ दक्षस्य
 वादिते जन्मनि व्रते कर्मणि राजानौ मित्रा-
 वरुणौ परिचरसि विवासतिः परिचर्यायां
 हविष्मान् आविवासतोत्याशास्तेर्वाहर्त्तपन्था
 अत्वरमाणपन्था बहुरयो अय्यमादित्योऽरौन्नि-
 यच्छति सप्तहोता सप्ताक्षै रश्मयो रसानभि-
 सन्नामयन्ति सप्तैनमृपथः सुवन्तीति वा विषम-
 रूपेषु जन्मसु कर्मसूदयेष्वादित्यो दक्ष इत्या-
 हुरादित्यमध्ये च सुतोऽदितिर्दाक्षावणी ।
 अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः परीति
 च ॥ तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ स्याता-
 मित्यपि वा देवधर्मेणेतेरेतरजन्मानौ स्याता-
 मितरेतरमकृतौ अग्निरप्यदितिर्च्यते तस्यैषा
 भवति ॥ २ (२३) ॥

“दक्षस्य वादिते”—इति (फ० सु० ८, २, ५, ६) । गय
 ध्यापम् । वैश्वदेवे शस्यते । अहोरात्रे मित्रावरुणौ, तयोर्षा
 सन्निवेत्ता, तस्यां प्रथममवश्यायरसानुप्रदानसम्बन्धात्ता
 मध्वमामदितिमभिप्रेत्योच्यते ।—“दक्षस्य वादिते”—इति ।
 ‘वा’शब्दः किमर्थः ? यदा दक्ष आदित्यः, त्वत्तो जातः,
 त्वं वा आदित्यात्, सन्निवेनानन्तर आदित्यस्योदयो जन्म,
 तदेवाह व्रतकर्म । तदुक्तम्—“कर्मजन्मान” इति । अथ

तदेवं 'दक्षस्य' 'जन्मनि' उदये चाहं वर्त्तन्त्यादित्ये, यतो वा
 लब्धात्मिकात्वम् । अथ होरात्रे उभे 'विवाससि' परिचरसि,
 'सर्वतो व्याघ्रोपि, अर्द्धेनाहव्याघ्रोपि मित्रम्, अर्द्धेन च रात्रिं
 वरुणम् । 'राजानौ' सर्वलोकेश्वरौ, स्वाधिकारयुक्तास्त्वितिकर्त्त-
 व्यतासु, तदधीनत्वात् प्रवृत्तेरिति । किञ्च लक्ष्मणो यो दक्षः तस्य
 जन्मनि ? इति, यत आह—'अतूत्तपन्याः' योऽयमादित्यः
 "अत्वरमाणपन्याः" अत्वरमाणः पयि वर्त्तते, नियतगतिः
 प्रतिसुहृत्तं प्रत्यङ्मुखः । 'पुरुषयः' बहुवचनम् । 'अर्थमा' अरो-
 णान्तमसाव्रियन्ता । 'सप्तहोता' "सप्ताक्षौ रश्मयः रसानभि-
 सन्नामयन्ति" तदस्य सप्तहोतृत्वम्, "सप्तैनमृषय आह्वयन्ति"
 नमन्ति,—स्तुवन्ति वसिष्ठाद्याः, तद्वाक्यं सप्तहोतृत्वम् ।
 'विपुरुषेषु जन्मसु' "विषमरूपेषु" अन्यस्मिन् अन्यस्मिन् नभसः
 प्रदेशे अयमुदेति, मण्डलान्तरं मण्डलान्तरं हित्वा दक्षिणो-
 त्तरायणयोस्तदस्य विषमरूपत्वं विषमजन्मता ततो लब्धा-
 त्मिका तं वा जनयन्ती । या त्वमेतौ मित्रावरुणौ परिचरसि,
 सा त्वमिदं नामाज्जाकं कुरुष्वेत्येतदाशाक्ये ।—इति
 समस्तार्थः ॥

अथवा 'दक्षस्य वा' यदा दक्षस्त्वत्तो जातः, 'व्रते' च
 'कर्मणि' प्रवृत्तः । स्वाधिकारयुक्तोऽयम् 'अतूत्तपन्याः' "पु-
 रयो" — "जन्मसु" । य एष वर्त्तते भगवानादित्यः । अथ तदा
 मित्रावरुणौ विवासस्याशाक्ये ।—ममैतावपि पुत्रत्वे लोकोप-
 कारित्वेन सम्यक् वर्त्तयातां यथेयं दक्ष इत्येतिहासिकपक्षे
 योजना ॥

"विवासतिः परिचर्यायाम्"—इत्यत्र निगमः ।—"हवि-
 शान् प्राविवासति"—इति (अ० सं० १, १, २३, ३) ॥

"यो अग्निं देवोतये हविशान् प्राविवासति । तस्मै"

पावकमृडय ।” (ऋ० सं० १, २, २३, ३) । मेधातिथेरार्पणम् ।
 गार्हपत्यानुगमने पूर्णाहुतिरनया ह्यते । हे ‘पावक !’
 अग्ने । ‘देवधीतये’ देवभोजनाय ‘द्विविष्णान्’ द्विविष्म-
 अयुक्तो यस्त्वाम् ‘आविवासति’ परिचरति, तस्मै ‘मृडय’
 उपदयां रक्षां कुर्वित्येतदागाम्यहे ॥

“आदित्यो दक्ष इत्याहुः” देवतामतत्त्वविदः । केन दर्श-
 नेन ? “आदित्यमध्ये च स्तुतः” । चण्डो हेत्वर्थः, यस्मादादि-
 त्यमध्ये स्तुतः, स्तुतिप्रामाणिका हि ते देवतामतत्त्वचिन्तां
 प्रति । कथमादित्यमध्ये स्तुतः ? इति “इमा गिरः”—इत्यु-
 पक्रम्य ब्रवीति (ऋ० सं० २, ७, ६, १) ।—“तुविज्ञातो वरुणो
 दक्षो अंशः”—इति आदित्यमध्ये स्तुतेः आदित्य एवासौ इति ।

यद्येवं नन्विदमपरं विरुध्यते—यदेतिहासिका आहुः
 “अदितिर्दाक्षायणी”—इति । उभयमपि चैतस्मिन्निगमे
 श्रूयते—आदित्यो दक्षो दाक्षायण्यदितिरिति । तद्यथा—
 “अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः परि । भूर्जं च वृक्षान-
 पदो भुव आशा अजायन्त”—इति (ऋ० सं० ८, १, १, ४) ।
 अदितेर्दाक्षायण्या अपार्पणम् । उत्तानप्राद्राजा कश्चिद् यः पुराणेषुपि
 स्मर्यते, ततस्तावद्भूनाम कश्चिज्जने । ततोऽपि ‘भुवः’ आशाः
 दिव्योः ‘अजायन्त’ दिक्प्रजननभावमसौ कथमपि विभर्ति,
 देवताजन्मप्रतिक्रियया वा । ‘अदितेर्दक्षः’ ‘अजायत’ प्रादु-
 र्बभूव । ‘दक्षात्’ ‘व’ च/परि’ अधि सकाशात् ‘अदितिः’
 प्रादुर्बभूव ॥

“तत्” इतरैतरविरुद्धं “कथमुपपद्येत” ? यतः प्रति-
 समाधानं ब्रवीति—“समानजन्मानो स्यातामिति” । सम-
 नन्तरजन्मानो समानजन्मानो यथोपवर्णितं मन्त्रे “दक्षस्य
 प्रादिते”—इत्यत्र । “अपि वा देवधर्मेण” मङ्गलात्मना

अदितिमपेक्ष्य तस्याः कारणत्वं च कार्यत्वं च दत्तस्य,
अथवा महदात्मना दत्तमपेक्षादितेः कार्यत्वम् । एव कृतो-
क्तम्—“इतरैतरगन्धानी”—“इतरैतरपक्षतो” इति ।

अधुना व्यभिचारं दर्शयति—“अग्निरप्यदितिरुच्यते”—
इति । “तस्य” अग्निरदितिगन्धवाच्यत्वे “एषा भवति”—
॥ २ (२३) ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणौ ददाशोऽनागास्त्व-
मदिते सर्वताता । यस्मद्रेण शवसा चोदयासि
प्रजावता राधसा ते स्याम ॥ यस्मै त्वं सुद्र-
विणो ददास्यनागास्त्वमनपराधत्वमदिते सर्वासु
कर्मततिष्वाग आङ्पूर्वाङ्गमेरेन एतेः किल्बिषं
किल्भिदं सुकृतकर्मणो भयं कीर्त्तिस्य भिन-
त्तीति वायं भद्रेण शवसा बलेन चोदयासि
प्रजावता च राधसा धनेन ते वयमिह स्यामेति
सरमा सरणात्तस्या एषा भवति ॥ ३ (२४) ॥

“यस्मै त्वं सुद्रविणौ”—इति (अ० स० १, ६, ३२, ५) ।
कृतस्यार्पणम् । प्रातरनुवाके विनियोगः । हे ‘सुद्रविणः’
सुधन ! ‘अदिते !’ अग्ने ! ‘यस्मै’ ‘त्व’ ‘ददाशः’ ‘ददासि’ ।
किम् ? इति—‘अनागास्त्व’ ‘अनपराध ! त्वं’ ‘सर्वताता’
‘सर्वासु कर्मततिषु’ इष्टिपशुसोमसूक्त्यणासु अवैगुण्यं करोषि ।
‘य’ च ‘भद्रेण’ ‘शवसा’ ‘बलेन’ स्वजात्यविरोधिना, ‘प्रजा-
वता’ च ‘राधसा’ प्रजासयुक्तेन च धनेन त्वं ‘चोदयासि’

“सोदयसि” अनुष्टुप्चासि । ते वयमेवानुष्टुप्चास्तव ‘व्याम’ ।
इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“आग. आङ्पूर्वाङ्गमे.” अवश्यमेवैतदानञ्चति कर्तार-
मित्याग. । प्रसङ्गादाह—“एनः एते.” । तदप्येवमेवावश्य-
मेवेति । यदेतत् “क्विल्वपम्” एतत् “कीर्त्तिं भिनत्ति” ।

“सरमा” देवशुनीत्येतिहासिकपक्षेण, माध्यमिका वाक्
नैरुक्तपक्षेण, सा कस्मात् ? “सरणात्” गमनात् । “तस्या
एषा भवति”—॥ ३ (२४) ॥

किमिच्छन्ती^१ सरमा मेदमानङ् दूरे ह्यध्वा
जगु^१रिः पराचैः । कास्मेहितिः का परित-
क्म्यासीत् कथं रसाया अतरः पर्यासि ॥
किमिच्छन्ती सरमेदं मानङ् दूरे ह्यध्वा जगु-
रिर्जङ्गम्यतेः पराञ्चनैरचितः का तेऽस्मास्वर्य-
हितिरासीत् किं परितकनं परितक्म्या राजिः
परित एनां तक्म तक्मेत्युष्णनाम तक्त इति
सतः कथं रसाया अतरः पर्यासीति रसा नदी
रसतैः शब्दकमणः कथं रसानि तान्युदकानौति
वा देवशुनीन्द्रेण प्रहिता पणिभिरसुरैः समूद
इत्याख्यानं सरस्वती^१ व्याख्याता तस्या एषा
भवति ॥ ४ (२५) ॥

“किमिच्छन्ती^१”—इति (अ० सं ८, ६, ५, १) । देव
पणयः किलासुरा देवगवीरपञ्चजुः । ततः किलेन्द्रस्तदन्वे-

पश्याय तदालयं सरमां प्राहिणोत् । ते च देवपण्यः तां ।
 दृष्ट्वा पप्रच्छुरनयर्चा—“किमिच्छन्ती सरमा”—इति । ‘इदम्’
 अस्मन्निवासस्थानं सरमा ‘किमिच्छन्ती’ किमस्मत्तः प्रार्थ-
 यन्ती ‘प्राप्तम्’ प्राप्तवती ? कदाचिदप्यनागतपूर्वेति । अपि
 च ‘दूरे ह्यध्वा’ महदेतदध्वानं न यदृच्छया शक्यमागन्तुम्, य
 एव ‘जगुरि.’ स्यात् शृगङ्गता, स एव शक्त आगन्तुम् ।
 ‘पराचैः’ “पराश्वनैरक्षितः” पराङ्मुखैः पशुनैर्गमनैः अक्षितो
 गतः, विप्रकृष्टो देवनिवासात् । यतो ब्रूम—हे शरमे ।
 ‘कास्मेष्टिति.’ “का तव अस्मात्स्वर्थेष्टिति.” अर्थस्याभिधानम् ?
 कोऽस्मत्तोऽर्थस्तव प्राप्तव्योऽभिप्रेत आसीद् ? येनायमति
 महानध्वा व्यवसित आगन्तुम् । अपि च ‘का परितक्म्या
 सोत्’ “किं परितक्नम्” ? अपि नाम सुखा रात्रिः अन-
 तरा तपासीत् “परितक्म्या रात्रि” । “तक्मेत्युप्यनाम”
 तक्तेर्गत्यर्थस्य, सर्वतो हि तद् गतं भवति । तदेनामुभयत
 परिगृह्य वर्त्तते इति परितक्म्या रात्रिः । अपि च “क्रु-
 द्भृताया अतूरं पयासि” । “रसा” नाम “नदी” अर्धयो
 जनविस्तारा, तस्याः पयास्यतिदुस्तराणि कथमतरः कथन्ती-
 र्थद्वयसि ? अथवा “कथं रसानि तान्युदकानि” अपि नाम
 स्नादूनि, अपि आन्तायास्तवान्तरावासां केषासन्निति ॥

“देवशुनीन्द्रेण प्रदिता”—इति निदानप्रख्यापनं भन्वा-
 र्थाभिप्यक्तये । “समूदे” संवादं कृतवतीत्यर्थः । इत्याख्यान-
 विद्, एव मन्यन्ते ॥

वाक्पत्ते तु चिरकालीनवृष्टिव्युपरमे कदाचिदभिनव-
 नेचसंग्रवे सहस्रैव स्तनयितुमुपश्रुत्य कुत इयं माध्यमिका
 वाक् चिरेणागतेति स्मितस्तामसुयन्निव ब्रवीति—“कि-
 मिच्छन्ती सरमा”—इति । इदमस्मच्छ्रोत्रं चिरमनागम्य

‘सरमा’ माध्यमिका वाक् ‘किमिच्छन्ती’ ‘प्राणट्’ प्राप्तवती ?
 अपि च ‘दूरे हि अध्वा’ चिरकालश्रुतेयमस्माभिः ‘जगुरिः’ भृगं
 यो गन्ता स्यात्, सचिरविच्छिन्न मेतद्वर्षवर्त्म पुनरागच्छेत्सन्त-
 नुयात् ‘पराचे.’ ‘पराद्, खैः,—एतदचिन्त्य’ चिरनष्टमित्यर्थः ।
 अपि च ‘कास्मेदिति’ किमस्मात्सर्वाभिधान मासीत् ?
 पूर्वन्तव हे सरमे । येनागमः, किं या न जातं येनापुनरा-
 गम । अपि च चिरप्रोषितायास्त्वव किं परितक्नमासीत् ?
 अन्तरिक्षनद्या अपि महत्या ‘रमायाः’ ‘कथमतरः पयासि’
 कथं मतिवद्भ्रान्तकानि सङ्गोभ्यात्मानं प्रतिलब्धवत्यसि ?
 इति वा, “वाग्वै सरमा”—इति हि विज्ञायते ।

“नरस्वती” “व्याख्याता”—“नदीवत्”—इति,—“तद्य-
 हेवतावत्”—इत्युक्तमिदन्तत् । “तस्या एषा भवति”—
 ॥ ४ (२५) ॥

प्रावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनो-
 वती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ प्रावका नः
 सरस्वत्यन्तरन्तवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्म-
 वसुस्तस्या एषापरा भवति ॥ ५ (२६) ॥

“प्रावका नः सरस्वती”—इति (छ० स० १, १, ६, ४ ।
 य० वा० स० २०, ८४) । मधुच्छन्दस आर्षम् । प्रउगे विनि-
 योगः, सारस्वते च हविषि ‘प्रावका’ प्रचारयन्त्युदकेन ।
 का पुनरगौ ? इति—‘सरस्वती’ माध्यमिका वाक् । “वाजे-
 भिर्वाजिनोवती” । अत्रेन, हविषोदकेन वा, तद्वती ।
 ‘यज्ञम्’ एतमस्माकम्, ‘वाजेभिः’ “अत्रै”, युक्तं ‘वष्टु’ काम-
 यताम् । अथवा ऋगादिभावमापन्ना देवान् प्रति वदतु,

वक्ष्यति हि “तां विश्वरूपाः पृथग्वो वदन्ति”—इति ।
‘धियावसुः’ कर्मधना ॥

“तस्या एषा अपरा भवति”—स्फुटतरोदकलिङ्गा
॥ ५ (२६) ॥

म॒हो अ॒र्णः सर॑स्वती प्र चे॑तयति के॒तुना॑ ।
धि॒यो वि॒श्वा विरा॑जति ॥ मह॑दर्शः सरस्वती
प्रचे॑तयति प्र॒ज्ञाप॑यति के॒तुना॑ कर्म॑णा प्र॒ज्ञया॑
वैमा॑नि च सर्वा॑णि प्र॒ज्ञाना॑न्यभि विरा॑जति
वा॒गधै॑षु विधी॑यते तस्मान्माध्य॑मिकां वाचं मन्य॑न्ते
वा॒गव्याख्या॑ता तस्या॑ एषा भव॑ति ॥ ६ (२७) ॥

“म॒हो अ॒र्णः सर॑स्वती”—इति (ऋ० स० १, १, ६, ६) ।
पूर्ववदार्थं विनियोगश्च । ‘म॒हो अ॒र्णः’ महदुदक ‘सरस्वती’
माध्यमिका वाक्, किङ्करोति ? ‘प्र चे॑तयति’ “प्र॒ज्ञाप॑यति”
आविःकरोति धर्मभावेन । केन पुनरावि॑करोति ? ‘के॒तुना॑’
स्त्रेण “कर्म॑णा, प्र॒ज्ञया वा” न ह्यप्र॒ज्ञान॑तत्त्वबलिष्ठा चैत-
च्छक्ता कर्तुम् । एवं चोद॑कमावि॑कुर्वती “धि॒यो वि॒श्वा वि
रा॑जति” । “सर्वा॑णि प्र॒ज्ञाना॑न्यभिविरा॑जति” । कथम् ?
उद॑कादन्नम्, अन्नान्न॒ज्ञान॑मित्येव सर्वप्र॒ज्ञाना॑नामसावोष्ट
इति ॥

“वाक् अर्थेषु विधीयते”—इत्युपपत्तिवचनम् । के पुनर्या-
चोऽर्याः ? “च॒रं ह॒ ऊर्ज॑न्दुदुहे प॒र्यासि॑”—इत्येवमादयः, उद-
काधिकारलक्षणाः । तेष्वियमपि सरस्वती विधीयते “म॒हो
अ॒र्णः”—इत्येवमादिषु । “तस्मान्माध्य॑मिकां वाचं मन्य॑न्ते”
नैरुक्ताः ॥

‘सरमा’ माध्यमिका वाक् ‘किमिच्छन्ती’ ‘प्राप्तवती’ ?
 अपि च ‘दूरे हि अध्वा’ चिरकालश्रुतयमस्माभिः ‘जगुरिः’ भृगं
 यो गन्ता स्यात्, सचिरविच्छिन्न मितहर्षवर्त्म पुनरागच्छेत्सन्त-
 नुयात् ‘पराचैः’ ‘पराद्वा, खैः,—एतदचिन्त्यं’ चिरनष्टमित्यर्थः ।
 अपि च ‘कास्मोहितः’ किमस्मास्वर्थाभिधानं मासीत् ?
 पूर्वन्तव हे सरमे । येनागमः, किं वा न जातं येनापुनरा-
 गमः । अपि च चिरप्रोपितायास्तव किं परितकनमासीत् ?
 अन्तरिक्षनद्या अपि महत्या ‘रमायाः’ ‘कथमतरः ययासि’
 कथं मतिवह्न्युदकानि सहोभ्यात्मानं प्रतिलब्धवत्यसि ?
 इति वा, “वाग्वै सरमा”—इति हि विज्ञायते ।

“सरस्वती” “व्याख्याता”—“नदीवत्”—इति,—“तद्य-
 देवतावत्”—इत्युक्तमिदन्तत् । “तस्या एषा भवति”—
 ॥ ४ (२५) ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनौ-
 वती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ पावका नः
 सरस्वत्यनैरन्ववती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्म-
 वसुस्तस्या एषापरा भवति ॥ ५ (२६) ॥

“पावका नः सरस्वती”—इति (छ० स० १, १, ६, ४ ।
 य० वा० स० २०, ८४) । मधुच्छन्दस आर्षम् । प्रउगे विनि-
 योगः, सारस्वते च हविषि ‘पावका’ प्रचारयन्त्युदकेन ।
 का पुनरसौ ? इति—‘सरस्वती’ माध्यमिका वाक्, “वाजे-
 भिर्वाजिनौवती” । अन्नेन, हविषोदकेन वा, तद्वती ।
 ‘यज्ञम्’ एतमस्माकम्, ‘वाजेभिः’ “अन्ने” युक्तं ‘वष्टु’ काम-
 यताम् । अथवा ऋगादिभावमापन्ना देवान् प्रति वष्टु,

वत्यति हि “तां विश्वरूपाः पृथवो वदन्ति”—इति ।
‘धियावसुः’ कर्मधना ॥

“तस्या एषा अपरा भवति”—स्फुटतरोदकलिङ्गा
॥ ५ (२६) ॥

महो अर्णुः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।
धियो विश्वा विराजति ॥ महदर्णः सरस्वती
प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया
वैमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभि विराजति
वागर्थेषु विधीयते तस्मान्माध्यमिकां वार्चमन्यन्ते
वाग्व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ ६ (२७) ॥

“महो अर्णुः सरस्वती”—इति (ऋ० सं० १, १, ६, ६) ।
पूर्ववदार्थे विनियोगय । ‘महो अर्णुः’ महदुदक ‘सरस्वती’
माध्यमिका वाक्, किङ्करोति ? ‘प्रचेतयति’ “प्रज्ञापयति”
प्राविःकरोति धर्मभावेन । केन पुनराविःकरोति ? ‘केतुना’
स्तेन “कर्मणा, प्रज्ञया वा” न ज्ञापज्ञानवत्यबलिष्ठा चैत-
च्छक्ता कर्तुम् । एवं चोदकमाविःकुर्वती “धियो विश्वा वि-
राजति” । “सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति” । कथम् ?
उदकादन्नम्, अन्नाप्रज्ञानमित्येव सर्वप्रज्ञानानामसावोष्ट
इति ॥

“वाक् अर्थेषु विधीयते”—इत्युपपत्तिवचनम् । के पुनर्वा-
चोऽर्थाः ? “चतस्र ऊर्जन्दुष्टे पर्यासि”—इत्येवमादयः, उद-
काधिकारलक्षणाः । तेष्वियमपि सरस्वती विधीयते “महो
अर्णुः”—इत्येवमादिषु । “तस्मान्माध्यमिकां वार्चमन्यन्ते”
नैरुक्ताः ।

“वाग्” वक्तव्या । सा पुन “व्याख्याता”—“वचे” इति ॥

“तस्या एषा भवति”—॥ ६ (२७) ॥

यद्वाग्वदन्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां
निपसाद मन्द्रा । चतस्र ऊर्जंन्दुदुहे पयांसि
क्व खिदस्याः परमञ्जुगाम ॥ यद्वाग्वदन्यविचे
तनान्यविज्ञातानि राष्ट्री देवानां निपसाद मन्द्रा
मदना चतस्रोऽनु दिश ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व
खिदस्याः परमं जगामेति यत् पृथिवीं गच्छ-
तीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा तस्या
एषापरा भवति ॥ ७ (२८) ॥

“यद्वाग्वदन्ति”—इति (अ० सू० ६, ७, ५, ४) । नेमस्या-
र्थम् । सारस्वते पशौ विनियोगः । यदा माध्यमिका ‘वाग्व-
दन्ती’ निर्वचयन्ती । कानि ? ‘अविचेतनानि’ ‘अविज्ञाता-
र्यानि’ शब्दरूपाणि स्तनयिषु लक्षणाणि । ‘राष्ट्री’ ईश्वरा,
माध्यमिकानां, देवतानाम् । ‘निपसाद’ निषीदति, व्यापृणोति
आत्मानं वर्षकर्मणि । ‘मन्द्रा’ ‘मदना’ हर्षकरी, तर्पयित्री
वा लोकस्य । अथ तदा किम् ? इति—“चतस्र ऊर्जंन्दुदुहे
पयांसि । ‘चतस्र’ दिश प्रत्यनुदिश च ‘दुदुहे’ दुग्धे, प्रक्षरति,
—‘ऊर्जम्’ अथ ‘पयांसि’ उदकानि । तेषां च प्रयसा—‘क्व
खिदस्या’ परमं जगाम । कृतानि निष्पादौषधोर्गच्छन्ति ?
कुतो वा प्रतिसवत्सर पुनरागच्छन्तीति ? कस्तत्त्व ‘जगाम’
जजान । यानि पृथिव्यामवतिष्ठन्ते, यानि आदित्यरश्मयो
हरन्तीति । एवमनुष्यौषधयस्त्रेयमिति श्रूयते, ॥

“तस्या एषा अपरा भवति”—। सा पुन किमर्थम् ? इयमेव वाक् सर्वप्राण्यन्तर्गता माध्यमिकी सर्वार्थाभिधादिनो भवतीति विभूत्युपप्रदर्शनार्थम् ॥ ७ (२८) ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागच्छानुप सुष्टुतैतु ॥ देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचस्याव्यक्तवाचश्च सा नो मदनान्नञ्च रसञ्च दुहाना धेनुर्वागच्छानुपैतु सुष्टुतानुमतो राकेति देवप्रव्याविति नैसक्ताः पौर्णमास्याविति याज्ञिका या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिर्योत्तरा सा राकेति विज्ञायतेऽनुमतिरनुमननात्तस्या एषा भवति ॥ ८ (२९) ॥

“देवीं वाचमजनयन्त”—इति (अ० सू० ६, ७, ५, ५) । तदेवार्थम् । ‘देवी’ दात्रीमुदकानाम्, या वाचम् ‘अनयन्त’ माध्यमिका ‘देवा’ ‘ताम्’ एषेता यथाभिमतार्थाभिधायिका ‘विश्वरूपा’ “सर्वरूपाः” ‘पशवो वदन्ति’ तत् पूर्वकत्वाद्वाक्प्रवृत्ते, “व्यक्तवाचस्याव्यक्तवाचश्च” व्यक्तवाचा अनुवादय, अव्यक्तवाची शवादय । यैवं सर्वपशुभिश्च ज्ञेते, ‘सा न’ साक्षात् ‘मन्द्रा’ “मदना” ‘इयम’ “पशु” पयोदृतादिरूपम्, “रसञ्च” ‘जर्जञ्च’ ‘दुहाना’ प्रचरन्ती । ‘धेनुः’ तर्पयित्री ‘वाम्’ ‘वृक्षानुपैतु’ ‘सुष्टुता’ सुष्टु स्तुता ।—इति तदाशाश्रये ।

“अनुमति.” “राका”—“इति देवपद्मगौ इति नैरुक्ताः” ।
 सद्यपदयोरुपन्यासस्तुष्योऽनयोरभिधेयविचार इति । मध्य-
 स्थाने देवपद्मगाविति निर्जाते तदभिधाने इति नैरुक्ताः ।
 “पौर्णमास्यौ—इति याज्ञिकाः” । ते च ब्राह्मणमुदाहरन्ति
 —“या पूर्वा पौर्णमासी”—इत्येवमादि । १ कात्याधिदैवते
 चन्द्रमहचारिण्याविति मध्यस्थाने । पौर्णमास्यमावाख्ययो-
 र्मन्त्रेष्टकामध्य उपधानाच्चत्वंत्वमतस्य दर्शनात् सर्व एवायं
 स्योतिर्गणो ग्रहणचक्रतारकारूपो रसप्रायो मूर्त्तिमाप्नुवन्म-
 ध्यस्थान एवेति लक्ष्यते ॥

“अनुमति.” “अनुमननात्” । अनुमता किलिय अपि
 भिदेवैष्य चतुर्दशके पक्षे अस्त्वियं पौर्णमासीति ॥

“तस्या एषा भवति”—॥ ८ (२८) ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासु शंच नस्तुधि ।
 क्रत्वे दत्ताय नो हिनु म णु आयूषि तारिषः ॥
 अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुखञ्च नः कुर्वन्तञ्च
 नोऽपत्याय धेहि प्रवर्द्धय च न आयूराका र्ताते-
 दीनकर्मणस्तस्या एषा भवति ॥ ९ (३०) ॥

“अन्विदनुमते”—इति (य० वा० सू० ३४, ८) । धामदेयः
 स्यात्पम् । देविकासु विनियोगः हे ‘अनुमते’ ‘त्वम्’ ‘अनु-
 मन्यासु’ ‘अनुमन्यस्व’ अस्माकम् यदनुमन्तव्यं त्वया । ‘मन्त्र-
 नस्तुधि,’ ‘सुखञ्च’ अस्माकं ‘कुरु’ । इयम् ‘अवञ्च’ अस्माकं
 ‘तोकाय’ ‘अपत्याय’ ‘धेहि’ । ‘आयूषि’ च ‘नः’ ‘प्रतारिषः’
 प्रतीर्षानि कुरु ‘प्रवर्द्धय’ ।—इत्येतदाशास्त्रहे ॥ १० ॥

सैव पोर्णसासी पञ्चदशके पक्षे “राका” — इत्युच्यते । सा पुनः कस्मात् ॥ “रातेः दानकर्मणः” इविर्दाननिमित्तं हि सा भवति ॥ १० (३०) ॥

“तस्या एषा भवति” — ८ (३०) ॥

राकामहं सुहृवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः
सुभगा बोधतुत्मना । सोव्यत्वपः सूच्याच्छि-
द्यमानया ददातु वीरं शतदाय सुकृत्यम् ॥
राकामहं सुहृवानां सुष्टुत्याह्वये शृणोतु नः
सुभगा बोधतुत्मात्मना सोव्यत्वपः प्रजननकर्म
सूच्याच्छिद्यमानया सूची सौव्यतेर्ददातु वीरं
शतप्रदसुकृत्यं वक्तव्यमशंसं सिनीवालो कुल्ल-
रिति देवप्रव्याविति नैरुक्ता अमावास्या इति
याज्ञिका या पूर्वामावास्या सा सिनीवालो
योत्तरा सा कुल्लरिति विज्ञायते सिनीवाली
चिनमन्नं भवति चिनाति भूतानि बालं पर्व
दृणोतेस्तस्मिन्मन्त्रवती वालिनी वा बालेनेवास्या
मणुत्वाच्चन्द्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा तस्या
एषा भवति ॥ १० (३१) ॥

राकामहं सुहृवाम्” — इति (अ० स० २, ३, १०, ४) ।
गृह्यसमदस्यार्पणम् । देविकासु विनियोगः । ‘राकाम्’ ‘ग्रह’
‘सुहृवा’ “स्राह्यानां” यस्याः शोभनमाह्वानां ता ‘सुष्टुती,

“सृष्ट्या” शोभनया स्तुत्या ‘हुवे’ “आह्वये” । सा च पुनः
 ‘सुभगा’ सुधनाऽस्माभिराह्वयमाना ‘वृणोतु’ । श्रुत्वा च
 ‘बोधतु’ कर्त्तव्यतया तदवगच्छतु, यदपि च न ब्रूमहे तदपि
 ‘त्सना’ “आत्मना” एव धुध्यताम् । अपि चेदसुच्यते—
 एवं ‘सीव्यतु’ अयः सन्तनोतु “प्रजननकर्म” भस्मात् “सृष्ट्या-
 ऽच्छिद्यमानया” अविच्छिन्नेन प्रजासन्तानेन । न च पुनः
 प्रजामात्रमर्थयामहे, किं तर्हि ? ‘ददातु’ ‘वीर’ पुत्रम् ।
 किलक्षणम् ? ‘शतदाय’ “बहुमदम्” ‘उक्ष्यम्’ “वत्तव्यप्रशं-
 सम्” अपरिसमाप्तस्तुतिम् ।

“सिनीवाली” “कुङ्गः”—इति पूर्ववदुपन्यासः । “अमा-
 वास्ये—इति याज्ञिकाः” । तथैव ब्राह्मणमपि बोधाद्वरन्ति ।
 —तथैव पूर्वा सिनीवाली उत्तरा कुङ्गः ।

“सिनीवाली” कस्मात् ? “सिनमत्र” भवति” । तत्
 कस्मात् ? “सिनाति” वध्नाति “भूतानि” रसादिभिः धातुभिः ।
 “वालिम्” किमुच्यते ? “पर्व” । तत्कस्मात् ? “वृणोते,”
 वृणुन्ति देवास्तत्र हवींषि । “तस्मिन्” पर्वणि, असौ सिनिनी
 “पञ्चवती” इति सिनीवाली । अथ वोत्तरपदे विकल्पः ।—
 “वालिनी” वालैस्तादृशी, सिनिनी च सा वालिनी चेति
 सिनीवाली । औपमिक वा । कथम् ? इति—“वालेनेवास्या-
 मणत्वाच्चन्द्रमाः” “सेवितव्य” बोद्धव्यो “भवति” । एव मण-
 रमो चन्द्रमा भवत्यस्या येन ज्ञायते, वालेनाप्यय सीयेत
 बोध्येतेति ॥

“तस्या एषा भवति”—॥ १० (११) ॥

सिनी^१वालि^२ पृथु^३पृथु^४ या देवाना^५मसि^६
 च^७सा । जुषस्व^८ हव्यमाहु^९तं प्रजां दे^{१०}वि दिदि-

दृढि नः ॥ । सिनोवालि पृथुजघने स्तुकस्त्यायतेः
 सङ्घातः 'पृथुकेशस्तुके पृथुष्टुते वा या त्वं
 देवानामसि स्वसा । स्वसा सु असा स्वेपु
 सीदतीति वा जुषस्व हव्य मदनं प्रजाञ्च
 देवि दिश नः कुहूगूहतेः काभूदिति वा क
 'सती ह्ययत इति या काहुतं' हविर्जुहोतीति
 वा तस्या एषा भवति ॥ ११ (३२) ॥

“सिनोवालि पृथुष्टुके” इति (अ० स० २, ७, १५, ६,
 य० वा० स० ३४, १०, अथ० स० ७, १०, २) । गृह्यसूत्रस्य
 र्थम् । देविकासु विनियोगः । हे ‘सिनोवालि’ ‘पृथुष्टुके’
 विस्तीर्णजघने, अथवा ‘पृथुष्टुके’ “पृथुकेशस्तुके” पृथुकेशकनापे,
 अथवा “पृथुष्टुते” । ‘या’ “त्व” ‘देवाना’ ‘स्वसा’ भगिनी
 माध्यमकानाम् । सा त्वम् आसीवस्व एतत् ‘हव्यम्’ ‘आहुतम्’
 मर्यादया विधानतो हुतमस्माभिः । आसीथ च “प्रजा देवि
 दिदिदि नः” प्रजामस्माक “दिश” अतिष्ठज, देहि इत्या-
 शास्त्रहे ।

“कुहू” “गूहते” निगूह्यसौ चन्द्रमसम् । “काभूत् ?
 इति वा” तस्यामप्रत्यक्षत्वात् वितर्कश्चन्द्रमा भवति कासा-
 वभूदस्येति । “क सती ह्ययते ?—इति वा” सैवात्मना देवता-
 भावादप्रत्यक्षान् ज्ञायते, कापि सत्याह्यते इति अत
 वितर्का भवति ।

“तस्या एषा भवति”—॥ ११ (३२) ॥

कुहूमुहं सृष्टं विज्ञानाय समन्विन्युत्ते

सुहृवां जोह्वीमि । सा नो ददातु अन्नं
 पितॄणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम ॥ कुड-
 महं सुवतं विदितकर्माणमस्मिन् यज्ञे सुह्वाना-
 माह्वये सा नो ददातु अन्नं पितॄणां पित्र्यं
 धनमिति वा पित्र्यं यश इति वा तस्यै ते देवि
 हविषा विधेमेति व्याख्यातं यमौ व्याख्याता
 तस्या एपा भवति ॥ १२ (३३) ॥

“कुडमहं सुवतम्”—इति (तै० ब्रा० ३५८, ३५०
 ११५तु०, अथ० सं० ७, १०, ५, आ० गृ० १, १०) । देविकासु
 विनियोगः । ‘कुडम्’ ‘अन्नं’ ‘सुवतं’ ‘सुवतं’ शोभनानां
 कामनां कर्त्री, ‘विदितकर्माणं’ सर्वप्रत्यक्षकर्माणम्, ‘अस्मिन्
 यज्ञे’ ‘सुहृवां’ ‘स्वाह्वानां’ शोभनमाह्वानं यस्याः तां ‘जोह-
 विमि,’ ‘आह्वये’ आह्वयामि । ‘सा’ अस्माभिराह्वतास्मिन्यज्ञे
 एव हविर्भुक्ता ‘नः’ अस्माकं ‘ददातु’ ‘अन्नं’ ‘पितॄणां’
 ‘पित्र्यधनमिति वा’ ‘पित्र्यं’ वा यशः कुलोचित-
 मित्यर्थः । प्रत्यक्षीकृत्योत्तरेण पादेनास्तौत् ।—या त्वमस्माक-
 मेतत् करोषि, ‘तस्यै’ ‘ते’ तुभ्यं हे ‘देवि !’ कुड ! ‘हविषा
 विधेम’ हविर्दश इत्यर्थः, अथवा तात्वां हविषा परिचरेम इति ॥

“यमौ” “व्याख्याता” यमेन, लिङ्गमात्रविशेषः ॥

“तस्या एपा भवति”—॥ १२ (३३) ॥

अन्य मूपु त्वं यम्यन्य उ त्वां परिष्वजाते
 लिङ्गुजैव वृक्षम् । तस्यै वा त्वं मन इच्छा स
 वा तवाधा कृणुष्व सविदं सुमद्राम् ॥ अन्य-

मेव हि त्वं यम्यन्यस्यां परिष्वङ्क्ष्यते लिबुजेव
 वृक्षं तस्य वा त्वं मन इच्छ स वा तवाधानेन
 कुरुष्व संविदं सुभद्रां कल्याणभद्रां यमौ यमं
 चकमे तां प्रत्याचक्षतेत्याख्यानम् ॥ १३ (३४) ॥

इत्येकादशे तृतीयः पादः ॥ ११, ३ ॥

अन्य मू पु त्व यम्यन्य —इति (अ० स० ७, ६, ७८, ४) ।
 यमौ किल यमचकमे भ्रातरम्, ता किल यमोऽनयर्वा
 प्रत्याचक्षे । कथम् ? हे 'यमि ।' 'यम्यन्यम् क पु' 'त्व' 'अन्य
 मेव हि त्वम्' परिष्वजस्व मैथुनाभिप्रायेण । 'लिबुजेव वृक्षम्'
 वल्लीव काचिन्नाष्ठ समीपज वृक्षम्, अन्य एव त्वा परिष्वजताम्
 यस्य योग्या त्वमनेनाभिप्रायेण परिष्वक्तुम् । "तस्य वा त्व
 मन इच्छा" तस्य च त्वं मन प्रवेष्टुमिच्छ, 'स वा तव' ।
 'अधा' अथैवमैकचित्पुपगम्यमानेन समानेन सह 'क्षण्य' 'संविदम्'
 सञ्जत्यादि मैथुनकार्यम् । 'सुभद्रा' "कल्याण
 भद्राम्" । संविदसुभयलोकविरोधिनीमित्यभिप्रायः ॥

तत्रित्वपक्षे तु माध्यमिको यमो माध्यमिका वाच सुपम
 मात्मन प्रविभक्तामिव क्षत्रीभयस्याना ता ब्रवीति ।—हे
 यमि । अतीतस्त्रोऽस्मात्परिष्वङ्गसमय, प्रभातमिदानीम् ।
 लिबुजेव वृक्षं त्वस्यान परिष्वक्तुमिच्छ । तस्य च त्वं मन
 प्रकाशमनुप्रवेष्टुमिच्छ, स च तव प्रकाशमनुप्रविशतु ।
 अथैवमितरेतरसम्पर्कात् तेन सहेकीभूता लोकोपकाराय
 कुरुष्व परस्पर संविदं सविद्याधनं प्रकाशमिति ॥ १३ (३४) ॥

इति अञ्जय्याया निरुक्तवृत्तौ मोडशस्य (एकादशस्य)

अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ११ ३ ॥

चतुर्थे पाद ।

उर्वशी^१ व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥

१ (३५) ॥

“उर्वशी” वक्तव्या, सा पुन “व्याख्याता” तदिहापि देव-
साया योज्यम्,—“उर्वभ्यश्रुते” बहुदक व्याप्नोति, “उर्वशी
वशोऽस्या” महानस्या काम उदके ॥

“तस्या एषा भवति”—। १ (३५) ॥

विद्युन्न या पतन्ती दर्विद्योद्भरन्ती मे
अप्या काम्यानि । जनिष्ठो अपो नय्यः सुजातः
प्रोर्वशी^१ तिरतदीर्घ मायुः ॥ विद्युदिव या
पतन्त्यद्योतत हरन्ती मे अप्या काम्यान्पुदका-
न्त्यन्तरिक्षलोकस्य यदा नूनमयं जायेताद्भयो-
ऽध्यप इति नय्यो मनुष्यो नृभ्यो हितो नरापत्य-
मिति वा सुजातः सुजाततरोऽथोर्वशी प्रवर्द्ध-
यते दीर्घमायुः प्रथिवौ^१ व्याख्याता तस्या एषा
भवति ॥ २ (३६) ॥

“विद्युश्च या पतन्ती”—इति (कृ० सु० ८, ५, २, ४) ।
मध्यम पुरुरवा त्वत्पक्षे व्रवीति ।—घातनो ज्योतिष
शब्दस्य च विभागमिव कृत्वा “विद्युश्च” “विद्युदिव” ।
ममत्वर्थे वा नकार । किम् ? इति—या’ ‘पतन्ती’ मध्य
न्यन्तरिक्षे मेघादरपु ‘दर्विद्योत्’ पुन पुनर्योतिषे पुन पुन-
रात्मानं प्रति लभत । कथम् ? ‘भरन्ती’ “हरन्ती” ‘मे’ मम

स्वभूतानि 'अप्या' आप्यानि, 'काम्यानि' "उदकानि" अक्षर-
माणानि "अन्तरिक्षलोकस्य" अधिपदो या उर्वशी, सा यदेव-
मुदकानि हरन्ती मेघेभ्यः पतन्ती भृशं स्वयं विद्योतते, "नूनं"
निश्चयेन तदा "जनिष्ठ." 'अपः' "अध्यपः" अधिक उदकोर्मि-
जयते, यः सर्वमिदमाच्छादयति । 'नय्यः' "नृभ्यो हित" सस्यसम्यक्करः, "नरापत्यमिति वा" इत्येतिहासिकपक्षं
व्योतयति । 'सुजातः' "सुजाततरः" शोभनादपि शोभनतरः
उदकोर्मिः । अथ तेन महतोदकोर्मिणा सस्यमभिनिष्याद्य
लोकस्यान्नसम्पदानद्वारेण 'प्रोर्वशी तिरते' प्रतिरते "प्रवर्धयते"
'दौवं भायुः' ॥

ऐतिहासिकपक्षे त्वैतः पुंरूपाः उर्वश्या अक्षरसा वायुतो
व्रवीति ।—विद्युदिव या पतन्ती अद्योतत भृशं वपुःक्षतया
भरन्ती धारयन्ती अनेकानि स्वर्गतानि हावभावादोनि
काम्यानि वस्तूनि मे मम अप्या नित्यमाप्तव्या प्रिया । सा च
पुनराहितगर्भा यतः, अतो व्रवोमि ।—जनिष्ठो अपः निश्चयेन
जनिष्यते । अध्यपः अधिककर्मा । नय्यः नृभ्यो हितः सम्यक्
परिपालयिता नराणाम् । अथवा मम नरस्यापत्यमायुर्नाम
राजाय पुराणविदः कथमस्ति । सुजातो मच्छुक्रात् वीर्यवतो
जातः, विशेषत उर्वश्या क्षेत्रगुणात् सुजाततरः । तस्य वावश्य-
मुर्वशी अस्मदसान्निध्येऽपि प्रवर्धयते तद्योग्येः कर्मभिर्दोषमा-
शुरिति ॥

"पृथिवी" "व्याख्याता" "अथ वै दर्शनेन पृथु."—इत्यत्र,
इह तु भाष्यमिच्छा ॥

"तस्या एषा भवति"—॥ २ (२६) ॥

ब्रलित्या पर्वतानां खिद्रम्बिभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वति मङ्गा जिनोपि महिनि ॥
 सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां खेदनच्छेदनं मेदनं
 बलमसुच धारयसि पृथिवि प्रजिन्वसि या भूमिं
 प्रवणवति महत्त्वेन महतीत्युदकवतीति वेन्द्रा-
 णीन्द्रस्य पत्नी तस्या एषा भवति ॥ ३ (३७) ॥

“बलित्या पर्वतानाम्”—इति (छ० सं० ४, ४, २८, १) ।
 अत्रैरार्थम् । ‘बल’—इति सत्यनाम । ‘इत्या’—इति असुचे-
 त्यर्थः । हे ‘पृथिवि’ माध्यमिके ! “सत्यं” यथाभूतम्, “असुचं”
 असुषिदन्तरिक्षलोके वर्त्तमाना, ‘खिद्रं’ “खेदनं” “छेदनम्”
 येन पर्वताः मेघान्छेत्तुं शक्यन्ते, तद् “बल” ‘विभर्षिं’
 “धारयसि” । हे ‘प्रवत्वति’ “प्रवणवति” गमनवति ! ‘या’
 त्वं ‘भूमिं’ ‘प्रजिनोपि’ “प्रजिन्वसि” वर्षमुत्सृजन्ती, ‘मङ्गा’
 “महत्त्वेन” हे ‘महिनि’ “महति” । अथवा “उदकवति” ।
 या त्वमेव भूमिं प्रजिन्वसि, सा कथं न “मेघानां” पर्वतानां,
 छेदनसमर्थम्बलं धारयिष्यसि ? अवश्यं धारयसीत्यभिप्रायः ॥

पृथिवि ! त्वं भूमिं प्रजिन्वसीति व्यपदेशान्माध्यस्थाना ।
 हिरण्यनामेष्ट्या भीमस्यैककपासस्येयं याज्या । तत्र विज्ञा-
 यते—“अथ यद्वीमोऽष्ठा हि स तदविन्दत्”—इति । तेन
 तत्रेयं भूमिरिण्यते, न च भूमिरस्थामृषि प्रधानत्वेन वर्त्तते,
 यथा चायमाचार्यो निराह । तदयमस्योदाहरणाभिप्रायः,
 स च विनियोगः,—इत्यविरोधोऽनयोर्मेघाविना समनुगच्छते ॥

“इन्द्राणी” “इन्द्रस्य पत्नी” इन्द्रस्य विभूतिः । पृथक्तेन
 निर्घाता घोरान्तिकैः ॥

। “तस्याः एषा भवति”—॥ ३ (३७) ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगा महमथ-
वम् । न ह्यस्या अपरञ्चन जरसा मरते
पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ इन्द्राणीमासु
नारिषु सुभगामहमष्टणवं न ह्यस्या अपरा-
मपि समा जरया म्रियते पतिः सर्वस्माद्य इन्द्र
उत्तरस्तमेतद् ब्रूसस्तस्या एवापरा भवति ॥
४ (३८) ॥

“इन्द्राणीमासु नारिषु”—इति (अ० स० ८, ४, ३, १) ।
व्याकपेरार्यम् । पठति । पृष्ठस्य पठेऽइति ब्राह्मणाच्छ-
विन ग्रन्थे विनियोगो निर्धार्यः ब्रवीति ।—सर्वास्त्वेव ‘आसु
नारिषु’ ‘इन्द्राणीम्’ एव ‘मह’ ‘सुभगा’ सौभाग्ययुक्ता लक्षण-
वतीम् ‘अथवम्’ “अष्टणवम्” । केन हेतुना ? यत् आह—
“न ह्यस्या अपरञ्चन” हि शब्दो द्वैतार्थः । चनेत्यप्यर्थः । यस्मा-
दस्या अपरा मपि “समा” सम्बन्धरः पतिः न कदाचिदपि
‘पति’ “म्रियते” नापि जीर्यते यथाऽन्यासा प्राक्तनाना
नारीणाम् । कतम पतिः ? ‘विश्वस्मात्’ “सर्वस्मात्” जगती
य ‘इन्द्र’ ‘उत्तर’ योऽयमिन्द्र उन्नततर “तमेतम्” इन्द्र-
मधिकृत्य “ब्रूस” —इत्याचार्यो ब्रवीति ।

“तस्या एवा अपरा भवति”—। सा पुन किमर्थम् ?
अपि एव ह्यप्यकपि प्रसिद्ध, स पुनरादित्योऽभिप्रेतो नैवे-
त्तानाम्, तदुपप्रदर्शनायापरामाह ॥ ४ (३८) ॥

नाहमिन्द्राणिरारण सख्युर्दृषाकर्षेते ।
यस्येदमर्थः हविः प्रियं दृष्टेः पुनश्च विस्व-

आदिन्द्र उत्तरः ॥ नाहमिन्द्राणि रमे संख्य-
 र्दृषाकपेकृते यस्येदमप्यं हविरशु, श्वेतमद्भिः
 संख्यतमिति वा प्रियं देवेषु निगच्छति सर्व-
 आद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमो गौरी रोचते-
 ज्वलतिकर्मणोऽयमपीतरो गौरो वर्ण एतस्मा-
 देव प्रशस्यो भवति तस्या एषा भवति ॥५(३८)॥

“नाहमिन्द्राणि”—इति (अ० सं० ८, ४, १, १) ।
 समानो विनियोगः पूर्वया, आर्यश्च । इन्द्रो ब्रवीति ।—विभक्ता-
 मिवेन्द्राणीमात्मनः कृत्वाह । “नाहमिन्द्राणि । रारणु”
 “न रमे” अहं “संख्येर्दृषाकपेकृते” य एव मम सखा हवा-
 कपिः, तस्मादृते । किं योऽयं नृपिमर्तुष्येषु पसिद्धः ? नेत्यु-
 च्यते—“यस्येदं मप्यं हविः” । अशु, श्वेतम्” चरुपुरोडाशादि
 वा “अद्भिः संख्यतमिति वा” । सोऽस्य मे प्रिय इष्टः सर्वेष्वपि
 ‘देवेषु’ निर्वाय्योच्यते ; यस्य विशेषतो ‘गच्छति’ । विश्वप्रात्
 “सर्वस्मात्” अपि जगतो योऽहम् ‘इन्द्रः’ ‘उत्तरः’ उद्गततरः,
 सोऽप्यहमेवं ब्रवीमीति ॥

“गौरी” “रोचतेः” ज्वलत्यर्थस्य । माध्यमिका वाक्, सा
 पुनः दीप्तिमती । “अयमपीतरः” “यो “गौरी वर्णः” सोऽपि
 “एतस्मादेव” रोचतेः, स हि दीप्तिरूपत्वात् कृष्णादीनपेक्ष
 “प्रशस्यो भवति” ॥

“तस्याः एषा भवति”—॥ ५ (३८) ॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तच्चत्येकपदी
 द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी

बभूवुषी' सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥ गौरी-
 निर्मिमाय सलिलानि तज्जती कुर्वत्येकपदौ
 मध्यमेन द्विपदौ मध्यमेन चादित्येन च चतु-
 ष्षपदौ दिग्भिरष्टापदौ दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च
 नवपदौ दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च
 सहस्राक्षरा बह्वदका परमे व्यवने तस्या
 एषा परा भवति ॥ ६ (४०) ॥

“गौरीर्निमाय”—इति (ऋ० स० २, ३, २२, १, अथ०
 स० ८, २६, २१) । अथ्यशामीये दीर्घतमस्य आर्षम् । ‘गौरी’
 सर्वमिदं निर्मिमोते । कथम् ? ‘सलिलानि तज्जती’ “कुर्वती”
 उदकपूर्वकत्वात् सर्वनिर्माणस्य । कथमुदकानि कुर्वती ?
 ‘एकपदौ’ ‘बभूवुषी’ एकपदौ भवति, “मध्यमेन” महेकत्व-
 मापन्ना,—‘द्विपदौ’ “मध्यमेन चादित्येन च”—‘चतुष्षपदौ’
 “दिग्भिः” अन्वेष्येन्द्रादित्यो,—‘अष्टापदौ’ “दिग्भिश्चावान्तर-
 दिग्भिश्च”—‘नवपदौ’ “दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च” सह चादि-
 त्येन च । ‘सहस्राक्षरा’ “बह्वदका” । ‘परमे’ “व्योमन्”
 “व्यवने” विभक्तानां भूतानां यत्परममवबनमेकम्, सर्वभा-
 वानामविभक्त एव आत्मा, यस्तदाद्यनैव भूतानां सलिल-
 निर्माणद्वारेण सर्वं मिदं निर्मिमोते ॥

“तस्याः एषा परा भवति”—। सा पुनः किमर्थम् ?
 इति—गौरीति गुणाभिधानमप्रसिद्धाभिधेयं छन्दसि देयता-
 याम्, यतः परया समर्थयति ॥ ६ (४०) ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन

जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः । ततः चरत्यक्षर-
तद्विष्वमुप जीवति ॥ तस्याः समुद्रा अधिविच-
रन्ति वर्पन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्चयाणि
भूतानि ततः चरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूता-
न्युपजीवन्ति गौर्व्याख्याता तस्या एषा भवति
॥ ७ (४१) ॥

“तस्याः समुद्रा अधि वि चरन्ति”—इति (ऋ० सं० २,
३, २२, २) । अलिङ्गो मन्त्र इति चेत् ? तस्या इत्येतदेव
निङ्गमन्वादिष्यते सम्बन्धादुच्यते, तस्मात्साक्षिणः । ‘तस्याः
गौर्या’ ‘अधि’ सप्ताशात् ‘समुद्रा’ मेघा. ‘अधि विचरन्ति’
“वर्पन्ति” । ‘तेन’ उदकेन ‘जीवन्ति’ ‘प्रदिशश्चतस्रः’ दिक्प्रति-
दिङ्निवासीनि “भूतानि” तेन जीवन्ती । ‘ततः चरत्यक्षरम्’
पुन पुनः प्रतिसवक्षरम्, तत एव चरत्युदकं मेघद्वारेण । ‘तत्’
‘विष्व’ भूतजात ‘उपजीवति’ ॥

एष सैव सर्वोदकेयानां गौरीत्यभिप्रायः ॥

“उदकम्” “अक्षरम्”—इत्युच्यते । तत्कस्मात् ? तद्वि सर्व-
मिदमभिव्यञ्जयत् “चरति” । सर्वमिदं सचराचरं सञ्चरति ॥

“गौ” “व्याख्याता” ।

“तस्याः एषा भवति”—॥ ७ (४१) ॥

गौरमौमेदनु वत्सं निषन्तं मूर्धनं हिङ्ङः-
द्वयोरुक्तात्वा च । दृक्काखं धर्ममभि वावशाना-
मिमांति मायुं पर्यन्ते पयोभिः ॥ गौरन्वमौमे-
दत्वं निमिषन्तः सनिमिषन्तः सादित्यमिति वा-

प्रत्यह मेव शब्दं करोति, 'प्रध्यायते' च 'पयोभिः' वक्षसमन्वाय
या वर्धयति, सा नित्यमेवमस्त्विति ।

“धेनुः” “धयतेः षा” । धयतेऽसौ वक्षेनेति, “धिनीते.
षा” तर्पयत्यमौ उदकेन पयसा वा ॥

“तस्या एषा भवति”—॥ ८ (४२) ॥

उप ह्वये सुदुष्पां धेनुमेतां सुहस्तो गोधु-
गुत दोहदेनाम् । श्रेष्ठं स्रवं सविता साविष-
न्तोऽभौहो धर्मस्तदुपु प्रयोचम् ॥ उपह्वये
सुदोहनां धेनुमेतां कल्याणहस्तो गोधुगपि च
दोग्धेरनां श्रेष्ठं स्रवं सविता सुनोतु न इत्येष हि
श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा पयो यजु-
षदभौहो धर्मस्तं सु प्रववौमि वागेषा माध्यमिका
धर्मधुगिति याज्ञिका अग्राहन्तव्या भयत्यध-
मौति वा तस्या एषा भवति ॥ ८ (४३) ॥

“उप ह्वये सुदुष्पां”—इति (अ० स० २, ३, १८, १) ।
पूर्वयेव समानार्थे विनियोगश्च । ‘उप’ गम्य मनसा ‘ह्वये’ आह्व-
येऽह स्तुतिभिः । ‘सुदुष्पा’ कल्याणमुदकं वा दुग्धे, ताम्,
‘धेनु’ तर्पयित्री सर्वलोकस्य, ‘एताम्’ माध्यमिका वाचम् ।
‘उत’ “अपि च” मयेतामुपहृता ‘सुहस्त’ “कल्याणहस्त”
‘गोधुक्’ इन्द्र दोग्धु, प्रचारयन्मुदकानि । असुना प्रकारेण
‘श्रेष्ठम्’ अतिशयेन प्रशस्यमेतम्, ‘स्रवम्’ उदकं ‘सविता’
योऽग्रम् ‘अभौह’ ‘धर्म’ मध्यस्थाना विद्युदाख्य, स ‘सावि-
पत् स “सुनोतु” नित्य ददात्विति त सुदु प्रवम. ॥

धर्मधुक्पक्षे—धेनुरेवः धेनुः, तामुपहृये । ‘सुदुधा’ सुदोहा ‘धेनुमेताम्’ अस्मिन् कर्मणि अद्भभावमुपगताम् । होता ब्रवीति ।—मया चैवमुपहृता ‘सुहस्त’ ‘गोधुक्’ अध्वर्युः अपि च दोग्ध्वेनां ‘श्रेष्ठम्’ अतिशयेन प्रशस्यम्, एत ‘सवम्’ एतत् “यजुष्यत्पयः” ‘साविषत्’ “सुनोतु” अभ्यनुजानातु ‘सविता’ । यद्धि सविता प्रसूतं क्रियते, तदेव साधु भवति । ‘अमोहः’ एष “धर्मः” रुचितो महावीरः । तमधिकृत्य प्रब्रूमः—“आहरेतस्मिन् पय आसेचनाय” इति ॥

“अग्न्या” कस्मात् ? सा हि सर्वस्येव “आहन्तव्या भवति” “अघघ्नीति वा” सा हि पाप हन्ति ॥

यदि धाग् यदि गौः, “तस्या” एषा भवति”—॥ ८ (४३) ॥

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृणमग्नौ विप्रुदानौ पिव शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥ सूयवसादिनौ भगवती हि भयाघेदानौ वयं भगवन्तः स्यामाद्धि तृणमग्नौ सर्वदा, पिव च शुद्धमुदकमाचरन्ती तस्या एषापरौ भवति ॥ १० (४४) ॥

“सूयवसात्”—इति । (अ० सं० २, ३, २१, ५) । पूर्व-यदार्षम् । माध्यमिका दागुच्यते । शोभनं यवसमुदकमध्या-स्मीकृत्यसूर्यात् तेन ‘भगवती’ धनवती, उदकेन उदकवती भव । “अय” पुनः “इदानीम्” एव त्वयि भगवत्या ययमपि त्वदुत्सृष्टेनोदकेन ‘भगवन्तः’ धनवन्तः ‘स्याम’ । सा च पुनरेव प्रतिसपत्नरम् ‘अद्धि तृण’ मेघम्, दद्यातोऽसाविति वयः,

तम्, अहिं ससृर्णय । ‘विश्वदानो’ “सर्वदा” यथाकालम्
‘पिव’ “च” सूर्यरश्मयपद्धतम् ‘उदकम्’ ‘आवरन्ती’ आसे-
वन्ती, ‘शुद्धम्’ अकलुषं सर्वतो मध्यस्थाने चरन्ती ॥

घर्मधुक्पक्षे—यवसमेव यवसम्, तज्जग्ध्वा पयस्विनी
भव । ययमपि च ततः त्वग्रत्नेन पयसा धनवन्तः आम ।
या त्वमस्माकमेवमुपकारिणी, सा त्वं नित्यमहिं दृणमघ्ने ।
‘विश्वदानो’ नित्यकालम्, पिव च शुद्धमकलुषमुदकमावरन्ती
आसेवन्ती आ सर्वतो यथाकाममरण्ये चरन्ती ॥

“तस्याः एषा अपरा भवति”—सा पुनः किमर्थम् ?
रूपतो हि पूर्वस्मिन्नन्ते घर्मधुक् सुतरासुपपद्यते, यतः परया
वसुभिर्देवैः सम्बन्धात् माध्यमिकैव देवतैत्युपपादयति ॥ १०
(४४) ॥

हिङ्क्षुण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती
मनसाभ्यागात् । दुहामश्विभ्यां पयो अग्नेयं
सा वर्द्धतां महते सौमगाय ॥ इति सा निग-
दव्याख्याता पथ्या स्वस्तिः पन्था अन्तरिक्षं
तन्निवासात्तस्या एषा भवति ॥ ११ (४५) ॥

“हिङ्क्षुण्वती”—इति । (ऋ० सं० २, ३, १८, २) ।
पूर्ववदार्थादि । ‘हिङ्’—इत्येवं प्रकार शब्दं स्तानयित्वा
कुर्वती ‘वसुपत्नी’ वसूनामुदकानामोष्ठरा । ‘वसूना’ वा
आदित्यरश्मीनां मरुतां वा ।—‘वत्स’ वत्स आदित्यो मध्य-
स्थानो वा रसहरणात् वत्सः तम्, ‘इच्छन्ती’ ‘मनसा’ या
माध्यमिका वाक् नित्यम् ‘अभ्यागात्’ । ‘सेयम्’ ‘अग्नि-
भ्याम्’ स्वावापृषिवीभ्यां सूर्याचन्द्राभ्यां वा वर्धाय ‘दुहां’

तुम्हा प्रचरताम् 'पय' उदकम् । अमुना प्रकारेण प्रतिसव
स्तेर 'वर्धताम्' उदकेनास्माक 'महते सौभगाय' यथा महत्-
सौभाग्य धनवत्स स्यात् तथा वर्धतामिति ।

“पय्या स्वस्ति” — इति वक्तव्यम् । अत्र पूर्वपद “पय्या
अन्तरिक्षम्” “तन्निवासात्” पय्या स्वस्ति इत्युक्त निर्वचनम् ।
यथा प्रायणीयाया यजतिप्रयोगो दृष्ट, तथा समान्नात —
“पय्या स्वस्ति पूर्वा यजति” — इति ॥

“तस्या एषा भवति” — ॥ ११ (४५) ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे शेष्ठा रेक्णस्वत्यभि
या वाममेति । सा नो अमा सो अरण्ये नि
पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥ स्वस्तिरेव
हि प्रपथे शेष्ठा रेक्णस्वती धनवत्यभ्येति या
वस्तूनि वननीयानि सा नोऽमा गृहे सा निरमणे
सा निर्गमने पातु स्वावेशा भवतु देवो गोप्त्री
देवान् गोपायत्विति देवा एनां गोपायन्त्विति
गोपा व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ १२ (४६) ॥

“स्वस्तिरिद्धि” — इति (अ० स० ८, २, ५, ६) । वसु
कर्णस्याधम । ‘इत्’ — इत्यवधारणार्थे । ‘स्वस्ति’ “एव हि”
‘प्रपथे’ अन्तरिक्षे ‘शेष्ठा’ प्रशस्या सर्वदेवताभ्य । ‘रेक्ण
स्वती’ “धनवती” उदकेन “अभि या वाममेति” या “वननी-
यानि” तदुदकानि नित्यम् “अभ्येति” । तस्या किम् ?
इति — ‘सा न’ सा अस्मान् ‘अमा’ अमति गृहनाम “गृहे”
वसत ‘अरण्ये’ अरण्ये च ‘निर्गमने’ च बहिर्गृहात् ‘पातु’

रक्षतु । 'स्वाविशा' सूपचरणा 'भवतु' अस्माकम् । 'देव-
गोपा' "देवी" चासौ "गोप्त्री" चेति देवगोपा, "देवान्
गोपायत्विति, देवा एनां गोपायन्त्विति वा" । दातृनञ्चान्
कि सर्वस्मात् हविषो गोपायतु, अथवा देवा माध्यमिका
द्युस्थाना वा रश्मयः एना गोपायन्त्विति वा ॥

"उपा" "व्यास्थाता" ॥

"तस्याः एषा भवति"—॥ १२ (४६) ॥

अप्रोपा अनसः सरत्सम्पिष्टादहं विभ्युषी ।
नि यत्सीं शिन्नघृष्टा ॥ अपासरदुपा अनसः
सम्पिष्टान्मेषाद् विभ्युष्यनो वायुरनितेरपि वोप-
मार्थं स्यादनस इव शकटादिवानः शकटमानङ्ग-
मस्त्रिंश्वीवरमनितेर्वा स्याज्जीवनकर्मण उप-
जीवन्त्येनन्मेषोऽथन एतस्मादेव यन्निरशिन्नघ-
दुपा वर्षिता मध्यमस्तस्या एषापरौ भवति
॥ १३ (४७) ॥

"अप्रोपा अनस सरत्"—इति (ऋ० सं० ३, ६, २० ५) ।
वामदेवस्थार्धम्, परा च । 'अपासरत्' 'उपा.' अपासर्पत् ।
कुत ? 'अनस' वायो, यदा सम्पिनष्टि वायुर्मेघान् तदा
तन्निवासिन्दुपाः भामप्यय हनियतीति विभ्यत्यपसरति ।
'नियत्सीं' 'शिन्नघत्' यदा "निरशिन्नघत्" निर्जघान निर्हन्ति
'ह रा' वर्षिता वायुः, तदा अपासरदुपाः ॥

"अनो वायु" "अनिते." धातोः प्रायनाश्वस्य । "अपि
वोपमार्थं स्यात्"—"अनस इव" "शकटात्" यथा ग्राक टिकः

शकटात् केनचित् सम्पिथमाणादपसर्पेत, एव वायुना सम्पि-
थमाणाग्नेषादपासरदुषा । इति द्वितीया कल्पना ॥

“तस्या एषा अपरा भवति”—। सा पुन किमर्थम् ?
उत्तमापि क्षुधा आदित्यसन्ध्याद्भवति, इयं तु मध्यमा मेघ
सन्ध्या वायोरव संस्तवादिति मध्यमास्त्रभावप्रायोहृत्प-
मदर्शनार्थम् ॥ १३ (४७) ॥

एतदस्या अनः शये सुसम्पिष्टं विप्राश्या ।
ससारं सौ परावतः । एतदस्या अन आशेते
सुसम्पिष्टमितरदिव विपाशि विमुक्तपाशि ससा-
रोषाः परावतः प्रेरितवतः परागताद्देली
व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ १४ (४८) ॥

“एतदस्या अनः शये”—इति (ऋ० स० २, ६, ३१, १) ।
विशीर्णमुदकभावेन पृथिवी सङ्कल्लेद्यावस्थित दर्शयन् ब्रवीति
मेघम् ।—‘एतत्’ ‘अस्या’ उपस ‘अनः’ मेघाख्यमाश्रयभूत
‘सुसम्पिष्टं’ सुष्ठु सञ्चूर्णित वायुना “इतरदिव” शकटान् ।
‘विपाशि’ क्षिप्तसर्वपाशबन्धनम् । ‘आ शये’ “आशेते”
आतल्य पृथिवी शेत आस्ते । यत् सम्पिथमाणात् ‘ससार’
माध्यमिका “उपा” “परावत” दूरादूरतर ननाशेति ।

“इला” “व्याख्याता” “इदं स्नातकर्मण”—इति ।

“तस्या एषा भवति”—॥ १४ (४८) ॥

अभि न इला यूयस्य माता सन्नदीभिर्तु-
र्वशी वा गृणातु । उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणा-
नाभ्यूखीना प्रभूयस्यायोः । सिषत्तु न ऊर्ज-

व्यस्य पुष्टेः ॥ अभिगृणातु न इला यूयस्य माता
 सर्वस्य माता स्यादभि नदीभिरुर्वशी वा गृणा-
 त्वर्वशी वा बृहद्दिवा महद्दिवा गृणानाभ्यूर्वाणा
 प्रभृथस्य प्रभृतस्यायोरयनस्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य
 ज्योतिषो वोदकस्य वा सेवतां नोऽन्नस्य पुष्टे
 रोदसी रुद्रस्य पत्नी तस्या एषा भवति
 ॥ १५ (४६) ॥

“अभि न इला”—इति (अ० सं० ४, २, १६, ६-७, अथ-
 वा ५, १, ८, १८-२०) । अत्रैरायम् । शक्ती । ‘अभिगृणातु’
 अभिशब्दयत्वम् । कासी ? ‘इला’ । किञ्चणा ? ‘यूयस्य
 माता’ मेघयूथस्य निर्मात्री मध्यमा । केनाभिगृणातु ?
 ‘नदीभि’ नदनाभिरङ्गि । ‘उर्वशी वा’ उर्वशीति वा योष्यते,
 इति वा, सा ‘गृणातु’ ‘न’ अस्मानिति अभिस्तनयतु ।
 “उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणाना” । उपमार्गे वा वाशब्द-
 भेदापेक्षया, उर्वशीव ‘बृहत्’ महत् गृणातु, ‘दिवा’ द्योतनयता
 विद्युत्कङ्कितनोदेकधमूहेन, ‘गृणाना’ शब्दयन्ती । ‘अभ्यूर्वाणा’
 सर्वमिदमभिप्रपञ्चादयन्ती, ‘प्रभृथस्य’ “प्रभृतस्य” प्रकर्षेण
 सभृतस्य, ‘आयोः’ “अयनस्य” गमनशीलस्य “उदकस्य”
 समूहेन ‘मिषक्तु’ “सेवताम्” ‘न’ अस्मान् ‘ऊर्जस्यस्य पुष्टेः’
 यवादे “उदस्य” योषयाय ।

“रोदसी” “रुद्रस्य पत्नी” रुद्रस्य विभूतिः ।

“तस्या एषा भवति”—॥ १५ (४६) ॥

रथं नु गारुतं वयं यदस्य मा हुवामहे ।

आ यस्मिन्तस्यौ सुराणानि विभ्वती सचा
मरुत्सु रोदसी ॥ रथं क्षिप्रं मारुतं मेघं वयं
अवणीयमाह्वयामहे आ यस्मिन्तस्यौ सुरमणी-
यान्युदकानि विभ्वती सचा मरुद्भिः सह रोदसी-
रोदसी ॥ १६ (५०) ॥

इत्येकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ११, ४ ॥

“रथं तु मारुतम्”—इति (ऋ० सं० ४, १, २०, ३) ।
ध्यावास्वस्यार्घम् । आग्निमारुते विनियोगः । स्तोता ब्रवीति ।
—‘तु’ “क्षिप्रम्” ‘वयं’ ‘रथम्’ ‘आहुवामहे’ “आह्वयामहे” ।
‘मारुतं’ मरुत्सु युक्तम्, ‘अवस्युम्’ “अवणीयम्” यस्मिन् ।
यस्मिन् किम् ? इति—“आ यस्मिन् तस्यौ” यस्मिन्नातिष्ठति,
रुद्धे गमने ‘रोदसी’ ‘सचा’ सह ‘मरुत्सु’ “मरुद्भिः” सहिता
मरुद्भि रोदसी । किम् ? इति—‘सुराणानि’ “सुष्टु रमणी-
यानि” “उदकानि” ‘विभ्वती’ धारयन्त्यातिष्ठति—इति ।
त वयं मेघ रथमाह्वयामहे वयर्घमिति ॥ १६ (५०) ॥

इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तो षोडशस्य (एकादशस्य)

अध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ११ । ४ ॥

इति श्रीजम्बूमार्गनिवासिनो भगवद्गुणाचार्यस्य कृती

ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तो

षोडशोऽध्यायः (एकादशोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ११ ॥

(१) (२) (३) (४) (५) (६)

अथेन आदाय स्वादिष्ठया सोमं यत्त्वा नवो नवो-

आ यस्मिन्तस्यौ सुरणानि विभ्रतौ सचा
मरुत्सु रोदसी ॥ रथं क्षिप्रं मारुतं मेघं वयं
अवणीयमाह्वयामहे आ यस्मिन्तस्यौ सुरमणो-
यान्युदकानि विभ्रतौ सचा मरुद्भिः सह रोदसी-
रोदसी ॥ १६ (५०) ॥

इत्येकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ११, ४ ॥

“रथं तु मारुतम्”—इति (ऋ० सं० ४, ३, २०, ३) ।
श्यावाश्वस्यार्थम् । आग्निमारुते विनियोगः । स्तोता ब्रवीति ।
—‘तु’ “क्षिप्रम्” ‘वयं’ ‘रथम्’ ‘आह्वयामहे’ “आह्वयामहे” ।
‘मारुतं’ मरुत्सु युक्तम्, ‘अवस्थुम्’ “अवणीय” यशस्विनम् ।
यस्मिन् किम् ? इति—“आ यस्मिन् तस्यौ” यस्मिन्नातिष्ठति,
रहणे गमने ‘रोदसी’ ‘सचा’ सह ‘मरुत्सु’ “मरुद्भिः” सहिता
मरुद्भि रोदसी । किम् ? इति—‘सुरणानि’ “सुष्ठु रमणो-
यानि” “उदकानि” ‘विभ्रतौ’ धारयन्त्यातिष्ठति—इति ।
त वयं मेघं रथमाह्वयामहे वयर्थमिति ॥ १६ (५०) ॥

इति ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तो षोडशस्य (एकादशस्य)

अध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ११ । ४ ॥

इति श्रीजम्बूद्वीपनिवासिनो भगवद्गुर्गाचार्यस्य कृतौ

ऋज्वर्याया निरुक्तवृत्तो

षोडशोऽध्यायः (एकादशोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ११ ॥

(१)

(२)

(३)

(५)

(६)

एतेन आदायस्त्रादिष्ठया सोमं यत्त्वा नवो नवो-

परं मृत्योत्वेयमित्याप्रवोमहे उदुज्योतिर्धाता सो-
 मस्याथातोमध्यस्थानादेवगणाश्चाविद्युन्मद्भिरा-
 रुद्रासविष्ट्रीशमौ विरूपासचदौरतामद्भिरसः सू-
 र्यस्येवस्तुपेय्यमथातोमध्यस्थानाः स्त्रियोदत्तस्य-
 वायश्चैत्वं किमिच्छन्ती पावकानोमहो अर्णो यिद्वा-
 ग्वदन्ती देवी वाचमन्विदनुमते राकामहंसिनी वा-
 लिकुहमहमन्यमूपूर्वशीविद्युन्नबलित्येन्द्राणीना-
 हमिन्द्राणि गौरीर्मिमायतस्वागौरमीमेदुपह्वये-
 सूर्यवसाद्विद्धुष्वतीस्वस्तिरिद्वपेष्वा एतदस्याश्च-
 भिनोरथन्नुमास्तमिति पञ्चाशत् ॥

इति निरुक्तो (उत्तरषट्के) एकादशोऽध्यायः

समाप्तः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

—०—

व्याख्याता मध्यस्थाना देवता, सवचनलिङ्गविशेषा, अधुना एतेनैव समान्नायानुक्रमेण द्युस्थाना व्याख्येया, तदर्थं विशेषतः पुनरधिकारवचनम् ॥

ॐ ॥ अथातो द्युस्थाना देवतास्तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतोऽश्विनौ यद्यन्नुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्योऽश्वैरश्विनावित्यौ-र्णवाभस्तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहो-रात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके राजानौ पुण्यदत्तावित्येतिहासिकास्तयोः कालं जर्द्ध-मर्द्धरात्रात् प्रकाशौभावस्थानुविष्टश्चमनुतमो भागो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यस्तयो-रेषा भवति ॥ १ ॥

“अथातो द्युस्थाना देवता”—इति । बहुवचनं पक्षेऽप्य-
पत् । द्यौस्तेषां स्थानमिति द्युस्थाना, देवता व्याख्याप्यन्त-
इति शेषः ॥

“तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः” । तौ कस्मात् ?
कान्तौ हि द्युस्थानानां देवतानां विशेषो व्यवक्षितः,
आश्विने च स्तुतशस्त्रके कर्मणि प्रथममश्विनौ कालं मन्थाः ।

एकवाची मध्यस्थानः एको द्युस्थानो नैरुक्तानाम्, अतो द्युस्थानमध्यस्थानत्वात्तयोरधिनीरुपन्यासः । यद्येवमेकस्य मध्यस्थाने एकस्य द्युस्थाने उपदेशः प्राप्नोति ? न, एकैकस्य तयोः अग्निमन्त्रस्य पृथग्भावेन स्तुत्यभावादग्निमन्त्रस्य चात्यन्तमवियोगात्, नासत्त्वाविति च पृथक् स्तुत्यभावात् । सत्यव्यवियोगे प्रायन्यात् प्रथमस्य समान्त्रानं युक्तम् ? इति चेत्, न, तत्कालेन मध्यस्थानस्य हीयमानरूपत्वात्, द्युस्थानस्य च वर्तमानरूपत्वात्, अतोऽनन्तरं द्युस्थानदेवतारूपान्तरसंस्थानादिति ॥

“अग्निनी कक्षात् ? “यद् व्यग्रुवाते सर्वम्” । केन ? “रसेनाभ्यः” रसेनोदकेन सर्वं व्यग्रुते व्याप्नोति । “ज्योतिषाभ्यः” ज्योतिषैकः । “अग्नेः अग्निनी इत्योर्यवाभः” । अग्नेस्तदन्ती ताविस्तीर्यवाभ चाचार्यो मन्यते ।

“तत् की अग्निनी” ? इति विचारः । तदिति वाक्योपादाने । कावेतावग्निनाविति विचारार्थः प्रश्नः । “द्यावापृथिव्यो इत्येके” । विज्ञायते हि—“तौ यौ प्रत्यक्षदेवतावग्निनाविमे एव ते द्यावापृथिव्यौ”—इति द्यौर्ज्योतिषा व्याप्नोति, पृथिव्यन्ते ।—“अदोरात्री इत्येके” । अदुर्ज्योतिषा व्यग्रुते, रातिरवग्रायेः ।—“सूर्याचन्द्रमसो इत्येके” । सूर्यो ज्योतिषा व्यग्रुते, रसेन चन्द्रमाः ।—“राजानी पुण्यस्तौ इत्येतिहामिकाः” अग्नेरग्निनावित्येतत्परिचयनं (१३७) अथाग्निं पक्षे इतिहासे समवेति ।

“तयोः कालः ऊर्ध्वमर्धरात्रात् प्रकाशीभाषस्यानुविष्टम्” । ज्योतिषा व्यतिभिद्यमानमूर्ध्वमर्धरात्रात् तमो यदा ज्योतिरनुविष्टाति, सोऽग्निनीः कालः । ततः प्रभृति अग्निनी च पक्षे पक्षे इतिहासे समवेति । तत्र

यत्तमोऽनुप्रविष्ट ज्योतिषि, तद्भागः “मध्यम,” तन्मध्यमस्य रूपम् । यत् “ज्योति” तमसि अनुप्रविष्टं तद्भाग तद्रूपम् “आदित्य.” । तावेतौ मध्यमोत्तमाविति स्वमतमाचार्यस्य ॥

यतः समर्थनायोदाहरति “तयो. एषा भवति”—॥ १ ॥

वसातिषु च चरयोऽसितौ पेत्याविव ।
कदेदमश्विना युवमभि देवा अगच्छतम् ॥ इति
सा निगदव्याख्याता तयोः समानकालयोः
समानकर्मणोः संस्तुतप्राययोरसंस्तवेनैषोऽर्च्यो
भवति । वासात्यो अन्य उच्यत उपःपुवस्त-
वान्य इति तयोरेषापरं भवति ॥ २ ॥

“वसातिषु च”—इति । उपजातदेवतादर्शनचक्षुः श्रुती-
तेषु रात्रिपर्यायेषु सन्धी प्राप्ते सहस्रेवाश्विनौ दृष्ट्वा मन्त्रद्वक्
ब्रवीति ।—‘वसातिषु’ रात्रिषु, तासु हि प्राणिनो निवसन्ति ।
किं तासु ? इति—‘चरय’ युवाम् । कथम् ? ‘असिताविव पेत्यो’
कृष्णाविव मेघौ समानरूपौ । उपसि कथमपि मया लक्षितौ
यतो ब्रवीति,—“कदेदमश्विना युवम्” । कदेदमद्यत्कर्म
प्रति ये देवा आगताः, तान् प्रति हे युवाश्विनौ । ‘भाग
च्छतम्’ आगतवन्तौ स्म ॥

“तयो” अश्विनौ “समानकालयोः” समयोरपि हि
तयोरुर्ध्वमर्धरात्रात् काल इति समानकाल । “समानक-
र्मणो” समयोरपि तयोरेकं कर्म, तयोः षड्भाः सोमा आश्वि
नय द्विकपालः । “संस्तुतप्राययो.” प्रायेण हि तयो वाहु-
ल्येन संस्तव एव ॥

तयोः पुनः “असंस्तवेनैषोऽर्च्यो भवति” ॥

एकस्याग्नी मध्यस्थानः एको द्युस्थानो नैरुक्तानाम् । अतो द्युस्थानमध्यस्थानत्वात्तयोरग्निनोरुपन्यासः । यद्येवमेकस्य मध्यस्थाने एकस्य द्युस्थाने उपदेशः प्राप्नोति ? न, एकैकस्य तयोः अग्निशब्दस्य पृथग्भावेन स्तुत्यभावादग्निद्वन्द्वस्य चात्यन्तमयियोगात्, नासत्त्वाविति च पृथक् स्तुत्यभावात् । सत्यव्यवियोने प्राचम्यात् प्रथमस्य समान्नानं युक्तम् ? इति चेत्, न, तत्कालेन मध्यस्थानस्य हीयमानरूपत्वात्, द्युस्थानस्य च वर्धमानरूपत्वात्, अतोऽनन्तरश्च द्युस्थानदेवतारूपान्तरसंस्थानादिति ॥

“अग्निनो कस्मात् ? “यद् व्यग्रुवाते सर्वम्”, केन ? “रसेनान्यः” रसेनोदकेन सर्वं व्यग्रुते व्याप्नोति । “ज्योतिषान्यः” ज्योतिषेकः । “अग्नेः अग्निनो इत्यौर्णवाभः” । अग्नेस्तद्वन्ती ताविषौर्णवाभ आचार्यो मन्यते ।

“तत् कौ अग्निमी” ? इति विचारः । तदिति वाक्योपादाने । कावेतावग्निनाविति विचारार्थं प्रश्नः । “द्यावापृथिव्यौ इत्येके” । विज्ञायते हि—“तौ यौ प्रत्यक्षदेवतमग्निनाविमे एव ते द्यावापृथिव्यौ”—इति द्वौर्ज्योतिषा व्याप्नोति, पृथिव्यनेन ।—“अहोरात्रौ इत्येके” । अहर्ज्योतिषा व्यग्रुते, रात्रिरवस्थायेः ।—“सूर्याचन्द्रमसौ इत्येके” । सूर्यो ज्योतिषा व्यग्रुते, रसेन चन्द्रमाः ।—“राजानी पुण्यं कृतौ इत्येतिहासिकाः” अग्नेरग्निनावित्येतन्निर्यचनं (१३५) अवाग्निन् पचे इतिहासे समवेति ।

“तयोः कालः ऊर्ध्वमर्द्धरात्रात् प्रकाशीभावस्थानुविष्टम्” । ज्योतिषा व्यतिभिद्यमानमूर्ध्वमर्द्धरात्रात् तमो यदा ज्योतिरनुविष्टाति, सोऽग्निनोः कालः । ततः प्रभृति सन्निहोत्रं यरोदयादाग्निम, चदिते सौर्याणि । तत्र

यत्तमोऽनुप्रविष्टं ज्योतिषि, तद्भागः “मध्यमः” तन्मध्यमस्य रूपम् । यत् “ज्योतिः” तमसि अनुप्रविष्टं तद्भागं तद्रूपम् “षादित्यः” । तावेतौ मध्यमोत्तमाविति स्वमतमाचार्यस्य ॥

यतः समर्थनायोदाहरति “तयोः एवा भवति”—॥ १ ॥

‘वसातिषु च चरथोऽसितौ मेत्वाविव ।
कृदेदमश्विना युयम्भि देवा अगच्छतम् ॥ इति
सा निगदव्याख्याता तयोः समानकालयोः
समानकर्मणोः संस्तुतप्राययोरसंस्तवेनैपोऽर्च्यो
भवति । वासात्यो अन्य उच्यत उपःपुवस्त-
वान्य इति तयोरेपापरा भवति ॥ २ ॥

“वसातिषु च”—इति । उपजातदेवतादर्शनचक्षुः श्रुती-
तेषु रात्रिपर्यायेषु सन्धी प्राप्ते सहस्रैवाग्निनी दृष्टा मन्त्रदृक्
ब्रवीति ।—‘वसातिषु’ रात्रिषु, तासु हि प्राणिनो निवसन्ति ।
किं तासु ? इति—‘चरथः’ युवाम् । कथम् ? ‘असितायिव मेत्त्रो’
हृष्याविव मेघौ समानरूपौ । उपसि कथमपि मया लक्षितौ
यतो ब्रवीति,—“कृदेदमश्विना युयम्” । कदेदमधत्कर्म
प्रति ये देवा आगताः, तान् प्रति हे युवामश्विनौ ! ‘आग-
च्छतम्’ आगतवन्तौ स्यः ।

“तयोः” अग्निनोः “समानकालयोः” उभयोरपि हि
तयोर्कर्मवर्धरायात् काल इति समानकालः । “समानक-
र्मणोः” उभयोरपि तयोरेकं कर्म, तिरो अङ्गाराः सोमा आग्नि-
नय द्विकपानः । “संस्तुतप्राययोः” प्रायेण हि तयोः यादृ-
त्वेन संस्तव एव ।

तयोः पुनः “असंस्तवेनैपोऽर्च्यो भवति” ।

ननु यस्यामृचि वसातिषु स्या चरय इति वसातयो हि जनपदा अपि प्रसिद्धा, तदधिपतौ पुण्यकृतो राजानो अग्रे-
स्तद्वन्ताविति शक्यते कल्पयितुम् ? तद्यथा—वासात्यो तद्दे-
शाधिपतौ कोचिद्राजानो बह्व्यो पुण्यकृतौ यज्ञकर्मणि
देवान् प्रति गतौ केनचिदुच्यते ।—यौ युवा वसातिषु जन-
पदेषु नित्यमसिताविष पेलौ समानवेधो चरय, तौ युवा-
मिदं देवस्थानं प्रतिपेदे वावर्त्तन्ते, तान् प्रति कदा हे अश्विनौ
युवामागतवन्ताविति । सा भूदेवा मन्त्रार्थयोजनेत्यर्थेयोनने-
त्यत आह,—

“वासात्योऽन्य उच्यते, उपः पुत्रं तयान्य इति” । एका
वासात्य उच्यते, एकस्य उपस पुत्र इति । एयमेतस्मिन् भिन्न
स्तुतायर्हर्षे उपस पुत्रेण सूर्येण सह समानव्यवस्थानाद-
समय मध्यमो वासात्यो राजे पुत्र इति ॥

“तयो एषा अपरा भवति” । सा पुन किमर्थम् ?
मध्यमोत्तमावश्विनावित्वस्वेवार्थस्य दृढतायै स्फुटं यदेतस्या-
मतत्परस्यामृचि—॥ २ ॥

इहेह जाता समेवाजशीतानरेपसा ।
तन्वा३ नामभिः स्वैः । जिष्णु१र्वामन्यः सुमे-
खस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥ इह
चेह च जातौ संस्तूयेते पापेनालिष्यमानया
तन्वा नामभिर्य स्वैर्जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो
बलस्यैरयिता मध्यमो दिवो अन्यः सुभगः पुत्र
ऊह्यत आदित्यस्तयो रेपापरा भवति ॥ ३ ॥

“इहेह जाता”—इति (ऋ० स० २, ४, २५, ४) ।
 अगस्त्यस्यार्पम् । प्रातरनुवाकाश्विनयो. विनियोगः । हे
 अश्विनौ । युवासुच्ये ।—“इहेह जाता” “इह च” मध्यस्थाने
 “इह च” द्युस्थाने “जातो” “समवावशीता” “सस्तूयेधे” ।
 केन ? ‘अरेपसा तन्वा’ “अपापया तन्वा” । यथासहस्यतया ।
 ‘नामभि. स्त्रै.’ परमनान्यित्य यानि सस्तुतिनिमित्तानि तै ।
 किञ्च ‘जिष्णुर्वामन्य.’ नित्यमेव केता युवयोरन्य । ‘सुमखम्य
 सूरि.’ “सुमहतो बलस्योरयिता” यत्तुपु, स च नान्यो मध्य-
 स्थानात् इति “मध्यमः” मध्यस्थान. । “दिवो अन्यः” “सुभग.
 पुत्र” सुभगः सुधनः, ऊहे “ऊह्यते” वायुना नित्यम्, स च
 नान्यः सूर्यादित्येवमत्रापि मध्यमोत्तमाविति ।

“तयो. एया अपरा भवति”— । सा पुन. किमर्थम् ?
 सस्तुतप्रायावेती समानकालो समानकर्माणो इत्युक्तं तदुप-
 प्रदर्शनार्थम् ॥ ३ ॥

प्रातर्युजा विबोधयान्निनावेह गच्छताम् ।
 अस्य सोमस्य प्रीतये ॥ प्रातर्योगिनौ विबोध-
 याश्विनाविहागच्छतामस्य सोमस्य पानाय
 तयोरेयापरा भवति ॥ ४ ॥

“प्रातर्युजा”—इति (ऋ० स० १, २, ४, १) । मिधा
 तिथेरार्पम् । प्रातरनुवाके विनियोगः । हे स्तोतः । यावेती
 प्रातर्युष्येते हविषा स्तूया च । तावेती ‘अश्विनौ’ विष्म-
 टाभि. स्तुतिभिः अष्टदर्थे ‘विबोधय’ । विबोधितौ च त्वया
 ‘इह’ कर्मणि ‘आगच्छताम्’ अध्याकम् ‘अस्य सोमस्य’
 ‘प्रीतये’ “पानाय” ।

“तयोः एषा अपरा भवति” । सा पुनः किमर्थम् ? नैवानयोः अन्यस्मिन् काले इज्यास्ति, यद्यपि क्रियते, अनिज्यैव सति श्रुतरां परया संस्तवकालश्चोपप्रदर्शयति—॥ ४ ॥

प्रातर्यजध्वमश्विनौ हि नोऽत न सायमस्ति
देवया अजुष्टम् । उतान्यो अस्मद्यजते विचावः
पूर्वःपूर्वो यजमानो वनौयान् ॥ प्रातर्यजध्व-
मश्विनौ प्रहिणुत न सायमस्ति देवेज्या अजुष्ट-
मेतदप्यन्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यज-
मानो वनौयान्वनयितृतमस्तयोः कालः सूर्यो-
दयपर्यन्तस्तस्मिन्नन्या देवता शोषन्त उपा-
वष्टेः कान्तिकर्मण उच्छतेरितरा माध्यमिका
तस्य एषा भवति ॥ ५ ॥

“प्रातर्यजध्वम्”—इति (ऋ०सं० ४, ४, १८, २) । अत्रे-
रार्थम् । प्रातरनुवाके विनियोगः, अश्विने च । इ स्तोतारो
यूयसुचध्वे ।—तौ “अश्विनौ” ‘प्रातः’ एव ‘यजध्वम्’ । कथम् ?
इति, यतो ब्रवीमि,—‘प्रहिणोत’ प्रकर्षेण तौ प्रति स्तुतीर्ह-
वीषि च गमयतीति । किमित्येवं ब्रवीमि ।—प्रातर्यजध्वमिति ।
इतः,—यस्मात् ‘न सायमस्ति देवयाः’ अनयोर्देवयोः न साय-
मस्ति “इज्या” । यद्यपि कथञ्चित् स्यात्, ‘अजुष्टम्’ अनासेवित
तदग्निभ्यां कर्म । “उतान्यो अस्मद्यजते” । “अपि” च अनादृते
त्वयि ‘अन्यः’ अस्मत्तः एतावदश्विनौ ‘यजते’ ‘वि च अयः’
ध्यावयति च, तर्पयति इविभिः । ‘पूर्वः पूर्वः’ ‘यजमानः’

प्रथमः प्रथमो यजमानो 'वनीयान्' "वनयित्वतमः" सम्भक्त-
तमः, आदृतत्वात्, तस्यैव हविरासेवेते अग्निनौ, नेतरस्येति ॥

"तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तः" प्रकाशोभावस्यानुवि-
ष्टममित्यतः कालात् प्रभृति सूर्योदयपर्यन्तस्तयोः कालः,
ततः परं यागकालः । ततः किम् ? "तस्मिन् अन्याः देवताः"
तस्मिन् स्तुतिकाले अन्याः देवताः आग्निने शस्त्रे या, स्तुति
लभन्ते, ताः "षीष्यन्ते" तासामावापः तत्कालस्तुतिप्रति-
लभे इति । तत्र तावदुपाः प्रथममोष्यते, तद्देवतानि सूक्तानि
शस्यन्ते ॥

"उपा" "वष्टेः कान्तिकर्मणः" । "यगं काशौ (अ० प०
७०)"—इत्यमरः । यदीक्तम् "उच्छसीति सत्या"—इति, तदा
इदं विकल्पेन युस्यानायासः, या पुनः "इतरा माध्यमिका"
उपा, न तस्या विकल्पः, किं तर्हि ? उच्छतेरेव सा विधाम-
नार्थस्य,—उदकानि विवासयति, विवास्यते वा मेघाभ्यधनं-
नेति ।

"तस्याः उपा भवति"—॥ ५ ॥

उपस्तुच्चिचमाभरास्त्रयं वाजिनौवति ।
येन त्रोकञ्च तनयञ्च धामहे ॥ उपस्तुच्च चित्रं
चायनीयं मंहनीयं धनमाहाराद्यभ्यमन्त्रयति
येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च रक्षीमहि तस्य । एपापरा
भवति ॥ ६ ॥

"उपस्तुच्चिच मा भरा"—इति (अ० सं० १, ६, २६, ३ ।
य० या० सं० १४, ३३ । मा० सं० उ० आ० ८, ३, ८, १) ।
गोतमव्याख्यम् । प्रातरनुवाकं आरम्भेन च विनिर्दिष्टम् । हे

‘उपः ।’ ‘वाञ्छिनीयति ।’ तदस्माकं ‘चित्र’ “चायनीयं धनम्”^१
 ‘आभर’ “आहर” त्वम् । ‘येन’ त्वत्पत्तेन वयं “पुत्रांश्च
 पौत्रांश्च” अविच्छेदेन वृत्तान् ‘धामहे’ “दधौमहि” ।

“तस्याः एषा अपरा भवति” । सा पुनः किमर्थम् ?
 पूर्वस्य च चित्रं धनमाहरत्युक्तम्, तच्च पुनस्तभयोरप्युष-
 सोरविशिष्टम्, विशिष्टन्तु परस्मात्तमलिङ्गम्—“पूर्वं अहं
 रजसो भ्रातृ मञ्जते”—इति, अतः परा उदाह्रियते—। ६ ।

एता उ त्या उपसः केतुमक्रतु पूर्व अहं
 रजसो भ्रातृ मञ्जते ॥ निष्कृण्वाना आयुधानीव
 धृष्यावः प्रति गावोऽरुपीर्यन्ति मातरः ॥ एतास्ता
 उषसः केतुमक्रपत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थं
 बहुवचनं स्यात् पूर्व अहं अन्तरिक्षलोकस्य सम-
 म्भूते भ्रातृना निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्यावः ।
 निरित्येव समित्येतस्य स्थाने । एतौदेवां
 निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति । प्रति-
 यन्ति गावो गमनादरुपीरारोचनान्मातरो
 भ्रातृ निर्मात्राः सूर्या सूर्यस्य पत्युषैवाभिष्ट-
 टकालतमा तस्या ए वा भवति ॥ ७ ॥

“एता उ त्या.”—इति (ऋ० सं० १, ६, २४, १ । सा०
 सं० उ० आ० ८, २, १६, १) । याः ‘पूर्वं अहं’ ‘रजसः’ “अन्त-
 रिक्षलोकस्य” ‘समम्भूते’ “भ्रातृना” भासा आत्मानमभि-
 व्यञ्जयति । ‘एता’ ‘त्या’ “ता.” ‘उपस’ । किमिति ?

‘केतुम् अकृत’ “अकृतपत” कुर्वन्ति लोकस्य “प्रज्ञानम्” ।
 कथन्ताः प्रज्ञानं लोकस्य कुर्वन्ति ? अत आह,—“निष्कृ-
 ण्वाना आयुधानीव धृणवः” । “निरित्येष समित्येतस्य
 स्थाने” । यथा—संस्कृर्वाणाः निव्यविर्यजन्तः आयुधानि
 निर्मलानि छण्वन्ति धृणवः धर्षयितारः ते आयुधिनस्तज्जी-
 वनाः, एवं भानुना स्नेन भासा तमोमलमपनीय निर्मलानि
 प्रज्ञानानि लोकस्योपसः संस्कृर्वन्ति । ततश्च “प्रति नापो-
 ऽरुपोर्यन्ति मातरः” । यत एवोदितास्तमेव सूर्यमिति
 यन्ति तर्षवास्तर्षयिन्ते, सूर्यस्यैव हि रश्मिप्रान्तप्रोक्षार्थ-
 भाणे तमस्यपररात्रे जाते प्रकाश उपजायते, ता उपस इत्या-
 चक्षते, स एष परमार्थतः सूर्य एव स्त्रीलिङ्गविशिष्टो भवति,
 सूर्यकार्यत्वात् प्रकाशश्च ।

“एकस्या एष पूजनार्थं बहुवचनम्”—इति वचनभेदप्रति-
 समाधानम् ।

निरित्येष समित्येतस्य स्थाने सामर्थ्याद् व्यत्ययः, संस्क्रि-
 यमाणानि ह्यायुधानि अतिनिर्मलानि भवन्ति ।

यथा क्षीपपशुते उपसर्गव्यत्ययः, तथा निगमसुदाजहार ।
 —“एमीदे'पाम्”—इति । “यदा दीध्वे न देविषाण्येभिः परा-
 यद्गोऽर्षहीये सखिभ्यः । ऋताश्च वृभ्रणो वाचुमकृत एमी-
 दे'पा निष्कृतं जारिणीव ।”—इति (ऋ० सं० ७, ८, ३, ५) ।
 कवपस्य वा अक्षस्य वा आर्षम् । कृतनिवृत्तिर्देवनादयस्तु-
 वदात्मानं धारयितुं ब्रवीति ।—‘यदा दीध्वे’ अथमभिध्या-
 यामि निश्चयेन ‘न देविषाणि’ न देविष्यामि ‘एभिः’ अक्षे-
 रिति । अथ तदा ‘सखिभ्यः’ समानस्थानेभ्यः कितवेभ्यः
 ‘परायद्गः’ परागच्छद्गः देवनस्थानमहमेभ्यः ‘अवहीये’ अर्थ
 हीनोऽस्मीति । यदा च पुनस्तु प्राप्य आस्कारं निवपन्ति

अद्यान्, अयं पुनस्तदा तैर्नृणाञ्च ते 'वभ्रवः' 'वभ्रुवर्णा' अद्याः
'वाचमक्रत' शब्दमकथयत, अयं तदा निहस्तिमविगणय्य 'एभि
इत्' आगच्छाम्येव 'एषाम्' अप्येषां अप्येवं 'निष्कृतं' संस्त्रतम्
अत्रम्यानम् आस्फारं संस्त्रतं 'जारिणीव' श्यभिचारिणीव
काचिद्दुःस्त्रीचारित्रमात्मनोऽविगणय्येति ॥

“सूर्या” — इति वक्तव्यम् । सा पुनरियं “सूर्यस्य पत्नी”
“एषैव” उवाच, “अभिष्टुटकालतमा” यथा सूर्यस्योदयकालं
प्रत्यभिष्टुटतमा भवति, गततमा भवति, तथा तथा सेवा
उवाच सूर्या सम्पद्यते । “तस्याः एषा भवति” — । ७ ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं
सुदृढं सुचक्रम् ॥ चारोह सूर्यं अमृतस्य
लोकं स्योनं पत्ये - वहतुं दृणुष्व ॥ सुकाशनं
शन्नमलं सर्वरूपमपि वोपमार्थं स्यात्सुकिंशुक-
मिदं शल्मलिमिति किंशुकं कंशतेः प्रकाशय-
तिकर्मणः शल्मलिः सुशरो भवति शरवान्वा-
रोह सूर्यं अमृतस्य लोकसुदकस्य सुखं पत्ये
वहतुं कुरुष्व सविता सूर्यां प्रायच्छत् सोमाय
राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणं दृपाकपायी
दृपाकपेः पत्ये यैवाभिष्टुटकालतमा तस्या एषा
भवति ॥ ८ ॥

“सुकिंशुकं शल्मलिम्” — इति (अ० सं० ८, ३, १३, ४) ।
सूर्याया अपमम् । विवाहे विनियोगः । त्रित्वे तावदुच्यते प्रभाः

मात्मनो विभज्य तदधिदेवता ब्रवीति ।—सुकिशुक सुष्ठु,
काशन दीपन लोकानाम्, 'शल्लचि' "शन्नमल" व्यपगतम-
नम्, 'विश्वरूप' "सर्वरूपम्" 'हिरण्यवर्ण' हिरण्योपमवर्णे
हिरण्यमिव धरणीयम्, 'सुवृत्त सुवर्त्तन शोभनैर्वा रश्मिभि
र्हृतम्, 'सुचक्र सुचक्रन सुदीप्तम् । एत मेवलक्षण मण्ड-
रथम् 'धारोह' त्व हे 'सूर्य्य' । 'धमृतस्य' उदकस्य 'लोक्र'
स्थानम् । तत एवमधिरुक्त 'स्योन' सुखमेतत्के 'पत्ये' मण्ड-
लाधिष्ठात्रे 'वहतु' 'क्षण्ण्व' कुरुष्व ।

पृथक्तपत्ते तु—रथ एव रथ, सूर्य्य उद्गोढा, कन्या सूर्य्यो-
पत्ते । एवलक्षण रथमारोहेति ।

"अपि वीपमार्थे व्यात्—"सुकिशुकमिव शल्लान्नि
मिति" । किशुकमिति पलाशपुष्पे प्रसिद्धि, इह तु रक्तपुष्प
त्वसामान्यात् सुपुष्पितमिव शल्लान्निमित्ति सामर्थ्यात् तेना
पमानयोग आदित्यस्य पुष्टतर इति किशुकग्रन्थ पुष्पितं
शल्लखौ गौण इति भाष्यकाराभिप्रायः ॥

"किशुक क्र शत," धातो प्रकाशनार्थस्य, तच्च दीप्ति
मद्भवति ।—"शल्लानि सुशरो भवति" । "श्रु हिसायाम"
—इत्यस्य धातोः, स हि नृदुत्वात् सुहिस्यो भवति ।
"शरवान् वा" । हिंसावान्, कण्टकैरसौ हिनस्ति हि ।
"सविता सूर्या प्रायश्चित् सोमाय रात्रे प्रजापतये
वेति च ब्राह्मणम्" । निरुक्तपत्ते व्यात्सा सोमाय ददाति ।
यदुक्तम्—"आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति"—इति । "प्रजाप
तये वेति" उपस या मध्यस्थानाय प्रजापतये ददाति, के
चित्त्वैतिहासिकपत्ते दृश्यन्ति ।

तैषामितिहासं शृणु । कथमेतत् ? इति—"हृषाक
पायो" "हृषाकपे पत्नी" । हृषाकपिरादित्य, तस्य पत्नी,

तद्विभूतिः, उषःकाले यदवश्यायान् वर्षति कम्पयति च तद्-
 ययोगात् । सा पुनः “एषेव” सूर्या, “अभिसृष्टकालतमो”
 हषाकपायीत्युच्यते ॥

“तस्याः एषा भवति”—। ८ ॥

हषाकपायि रेवति सुपुत्रे आदु सुसुषे ।
 वसन्त इन्द्र उच्चणः प्रियं काचित्करं हवि-
 विश्व आदिन्द्र उत्तरः ॥ हषाकपायि रेवति
 सुपुत्रे मध्यमेन सुसुषे माध्यमिकया वाचा
 सुषा साधुसादिनीति वा साधुसानिनीति वा
 स्वपत्यं तत् सनोतीति वा । मात्रातु त इन्द्र
 उच्चण एतान्माध्यमिकान् संख्यायानुच्चण उच्च-
 तेर्द्विकर्मण उच्चन्युदकेनेति वा प्रियं कुक्ष्य
 सुखाचवकरं हविः सुखकरं हविः सर्वस्माद्य
 इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यं सरण्युः
 सरणात्तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥

“हषाकपायि रेवति”—इति (अ० सं० ८, ४, ३, ३) ।
 इन्द्रप्यार्षम् । वसे प्रष्टगाहनि हषाकपो विनियोगः । रे
 ‘हषाकपायि’ रेवति धनवति । इयमिति । ‘सुपुत्रे’
 मध्यमेनेन्द्रेण रसहरणमामान्यात्—सहस्रानसामान्यात्,
 ‘सुसुषे’ “माध्यमिकया वाचा” मिथुनसामान्यात् । किम् ?
 इति—‘वसन्त इन्द्र उच्चणः’ मात्रातु ते इन्द्रः तव जन्मताने-
 तान्माध्यमिकानुच्चरोदवश्यायसंख्यायान् एव इन्द्र आदित्यः,

स हि तानुद्यन् पिबति । 'प्रियम्' इष्टम्, एतत् 'काचित्करं हविः' । कमिति सुखनाम, तस्य यदाचित्तमाचयन करोति, तद्वति काचित्करम् । किं पुनस्तत् ? 'हवि' उदकम्, तत् कुरुष्वामश्यायलक्षणं हविः अन्नमवश्यायैरभिनिष्पादय । किमर्थम् ? 'विच्छन्नात्' सर्वन्नात् य एष इन्द्र आदित्यः 'उत्तरः' तदर्थमिति ॥

“सुपा” “साधुसादिनोति वा साधुसानिनीति वा” । शोभने अर्थे शशुरस्य सन्तानलक्षणे सीदत्यङ्गभावमुपैतीति सुपा, साधु सनोति सन्तति सम्भजतीति वा सुपा, “सु अपत्यम्, तत्सन्तीति वा” । सु—इत्यपत्यनाम, प्रच्यते हि तदिति, तदिय शशुरस्य । सनोति सम्भजतीति वा सुपा । “उच्चय” “उचते” वृद्धयर्थस्य । वर्धयन्ति हि ते ओषधीरवश्याया, त एव वा बहुत्वाद् वृद्धा भवन्ति । उच्यते वा सेचनायस्य, “उदकीन” हि अवश्याया सर्वमिदं सिचन्ति ॥

“सरणू”—इति वक्तव्यम् । सैव यदा सूर्यं प्रत्यविभागेन सृता प्रसृता भवति, तदा “सरणात्” सरणूरित्युच्यते ॥

“तस्या एषा भवति”—१८ ।

अपागूहन्तृभ्यः कृत्वी सर्वर्णामददुर्विवस्वते । उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु हौ मिथुना सरणूः ॥ अपगूहन्तृभ्यः कृत्वी सर्वर्णामददुर्विवस्वतेऽप्यश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु हौ मिथुनौ सरणूः, मध्यमं च माध्यमिकाञ्च वाचमिति नैरुक्ता यमञ्च यमौञ्चेत्येतिहासिकास्तत्रेतिहासमा

चक्षते त्वाष्ट्री सरण्यविवस्वत आदित्याश्रमो-
मिथुनो जनयाञ्चकार सा सवर्णीमन्थां प्रति-
निधायार्श्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्भारं स विवस्वाना-
दित्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य सम्ब-
भूव ततोऽश्विनौ जज्ञाते सवर्णीयां मनुस्तद-
भिवादिन्येष्टुर्गं भवति ॥ १० ॥

“अपागूहन्”—इति (ऋ. सं. ७, ६, २३, २) । देवय-
वस आर्षम् । ‘अपागूहन्’ ‘अमृतान्’ एतासुपस वृषाकपा-
व्यवस्थायां ‘मर्त्येभ्यः’ मनुष्येभ्यः । के ते ? रश्मयः ? “कृत्वो
सवर्णामददुर्विवस्वते” । तत्सवर्णमितां कृत्वा सरण्यम् अद-
दुर्विवस्वते आदित्याय । ‘उत अश्विनौ अभरत्’ स्तुतिभिः
सीपाः, स अश्विनोः स्तुतिकालः । अथवा सरण्यूरभरत्
इविषा, स अश्विनोर्यागकालः । ‘यत् तत् आसीत्’ उपसी
रूपं सरण्या वा ‘अजहात्’ अव्यजत् । ‘हा’ “हौ” ‘मिथुनः’
“मिथुनौ” सरण्यूः, “मध्यमस्य माध्यमिकाश्च वाचमिति
नैरुक्ताः” यदा हि सरण्यूरादित्यस्य सकाशं मण्डलमनु-
प्रविष्टा भवत्यविभागेन, तदोदिते आदित्ये विच्छिद्यते
मध्यमस्य माध्यमिकायाश्च वाचः काल इति, एव तयो-
रुत्थागः ॥

“यमस्य यमोश्चेत्यैतिहासिकाः” । तन्मतम् सन्तर्धस्य
योजना । त एव रश्मयः प्राणाधिदेवताभावमापन्नाः,
तेष्वन्यत्तदूर्पं चेत्यैतिहासिको व्यवहारः । तान्त्वाष्ट्री सरण्य-
मन्त्राद्भूत्वा, तथा सत्यश्विनोर्जन्म भविष्यत् पश्यन्तो लोकहि-

मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्य उत्तरान् कुरुन् प्रति निन्यु । ततश्चान्या
तत्त्वदर्शान्ध्यायाप्रभवां कृत्वा तामददुर्विवस्वते । उताग्निना-
वभरत् यत् आश्व तदा रूपमासीत्तेन सा सरण्यूरुग्निनाव-
भरत् अजनयत् वा अपुण्यात् उत्तरेषु कुरुषु । अजहादु हा
मिथुना सरण्यू. द्वावन्धौ मिथुनौ यमश्च यमोद्धेति विवस्वतः
सकाशादजहात् हित्वा ननाशेति ॥

“तत्रेतिहासमाचक्षत” । ऋचुरितिहासार्थः । यथा
त्वाष्ट्री सरण्यू विवस्वतोडा, सा च तस्मात् ननाश । “तदभि-
षादिन्येपमर्भवति”—। १० ॥

त्वष्टा दुहित्वे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं
भुवनं समेति । यमस्य माता पर्युक्ष्यमाना
महो जाया विवस्वतो ननाश ॥ त्वष्टा दुहितु-
र्वहनं करोतीति विश्वं भुवनं समेतीमानि च
सर्वाणि भूतान्यभिसमागच्छन्ति यमस्य माता
पर्युक्ष्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश
रात्रिरादित्यस्यादित्योदयेऽन्तर्हीयते ॥ ११ ॥

इति निरुक्तौ हादशाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १२, १ ॥

त्वष्टा दुहित्वे इति (ऋ० स० ८, ६, १३, १) । पूर्वयेव
समानार्थं विनियोगय । ‘त्वष्टा’ देवो विश्वकर्मा य पुराणविदो
वदन्ति, स ‘दुहित्वे’ “दुहितु” ‘वहतु’ ‘वहन’ विवाह
“करोतीति” ‘इदं विश्वं’ ‘भुवनं’ मूलजात विवाहदर्शन-
प्रेक्षया ‘समेति’ स हि विवाहानां स्वभावः । ‘यमस्य माता’

भविष्यता योगेनीचते 'पर्युद्यमाना' पर्युद्धा, यमश्च यमीष
 खनयित्वा, ततः 'मह.' "महत." 'जाया' 'विवस्वतः' देवस्य
 जाया भार्या हित्वा अपत्ये मियुनावाम्भं रूपं कृत्वा 'ननाश'
 इति ॥

नैरुक्तपक्षे तु 'त्वष्टा' मध्यमः, तमोभागस्य उपसः 'दुहित्रे'
 दुहितुः दूरे हितायाः प्रकाशरूपायाः 'वहतु' "वहन" विव-
 स्वतः "करोति" । 'इदं विश्वं भुवनं समेति' प्रभातमिति
 मत्वा "सर्वाणि भूतानि" स्वासुखास्त्रितिकर्तव्यतासु अभिस-
 मागच्छन्ति । 'यमस्य माता पर्युद्यमाना' यमस्य मध्यमस्य
 माता देवधर्मेण अथवा द्युस्थानस्य यैव जाया सा मातेति ।
 जायतेऽस्या पुत्रत्वेन पतिः 'जाया' भार्या, "महतो विव-
 स्वतः" प्रकाशेन प्रोत्साह्यमाणा 'ननाश' नश्यति । "सङ्क्षेपतो
 भाष्यकारोऽयं निराह ।—"रात्रिरादित्यस्य" उपा जाया, सा
 "पादित्यस्योदयेऽन्तर्हीयते"—इति ॥ ११ ॥

इति ऋग्वर्गाया निरुक्तहत्ती सप्तदशाध्यायस्य (द्वादशाध्या-
 यस्य) प्रथम पाद ॥ १२ । १ ॥

द्वितीय पाद ।

सविता व्याख्यातस्तस्य कालो यदा द्यौर-
 पहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति तस्यैषा भवति
 ॥ १ (१२) ॥

'सविता'—इति वक्तव्यम् । स पुनरेष. "व्याख्यात"
 अभिधानतः, इह पुनरादित्य । "तस्य कालो यदा द्यौरप-
 हततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति" यदा यस्मिन् काले द्यौरप-

इततमस्का भवति, न पृथिवी, पृथिव्या तमो भवति, दिव्य
पद्मते तमसि विक्षिप्ता अस्या रश्मयो भवन्ति, स सावित्र
कालः, तस्मिन् काले आदित्य सवितोच्यते । “तस्य” सवितु
तत्कालोपलक्षितस्य “एषा” ऋक् प्राधान्यस्तुति “भवति”
॥ १ (१२) ॥

विश्वो रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासा-
वौद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे । विनाकमख्यत् स-
विता वरेण्योऽनु प्रयाणमुपसो विराजति ॥
सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावो कविः
क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा प्रसुवति भद्रं
द्विपाद्गश्च चतुष्पाद्गश्च व्यचिख्यपन्नाकं सविता
वरणीयः प्रयाणमनूपसो विराजत्यधोरामः
सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते कक्षात्
सामान्यादित्यधस्तात्तद्देलाथां तमो भवत्येत-
क्षात् सामान्यादधस्ताद्रामोऽधस्तात् छप्पाः क-
क्षात् सामान्यादित्यग्निं चित्वा न रामासुपेया-
द्रामा रमणायोपेयते न धर्माय छप्पाजातीयैत-
क्षात् सामान्यात् एकवाकुः सावित्र इति पशु-
समाम्नाये विज्ञायते कक्षात् सामान्यादिति का-
लानुवार्दं परीत्य एकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणं
वचरेत्तरं भगो व्याख्यातस्तस्य कालः प्रागुत्-
सर्पणात्तस्यैषा भवति ॥ २ (१३) ॥

“विश्वं रूपाणि प्रतिमुच्यते कविः”—इति (षष्ठः सं. ४, ४, २४, २। य० वा० सं० १७, ३)। श्वावाह्रस्वार्चम्। आभिप्रायिके प्रथमेऽहनि विनियोगः, शिष्यपाठप्रतिमोके च यजमानस्याग्नौ। ‘विश्वानि’ ‘सर्वाणि’ ‘रूपाणि’ रूप-पक्षार्थेषु ‘प्रतिमुच्यते’ आबध्नाति। तमोऽपघ्नन् रूपाणां वि-कुर्वन्। ‘कविः’ ‘क्रान्तदर्शनः’ अथवा “कवते,” धातोः गत्यर्थस्य कविः, कवति गच्छत्यसौ जित्यम्। किञ्च कवित्व-देव ‘प्रासादीत्’ “प्रसुवति” जनयति। अभ्यनुजानाति च ‘भद्रं द्विपदे चतुष्पदे’ “द्विपाद्वय” मनुष्यादिभ्यः “चतुष्पा-द्वय” गवादिभ्यः, यद्यत्तेषां भद्रं कल्याणं तत्तत्प्रसुवति। किञ्च। ‘वि नाकम् अख्यत्’ विख्यापयति नाकं द्याश्च विद-र्शयति, तदा हि तस्यां विकीर्णरश्मयौ भवन्ति। किञ्च ‘अनु-प्रयाणम्, उपसं विराजति’ उपसः प्रयाणमनु विराजति प्रकाशते। सोऽस्माकं नामिदं करोत्वित्वाग्निषा स्तुतिर्निरा-काङ्क्षा ॥

“वि नाकमख्यत्”—इति सवितुः कालोपलक्षणकं मन्त्र-लिङ्गम्, तत्पशुगुणसामान्येन समर्थयन्नाह। “अधोरामः सावित्र इति पशुसमावाये विज्ञायते”। “कक्षाद्गुणसामा-न्यात्” ? इति—“अधस्तात्तद्देलायान्तमो भवति” उपरि-ष्टाच्च ज्योतिः। शुक्लं तदा दिवि भवति, कीर्णरश्मित्वा-त्तस्याः, अधस्तात्तु भूम्यां तदा तमो भवति। एतस्मात् कालदेवतागुणसामान्यात् पशुरपि तथारूप एव भवति सावित्रः ॥

आह,—“अधोरामः” इति किमुक्तं भवति ? उच्यते,—“अधस्तात् कृष्णः”—इति यदुक्तं स्यात् तदुक्तं भवत्यधोराम इति ॥

आह,—“कृष्ण कस्मात् सामान्यात्” राम इत्युच्यते ?
 शृणु,—विज्ञायते हि “अग्निश्चित्वा” प्रथमं चित्वा “न रामा
 सुपेयात्”—इति । “रामा”—इति शूद्रोच्यते, सा हि “रमणाय”
 एव “उपेयते”—“न धर्माय” रमणार्थमेव सा । “कृष्णजातीया”
 —इत्येकार्थी शब्दावधुना सत्सख्य रामा स्त्रिय प्रवीणा-
 दिशब्दवत् पद्यावयव रामशब्दो वृत्त कृष्णसामान्यमात्रेण ॥

“कृकवाक्कु सावित्र इति पशुसमान्नाये विज्ञायते” स
 ‘कस्मात् सामान्यात्’ ? इति, उच्यते,—“कालानुवाद परोक्ष’
 सवितु कालमसौ वक्तोति एव परोक्ष परिज्ञाय समान्नाये
 तस्य सावित्रत्वं कृकवाक्कुशब्दमधुमा निर्वर्त्ति । “कृकवाक्का
 पूर्व शब्दानुकरणम्” कृकवाक्कुशब्दस्य पूर्वपद शब्दानुकरणं
 कृक —इत्य वमसौ शब्दद्वरोति, “वचेरुत्तरम्” वाक्कुरित्ये
 तत्, कृक —इत्येव वक्तोति कृकवाक्कु ॥

“भग ” वक्तव्य । स पुनरप्य “व्याख्यात ” स्त्रीभगेन
 शब्दव्युत्पत्तित । “तस्य काल प्रागुत्कर्षणात्” तस्मात्सावित्रा-
 त्वाक्कात् परत एतदुत्तम ज्योतिर्भंगाख्य भवति ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ २ (१३) ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्रुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो
 विधत्ता । आधश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा
 चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥ प्रातर्जितं भगमुग्रं
 ह्रयेम वयं पुत्रमदितेर्यो विचारयिता सर्वस्या-
 धश्चिद्यं मन्यमान आख्यालुर्दरिद्रस्तुरश्चित्तुर
 इति यमनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा त्वरया त्वर्य-
 गतिर्यसौ राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याहान्यो भग

इत्याहुरनुत्सृप्तो न दृश्यते प्राशिक्षमस्याक्षिणी
निर्जघानेति च ब्राह्मणं जनं भगो गच्छतीति
वा विज्ञायते जनं गच्छत्यादित्य उदयेन सूर्यः
सर्त्तेर्वा सुवतेर्वा खौय्यतेर्वा तस्यैषा भवति
॥ ३ (१४) ॥

“प्रातर्जित्” भगम्—इति (ऋ० सं० १, ४, ८, २) ।
वसिष्ठस्याप्यम् । प्रातः प्रातस्तमांसि यो जयति, स भवति
प्रातर्जित्, तम् ‘प्रातर्जित’ ‘भगं’ सूर्यम्, ‘उद्यम्’ उद्गर्ह्यम्
अभ्युद्यतमुदयाय ‘हुवेम’ आहुयामहे ‘वयम्’ । ‘पुत्रमदितेः,
यः “विधत्ता” “विधारयिता” “सर्वस्य” जगतः स्त्रेनानुपहृण ।
किञ्च ‘आध्रयिष्य’ मन्यमानः “आख्यातुः” आख्यानां सृष्ट-
यिता “दरिद्रः” स यं मन्यमानः आकाङ्क्षन्नन्यस्मिन् पूजय-
न्नास्ते, अपि नामोदियात् भगस्ततो वाचार्थं पर्यटेषमिति ।
‘तुरयित्’ तुरोऽपि “यमः तूर्णगतिः” सर्वान् प्राणिन आभिसु-
ख्येनोपसंहाराय तूर्णगतिस्त्वरितगतिः यं मन्यमान आस्ते
प्रेताधिपतिः, तदुदयादि कालातिक्रमेणासावुपसंहरति
प्राणिनः ।, ‘राजा चित्’ राजापि चार्थिनां कार्यचिकीर्षया
‘यं भगं भवि’ तम् उदयं भजति इत्येव माह । त वयं भग-
माहुयामहे ॥

आह,—“अन्यः भगः इत्याहुः” तस्य कोऽर्थः ? इति,
उच्यते—स हि सूर्यभावम्, “अनुत्सृप्तो न दृश्यते” नास्मिन्
द्रष्टृणां ध्यानं दर्शनमस्तीत्यन्यः । न पुनरसावेव न पश्यति,
—“प्राशिक्षमस्याक्षिणी निर्जघानेति च”—इति । ऐतिहा-
सिकपक्षाभिप्रायोऽयमर्थवादः प्राशिक्षभागस्यानन्वीक्ष्यसु-

त्यग्रम् । “जन भगो गच्छतीति” । तदेतत् प्रसिद्धमेव, यदा तदा तदात्मना जनमादित्यो गच्छति ॥

“सूर्यः”—इति वक्तव्यम् । स पुनरयं भगकालात्सृतः सूर्यो भवति । “मर्त्तं वा” सूर्य । “सुवतेर्वा” प्रसवार्थस्य, स एव हि इदं सर्वं प्रसुवति जनयतीत्यर्थः । “स्योर्वा” सुपूर्वस्य वा ईर्यते मत्पर्यस्य, वायुना ह्ययं सुष्ठु ईर्यते प्रेर्यते इत्यर्थः ॥

“तस्य एषा भवति” प्राधान्यस्तुति —॥ ३ (१४) ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ उद्वहन्ति तं
जातवेदसं रश्मयः केतवः सर्वेषां भूतानां दर्श-
नाय सूर्यमिति कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत्
तस्यैषा परा भवति ॥ ४ (१५) ॥

“उदु त्यं जातवेदसम्”—इति (अ० स० १, ४, ७, १ । य० वा० सु० ७, ४९ । सा० स० छ० आ० १, १, ३, १०) । प्रस्कण्डस्यार्थम् । आश्विने विनियोगः । यं ‘उद्वहन्ति’ उदय-सुपनर्यान्तं ‘जातवेदसम्’ इति ‘सूर्यं’ ‘केतवः’ “रश्मयः” अश्वा वा यमुद्वहन्ति, “सर्वेषां भूतानां” “दृशे” “दर्शनाय” सूर्यम्, तं वयमभिप्रेतार्यसिद्धयेऽभिष्टुमः ॥

“तस्य एषा अपरा भवति”—सा पुन किमर्थम् ? जातवेदसं सूर्यमिति व्यवसात् सन्देहः,—किमियं जातवेदस्युत सौरीति ? परा त्वसगयमेव सौरीति परा निजगाद् ॥ ४ (१५) ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य
वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावाष्टयिवौ चान्तरिक्षं
सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्य षष्ठः ॥ चाय-
नीयं देवानामुदगमदनीकं स्थानं मित्रस्य वरु-
णस्याग्नेः आपूपुरद् द्यावाष्टयिव्यौ चान्तरिक्षञ्च
महत्त्वेन तेन सूर्य्य आत्मा जङ्गमस्य च स्थाव-
रस्य चाथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत् पूषा भवति
तस्येषा भवति ॥ ५ (१६) ॥

“चित्रं देवानाम्”—इति (अ० सं० १, ८, ७, १ । य० वा०
सं० ७, ४२) । कुक्ष्यार्पणम् । चाश्विने विनियोगः । ‘चित्रं’
“चायनीय” पूजनीयम् । किं पुनस्तत् ? ‘देवानां’ रश्मीनां
यदेतत् ‘उदगात्’ ‘अनीक’ समूहः । किमस्य ? ‘चक्षुर्मित्रस्य’
वरुणस्याग्नेः एतस्मिन् मित्रस्य वरुणस्य अग्नेय चक्षुः “स्थानम्”—
इत्यर्थः । य एषः सूर्य्यः ‘आत्मा’ “जङ्गमस्य च स्थावरस्य च”
सर्वभूतानुप्रवेशो ‘आप्राः’ “आपूपुरत्” आपूरयति “द्यावा-
ष्टयिव्यौ” च “चान्तरिक्षञ्च” महत्त्वेन सूर्य्य आत्मा । एतस्मिन्
मित्रवरुणाम्यादीनां देवतानां स्थानमनेन सूर्यात्मना, य
एतान् मित्रप्रभृतीन् पश्यति, स माधु पश्यतीत्यभिप्रायः ।
यिच्चायते हि रहस्यवाङ्मणे—“य एष सूर्य्य आत्मा जगतस्त-
स्य पुष्यति एतद्विहोपेक्षम्”—इति ॥

भटपत्ते तु मित्रप्रभृतीनां एतच्चक्षुरिति याज्ञिकपक्षे
चक्षुषां न पश्यन्तीति । तथापि विच्चायते हि—“एष वै
विष्णो देवानां चक्षुः”—इति ।

“यत्”, “यत्” यदा “रश्मिपोषम्” चापूर्णस्तेजसा रश्मोन्मूये. “पुण्यति” विभक्तिं, “तत्” तदेव “पूषा भवति” ॥

“तस्य एषा भवति”—१ (१६) ॥

‘शुक्रन्ते’ अन्यद्यजन्ते’ अन्यद्विषु रूपे
अहनौ द्यौरिवासि । विश्वा हि माया अत्र-
सि स्रधावो भद्रा ते’ पूषन्निह दत्तिरस्तु ॥
शुक्रन्ते अन्यलोहितन्ते अन्यद्यजन्ते अन्य-
द्यज्ञियन्ते अन्यद्विषमरूपे ते अहनौ कर्म
द्यौरिव चासि सर्वाणि प्रज्ञानान्वदस्यन्नवन्
भाजनवती ते पूषन्निह दत्तिरस्तु तस्यैवापरा
भवति ॥ ६ (१७) ॥

“शुक्रन्ते’ अन्यत्”—इति (षट् स ४, ८, २४, १।
सा० स० ङ० आ० १, २, ३, ३) । भरद्वाजस्यार्यम् । चातु-
र्मासीषु विनियोग, पौष्ण्य इतिविधि । हे ‘पूषन् ।’ ‘शुक्रम्’
‘अन्यत्’ ‘त’ तय रूप यज्ञोहितम्, अन्यत्तत्र रूपं शुक्लेन व्यप-
दिष्टास्त्रामर्थाल्लोहितादि । ‘यजत्’ “यज्ञिय” यज्ञार्हम्, अन्यत्
अयज्ञियमयज्ञार्हमन्यत् । भगाश्ररूपेण हि नायमिष्यते,
विज्ञायते हि—“तस्मादेतो भगाशौ यज्ञेन यजन्ते”—इति ।
किञ्च ‘विषुरूपे’ भवतः, एते शुक्लकण्ठे रूपे ‘अहनौ’ अहो-
रात्रे, कर्मणा—उदयेन शुक्लमहः करोषि, अस्तामयेन
क्षणम् । ‘द्यौरिवासि’ यथा द्यौराहृत्य सर्वं वर्त्तते, एव
त्वमपि । किञ्च ‘विश्वाः हि मायाः’ सर्वा प्रज्ञाः प्रज्ञायता
त्वम् ‘अयसि’ पालयितृत्वात्पानिवासि । उद्यन् अनुगृह्णासि

हे 'स्वधावः' "अद्रवन्" ! पूषन् ! यन्त्वामिवमादिगुणवृत्त-
मद्राक्ष्य, तव तस्य 'भद्रा' भन्दनीया, स्तुत्या 'रातिः' दानम्
'इह' अस्मिन् कर्मणि अस्मान् प्रति 'अस्तु' ।—इत्येतदाशा-
स्महे ॥

"तस्य एषा अपरा भवति" । सा पुनः किमर्थम् ? इति,
—परिरक्षित्वे ; पूषणोऽधिकारः, तत्परिग्रह्यापनार्थम् ।
अथवा "इयं वै पूषा"—इति विज्ञायते, तद्व्युदासार्थम् ॥
६ (१७) ।

पृथस्सथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो
अभ्यानडर्कम् । स नो रासच्छ्रुधश्चन्द्राग्रा
धियन्धियं सौषधाति प्रपूषा ॥ पृथस्सथोऽधिपतिं
वचनेन कामेन कृतोऽभ्यानडर्कभ्यापन्नोऽर्कमिति
वा स नो ददातु चायनौयाग्राणि धनानि, कर्म
कर्म च नः प्रसाधयतु पूषेत्यथ, यदिपितो भवति
तद्विष्णुर्भवति विष्णुर्विशतेर्वा व्यञ्जोतेर्वा तस्यै-
षा भवति ॥ ७ (१८) ॥

"पृथस्सथः परिपतिम्"—इति (अ० सं० ७, १, ८,
८ । य० वा० स० ३४, ४२) । अजिह्वन आर्थम् । पौष्णे,
हविषि पञ्चमेऽहनि व्यूढे विनियोगः । 'पृथस्सथः' सर्वमागो-
णामित्यर्थः । किम् ? इति—'परिपतिम्' "अधिपतिं"
'वचस्या' "वचनेन" स्तुत्या 'कामेन' स्नेन, पूषणं कामेनैव
प्रत्यभिमुखीकृत्य 'अर्कम्' अहम् 'अभ्यानट्' स्तुत्या काम-
प्राप्त्यर्थमभिव्याप्नोति । सोऽभिव्याप्तः सन् नोऽस्माभ्यं 'रासत्'

“ददातु” । किम् ? ‘शुक्लवस्त्रोपाः’ श्रुतं संन्यन्ति यानि धनानि, “चायनीयायाणि” अभिपूजितांगमानि धर्म्यं प्रागमो येयाम् । किञ्च तैर्धर्मैर्धर्मेलुक्तेः ‘धियं धियं सीप-धाति’ साधयति ‘प्रपूषा’ “कर्म कर्म” अस्माकं इष्टिपशुसो-मादिलक्षणं प्रसाधयतु पूषा, यागायाविघ्नेनोपनामयतु इत्यर्थः ॥

“अथ” “यत्” यदा “विधि” व्याप्तोऽयमेव सूर्यो रश्मिभिः “भवति” “तत्” “तदा” विष्णुर्भवति । “विग्रतेर्वा” यदा विष्ट प्रविष्ट, सर्वतो रश्मिभिर्भवति तदा विष्णुर्भवति । “व्यग्रो-तेर्वा” विपूर्वस्य वाग्रोतेः, यदा रश्मिभिरतिशयेनायं व्याप्तो भवति, व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं सर्वम्, तदा विष्णुरादित्यौ भवति ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ७ (१८) ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे चेधा निदधे पदम् ।
सम्बृहमस्य पांसुरे ॥ यदिदं किञ्च तद्वि-
क्रमते विष्णुस्तिधा निधत्ते पदं वेधाभावाय
श्रुतिव्यामन्तरिक्षे दिवौति शकपृणिः समारो-
हणे विष्णुपदे गन्धशिरसीत्यौर्णवासः सम्बृह-
मस्य पांसुरे व्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि
वोपमार्थे स्थात् सम्बृहमस्य पांसुल इव पदं
न दृश्यत इति पांसवः पादैः सूयन्त इति वा

घन्नाः शेरत इति वा प्रिंशनीवा भवन्तीति वा
॥ ८ (१६) ॥

इति निबन्धौ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १२, २॥

“इदं विष्णुः”—इति (ऋ० सं० १, २, ७, २। य० वा० सं० ५, १५, सा० सं० ७० वा० ८, २, ५, २। अथ० सं० ७, २६, ४)। मिधातियेरायम्। प्रायश्चित्ते आख्यासादने च विनियोगः। यदिदं किञ्चिद्विभागेनावस्थितं तद्विक्रमते विष्णुशक्तित्वः। कथमिति ? यत आह—‘बोधो निदधे पदम्’ ‘निधेत्ते पदम्’ निधानं पदैः। अतः तावत्—‘पृथिव्यामन्तरिक्षे दिव्येति शक्यपूणिः’। पार्थिवोऽग्निर्भूत्वा पृथिव्या यत्किञ्चिदस्ति तद्विक्रमते, तदधितिष्ठति, अन्तरिक्षे विद्युदात्मना, दिवि सूर्यात्मना। यदुक्तम्—‘त मू’ अक्षरान् बुधा भवे कम्’—इति (ऋ० सं० ८, ४, ११, ५)। “समारोहणे” उदयगिरावुद्यन् पदमेकं निधत्ते, “विष्णुपदे” मध्यन्दिनेऽन्तरिक्षे, “गयशिरसि” अस्तद्धिरोः—“इत्योर्णवाभः” आचार्यो मन्यते एवम्। “समू’ब्धमस्य पांसुरे”। अस्मिन् “प्यायने” एतस्मिन् “अन्तरिक्षे” सर्वभूतवृद्धिहेतौ यन्मध्यन्दिन “पदम्” विद्युदात्म्यम्, तत् ‘समू’ब्धम्’ अन्तर्हितं “न” नित्य “दृश्यते”। तदुक्तम्—“स्वप्नमेतन्मध्यमं ज्योतिरनित्यदर्शनम्”—इति। “अपि बोपमार्थे स्यात्,—समू’ब्धमिव पांसुले पद न दृश्यत इति” यथा पांसुले प्रदेशे पदं न्यस्तमुत्क्षेपणसमन्तरमेव ‘पांसुभिराकीर्णत्वात् न दृश्यते, एवमस्य मध्यमं विद्युदात्मकं पदमाविष्कृतिसमकालमेव व्यवधीयते, नावतिष्ठत इत्यर्थः ॥

“पोसुरे”—इति रो मत्वर्थः । अथ “पासव” कस्मात् ?
ते हि “पादै सूयन्ते” जन्यन्त इत्यर्थः, अथवा “पत्राः शेरत
इति” अथवा “पिशनीया” ध्वसनीया ध्वसनार्हा ते
“भवन्ति” तदाकीर्णस्य दुर्दृशोक्तत्वात् ॥ ८ (१८) ॥

इति ऋग्वेद्याया निरुक्तवत्तो सप्तदशस्य (द्वादशस्य)

अध्यायस्य द्वितीय पादः ॥ १२।२ ॥

—

तृतीय पादः ।

विश्वानरो व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भव-
त्यैन्द्रगान्धर्वि ॥ १ (२०) ॥

“विश्वानर” वक्तव्यः । स पुनरेष “व्याख्यात” अभिधा-
नश्रुत्पत्तिः,—“प्रवृत्त सर्वाणि भूतानि”—इति, इह तु
निवमतो द्युस्थानः ॥

“तस्यैष निपातो भवत्यैन्द्रगान्धर्वि”—॥ १ (२०) ॥

विश्वानरस्य वृत्तिसन्निवृत्तस्य शर्वसः ।
एवैव चर्षणीनामूतौ हुवे रथानाम् ॥ विश्वा-
नरस्यादित्यस्थानानतस्य शर्वसो महतो वलस्यै-
वैव कामैरयनरवनैर्वा चर्षणीना मनुष्याणा-
मूत्या च प्रथा रथानामिन्द्रमस्त्रिन् यज्ञे ह-
यामि वरुणो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ २
(२१) ॥

“विश्वानरस्य वृत्तिसन्निवृत्तस्य”—इति (ऋ० स० ६, ५, १, ४ ।
सा० स० ६० भा० ४, २, ३, ५) । ‘आ त्वा रथ यद्योतये’—

इत्येतस्मिन्नैन्द्रे सूक्ते प्रियमेधेन दृष्टे निष्क्रेवत्ये विनियोगः ।
 ‘विज्ञानरस्य’ “आदित्यस्य “अनानतस्य” शवसः’ अनानत-
 ज्योतिर्वलस्य अनभिभूतप्रकाशस्यान्येज्योतिभिः बलपतिं
 पातार रक्षितारमिन्द्रम् अस्मिन् यज्ञे ‘व.’ शुष्माकमर्थसिद्धये
 आह्वयामः । केन ? इति—“एवैध” “कामेरयनैः” “वर्षणीना”
 “मनुष्याणाम्” “श्वनैः” गमनैः तं प्रति निमित्तभूतेः ।
 ‘ऊती’ “ऊत्या च” “पथा” येन मार्गेण रंहणा रश्मय इमं
 लोकमागच्छन्ति, तेन पथा भवतामहमिन्द्रमाह्वयामि ॥

“विज्ञानरस्य वृषतिम्”—इति पतिशब्देनेन्द्रवाचिना
 व्यपदेशात् पष्ठान्तस्य विज्ञानरशब्दस्य द्युस्यानवाचित्वे
 सामर्थ्यमुपपद्यते ॥

“वरुण.” “व्याख्यात.” निर्वचनात्, इह त्वादित्यः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ २ (२१) ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जना
 अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ भुरण्युरिति क्षिप्र-
 नाम भुरण्युः शकुनिभूरिमध्वानं नयति
 स्वर्गस्य लोकस्यापि वोढा तत्सम्पात्तौ भुरण्यु-
 रनेन पावकस्थानेन । भुरण्यन्तं जना अनु ।
 त्वं वरुण पश्यसि । तत्ते वयं स्तुम इति
 वाक्यशेषोऽपि वोत्तरस्याम् ॥ ३ (२२) ॥

“येना पावक चक्षसा”—इति (ऋ० स० १, ४, ७, ५ ।
 मा० स० आर० आ० ५८० ११) । प्रस्कण्डस्यैता मवां आर्यम् ।
 आश्रिते विनियोगः । “भुरण्युरिति क्षिप्रनाम” । ‘भुरण्युः’
 क्षिप्रगामी “शकुनि” । म पनयमेव योऽभिप्रेक्षे अग्निषो-

यते स सुपर्णः । विज्ञायते हि—“स्वर्गाय वै लोकायोग्निद्यो-
यते”—इति । “तत्त्वम्यामी” तेन युक्तोऽग्निचिदुपात्तापूर्व-
सम्भारः । स्वर्गलोकं प्रति तदेव शीघ्रं य पतति, गन्तु-
मिच्छति, स भुरण्यति । हे भगवन् । ‘वरुण’ ! ‘पावक’ पाव-
यित । ‘येन’ “स्थानेन” दर्शनेन अनुसाहकेण ‘त्व’ पुण्यकृतो
‘जनाननु भुरण्यन्त’ पूर्वेषा पुण्यकृता मार्गेण देवयानेन क्षिप्रं
गच्छन्तमनुपश्यसि । किं तस्य दर्शनस्येति अपरिसमाप्त
वाक्यमिति यद्वृत्तमपेक्ष्य तद्वृत्तमध्याजहार । —“तस्मै”
दर्शनमनुपाह्वय “वयं स्तुमः”—इति वाक्यशेषः ॥

“अपि वोत्तरस्याम्” । अपि चैव यथोक्तमपि—चैव
सन्ध्या स्यात् । कथमिति ? यथोत्तरा चक्षुः, तथापि सहे
कवाक्यतोपेक्षा । कथम् ? इति, यत एव पठति—
॥ ३ (२२) ॥

येना पावकं चक्षसा भुरण्यन्तं जनान्
अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ विद्यामेपि
रजस्पृश्या मिमानो अक्षुभिः । पश्यन्नुन्मा-
नि सूर्य्य ॥ व्येपि ह्या रजस्य दृशु महान्तल्लोक-
महानि च मिमानो अक्षुभौ रात्रिभिः सह
पश्यन्नुन्मानि जातानि सूर्यापि वा पूर्वस्थाम् ॥
४ (२३) ॥

“येना पावकं”—इति । ‘येन’ हे ‘पावक’ । ‘वरुण’ ।
‘चक्षसा’ “स्थानेन” ‘जनान् अनु भुरण्यन्त पश्यसि’—तेनैव
स्थानेन तथैव ख्याता प्रज्ञया युक्तस्त्व ‘विद्यामेपि’ विविध-

मेपि अतिगयेन वा एपि । किमेपि ? द्युलोकम् । 'रजः'
 "च" 'पृथु' "महान्तं लोकम्" अन्तरिक्षम् । किं कुर्वाणः ?
 'ग्रहा' "ग्रहानि" च 'मिमानः' कुर्वन् 'पक्षुभिः' रात्रिभिः
 "सह" "पश्यन्" च 'जन्मानि' "जातानि" सर्वभूतान्यनुग्राह-
 कत्वेन 'सूर्यः' ॥

अपि दोत्तरस्थानिकवाक्यता स्यात्, "अपि" तर्हि "पूर्व-
 स्याम्" अप्युपेक्षा । कथम् ? इति, यतः पठति—॥ ४ (२३) ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जना
 अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ प्रत्यङ् देवानां
 विशः प्रत्यङ् उदेपि मानुषान् प्रत्यङ् विश्वं
 स्वर्दृशे ॥ प्रत्यङ् डिदं सर्वमुदेपि प्रत्यङ् डिदं
 सर्वमिदामभिविपश्यसीत्यपि वैतस्थानेव ॥ ५
 (२४) ॥

"येना पावक"—इति । हे 'वरुण ।' 'पावक ।' 'येन'
 "स्थानेन" यथैवानुग्रहदुष्टा 'जनान् अनु भुरण्यन्तं' पश्यसि'
 —तथैव ख्यात्या प्रज्ञया युक्तः 'प्रत्यङ् देवानां' या विश्वस्ताः
 कृत्वा पुरस्तात्तासाम् 'उदेपि' 'मानुषान्' चैवनेव प्रत्यङ्
 कृत्वा तेषामपि पुरस्तादेव उदेपि । किं बहुना हे 'स्वः'
 आदित्य । 'प्रत्यङ्' "इदं सर्वम्" आत्मनः कृत्वा पुरस्ता-
 दुद्यन् "सर्वमभिविपश्यसि" ॥

न चेत् पूर्वस्थामुत्तरस्थां वा एकवाक्यता स्यात् "अपि"
 तर्हि "एतस्थानेव"—॥ ५ (२४) ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जना

अनु । त्वं वरुणा पश्यसि ॥ तेन नो जनानभिविपश्यसि । केशी केशा रश्मयस्तैस्तद्धान् भवति काशनादा प्रकाशनादा तस्यैषा भवति ॥ ६ (२५) ॥

कथमिति ? यतः पुनः पठति ।—“येना पावक” इति । हे “पावक” वरुण ! येन ख्यानेन यथैवानुपाह्वक-प्रश्रया ‘जनाननु भुरख्यन्त’ पश्यसि त्वम् पुण्यकारिण, तेनैव ख्यानेन तथैवानुग्रहकारकबुद्ध्या अस्माकं जनानभिविपश्यसि ॥

को विशेषः प्रथमादध्याहारात् ? प्रथमे हि तत्ते वयस्तुम इति स्तुत्या परिसमापितम्, इह पुनराशिषा । “तेन नो जनानभिविपश्यसि” स्तुत्याशिषोः सम्बन्धनित्यत्वाद्वाक्यम् । एष साकाङ्क्षायां मन्त्राणामेकवाक्यताप्रकार उप-प्रदर्शितः ॥

“केशी”—इति वक्तव्यम् । अत्र “केशा रश्मयः, तैस्तद्धानादित्य” यी मध्यन्दिने भवति । “काशनादा” प्रकाशनादित्यर्थः । रश्मयोऽपि केशा, काशनादेव ।

“तस्य एषा भवति”—॥ ६ (२५) ॥

‘केश्यश्चिन्निं केशी विषं केशी विभक्तिं, रोदंसौ । केशी विष्वं खर्दंशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥ केश्यग्निं च विषञ्च विषमित्युदकनाम विष्णातेर्विपुर्वस्य स्नातेः शुद्धार्थस्य विपुर्वस्य वा । सचतेर्द्यावापृथिव्यौ च धारयति केशीदं सर्व-

मिदमभिविपश्यति केशीदं ज्योतिरुच्यते इत्या-
दित्यमाहायाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी
उच्येते धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमस्तयो रेषा
भवति ॥ ७ (२६) ॥

“केश्यग्निम्”—इति (चट्. स० ८, ७, २४, १) । जूते-
रार्पम् । ‘केश्यग्नि विभर्त्ति’ वर्षेणोदकेनौपधीरभिनिष्यादय-
न्नाहुतिद्वारेण ‘केशी विष विभर्त्ति’ । “विषमुदकम्” “विष्णा-
तेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्धयस्य, विपूर्वस्य वा सचतेः” सर्वत्र
ह्यतिशयेन यत्सक्तमिति, तदपि केशी विभर्त्ति । ‘रोदसी’
अपि च केश्येव विभर्त्ति तद्विवामोनि भूतानि अनुगृह्णाति ।
अपि चायं स्वरादित्यः ‘केशी विश्वमिदम्’ ‘सर्वमिदम् अभि-
विपश्यति’ यथाभिद्रष्टव्यम् । कोऽयं केशीति ? यत आह
दर्शयसेयादित्यम्—“केशीदं ज्योतिरुच्यते”—इति ।

अतः परं विचारः ।—“अथाप्येते इतरे ज्योतिषी”
प्रथम-माध्यमिके “केशिनी उच्येते” । तत्र तावत् “धूमे-
नाग्निः” केशी, स हि तस्य प्रकाशनाय निरुदस्यापि भवति ।
“रजसा च मध्यमः” असावप्यमूर्त्तत्वात् अप्रकाशः सन्
रजसोद्भूतेन प्रकाशते—असौ वायुरागच्छतीति,—उदके न
च वैद्युतः ॥

“तेषां” त्रयाणामपि केशिनाम् “एषा” साधारण्येन
प्रधानस्तुतिः । “भवति”—॥ ७ (२६) ॥

अयः केशिनि षट्पुथा विचक्षते संवत्सरे
वैपत एक एषाम् । विश्वमेको अभि चष्टे
राचौ भिर्भाजिरेकस्य ददशे न रूपम् ॥ अयः

केशिन षट्पुथा विचक्षते काले कालेऽभिविपश्य-
न्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं
दहति सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो
गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्याथ यद्गृह्णि-
भिरभिप्रकम्पयन्नेति तद् दृषाकपिर्भवति दृषा-
कम्पनस्तस्यैषा भवति ॥ ८ (२७) ॥

“ययं केशिनः”—इति (ऋ० स० २, ३, २२, ४, अथ०
स० ८, २८, ६) । दीर्घतमस आर्षम् । महावते वैश्वदेवे
शस्यते । य एते ‘ययं’ ‘केशिन’ अग्निवायुसूर्या ‘षट्पुथा’
कालेकाले ‘विचक्षते’ यथाकालम् “अभिविपश्यन्ति” स्वाधिका-
रयुक्तेनानुपपत्तेन लोकाभ्यनुगच्छन्ति, ‘एषाम्’ ‘एक’
पृथिवीस्यान “अग्नि” ‘संवत्सरे’ “पृथिवी” “वपते” ‘दहति’
इत्यर्थः । तथा हि सा कर्मण्या सम्पद्यते । “विश्वमेको
अभि चष्टे” स्वाधिकारयुक्ते “कर्मभि” “अभिविपश्यति”
अनुगच्छति “आदित्य” । “धात्रिरेकस्य दहते” । “गति-
रेकस्य” रजसोद्भूतेन पार्थिवेन उदकेन वा “दृश्यते” ‘न रूपम्’
“मध्यमस्य” ।

“अथ यद्गृह्णिभिरभिप्रकम्पयन्नेति” । ‘अथ’ ‘यत्’ यदा
आदित्य, ‘रश्मिभि’ अपसङ्घतैरुपसम्पद्यैर्भूतानि ‘अभिप्रक-
म्पयन् एति’ “तत्” तदा “दृषाकपिर्भवति” वर्णिता चाप-
श्यायाना कम्पनश्च भूतानाम्, सर्वे हि भगवत्पश्यन्ते तद्वयात्
कम्पते ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ८ (२७) ॥

मुनरेहि दृषाकपे सुविता

य एष स्वप्नं न शनोऽस्तमेपि पथा पुनर्विश्वस्मा-
दिन्द्र उत्तरः ॥ पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसूतानि
वः कर्माणि कल्पयावहे य एष स्वप्नं न शनः
स्वप्नान्नाशयत्यादित्य उदयेन सोऽस्तमेपि पथा
पुनः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम
आदित्यं यमो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ६
(२८) ॥

“पुनरेहि वृषाकपे”—इति (ऋ० सं० ८, ४, ४, ६) ।
वृषाकपेरार्यम् । वृष्टस्य पठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्ते
विनियुक्ता । हे ‘वृषाकपे’ भगवन् ! ‘यः एषः’ त्वं ‘स्वप्नं न शनः’
स्वप्ननाशनः “स्वप्नान्” “उदयेन” “नाशयसि” “सोऽस्तमेपि
पथा पुनः” । यद्य त्वं ‘विश्वस्मात्’ “सर्वस्मात्” जगतः ‘इन्द्रः’
इन्द्रः ‘उत्तरः’ उदयततरः, स त्वं ‘पुनः’ ‘एहि’ आयाहि,
उदयं प्राप्नुहि । तत आवां ‘सुविता’ “सुप्रसूतानि” सुप्रह-
त्तानि शोभनमर्थमुद्दिश्य जगतोऽसुप्रहमेतानि शोभनानि
“कर्माणि” प्रहत्तानि ‘कल्पयावहे’ भगुणानि कुर्याः,—त्वमुद-
येनाहमनुष्ठानेनेति ॥

“यमः” वक्तव्यः, स पुनः “व्याख्यातः” निर्वचनतः, इह
त्वादित्योऽभिधेयः ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ६ ॥ (२८) ॥

यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे द्विवैः सुम्पिवती
यमः । अत्रा नो विश्वपतिः पिता पुराणा
अनु वेनति ॥ यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे स्थाने

वृत्तक्षये वापि वोपमार्थे स्याद् वृत्त इव सुप-
 लाश इति वृत्तो ब्रश्चनात्पलाशं पलाशनाद्देवैः
 सङ्गच्छन्ते यमो रश्मिभिरादित्यस्तत्र नः सर्वस्य
 पाता वा पालयिता वा पुराणाननुकामयेता-
 न् एकपादजन एकः पाद एकेन पादेन पातीति
 वैकेन पादेन पिबतीति वैकोऽस्य पाद इति वा ।
 एकं पादुन्नोत्खिदुतीत्यपि निरामो भवति
 तस्यैव निपातो भवति वैश्वदेव्याष्टि ॥ १०
 (२६) ॥

‘यस्मिन् वृत्ते सुपलाशे’—इति (ऋ० सं० ८, ७, २३, -
 १) । कुमारस्य यामायनव्यापम् । ‘यस्मिन् वृत्ते’ आदित्ये, स
 हि स्वगत्या कालम् भतिक्रामयन् सर्वभूतानामायूषि क्षप-
 यति । “वृत्ततीति वृत्तः” । “वृत्तक्षये वा” पुण्यवृद्धिर्भवति
 निवासे इत्यर्थः । ‘सुपलाशे’ सुष्टुपराशीर्णमसे दीप्तिमति ‘देवैः’
 सङ्ग “रश्मिभिः” ‘सम्पिबते’ “सङ्गच्छते” अस्त गच्छन्नादित्यः ।
 तत्र किमिति ? ‘भत’ ‘नः’ अस्मान् पुण्येन कर्मणा विधया
 च तत्रापिकथा गतात्मनः ‘पुराणान्’ इव तद्विवासिनः
 ‘भनु’ ‘वेनति’ ‘वेनतु’ “कामयेत” कामयतु सम्प्रीणयत्वित्यर्थः ॥

“वृत्ते इव सुपलाशे”—इति, ऐतिहासिकपक्षे स्वगृह-
 सुपागतान्स्मान् सुपलाशवृक्षप्रख्यसुखनिवासे पिष्टराजो
 ‘यम’ ‘पुराणान्’ इव तत्सोकनिवासिनः पितृन् भनु काम-
 यतु । अस्मिन् पक्षे देवैः सम्पिबत इति तदनुचारिणो गृह्यन्ते
 देवा इति ॥

“अज एकपात्”—इति क्तव्यम् । स पुनः अयमादित्यः नित्यम्, “अजनः” गमनः “एकः” च “पादः” ब्रह्मणः, विज्ञायते हि—“अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः” इति । “एकेन पादेन पातीति वा” । सर्वमिदं जगत् एकेनांगेनानुप्रविश्य पाति रक्षति स्थापकाले प्राणात्मनाऽन्यं पञ्चजनयेत्यज एकपात् । “एकेन पादेन पिवतीति वा” । एकेनांगेनोदकं सर्वस्माज्जगतः पिवत्यजनयेत्यज एकपात् । अथ “वा” अजनो गमनः, “एकोऽस्य पाद इति” अज एकपात् । जीवभूतोऽस्य कृत्स्नं जगति एकः पादोऽनुप्रविष्टः ।

निगमोऽपि हि भवत्येवास्मिन्नर्थे—“एकं पादं नोत्खिदति सलिलाहंस उद्धरन् । न चेत्समुद्धरेदङ्ग न मृत्युर्नामृत भवेत्” । एकमात्मनः पादमंगं नोत्खिदति नोद्धरति इति आदित्यो हंसः महत्तममसौ बाध्वनो बाह्वता । कुतः पुनर्नोत्खिदति ? ‘सलिलात्’ सम्भावे ब्रह्मणि सीनादेतस्माज्जगतः, ‘उद्धरन्’ अहम्यहमि अथनित्यर्थः । ‘न चेत्’ ‘त’ जीवभूतमात्मनः पादमेतस्मात् जगतः ‘उद्धरेत्’ ततस्तदुद्धरणसमकालमेव ‘अङ्ग’ घिमं ‘न मृत्युर्नामृतं भवेत्’—सर्वमिदमव्यपदेश्यं सदेव स्थादित्यर्थः ॥

“तस्य एव निपातो भवति” साधारण्येन “वैश्वदेव्याः मृचि”—॥ १० (२८) ॥

पाथीरवी तन्यतुरेकपादो दिवो धर्त्ता
सिन्धुरापः समुद्रियः । विश्वे देवासः शृणु-
वन् वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुर-
न्धरा ॥ पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति काय-

तद्वत्पवीरमायुधन्तद्वानिन्द्रः पवीरवान् । अ-
 तितृस्यौ पवीरवानित्यपि निगमो भवति ।
 तद्देवता वाक् पावीरवी पावीरवी च दिव्या
 वाक् तन्यतुस्तनिवी वाचोऽन्यस्या अजञ्चैक-
 पाहिवो धारयिता च सिन्धुश्चापश्च समुद्रिवाः
 च सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पुरन्धरा
 स्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि दृष्टवन्तु
 वचनानीमानीति पृथिवी व्याख्याता तस्या एष
 निपातो भवत्यैन्द्राग्न्याश्चि ॥ ११ (३०) ॥

“पावीरवी तन्यतु” — इति (ऋ० स० ८, २, ११, ३) ।
 वसुकर्णधार्यम् । वैश्वदेवे शस्त्रे विनियोगः । “पवि शस्यो
 भवति” । कस्मात् ? “यद्” “विपुनाति” विदारयति “कायम”
 तेन शास्त्रेण “तद्वत् पवीरमायुधम्” । रोमत्वर्थः । तेन
 शस्यवता आयुधेन “तद्वानिन्द्र पवीरवान्” ॥

यथा चेतदेव तथेय निगम । — “अतितृस्यौ पवीरवान्”
 — इति । “यो जनान् महिषा इवातितृस्यौ पवीरवान् ।
 तृतापवीरवान् युधा ॥” — इति (ऋ० म० ८, १, २४ ३) ।
 विप्रधन्वोरार्यम् । ‘य’ इन्द्र ‘महिषान्’ अतिमहतोऽप्यसुर-
 जनान् ‘युधा’ युधेन ‘अति’ अतीत्य ‘तस्यौ’ ‘तिष्ठति’ ‘पवी-
 रवान्’ आयुधवान् । अपि च ‘अपवीरवान्’ अनायुध इत्यर्थः ।
 सायुधो निरायुधश्च नित्यमसुरजनान् महतोऽपि अतिति-
 ष्ठति य, स इदं नामाध्याक करोत्विति ॥

“तद्देवता वाक् पावीरवी” स इन्द्रो यस्या माध्यमिकाया

वाचो देवता, सैन्त्री वाक् पावीरवी, 'तन्यतु,' "तनित्री"
तनयित्री "वाचोऽन्यस्या" । तदुक्तम्—"ता विश्वरूपा.
पशवो वदन्ति" । सा च "दिव्या वाक्" "अजस्रैकपात् दिवो
धारयिता" । एतदत्र दुष्टानत्वम् अजस्रैकपद । "सिन्धुश्च"
भदः, "द्यापश्च" समुद्रिया, 'विश्वे च देवा' "सर्वे च देवा"
'शृण्वन्' "शृण्वन्तु" "इमानि वचनानि" स्तुतिलक्षणाणि ।
किं वचनान्येव ? किं तर्हि ? 'सह धीभि' "कर्मभि"
हविर्दानयुक्तौ सहितानि । 'सरस्वती' "च" शृणोतु 'पुरन्ध्या'
"सह" बहुधात्रा, माध्यमिकया वाचा ।—इत्येतदाशङ्कहे ॥

निर्वचनस्यास्या मृच्युत्तरे पादे सम्यक् पाठोऽन्वेय ।

"पृथिवी" "व्याख्याता" । "तस्या एष निपातो भवति"
दिव पृथिव्या "ऐन्द्राग्न्यामृचि"—न स्तुत्यत्वेन, किं तर्हि ?
नैषण्डुकेन केवलम् ॥ ११ (१०) ॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्या-
मवमस्यामुतस्यः । अतः परि ह्यपणावा हि
यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ इति सा
निगदव्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तस्यैष निपा-
तो भवति पावमान्यामृचि ॥ १२ (३१) ॥

"यदिन्द्राग्नी परमस्याम्"—इति (ऋ० स० १, ७, २७,
३) । कुत्सस्यार्पम् । हे 'इन्द्राग्नी !' 'ह्यपणौ' 'यद्' यदि युवा
'परमस्या' पृथिव्या' दुलक्षणायां, यदि 'मध्यमस्या' मध्य
मायामन्तरिक्षे, यदि 'अवमस्याम्' अस्यामेव भूम्याम्, 'उत
स्य' तथापि 'परि आयातम्' अस्यान् प्रति पर्थ्येत्य । 'अथ
सोमस्य पिबतम्' अभिपुतस्य स संशमिति ॥

“समुद्रः” “व्याख्यातः” इह तु भादित्य इति विशेषः ।
अत्रापि “समुद्रवन्त्यस्मादापः”—इत्येवमादि तदेव निर्व-
चनम् ।

“तस्य एव” समुद्रस्य “निपातो भवति, भावमान्वाग्बुधि”
—॥ १२ (३१) ॥

प्रविचवन्तः परि वाचं भासते प्रितैषां
प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम् । सहः समुद्रः
वरुणस्तिरो देधे धीरा इच्छे कुर्वन्नेष्वार-
भम् ॥ प्रविचवन्तो रश्मिवन्तो माध्यमिका
देवगणाः प्रथ्यासते माध्यमिकां वाचम् मध्यमः
प्रितैषां प्रत्नः पुराणोऽभिरक्षति व्रतं कर्मसहः
समुद्रं वरुणस्तिरोऽन्तर्दधात्यथ धीराः शक्नुवन्ति
धरुणेषूदकेषु कर्मण आरभमारभ्युभज एक-
पाद्व्याख्यातः पृथिवी व्याख्याता समुद्रो व्याख्या-
तस्तेषामेष निपातो भवन्त्यपरस्यां बहुदेवताया-
ग्बुधि ॥ १३ (३२) ॥

“प्रविचवन्तः परि वाचम्”—इति (ऋ स० ७, २, २८,
३) । प्रविचवन्त्यर्थम् । प्रवर्गे विनियोगः । रश्मयः पवित्रम्,
तेऽमुष्मादादित्यमण्डलात् प्रसृताः मध्यस्थाने मरुत्प्रभृतिभि-
र्देवगणैः सयुज्यन्ते, तत्सयोगात् “माध्यमिका देवगणा”
“प्रविचवन्तः” “रश्मिवन्तः” भवन्ति । ते च “माध्यमिका”
‘वाच’ ‘परि’ वाच्यं ‘भासते’ । स. ‘वरुणः’ विद्युदाख्यो मध्यमः
‘पिता’ याता रक्षिता, ‘एषा’ मरुत्प्रभृतीनां ‘प्रत्नः’ “पुराणः”

‘व्रतं’ ‘कर्म’ ‘तदधिकारयुक्तम्’ ‘अभिरचति’ । कथमिति ? तदुच्यते,—‘महः’ महान् ‘वरुणः’ मध्यमः, महोन्तं वा ‘ममुद्रम्’ आदित्यं मेघजालेन यदा “तिरोदधाति” दुर्दिनं कृत्वा, वर्पति ओषधीषु, अथ ‘धीराः’ धोमन्तः ‘घरुणेषु’ “उदकेषु” ‘शेकुः’ “शक्तुवन्ति” “कर्मणः” कृत्वादेः, वैदिकस्य वा ‘आरभम्’ “आरब्धुम्” आरम्भम् इत्येवमभिरचति । तेषां माध्यमिकानां व्रतं यदि ह्यसावावृणोति मेघैस्ततस्तोषामधिकारप्रतिलब्धो भवति ॥

“अज एकपाद्” “व्याख्यातः” इह तूत्तमः ॥

“पृथिवी” “व्याख्याता” ॥

“ममुद्र” “व्याख्यात” ॥

“तप्तमेघ निपातो भवति” स्तुतिसाधारण्येन “अपरस्या बहुदेवातायानृचि”—॥ १३ (३२) ॥

उत नोऽहिर्बुध्नः शृणोत्वज एकपात् पृथिवी समुद्रः । विष्णवे देवा ऋताहधो ह्यवाना स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ अपि च नोऽहिर्बुध्नः शृणोत्वज चैकपात् पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे च देवाः सत्यहधो वा यज्ञहधो वा ह्यमाना मन्त्रैः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु मेधाविशस्ता दध्यङ् मत्यक्तो ध्यानमिति या मत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वायवी व्याख्यातो ननुर्मननात्तेषामेप निपातो भवत्यैन्द्राण्यचि ॥ १४ (३३) ॥

“उत नोऽहिर्बुध्नः शृणोतु”—इति (अ० सं० ४, ८, १०, ४, । य० वा० सं० ३४, ५३) । अजिज्ञानं धार्यम् । आग्निमाहते विनियोगः । ‘उत नः’ अप्यस्माकम् ‘अहिर्बुध्नः’ ‘शृणोतु’ । अपि “यज्ञ एकपाद्” अपि च ‘पृथिवी’ अपि च ‘समुद्रः’ ‘विष्वेदेवाः’ सर्व एते, एवमादयो देवाः ‘ऋतावधः’ “सत्यवधः” “यज्ञवधः” उदकवधो वा ‘हुवाना,’ आहूयमानाः मन्त्रैः यशुर्मयैः, ‘स्तुताः’ च स्तोत्रैः सामभिः, ‘कविशस्ता’ कविभिश्च नैघण्ट्यकत्वेन मेधाविभिः शस्त्रैश्च शस्ताः स्तुतास्ते-
ऽस्मानयन्तु ।—इत्येतदाश्रयहे ।

“दध्यङ्” “मनु.” “अथर्वा”—इति त्रित्वपक्षे आदित्य एवैते तद्गुणयोगाद् भवन्ति, य, स्थाने समाधानात्, पृथक् पुनर्युस्थानाः तस्माच्चारिण एते अथयः ॥

“दध्यङ्” “प्रत्यक्षो ध्यानम्” प्रतिगतो ध्यानमिति, ध्यानारम्भणे ह्येव उक्तः स्वमधिकारमनुतिष्ठति । अथवा “प्रत्यक्षमस्मिन् ध्यानमिति वा” अधिकारण कारणम् तथा हि तस्मिन् ध्यानकार्यं सफलं लक्ष्यत इति ॥

“अथर्वा” “व्यास्यातः” निर्यचनतः, न ह्ययं स्वभावादधिकारात् यर्वति, न कदाचित् स्वमधिकारं मुञ्चति ॥

“मनुः” अयं “ममनात्” न हि तदस्ति यदयं न मनुते ॥

“तेषां मेघ निपातो भवति ऐन्द्रासृचि”—१ १४ (३३) ॥

या मयर्वा मनुष्यिता दध्यङ् धियमतत ।
तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वयेन्द्र उक्थासमग्मतार्च-
न्नु स्मराज्यम् ॥ यामयर्वा च मनुष्य पिता
मानवानां दध्यङ् च धियमतनियत तस्मिन्

ब्रह्माणि कर्माणि पूर्वन्द उक्त्यानि च सङ्ग-
च्छन्तामर्चन्योऽनुपास्ते स्वाराज्यम् ॥१५ (३४)॥

इति निरुक्तौ द्वादशाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ १२, ३ ॥

“या सधर्तुः”—इति (ऋ० सं० १, ५, ३१, ६) । गीतम-
स्यार्थम् । पाठिके पञ्चमेऽहनि विनियोग ऐन्द्रे सूक्ते । ‘याम्’
‘अथर्वा’ ‘मनुः’ “च” ‘पिता’ “मानवानाम्” ‘दध्यङ्’ “च”
धियम् ‘अन्नत’ “अतनियत” । एतद्गुणविशिष्टोऽयमादित्यः,
यस्तत्कर्माद्योनिर्हत्यादिलक्षणं तनोति, ‘तस्मिन्’ सति
‘ब्रह्माणि’ “अन्नानि” “उक्त्यानि” च शस्त्राणि, ‘पूर्वया’
पूर्ववत्, ‘इन्द्रे’ ‘समग्मत’ “सङ्गच्छन्ताम्” समागच्छन्तु
यज्ञेषु । किंलक्षणे इन्द्रे ? इति, यत आह—‘अर्चन्’
“य.” इन्द्रः अभिपूजयते “स्वाराज्यम्” “अनु”—“उपास्ते”
यथाशास्त्रमनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥

पृथक्पञ्चे आदित्यसहचारिण एते ऋषयः । तदा योज्यम्
—य ऋषयः एते कर्म अतनियत याज्ञम्, तस्मिन् ब्रह्माणि
अन्नानि इन्द्रे पूर्ववत् समग्मत समागच्छन्तीति । शेषं समान-
मेवेति ॥ १५ (३४) ॥

इति ऋष्यार्याया निरुक्तवृत्तौ सप्तदशस्याध्यायस्य

(द्वादशाध्यायस्य) तृतीयः पादः ॥ १२, ३ ॥

चतुर्थः पादः ।

अथातो द्युस्थाना देवगणास्तेषामादित्याः

प्रथमागामिनो भवन्त्यादित्या व्याख्यातास्तेषां
भवति ॥ १ (३५) ॥

“अथातो द्युस्थाना देवगणाः”—इति । एवमादि
वक्तव्यम् । अतः परमेतदेवोत्तमं ज्योतिर्गणशब्दाभिधेयत्वेन
निर्वाच्यम्, एतदेव हि गुणविकारोपजनापेक्षया भेदाभेदाभ्यां
मन्यद्वयः पश्यन्तः स्तुवते, तदर्थं विशेषतः पुनरधिकारवचनम्
—“अथातो द्युस्थाना देवगणाः” इति । द्यौरिषां स्थानं त इमे
द्युस्थाना इति । के पुनस्ते ? देवगणाः इति,—देवानां मित्र-
प्रभृतीनां गणाः, पृथक्पक्षे गणा इति बहुवचनमर्थवत् ।

“तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति” । ते कस्मात् ?
प्रत्यक्षत्वाच्छब्दस्य, “सप्तम्ययः” इत्येवमादीनाञ्च परोक्ष-
त्वात् । “आदित्याः” ते पुनरभिधाननिर्ययनतो “व्याख्याताः”
—“आदत्ते रसान्”—इत्यत्र, केवलन्त्वत्र बहुवचनमिति
विशेषः ॥

“तेषाम्” आदित्यानाम् “एषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”-
यां दृष्टेः द्युस्थाने गणाभिधानेन समाच्यताः ॥ १ (३५) ॥

इमा गिरा आदित्येभ्यो घृतसूः सुना-
द्राज्येभ्यो जुह्वा जुहोमि । शृणोतु मित्रो
अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो
अंशः ॥ घृतसू घृतप्रस्ताविन्यो घृतप्रस्ताविण्यो
घृतसारिण्यो घृतसानिन्य इति वाहुतीरादि-
त्येभ्यश्चिरञ्जुह्वा जुहोमि चिरञ्जीवनाय चिरं
राजस्य इति वा शृणोतु न इमा गिरा मित्र-

अर्थ्यमा च भगश्च बहुजातश्च धाता दधो
वरुणोऽंशश्चांशोऽंशुना व्याख्यातस्सप्तषष्ठयो
व्याख्यातास्तेषामेवा भवति ॥ २ (३६) ॥

“इमा गिर आदित्येभ्यः”—इति (छ० सं० २, ७, ६,
१, १ य० वा० सं० ३४, ५४) । कूर्मस्य गार्ग्यमदस्य गृत्तमदस्य
वेयमार्यम् । ‘इमा गिरः’ ‘एतसूः’ एत मादृतिलक्षणं याः
प्रस्रवन्ति प्रसरन्ति ता एतसूः । अथवा “एतप्रस्राविण्यः”
धात्वन्यत्वमर्थकत्वम् । “एतसानिन्यः” वा, एतम् देवान् प्रति
सानयन्ति सभ्राजयन्तीति तथा, सनीतेः सभ्राजन्तार्थस्य ।
“एतसारिण्यः” वा, “ए गतौ”—इत्यस्य, देवान् प्रति घृतं याः
सारयन्ति गमयन्तीति । तामिः गीभिः, तैर्मन्त्रैः । ‘सनाद्रा-
जभ्यः’ “चिरं राजभ्यः” चिरन्तनेभ्यः सर्वलोक राजभ्यः,
अथवा सनादिति यावदायुष मनुत्कर्णेण ‘जुह्वा’ जुहसज्ज-
केन पात्रेण ‘जुहोमि’ । ताः पुनर्गिरिदोऽस्त्रदाशीर्गुक्ताः, तत्स-
मर्चनाय ‘गृणीतु’ ‘नः’ अस्माकं ‘मित्रः’ ‘अर्थ्यमा’ ‘भगः’
‘च’ ‘सुविजातः’ “बहुजातश्च” “धाता” ‘दधः’ ‘वरुणः’
‘अश्वः’ “च” ।

तुवीति बहुनाम् । सर्वविधावत्वाद्बहुजन्मा धाता, याव-
दधिकारं जन्मेति । “अश्वः अश्वना व्याख्यातः” ॥

प्रत्येकमप्येते मित्रादयो व्युत्थानत्वेनोपेक्षाः, शास्त्रा-
तिगौरवमयात्तु न पृथक् पृथक् व्युत्थानत्वेन समान्धाताः ।
ते त्वादित्यलिङ्गलिङ्गितेषु मन्त्रेषु पृथक् पृथक् उपेक्षाः, तत्-
स्तुतीना पृथगपि विद्यमानत्वात् ॥

“सप्तषष्ठयः” वक्तव्याः । ते पुनरमी “व्याख्याताः”
निर्बचनतः, इह त्वभिधेया रक्षय इन्द्रियाणि वा.—“सप्त

सुप्ता सख्या” “अपिदर्शनात्”—इति, सप्त च ते ऋषयश्च
सप्तर्षयः ॥

“तेषामेषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”—॥ २ (३६) ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त
रक्षन्ति सदमप्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोक-
मौयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नौ सचसदौ च
देवौ ॥ सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे रश्म-
य आदित्ये सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं संवत्सर-
मप्रमादन्तः सप्तापनास्त एव स्वपतो लोक-
मस्तमितमादित्यं यन्त्यत्र जागृतो अस्वप्नौ
सचसदौ च देवौ वाय्वादित्यावित्यधिदैवतमथा-
ध्यात्मं सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे षडि-
न्द्रियाणि विद्यासप्तव्यात्मनि सप्त रक्षन्ति सद-
मप्रमादं शरीरमप्रमादन्ति सप्तापनानीमा-
न्येव स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यन्त्यत्र
जागृतो अस्वप्नौ सचसदौ च देवौ प्राज्ञ-
आत्मा तैजसश्चेत्यात्मगतिमाचष्टे तेषामेषापरं
भवति ॥ ३ (३७) ॥

“सप्त ऋषयः प्रतिहिताः”—इति (य० वा० सं० ३४,
१५) । द्विरस्वप्नौ चैवार्पम् । आद्यवर्गे आत्मस्तुतौ विनियोगः,
उत्तेरा च । शृणाति सर्वमिदमिति शरीरमादित्यं, आश्र-

यथाहा सर्वमिदमस्मिन्नाश्रितमिति । तस्मिन् 'सप्त ऋषयः'
 "रश्मयः" 'प्रतिहिताः' प्रत्येकं हिताः निहिताः । ते पुनः
 सप्तैव अन्युनाधिकाः सन्तः, सार्वदिकमुदकमुपनयनन्तः,
 तेनेहास्तमादित्यं 'सद' सदेव 'अप्रमादम्' "अप्रमादयन्तः"
 अनुक्रमेण स्वस्य कर्मणः 'रक्षन्ति' निरन्धनः पार्थिवोऽपि
 ह्यग्निं इत्यनक्षयाविर्वाप्येत, "त एव" सप्त सप्ता. "आपनाः"
 सर्वस्य लोकस्य व्यापनाः, 'स्वपतः' अस्तमुपगच्छतः, अस्या-
 दित्यस्यैव तं 'लोकम्' आत्मानं गच्छन्ति, वाह्यं मण्डलं
 प्रविशन्ति । तेन्यनुप्रविष्टेषु 'तत्र' सुप्तेषु उपरतप्रकाशहन्तिषु
 तत्रान्तर्गतौ 'जागृतः' तन्मण्डलान्तरपुरुष, तदधिष्ठाता,
 योऽसौ हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेश इति विज्ञायते, वायुश्च ।—
 "इत्यधिदेवतम्" ।

"अथाध्यात्मम्" ।—मण्डलवदस्मच्छरीरे रश्मिवदिन्द्रि-
 याणि प्रतिहितानि निहितानि, तच्छरीरं नित्यं रूपाद्या-
 लोकमाद्युपकारेण रक्षन्ति अप्रमादयन्ति, सप्तापनानि व्याप-
 नानि विषयाणां शरीरस्य वा । तान्येव स्वपतोऽस्य जीवस्य
 सुखदुःखभोग्यः लोक शरीरमेव प्रत्यक्षमितमीयुः,—बुद्धि-
 हारेण भोग्येव भावनानुरूपेण लीयते । तद्भावनोपपादकः
 सप्रभोग्यः स्वप्नो भवति, तत्र जागृतः शरीरपरिपालनार्थम्,
 प्राञ्चयात्मा परमात्मा चिन्मात्रेण यः शरीरं व्याप्य वर्तते,
 तेजसश्च प्राणोऽहं पानं पचनव्यूहश्च रसान्तर्भूतः तेजोवायु-
 हतिः ।

"तेषामेवा अपरा भवति"—। सा पुनः किमर्थम् ?
 रश्मय एवेति स्फुटतायै ॥ ३ (३७) ॥

तिर्यग्बिलम्बम् च ऊर्ध्वबुध्नौ यस्मिन्वशो

निहितं विश्वरूपम् । अवासतु षट्पयः सप्त
 साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः ॥ तिर्यग्-
 विलम्बमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मि-
 न्यशो निहितं सर्वरूपमवासत षट्पयः सप्त
 सहादित्यरश्मयो ये अस्य गोपा महतो बभूवु-
 रित्यधिदैवतमयाध्यात्मं तिर्यग्बिलम्बमस
 ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं
 सर्वरूपमवासत षट्पयः सप्त सहेन्द्रियाणि
 यान्यस्य गोपूणि महतो बभूवुरित्यात्मगति-
 माचष्टे देवा व्याख्यातास्तेषां मेषाभवति
 ॥ ४ (३८) ॥

“तिर्यग्बिलम्बमस” — इति (अथ० स० १०, २६, ८) ।
 तिर्यञ्चोऽस्य मण्डलस्य मधुपूर्णस्यैव रश्मिच्छिद्राणि । चमन
 चीदकमेव सनीतीति चमस । ऊर्ध्वं चैतद्ब्रह्माभूतसमप्रवाह
 निपद्यत इति ‘ऊर्ध्वबन्ध’ ऊर्ध्वं वावास्थित प्रकाशेन बाधय
 तीति ऊर्ध्वबुध्न, तस्मिन् चमसे’ मण्डले ‘यश’ उदक
 ‘निहित’ नियमेन अधिक वा हितमवस्थापितम्, ‘विश्वरू-
 पम्’ अनेकप्रकारमनेकरूपम् । कै पुनस्तन्निहितम् ? इति—
 ‘ये’ अस्य ‘महत’ जगत, आत्मनो वा ‘गोपा’ गोप्ताः, एते
 रश्मय ‘बभूवु’ भवन्ति । ये च ‘अत्र’ एतस्मिन् मण्डले
 ‘साकम्’ एकीभूतास्तदधिष्ठाना सप्त ‘आसते’ । तैर्हि चतसृषु
 दिक्षु ऊर्ध्वमधो मण्डलं चोत्सृष्टानि यानि ज्योतीर्षि अस्य ते

रश्मयः, सप्त सर्पणाः, ऋषणाद्दर्शनादस्य धर्मस्य 'अथय' उच्यन्ते ।—“इत्यधिदेवतम्” ॥

“अथाध्यात्मम्”—इति । तिर्यक्छिद्रमिदमेव शिरस-
मसः, चम्यन्ते ह्यनेन रसा इति । “कर्ध्वबन्धनस्य” उपरि
अवस्थितमेतद्वन्धनमस्य शरीरस्य, एतद्वियोगे हि विस्त्रस्यते
शरीरम् । यस्मिन् यमो निहित विश्वरूप नानाप्रकार
मिन्द्रियत्वेन भूत रसाण्य ज्ञानाण्य वा । तस्य चमसस्य ये
विधातारः, तद्वारेण अस्य शरीरस्य महतो गोप्ताः, तत्रैव
चमसान्तरमनुप्रविष्टा ‘साक’ “सह” तद्वय उपजीवन्त
आसन्ते—“इत्यात्मगतिमाचष्टे” ॥

“देवा” वक्तव्याः । ते पुनः “देवो दानाद्वा दीपनाद्वा
द्योतनाद्वा”—इत्यत्र निर्वचनत “ध्याख्याता” इह तु रश्मयो
बहुवचनेनोच्यन्ते इति विशेषः ।

“तेषामेषा” प्राधान्यस्तुति “भवति”—॥ ४ (३८) ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्षट्जुयतां देवानां
रातिरभि नो निर्वर्त्तताम् । देवानां सख्यमुप-
सिदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु
जीवसे ॥ देवानां वयं सुमतौ कल्याण्यां मता-
श्च जुगामिनाश्च तुगामिनामिति वा देवानां
दानमभि नो निर्वर्त्ततां देवानां सख्यमुपसी-
देम वयं देवा न आयुः प्रवर्द्धयन्तु चिरञ्जीव-
नाय विश्वेदेवाः सर्वे देवास्तेषामेषा भवति
॥ ५ (३९) ॥

[१२अ० ४पा० ६ख०] : दैवतं काण्डम् । ४०१

25194

“देवानां मुद्रा” — इति (ऋ० सं० १; ६, ५, २) । गोत-
मस्यार्धम् । देवेभ्यो वशामालभेतेति विनियोगः । अस्य
पशोनेपायाः पुरोऽनुवाक्या । य एते ‘देवा.’ रश्मयः निज्यं
क्षज्वेव मण्डलादनावरणत्वादन्तरिक्षस्य सर्वतो यन्ति । अथ
वा ‘क्षजूयताम्’ ‘क्षतुगामिनाम्’ ऋतावृत्तौ यथाकालमुष्मात्
मण्डलात् गच्छताम् । ‘सुमतिः’ शोभना मतिः, प्रसादाभि-
मुखी मतिः । सा “नः” अस्मान् प्रति ‘निवर्त्तताम्’ निय-
मेन वर्त्तताम्, तत्पूर्विका च ‘राति.’ धनलाभोऽस्मान् प्रति
नियमेन वर्त्तताम् । ततश्च तेन धनलाभेन उपजनितसा-
मर्थ्याः सन्तः ‘वयम्’ तेषामेव ‘देवानां’ ‘सख्य’ सुमानता
याज्ञे कर्मणि समानमङ्गभाषम् ‘उपसीदिम’ “उपसीदिम”,
उपगच्छेम वयम् । ततश्च तथाभूतानामस्माकम् ‘आयु.’ ते
देवाः ‘प्रतिरन्तु’ “प्रवर्द्धयन्तु” ‘जीवसे’ “चिर जीवमाय” ।—
इत्येतदायाछन्दे ॥

“विश्वेदेवाः” वक्तव्याः । “सर्वे देवा.” त एव रश्मयः,
उपहितविष्णुविशेषणाः सन्तो विश्वेदेवा भवन्ति ॥

“तेषां” तदभिधानविशिष्टाम् “एषा” प्राधान्यस्तुतिः
“भवति”—॥ ५ (२८) ॥

ओमासञ्चर्षणीधृतो विश्वेदेवासु आ-
गत । द्वाश्वांसो द्वाशुपः सुतम् ॥ अवितारो
वायनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहा-
गच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेक-
मेव वैश्वदेवं गायत्रं त्वचं दशतयौषु विद्यते
यत्तु किञ्चिद्भुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने

25194

युज्यते अदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूर्विरन-
त्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति बभ्रुरेक इति दण्ड-
द्विपदात्रलिङ्गाः भूतांशः काश्यप आश्विनमेक-
लिङ्गमभितटीयं सूक्तमेकलिङ्गं साध्या देवाः
साधनान्तेर्पामेपा भवति ॥ ६ (४०) ॥

“ओमासवर्षणीधृतु” — इति (ज्ज० सं० १, १, ६, १।
य० वा० सं० ७, २२) । मधुच्छन्दसा दृष्टा । प्रउनी यद्दे-
विनियोगः । वैश्वदेवयानेन प्रातःसवने यद्देवो गृह्यते । ई-
‘विश्वेदेवा ।’ ये यूयम् ‘ओमासः’ “अवितार” रक्षितार,
‘वर्षणीना’ मसुधाणां स्वेनोपकारेण, “अवनीया वा” तर्प-
णाह्वा । ‘धृत’ धारयितारश्च स्थितिकर्तार । ते यूय-
‘दाशास’ “दत्तवन्त” मनसा कृतसङ्ख्या भूत्वा इदं नामा-
म्नाभिरूप्ये देयमिति । ततः अथ ‘दाशप’ “दत्तवन्त”
हवीषि यजमानस्यैत ‘सुतम्’ अभिपुत्र सोमं पातुम्
“आगत” । — इत्येतदाशास्ये ॥

अधुना विद्वान् देवानधिष्ठत्य तद्वत्तन्निवाधियज्ञे विचार-
यिष्यन्नुपहन्ति । — “तदेतदेकमेव वैश्वदेव गायत्रं वृक्षम्” —
इत्येवमादि । ‘तत्’ — इति समाध्यायस्यानुस्मृतये । ‘पतत्’ —
इति वक्ष्यमाणार्थसन्निधीकरणाय । ‘एक’ ‘वृक्ष’ ‘सूक्त’
‘वैश्वदेव’ ‘गायत्र’ गायत्रेण छन्दसा युक्तं ‘दशतयोषु’ सर्वा-
स्वपि बहुषु शाखासु ‘विद्यते’ — नान्यदस्त्वेवास्मिच्छन्दसि,
प्रयोजनं च गायत्रच्छन्दोयुक्तैरन्यैरपि बहुभिर्वैश्वदेवैर्मन्त्रै-
रधियज्ञे । तत्र किं कर्त्तव्यम् ? — इति, यत आह, — “यत्तु
किञ्चिद्वैश्वदेव” मन्त्रजातं गायत्रेण छन्दसा युक्तम्, “तदेव-

देवानां स्थाने युज्यते” । न्याय्यमित्यतः “यदेव” “विश्वलिङ्गम्” विश्वशब्दोपेत मन्त्रजातं सूक्तं वा, तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विनियुज्यते,—न बहुदेवताभावेण—“इति” “शाक पूणि.” मन्यते । तत् किमस्यापि यास्काचार्यस्यैतदेवाभिमत-
 सुतं न ? इति, यत आह,—“अनत्यन्तगद्वेषे च देशो भवति” अनेकान्तिक एव च देशः । च देशः प्रतिज्ञा,—“यदेव विश्वलिङ्गोपेतं तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विनियुज्यते”—इति ।
 अयमनेकान्तिकम् ? इति, वैश्वदेव हि मन्त्रजातं समान्नाये क्रियार्थं सुत्पद्यमानमान्नायस्य क्रियार्थत्वात्तावन्ने छन्दसि तावदेवोत्पत्तुमर्हति, विश्वयुक्तमन्त्रजातवद्यावत्कर्मसु सर्व-
 वैश्वदेवेषु तच्छब्दस्केषु असमिति,—न च तत्सर्वास्तपि दश तथीष्वस्ति छन्दस्यलङ्घनोत्पादे, प्रयोजनं च तच्छब्दोयुक्तैरपि विविधैर्मन्त्रैर्भवति, न च ते तथाविधा सन्तीति बहुदेवताय तस्मान् छन्दसि सन्ति । तत्किमस्तु तस्य कर्मणः प्रहाणम्, उत वा तत्स्थाने बहुदेवतानि सूक्तान्योप्यन्ताम् ? इति
 उच्यते,—युक्तं यद्बहुदेवतानि श्रोम्येरन्निति यास्काचार्यं पश्यन्नाह—“यत्तु किञ्चिद्बहुदेवतं तदैश्वदेवानां स्थाने युज्यते” । सैयमनुत्पत्तिर्गायत्रे छन्दसि वैश्वदेवानां मन्त्राणां यावदलङ्घनं गमयति । बहुविश्वशब्दयोरितरतरार्थाभिधेयप्रत्यासत्त्या बहुदेवान्यपि वैश्वदेवानां स्थाने युज्यन्त एवेति ।
 अपि चैवमनत्यन्तगत इत्युद्देशः । येन “भूताश्च काश्यप आश्विनमकलिङ्गम्” । भूताशो नाम ऋषिः काश्यपः, स एकेनाश्विलिङ्गेन युक्तमनेकं सूक्तं ददर्श, तत्र यास्वप्यश्विलिङ्गमृचुनास्ति तासामप्याश्विनीत्वं तेनैवैकेनाश्विलिङ्गेन, ययैकेनापि ऋषिणा मध्यगतेन ऋषिणो भवन्ति,—एवमेकं विश्वलिङ्गत्वेन यावन्ति सूक्तानि कर्माणि सुयुज्यन्ते ॥

देवतानि अविच्छलिङ्गान्यपि तानि तदर्थसाधकानीति ॥

अध्याम अग्निलिङ्गम्, येन पर्फरीसूत्रं सर्वमाश्रितम् ।
 “ऋष्याम स्तोमं मनुयाम वाजमा नो मन्त्रं सुरये होपयातम् ।
 यशो न एकं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममप्राः” —
 इति (ऋ० सं० ८, ६, २, ६ । १०, ८, १, ११.) । हे अश्विनो ।
 वयं ‘स्तोमं’ त्रिवृतपद्यदद्यादिकम् ‘ऋष्याम’ अध्याम, वयं-
 चेम । किञ्च, ‘वाजं’ हविर्लक्षणमयं युवाभ्यां ‘मनुयाम’ प्रय-
 ष्ठेम । तस्माद् युवां ‘मरया’ मरयो, समानरयो, एकमेव
 रथमाफटो मन्ती ‘इह’ अजिन् कर्मणि ‘नः’ अष्टादीयं ‘मन्त्र’
 मननीयं स्तोत्रम् ‘उपयातम्’ उपगच्छतम् । ‘गोष्वन्तः’ गोह-
 ध्यामस्थितं ‘पक्षं’ परिणतम्, तदेव ‘मधु’ मधुरं ‘यशो न’
 यश इत्यवमान, न घायं, चौराज्यादिनष्टनम्, मचावीर्यान्ने
 अवनियमानम्, अचक्षादेत्य आगच्छतमिति सम्बन्धः । एव-
 मृक्तप्रकारेण ‘भूतांशः’ एतयामा अयिः ‘अश्विनोः’ ‘कामम्’
 अभिलाषमाप्नोयाभिः श्रुतिभिः ‘अप्राः’ आपूरयत्, सम्पूर्णमका-
 र्योदित्यर्थः । “प्रा पूरणे” आदादिकः (८०), व्यत्ययेन मध्यमः ॥

“अभितद्येयं मूत्रम्” चेन्द्रम्, तदपि “एकलिङ्गम्” — इति ॥

यथा—“शूनं दुर्वेम मृगवान्मिन्द्रमृषिन् भरे कर्तुं
 वाजमातो । मृगवन्मृगमूत्रये ममक्, घ्नन् वृक्षाणि
 मृषिन् धनानाम् ॥” — इति । विजयाय ‘ममक्’ मंघामिषु
 नित्यं ‘घ्नन्’ ‘हन्नादि’ वारकापि गणुजातानि, ‘मर्द्यन्’
 ममक्षानां चौराणां धनमाद्य जेतारम्, ‘मृगम्’ शूनम्,
 उल्कादेन महद्भन्, ‘मृगमम्’ जगत, अतिमयेन जेतारम् ‘ऊतये’
 रथलाय ‘अश्विन्’ ‘भरे’ अप्राप्ति ‘वाजमातो’ यजिन् गणुन्
 दिव्यावानि सव्यज्यन्ते तस्मिन्, ‘दुर्वेम’ वयमाह्वयामहे, तम्
 ‘चेन्द्रम्’ एवमादिगुणबुद्धमात्मनो विजयायेति ॥

“साध्या” “देवाः” “साधनात्” ते हि सर्वमिदं साधयन्ति, यदन्त्येन सर्वकर्मभिरसाधितं तत्साधयन्तीति साध्या उच्यन्ते । ते च पुनः प्राणाः विश्वसृज ऋषयः, ये सृष्टमवत्सरसत्रेणेदं विश्वमसृजन्त, त एवैतेऽधिदैवं रश्मयः । विज्ञायते हि—“प्राणा वै सप्त ऋषयः साध्या विश्वसृज,”—इति ।

“तेषामेषा” प्राधान्यस्तुति “भवति”—॥ ६ (४०) ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यच्च पूर्वे^१ साध्याः सन्ति देवाः ॥ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा अग्निनाग्निमयजन्त देवाः अग्निः प्रशुरासीत्तमालभन्त तेनायजन्तेति च ब्राह्मणं तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः समसेवन्त यच्च पूर्वे^१ साध्याः सन्ति देवाः साधना द्युस्थानो देवगण इति नैसक्ताः पूर्वन्देवशुगमित्याख्यानं वसवो यद्वियसते सर्वमग्निर्वसुभिर्वीसव इति समाख्या तस्मात् पृथिवीस्थाना इन्द्रो वसुभिर्वीसव इति समाख्या तस्मान्मध्यस्थाना वसव आदित्यरश्मयो यियासनात्तस्माद् द्युस्थानास्तेषामेषा भवति ॥ ७ (४१) ॥

“यज्ञेन यज्ञमयजन्त—इति (अ० सं० २, १, २१, ४।
 ८, ४, १८, ६। य० वा० सं० ३१, १६)। दीर्घतमस आयेम् ।
 “अग्निनाग्निमयजन्त देवाः” । उक्तञ्च—“तमुचिन्त्ययुः सर्व-
 गणं सर्वनामानम्”—इति, ‘तम्’ अग्निं स्थावरजद्रूपमभावे-
 नेति । “तं ययुरायौ वयं वमत्या”—इत्येतस्माद्दर्शनवतः
 प्रयोक्तुः सर्वमिदमग्निरित्यभिप्रेत्य ब्रवीति ।—“यज्ञेन”
 “अग्निना” स्थावरजद्रूपमभावमापन्नेन हविर्भूतेन ‘यज्ञम्’
 “अग्निम्”, एव सर्वदेवताभूतमादित्यादिपनाडिकया महात्मा-
 मात्मानम् ‘अयजन्त’ ‘देवाः’ देवभाविनः, ‘पूर्वे’ ज्ञानकर्म-
 समुच्चयकारिणी यजमानभावमापन्ना, ‘साध्याः’ विश्वसृजः
 ऋषयः, प्राणाः । ‘तानि धर्माणि’ तानि कर्माणि, तथा-
 विधश्चान्युक्तानि, ‘प्रयमानि’ सुख्यानि महदात्मभावापत्तये
 ‘आसन्’ तैरपि क्रियन्ते इत्यर्थः । ‘ते’ च तानि कृत्वा निय-
 मेनैवानन्यभावित्वात् तत्फलस्य ‘महिमानः’ तदानुपूर्व्येण
 जातमहदात्मभावाः सन्तः, तमेव ‘नाकं’ महान्तमात्मानम्
 एकान्तसुखं ‘सचन्त’ तद्भावमेव ते आपेदिरे । किं त एव ?
 इति, नेत्युच्यते,—“यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः” । शब्दार्थो-
 पदेशनित्यत्वाद्यत्र पूर्वं च पूर्वतरे च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिण
 आसते सन्ति लक्षुरित्यर्थः । विश्वायते हि—“विश्वसृजः प्रथमे
 सत्रमासत”—इति ॥

शिरो ह्यध्यात्मं दुःखानभक्तिः, अतः सप्त ऋषयः, देवाः,
 विश्वे देवाः, साध्या इति सर्व एते प्राणाः, रश्मयो वेत्युपप-
 द्यते ।

ब्राह्मणमपि चैतमर्थमेवानुविदधाति ।—“अग्निः ययु-
 रासीत्”—इत्येवमादि ।

“वसवः”—इति, वक्तव्यम् । ते पुनरग्नौ विश्वानाः । ते

यस्मात् सर्वमिदं विभागेनावस्थितमाच्छादयन्ति । कथम् ?
 इति.—“वासवोऽग्निरिति समाख्या, तस्मात् पृथिवीस्थाना”
 “रन्द्नी वसुभिर्वासव — इति समाख्या, तस्मात् मध्यस्थानाः”
 “वसव आदित्यरश्मयो विवासनात्, तस्मात् द्युस्थानाः” ।
 “तेषाम्” “एषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”—१० (४१) ॥

सुगा वो' देवा सुपथा अकर्म य आग-
 म्नुः सर्वनसिद्धं जुपाणाः । जल्लिवांसः प्रपि-
 वांसश्च विश्वेऽस्यो धत्त वसवो वसूनि ॥
 आगमनानि यो देवाः सुपथान्यकर्म य आग-
 म्नुत सवनानीमानि जुपाणाः खादितवन्तः
 पीतयन्तश्च सर्वेऽस्यासु धत्त वसवो वसूनि
 तेषामे पापरो भवति ॥ ८ (४२) ॥

“सुगा वो' देवाः”—इति (य० वा० म० ८, १८) । परमे-
 ष्ठिनः प्रार्थनम् । समिष्टयज्ञेषु विनियोगः । हे ‘देवाः ।’ ये
 यूयम् ‘आगमन्तुः’ नित्यमागच्छत ‘इदं सवनम्’ इमं यज्ञम्,
 अद्याभिः सह ‘जुपाणाः’ प्रीयमाणाः । तेषां ‘वः’ ‘अनुगच्छ-
 तां’ सुगा । ‘आगमनानि’ शोभनानि आगमनानि पुनः
 पुनरुच्यतेषु । एवमेव “सुपथानि” सुमार्गाणि सन्तु । किञ्च
 एतस्मिन् यज्ञे ‘जल्लिवांसः’ “खादितवन्तः” इषोषि, ‘प्रपि-
 वांसय’ “पीतयन्तय” सोमम्, यमा. सन्तः, ‘वस्ये’ “अस्यासु”
 ‘धत्त’ निधत्त हे ‘वसवः ।’ ‘वसूनि’ ।—एतदागाच्छे ।

समिष्टयज्ञेषु यतोपसवने विनियोगादयं द्युस्थानाः
 वसवः ।

“विस्थाना” — इत्युक्तम्, यत इतरयोरपि स्थानयो प्रदर्शयति,—“तेषाम्” एषा “अपरा भवति”—॥ ८ (४२) ॥

वसुधा अच वसवोरन्तदेवा उरावन्त-
रिक्षे मर्जयन्त शुभाः । अर्वाक् पथ उरुज्वः
क्षणुष्व श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥
वसुधा अच वसवोऽरमन्त देवा वमा पृथिवी
तस्यां भवा उरौ चान्तरिक्षे मर्जयन्त गमयन्त
शुभाः शोभमाना अर्वाक् एनान् पथो बहुजवाः
क्षणुष्व शृणुत दूतस्य जग्मुषो नो अस्याग्ने-
र्वाजिनो व्याख्यातास्तेषाम्नेषा भवति ॥
(४३) ॥

“वसुधा अच वसव” — इति (छा० स० ५, ४, ६, १) ।
वसिष्ठस्यार्पणम् । “वमा पृथिवी” “तस्या” “भवा” ये निय-
मवन्ति, ते ‘जग्मुषा’ । ‘रन्त’ “परमन्त” । ‘अच’ एतस्मिन्
कर्मणि, अस्मिन् वा लोके । ‘देवा’ “वसव” । ये “व” “उरौ”
विस्तृते चान्तरिक्षे विस्तीर्णे ‘मर्जयन्त’ मार्ष्टिर्गत्यर्थः, “गम-
यन्त” यदात्तेषां गमयितव्यम्, अथवा वर्त्तमानाः । ‘शुभा’
“शोभमाना” । एवमनयो स्थानयो वसुन् विभज्याधुना
युष्मानास्तान् छत्वा ब्रवीति,—ये यूयमेष विस्थाना, तान्
वा ब्रवीमि,—निष्पत्तिम् ‘अस्य’ “अग्ने” ‘न’ अस्माद् “दूतस्य”
‘जग्मुष’ युष्मान् प्रति गतवतः “शृणुत” यदयं ब्रवीति, श्रुत्वा
चास्मान् ‘अर्वाक्’ आभिमुख्येन उरुज्वय “बहुजवा,” बहु

प्रकार शतसहस्रमागमनेनैव 'पथ.' मार्गान् प्रवृत्तान् "कुरु-
ध्वम्" ।—इत्येतदाशास्त्रे ॥

"वाजिन." "व्याख्याताः"—"अपि स वाजो वेजनवान्"
—इत्यत्र, केवलमत्र बहुवचनकृतो विशेषः, रश्मयश्च अभि-
धेयाः । पृथक् देवाश्वाः ॥

"तेषाम् एषा भवति" प्राधान्यस्तुतिः—। ८ (४१) ॥

शन्नो^१ भवन्तु वाजिनो^२ हवे^३षु देवताता
मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं^४ वृक्^५ रक्षांसि^६
सि सने^७स्य^८स्य^९यवन्नमी^{१०}वाः ॥ सुखा नो
भवन्तु वाजिनो^{११} ह्वानेषु देवतानौ यज्ञे^{१२} मितद्रवः
सुमितद्रवः स्वर्काः स्वर्चना इति वा स्वर्चना
इति वा स्वर्चिष इति वा. जम्भयन्तोऽहिञ्च
वृक्ञ्च रक्षांसि च क्षिप्रमस्यद्ययवन्नमीवा
देवाश्वा इति वा देवपत्न्यो देवानां पत्न्यस्तासां-
सेषा भवति ॥ १० (४४) ॥

"यज्ञो^१ भवन्तु वाजिनः"—इति (सू० स० ४, २, २८,
७। य० वा० स० ८, १६) । वसिष्ठस्वार्थम् । वाजिनयानि
विनियोगः । 'देवताता' एतस्मिन् "देवतातौ" "यज्ञे" "हवेषु"
"वाजानेषु" 'ग्रम्' 'न.' अस्माकं "सुखा." 'भवन्तु' सन्तु
'वाजिनः' । किसल्लयाः । 'मितद्रवः' "सु" क्षिप्रं शोभनं
ये द्रवन्ति, 'स्वर्का' ये "स्वर्चना." शोभनम् अक्षन्ति,
गच्छन्ति, "स्वर्चना" शोभनं वा अर्चनं येषां स्तुतिः,
"स्वर्चिष. वा" येषां शोभनम् अर्चिषो दीप्तयः, त आगच्छन्तु ।

आह्वानेधस्माक 'जम्भयन्त' । किम् ? इति,—‘अहिम्’ “च”
 ‘वृकम्’ “च” यथास्मानाहन्ति, यच्च वृकस्तस्कारो मुष्णाति,
 ‘रक्षासि’ “च” येऽस्मान् रक्षसि चिखन्ति, तायास्मत्तः
 ‘जम्भयन्त’ हिसन्त ‘सनेमि’ “चिप्रम्” । सामर्थ्यादिह सनेमि
 —इति चिप्रनाम । ‘युयवन्’ सामर्थ्यात् अपेत्यध्याहृत्य अप
 “यावयन्तु” अपमित्रयन्त्रित्यर्थ, इष्टञ्च रक्षसा नाशन न
 मिश्रणमिति ।

“देवपत्न्य” वक्तव्या । ता पुन “देवाना पत्न्य”
 पालयित्वा पालनीया वा । पत्नीसयाजेवेता इज्यन्त इत्यत
 स्तृतीयसवनभक्तित्वादादित्य भजन्ते । तदुक्तम्,—“अथैता
 न्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनम्”—इति १० (४४) ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु
 नस्तुजये वाजसातये । याः पार्थिवासो या
 अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म
 यच्छत ॥ देवानां पत्न्य उशत्योऽवन्तु नः प्रावन्तु
 नोऽपत्यजननाय चान्नसंसननाय च याः पार्थि-
 वासो या अपामपि कर्मणि व्रते ता नो देव्यः
 सुहवाः शर्म यच्छन्तु शरणन्तासाम्पापरा
 भवति ॥ ११ (४५) ॥

“देवाणा पत्नी” —इति (ऋ० स० ४, २, २८, ७) । प्रति
 चतुर्थ्येयमापम् । आग्निमारुते पत्नीसयाजेषु च विनि
 योऽग । या एता देवपत्न्यो नित्यमस्मत्तो हविरुशन्ति काम-
 यर्म्ता, ता अस्मत्तो हविरुपभुज्य ततोऽस्मानयन्तु प्रतितर्पयन्तु

धनेन । किञ्च, “प्रावन्तु नस्तुजये” । प्रकर्षेण अवन्तु रत्नन्तु
 “अपत्यजननाय” ‘वाजसातये’ च “अन्नसमननाय” अन्न-
 समभजनाय “च” । कतमास्ता. ? ‘या. पार्थिवास.’ पृथिव्या
 भवा, ‘याः अपामपि’ ‘व्रते’ “कर्मणि” वर्षोत्सर्गे व्यापृता,
 सर्वा, ‘सुहवा,’ स्वाध्वानाः अस्माकं ‘यच्छत’ “यच्छन्तु” ददतु
 ‘गर्भे’ “गरणे” गृह सुखं त्राणं वा ।—इत्येतदाशङ्कहे ।

“तासाम् एषा अपरा भवति”—। सा पुनः किमर्थम् ?
 सामान्यतः पूर्वस्यामुक्ता, विशेषतः परस्यामुच्यन्ते, पूर्वयैव
 समानार्पणविनियोगा ॥ ११ (४५) ॥

उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्य १ ग्नाय्य-
 श्विनो राट् । आ रोदसी वरुणानी गृह्णोतु
 व्यन्तु देवौर्य ऋतुञ्जनीनाम् । अपि च ग्ना
 व्यन्तु देवपत्य इन्द्राणीन्द्रस्य पत्यानाय्यग्नेः
 पत्यश्विन्यश्विनोः पत्नी राट् राजते रोदसी
 रुद्रस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी व्यन्तु
 देव्यः कामयन्तां य ऋतुः कालो जायानां य
 ऋतुः कालो जायानाम् ॥ १२ (४६) ॥

इति द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १२, १॥

“उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीः”—इति (अ० अ ४, २, २८,
 ८ । अथ० मं० ०, ४, ११, २) । पुरुषे पीतमग्न्यादिभि,
 ‘उत’ “अपि” ‘ग्ना’ स्त्रियः ‘व्यन्तु’ पितृन्तु एतदाश्रयम् ।
 कतमाः ? “इन्द्राण्य १ ग्नाय्यश्विनो राट्” । ‘वाग्भोतु’ च
 च ‘रोदसी’ ‘वरुणानी’ च पाणिमुल्लेखेन च जित्वा गृह्णोतु ।

“रोदसी रुद्रस्य पत्नी” । आद्यवर्षे रोदसीत्यप्रगृह्यं पदम्,
तदपेक्षैकवचनेन माध्यकारो निराह—“रोदसी रुद्रस्य पत्नी”
इति । “वरुणानी च वरुणस्य पत्नी” । सर्वाः मध्येताः
‘अन्तु’ पिवन्तु एतदान्वयम् । “य ऋतुर्जनीनाम्” । यः
“कालः” भोजनकालः “जायानाम्” । तस्मिन् काले दीय-
मानम् । कथासौ ? भुक्तवस्तु पुरुषेष्विति ॥१२ (४६) ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तहत्ती सप्तदशाध्यायस्य (द्वादशाध्यायस्य)

तुरीयः पादः ॥ १२ । ४ ॥

लम्बुमार्गाश्रमवासिनो भगवद् गार्गाचार्यस्य कृती

ऋज्वर्यायां निरुक्तहत्ती

सप्तदशोऽध्यायः (द्वादशोऽध्यायः) समाप्तः ॥१२॥

(अथातोद्युः स्नानावसातिषुस्त्रेहेहजातां प्रा-

तयुर्जाप्रातर्यजध्वमुपस्तच्चित्रमेताउत्याः शुक्तिं शु-

८ १० ११ १२ १५

कंहपाकपाय्यपागूहन्त्वष्टादुहिचे सविता विश्वा-

१ १३ १५ १६ १७ १८ १९

रूपाणि प्रातर्जितमुदुत्यन्त्रिचंशुकन्ते पथस्य दृष्टं-

२० २१ २२—२३

विष्णुर्विश्वानरो विश्वानरस्य येनापावकेति चतु-

२४ २७ २८ २९ ३०

ष्कं केश्यं ग्निं वयः केशिनः पुनरेहि यस्मिन् हस्ते पा-

२१

२२

२३

२४

वीरवीयदिन्द्राग्नीपविचवन्तउतनोहियमथर्वा-

२५

२६

२७

२८

थातोद्यु, स्थानादेवगणाद्भागिरःसप्तऋषयस्ति-

२९

३०

३१

३२

३३

र्थग्विलोदेवानाम्भद्रौमांसोयज्ञेनसुगावोजम-

३४

३५

३६

याश्चवशन्तोभवन्सुदेवानांपत्नीस्तग्नाव्यन्विति

षट्चत्वारिंशत् ॥)

इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) द्वादशोऽध्यायः ॥२२॥

(दैवत काण्ड समाप्तम् ।)

इति नैरुक्तोत्तरार्द्धः समाप्तः ।

अथ परिशिष्टम् ।

अथ त्रयोदशाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षतेऽपि वा
सम्प्रत्यय एव स्यान्माहाभाग्याद्देवतायाः सोऽग्नि-
मेव प्रथममाह त्वमग्ने ह्युभिस्त्वमाशुशुक्षणि-
रिति यद्यैतस्मिन् सूक्ते न हि त्वदारे निमि-
पद्य नेश इति वरुणस्यायैषेन्द्रस्य ॥ १ ॥

“अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते”—इत्येवमादि वक्तुं प्रकृत-
शेषमनुवर्तते । किञ्चात्र प्रकृतम् ? स्तुतिलक्षणा देवतेति—
“यत्काम अपि र्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुक्ते”,
—इत्यत्र । ताः स्तुतयः कर्माधिकारनिरताः, स्वकर्माधिका-
रातिक्रमेण सगुणातिशयेन च याः, ता उपप्रदर्श्याः, तदर्थं
विशेषतः पुनरधिकारवचनम्—“अथ”—इति । “इमाः” या
यक्षमाणास्ताः “अतिस्तुतयः—इत्याचक्षते” अन्येऽप्याचार्या
एवमेवैताः ‘आचक्षते’ कथयन्ति शिष्येभ्यः अतिस्तुतय एता
इति, प्रसिद्धा होयमेतासु सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः । “अपि वा”
अथवा नैवेतदतिस्तवमम् । किं तर्हि ? “सम्प्रत्यय एव स्यात्”
देवतासमानमेव । किं कारणम् ? न अतिशयो नाम
देवतायाः स्तुतिरस्ति । कस्मात् ? “माहाभाग्याद्देव-
तायाः”—इति, न हि विभूतेरित्यस्ति, यामतिरिच्य

सूयेत । तदुक्तम्—“क्षवीषम”-इति । तथा च “नार्वा
मिन्द्र प्रतिमानानि देभु”-इति ॥

नैरुक्तसमयानुवृत्तये अतिस्तुतय प्रदर्शयन्ते—“स” इति,
स्तोता असावाचार्य “अग्निमेव” अधिकृत्य “प्रथममाह” ।
किं कारणम् ? येनैव हि क्रमेण स्तुतय उपप्रदर्शिता तेनै
वात्र क्रमेणातिस्तुतयो न्याय्या प्रदर्शयितुम्, न ह्यसति
कारणे सुख्यातिक्रमो न्याय्य इति । क ? यथा,—

“त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशुचणि”-इति । यथैतज्जिम
सूक्तो स्वकर्माधिकारव्यतिरक्तेण, अतिशयेन या स्तुति ॥

मध्यस्थाने—“न हि त्वद्वार निमिषसु नेगे”-इति
(ऋ० सं० २, ७, १०, १) । “वरुणस्य” । ‘अपो सुम्यक्ष
वरुण भियस मत्सम्नाडृतावोऽनु मा गृभाय । दानेव
वत्सादिसुसुग्ध्यदो न हि त्वद्वार निमिषसु नेगे ॥’-
इति (ऋ० सं० २, ७, १०, १) । हे नमवन । ‘वरुण ।’
‘सम्नाड् ।’ ‘अतवन् ।’ यदेतत् ‘अप’ कर्म किञ्चित्, ‘भियसम’
भयङ्करमस्मासु ‘अह’ पापं यदात्मन कायकृतम्, तदस्मत्ता
‘दानेव वत्सात्’ ‘यिसुसुग्धि’ त्व प्रसुचः । ततश्च तत्प्रसुच
‘सुम्यक्ष’ सुष्टु गमय, नाशयेत्यर्थः । कस्मात्पुनरव वूमहे ?
इतः,—यस्मात् “न हि त्वद्वार निमिषसु नेगे” त्वदन्तिकेऽपि
वर्त्तमानस्य दूरऽपि च यः कश्चित्तस्यापि त्वदन्यो नेगे, त्वमव
दूरे चान्तिके च ईशिपे इत्यभिप्रायः ॥

“अथ एषा इन्द्रस्य”-॥ १ ॥

यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत
स्युः । न त्वा वज्रिन् सहस्रं सृष्ट्या अनु न ज्ञात-
सष्ट रोदसी ॥ यदि त इन्द्र शतं दिवः शतं

भूमयः प्रतिमानानि स्युर्न त्वा वज्जिन् सहस्र-
मपि सूर्या न द्यावापृथिव्यावप्यभ्यन्तु वीता-
मित्यथैषादित्यस्य ॥ २ ॥

“यद् द्याव इन्द्र ते शतम्”—इति (ऋ० स० ६, ५, ८,
५ । सा० सं० छ० आ० ३, २, ४, ६) । पुरुषमन आर्षम् ।
बृहती । वैरुवे स्रोत्रियानुरूपे । हे भगवन् । ‘इन्द्र !’ ‘यत्’
“यदि” ‘ते’ तव ‘शतम्’ ‘द्याव’ “दिव” ‘शत’ च “भूमी”
“भूमय” ‘सहस्र’ च ‘सूर्या’ ‘रोदसी’ ‘उत’ “अपि” च
‘सम’ ते “प्रतिमानानि” उपमानानि ‘स्यु’ भवेयुः, कथञ्चित्,
—तथापि ‘त्वा’ त्वा ‘जातमात्रमपि सर्वाणि अपि तानि
‘नाष्ट’ “नैवाभ्यन्तु चोरन्” । किं तर्हि ? त्वमेवैतानि सर्वाणि
अभ्यन्तु वीया, अतिरिच्य वर्त्तेथा इत्यर्थः ॥

“अथ एषा आदित्यस्य”—॥ २ ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ।
क्वस्य पुल्लघो मृगः कमगञ्जनयोपनो विश्व-
स्मादिन्द्र उत्तरः ॥ यदुदञ्चो वृषाकपे गृह-
मिन्द्राजगन्तन क्वस्य पुल्लघो मृगः क्व स वद्धादौ
मृगो मृगो मादौर्गतिकर्मणः कमगमद्देशं जन-
योपनः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम
आदित्यमथैषादित्यरश्मौनाम् ॥ ३ ॥

“यदुदञ्चो वृषाकपे” इति (ऋ० स० ८, ४, ४, २) । पङ्क्तिः ।
इन्द्राया आर्षम् । वृष्टस्य वष्टेऽहनि विनियोगः । हे भग
वन् । ‘वृषाकपे !’ ‘इन्द्र !’ यदा त्वम् ‘उदञ्च’ उदञ्चेव वर्त्त-

मान, प्रदक्षिणं भुवनानि परिगच्छन् 'गृहम्' 'भ्रजगन्तन'
 गृहानुप्रवेशे हि व्यवधीयते, व्यवधीयते च भगवानस्तं गच्छ-
 नादित्य,—इत्येतस्मात् सामान्यादुच्यते "गृहमिन्द्राजगन्तन"
 —इति । तदा त्वयि गृहसुपगते, अदृश्ये निरालोको लोक
 सहस्रैव विस्मितो ब्रवीति—"कः ॥ स्य पुस्त्वघो मृगः" । 'स्य'
 "स." । 'पुस्त्वघः' पुरुषशब्दात् पूर्वपदम्, घसेरुत्तरपदम्, क स.
 "ब्रह्मादी" 'मृग' ब्रह्मसावत्ति सर्वप्राणिष्ववस्थितः । तदुक्तम्—
 "सूर्य्यं आत्मा जगतस्तस्युपच—इति (षट् सं० १, ८, ७, १,
 सा० स० आर० भा०) । "मृगो मार्ष्टेर्गत्वर्थस्य न ह्यसाववत्ति-
 षते, मार्ष्ट्वेव हि मृगः । 'कमगन्' "क देयमगमत्" गत-
 वान् ?—येनास्माकमदृश्य, स देवो 'जनयोपनः' जनमोहनो
 बभूव, उदयास्तमयपरिगमनादादित्यस्य जना सुहृन्ते,
 तत्त्वार्परिज्ञानात् । 'विश्वस्मात्' "सर्वस्मात्" जगत 'य' त्वम्
 'इन्द्र' । 'उत्तर', "तमेतन्त्वामादित्यम्" एव "नूमः"—
 "यदुदक्षो हृपाकपे"—इति ।

"अथ एषा आदित्यरश्मिनाम्" अतिस्तुति — ॥ ३ ॥

वि हि सोतो॒रह॑क्षत॒ नेन्द्र॑ दे॒वम॑मं-
 सत । यनाम॑दह॒ वृपा॑कपि॒र्य्यः॑ पु॒ष्टेषु॑ मत्स॑खा
 विश्व॑स्मादिन्द्र॒ उत्तरः॑ ॥ व्यह॑क्षत हि प्रस॒वाय॑
 न चेन्द्रं॑ दे॒वम॑मंसत यनामादह॒ वृपा॑कपि॒र्य्यं
 ईश्वरः॑ पु॒ष्टेषु॑ पोषे॒षु मत्स॑खा मम सखा मद्-
 नसखा॑ ये नः सखाय॑स्तैः सहेति॑ वा सर्व॑स्माद्य
 इन्द्र॒ उत्तर॑स्तमेतद् नूम आदित्यमथै॑ पाश्वि॑नोः

मे जराय्वजरं मरायु । एतज्जरायुजं शरीरं
शरदमजीर्णमधैषा सोमस्य ॥ ५ ॥

तरत्य मन्दी धावति धारो सुतस्यान्धसः ।
तरत्य मन्दी धावति ॥ तरति स पार्श्वं सव
मन्दी यः स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वं भूतिं धारो
सुतस्यान्धसः । धारयाभिषुतस्य सोमस्य मन्त्र-
पूतस्य वाचा सुतस्याधैषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥

चत्वारि ऋक्ता अथो अस्य पादा द्वे
शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो दृषभो
रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश ॥
चत्वारि ऋक्तेति वेदा वा एत उक्तास्त्रयो अस्य
पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयो-
दयणीये सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि त्रिधा
बद्धस्तेषा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्दृषभो रोरवीति
रोरवणमस्य सवनव्रामेण ऋग्भिर्वयुर्जुभिः साम-
भिर्यदेन ऋग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः
सुवन्ति महो देव इत्येष हि महान् देवो
यद्यज्ञो मर्त्या आविवेशेत्येष हि मनुष्यानावि-
शति यजनाय तस्योत्तराभूवसे निर्वचनाय
॥ ७ ॥

स्वयन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति
 रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो
 वितेनिरे ॥ स्वर्गच्छन्त ईजाना वा नेक्षन्ते तेऽमु-
 मेव लोकं गतवन्तमिच्छन्तमिति । आ द्यां
 रोहन्ति रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारं सर्व-
 तोधारं सुविद्वांसो वितेनिर इत्यथैषा वाचः
 प्रवल्हते ॥ ८ ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि
 विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा चौष्टि
 निहितानि नेक्षयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या
 वदन्ति ॥ चत्वारि वाचःपरिमितानि पदानि
 तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गुहायां चौष्टि
 निहितानि नार्थं वेदयन्ते गुहा गूहतेस्तुरीयं
 त्वरतेः कतमानि तानि चत्वारि पदान्योङ्कारो
 महाव्याहृतयश्चेत्यार्यं नामाख्याते चोपसर्गनि-
 पाताश्चेति वैयाकरणा मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं
 चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिका षटचो यजूंषि
 सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः
 सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी
 व्यावहारिकीत्येके पशुषु तृणवेषु ऋगेष्व-

तानि चेत्यात्मप्रवादा अथापि ब्राह्मणं भवति सा
 वै. वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवदेव्येव लोकेषु
 त्रीणि पशुषु तुरीयं या एधिव्यां साम्नौ सा
 रयन्तरे यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये या
 दिवि सादित्ये सा दृहति सा स्तनयित्वायथ पशुषु
 ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वाधुस्त-
 ष्माद् ब्राह्मणा उभयौ वाचं वदन्ति या च
 देवानां या च मनुष्याणामित्यथैषा चरुस्य ॥६॥

“चत्वारि वाक्परिमिता पदानि”—इति (ऋ० सं० २, १,
 २२, ५। अथ० म० ८, २५, २७। २८, १)। दीर्घतमस
 चार्धम् । वाग्देवते प्रथो विनियोगः । प्रयन्द्दित्यनभिष्यन्ति-
 विशिष्टो वाक्यार्थः । ‘चत्वारि’ ‘वाक्परिमिता’ “वाचः परि-
 मितानि” ‘पदानि’ न पञ्चम पदमस्ति । ‘तानि’ पुनः
 ‘ब्राह्मणा विदुः’ । किं सर्वे ? न,—‘ये मनोविणः’ “मेधा-
 विन” । तेषाञ्च पुनः पदानां ‘गुहा’ ‘गुहाया’ ‘त्रीणि’
 ‘निदिता’ “निहितानि” ‘नेद्वयन्ति’ “नायं वेदयन्ते” न
 प्रस्थापयन्ति, ‘तुरीय’ चतुर्यश्वागम्, एकपदं ‘मनुष्याः’
 परिज्ञामार्थं ‘वदन्ति’ ॥ “तुरीयस्त्वरते.” तद्वि स्वरित-
 मिव निर्गतं भवति त्रिभ्यः । “कतमानि तानि चत्वारि
 पदानि ?”—इति विचार्यः प्रश्नः । तत्र तावत्, “नामाख्याते
 चोपसर्गनिपाताद्येति धेयाकरणाः” मन्यन्ते । तत्रापि विहा-
 यत्वादास्यानोपसर्गनिपातपदानि अर्धं न वेदयन्ते,
 नामानि तु प्रसिद्धतरार्थत्वाद् गवाण्यादीन् वेदयन्त्येषां ।

एव, “मन्त्रः कस्यो ब्राह्मण चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिका.”
 अत्रापि व्यावहारिकेव तु वेदयत्यर्थम् । “अत्रो यजुषि
 सामानि, चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ता ” अत्रापि व्यावहा-
 रिकेव वेदयते । “सर्पाणां वाक्, धयसाम्, सुद्रस्य सरीसृपस्य,
 चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके” सर्पादीनामित्यधिभूतविदः ।
 अत्रापि व्यावहारिकेव वेदयते, नेतरा । “पशुषु तूषवे
 गृहीष्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादा ” । आत्मानं ये प्रवदन्ति आचा-
 र्यास्ते आत्मप्रवादा । “ब्राह्मणमपि च भवति” एतस्मिन्नर्थे,
 —“मा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवत्”—इत्येवमादि ।
 तदेतदभिव्यक्तार्थमेव । “ततो या वागत्यरिच्यत, ता ब्राह्मणे
 न्यदधु” निहितवन्तः, “तस्माद् ब्राह्मणा अभयी वाच वदन्ति,
 —या च देवानां, या च मनुष्याणाम्” लौकिकी वेदिकी
 चेत्पर्यः ॥

“अथ” पुनः “एषा” “प्रचरस्य” प्रचरस्तुतिः प्रतिलिखि-
 तेव । ८ ।

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा
 अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमुचा
 करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ऋचो
 अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन्देवा अधिनिप्रस्थाः
 सर्वे यस्तन्न वेद किं स ऋचा करिष्यति य इत्त-
 द्द्विदुस्त इमे समासत इति विदुष उपदिशति
 यतमत्तदेतदचरमोमित्येषा वागिति शाक-
 ण्णिके च अक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते नाना-

देवतेषु च मन्त्रेष्वेतद् वा एतदक्षरं यत्सर्व-
न्त्रयीं विद्यां प्रतिप्रतीति च ब्राह्मणम् ॥ १७ ॥

“ऋचो अक्षरे परमे”—इति (ऋ० स० २, ३, २१, ४ ।
अथ० स० ८, २८, ८) । दीर्घतमस आर्षम् । अस्या निर्वचनत्रय
अधिदेवाधियज्ञाध्यात्मविकल्पेन ओंकार आदित्य आत्मा चेति ।
तत्र तावच्छाकपूणिपक्षमाश्रित्याधियज्ञगतमुच्यते ।—

“कतमत् तदक्षरम्” ? “ॐ”—“इत्येधा वाक्”—“इति
शाकपूणे” अभिप्रायः ओंकारमृते न चर्चयन्ति । तस्या
‘अक्षरे’ ‘परमे’ ‘व्योमन्’ व्योम—विविधमस्मिन् शब्दजात-
मोतमिति व्योम तस्मिन्, तिसृषु मात्रासु अकारोकारम
कारलक्षणाभूपशान्तासु यदवशिष्यते, तदक्षर परम व्योम,
शब्दसामान्यमभिव्यक्तमित्यभिप्रायः । “यस्मिन् देवा अधि
निपणा सव” । ऋगादिषु च देवा, ते मन्त्रद्वारेणाक्षरं
निपणा, तस्य शब्दकारणत्वात् । अथवा, प्रथमाया मात्राया
पृथिवी, अग्निः, अश्वेदः, पृथिवीलोकनिवासिन इत्येव,
द्वितीयाया मात्रायाम्, अन्तरिक्षम्, वायुः, यजूषि तप्तलोकनि
वासिनो जना इति, तृतीयाया मात्राया सौ, आदित्यः, सा-
मानि, तप्तलोकनिवासिनो जना इति । विज्ञायते हि—“ओंकार
एवेद सर्वम्”—इति । ‘यस्तन्न वेद’ धनया विभूत्याक्षरम्,
‘किम्’ असौ ‘ऋचा’ ऋगादिभिर्मन्त्रैः ‘करिष्यति’ ? यस्तन्ना
क्षरात्मना पश्यति । “य इत्तद्दिदुस्त इमे समीक्षते—इति
विदुष उपादिशति” । तै हि तत्परिज्ञानात्ताद्व्याख्यसुपगता
प्रणवविग्रहमात्मानमनुप्रविश्य समीक्षता निर्वाप्ति शान्ता-
र्चिष इवानला इति ॥ १० ॥

आदित्य इति पुनः शाकपूणेरेषर्गभवति

यदेनमर्चन्ति प्रत्यृचः सर्वाणि भूतानि तस्य
 यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति रश्मयोऽत्र देवा
 उच्यन्ते य एतस्मिन्नेधिनिषणा इत्यधिदैवत-
 मथाध्यात्मं शरीरमत्र षट्गुच्यते यदेनेनार्चन्ति
 प्रत्यृचः सर्वाणीन्द्रियाणि तस्य यदविनाशिधर्मं
 तदक्षरं भवतीन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते यान्य-
 स्मिन्नेधिनिषण्णानीत्यात्मप्रवादाः ॥ ११ ॥

“आदित्य इति पुत्रः शाकपूषे एष ऋग्भवति”—इति,
 मण्डलमभिप्रेतम् । “यदेनमर्चन्ति” यस्मादेनमर्चन्ति,
 तस्मादक्षरम् । “तस्य” “यदन्यत्” “मन्त्रेभ्य” मण्डलगतैर्भ्यो-
 ऽवयवैर्भ्यः, “तत्” परम् “अक्षरं” अवनम्, तत्र सर्वमोत-
 मिति, “य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते”—इति
 (सौ. प्रा. १०, १३) श्रुतिः । “रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते, य एतस्मि-
 न्नेधिनिषणा इति” । यस्तन्मण्डलमक्षरात्मना न वेद, किं स
 ऋचा आदित्येन मण्डलात्मना करिष्यति ? न तसौ यथाव-
 दादित्यं वेदेत्पर्यं । “य इत्तद्दिदुस्त इमे समासते”—इति
 व्याख्यातम् (४२३ पृ. २१ पं.) ॥

आत्मेत्यात्मप्रवादाः । अयमृग्भवति शरीरमिति ।
 “इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते” तानि हि विषयेषु द्योतयन्त
 इति देवाः । “तस्य यदविनाशिधर्मं” चेतनासतत्वमात्रवि-
 ज्ञानम्, “तत्” परमम् “अक्षरं” अवनम् । यत्तदक्षरं न वेद,
 किमसौ ऋचा शरीरेण करिष्यति ? न तस्य जीवितेनार्थः ।
 “य इत्तद्दिदुः”—इति, व्याख्यातम् (४२३ पृ. २१ पं.) ॥ ११ ॥

अक्षरं न क्षरति न क्षीयते वाक्ष्यो भवति
 वाचोऽक्ष इति वाक्षो यानस्याञ्जनात्तत्प्रक-
 तीतरद्वर्त्तनसामान्यादित्ययमन्तार्थचिन्ताभ्यूहोऽ-
 भ्यूल्होऽपि श्रुतितोऽपि तर्कतो न तु पृथक्त्वेन
 मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणाश एव तु निर्वक्तव्या
 न ह्येषु प्रत्यक्षमस्यनृषेरतपसो वा पारोवर्य-
 वित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भव-
 तीत्युक्तं पुरस्तान्मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु
 देवान्ब्रुवन् को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं
 तर्कमपि प्रायच्छन् मन्तार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यू-
 ल्हं तस्माद्यदेवं किञ्चानूचानोऽभ्यूहृत्यार्पन्तद्भ-
 वति ॥ १२ ॥

“अक्षरम्” कस्मात् ? तदि “न क्षरति” मान्यथाभाव
 भाषयति । अथवा “न क्षीयते” न कदाचिदप्यामूलतो विन-
 श्यति । अथवा “वाक्ष्यो भवति” नादो हि वर्णलक्षणाया
 वाचो निवासः । “वाचोऽक्ष — इति वा” अक्षरो ह्यक्ष इवानु-
 प्रविश्य व्यञ्जनानि धारयति ।

अथ “अक्ष” कस्मात् ? उच्यते,—“यानस्य” यानाश्च
 तावत् “समञ्जनात्” नित्यमसौ म्रस्यते तैलादिना, “तत्प्रक-
 तीतरत्” स्वराख्यमक्षरम्, “वर्त्तनसामान्यात्” स्वरमधिक-
 णानि व्यञ्जनानि वर्त्तन्ते । “इति” परिसमाख्य इतिकरण,
 उपप्रदर्शनार्थो वान्तस्य ॥

एवमर्थं “मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहः” मन्त्रार्थचिन्ताना-
 मभ्यूहो मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहः, वितर्कितः, शक्यते एतावता
 मन्त्रार्थोऽभ्यूहितुमिति । पुनः अयम् “अपि श्रुतितः”—“अपि
 तर्कतः” श्रुतिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निगमशेषेभ्यश्चोक्तीतार्याभिधा-
 नसामर्थ्येभ्यो वाक्यार्थसामर्थ्यात् तस्योपरि पर्यायास्तर्को-
 ऽभ्यूहो लक्षणम्याय इति । यद्यप्ययमभ्यूहः, तथापि “न तु
 घृष्टकृत्वेन मन्त्रा निर्वृत्तव्याः” । कुतः घृष्टकृतेन ? प्रकरणात् ।
 किं तर्हि ? “प्रकरणञ्च एव तु निर्वृत्तव्याः” । तान्येतानि प्रकर-
 णानि मन्त्राणां याज्ञं दैवतमध्यात्ममिति द्वासानुप्रवेश इति ।
 किं कारणम् ? “स ह्येषु” मन्त्रेषु “प्रत्यक्षम्” अर्थदर्शनम्
 “अस्ति” । किं नास्त्येव ? न नास्ति । किं तर्हि ? “अनृपे-
 क्षतपसो वा”—इति, तस्येदानीमपि स्याद्य च्छपिस्तपस्वी
 च, निर्दग्धकल्मषयोक्तयोः प्रतिबन्धकाभावाद् यथावदर्थ
 मन्त्राणां पश्यतः । येऽन्ये पुनरीपदेशिकाः, तानधिकृत्योच्यते
 —“पारोवर्त्यविस्तु ता खलु वेदितुं भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति
 —इत्युक्तं पुरस्तात्”—इति । य एतेषु उपदेशतः पारोवर्त्येण
 प्ररोवरभावेन मन्त्रार्थान् प्रतिपद्यन्ते, ते पारोवर्त्येविदः, तेषु
 यः कश्चिद्भूयोविद्यः बहुश्रुतो भवति, स एव मन्त्रार्थपरिज्ञाने
 प्रशस्यो भवति । मन्त्रार्थ एव स्वयं विद्यावस्थानभावेन विध्व-
 ग्भूतो लोकव्यवहारभावेन च विपकीर्णो विजृम्भत इति
 तमबहुश्रुतो नालमुपेक्षितुमिति,—“युक्तं यत्तत्परिज्ञान-
 नयोगे भूयोर्विद्यः प्रशस्यत इति । पुरस्तादपि चैतदुक्तम्, इह
 तु प्रसङ्गादुच्यते ॥

अतः परमात्मविशदये प्रसीति ।—“मनुष्या वा ऋषिषु
 चत् कामक्षुः देवाभ्युर्वन्”—इति । पूर्वमपि हि “साक्षात्कृत-
 धर्माश्च अथ यो बभूवुः”—इत्युक्तम्, इह तु मन्त्रार्थाभ्युपपदय-

नार्थमिति विशिष्यते—“मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामन्तु, देवा-
नमुवन् को नै च्छपिर्भविष्यति”—इति । एवमादिपुराकल्प-
रूपोऽर्थविदः शास्त्रावतारस्तुतये, तेभ्यः “एत मन्त्रार्थचिन्ता
भूहमभूह प्रायच्छन्” ते देवाः एतं समस्तार्थभूहमपि
भवन्तोऽनेन मन्त्रार्थान् शक्यन्तेऽभ्यूहितुमिति । यस्मादेत-
देव “तस्मात्” अस्मिन्सूक्ते निरुक्तशास्त्रे यः “अनूचान्,
विद्वान्, यदेव किञ्चिन्मन्त्रार्थेषु “अभ्यूहति” “आर्षं तत्
भवति” तथैव तद्वययोऽभ्यूहितवन्त इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

हृदा तद्वेषु मनसो जवेपु यद् ब्राह्मणाः
संयजन्ते सखायः । अत्राह त्वं विज-
ह्वं द्याभिरोहब्रह्माणो विचरन्त्युत्वे ॥ हृदा
तद्वेषु मनसाम्प्रजवेपु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते
समानख्याना भटत्विजोऽत्राह त्वं विजह्वं द्या-
भिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्माण जह-
ब्रह्माण जह एपां ब्रह्मेति वा सेयं विद्या च्युति-
मतिबुद्धिस्तस्यास्तपसा पारमौष्ठितव्यं तदिद-
मायुरिच्छता न निर्वृत्तव्यं तस्माच्छन्दःसु शेपा
उपेक्षितव्या अयागमो यां यां देवतां निराह
तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति ॥ १३ ॥

न तत् स्वमनीषिकयोष्यते, मन्त्रार्थोऽप्येतस्मिन् विषां
बुद्धयतिना दृष्टो ब्रह्म वा स्वयं प्राह । तद्यथा,—

“हृदा तद्वेषु”—इति (अ० स० ८, २, २४, १। १०, ६)

एवमर्थं “मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहः” मन्त्रार्थचिन्ताना-
मभ्यूहोः मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहः, वितर्कितः, शक्यते एतावता
मन्त्रार्थोऽभ्यूहितमिति । पुनः अयम् “अपि श्रुतितः”—“अपि
तर्कितः” श्रुतिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निगमशेषेभ्यस्त्रोत्रीतार्थाभिधा-
नसामर्थ्येभ्यो वाक्यार्थसामर्थ्यात् तस्योपरि पर्यायास्तर्को-
ऽभ्यूहो लक्षणन्याय इति । यद्यप्ययमभ्यूहः, तथापि “न तु
पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः” । कुतः पृथक्त्वेन ? प्रकरणात् ।
किं तर्हि ? “प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः” । तान्येतानि प्रकर-
णानि मन्त्राणां याज्ञं देवतमभ्यात्ममितिहासानुप्रवेश इति ।
किं कारणम् ? “स ह्येषु” मन्त्रेषु “प्रत्यक्षम्” अर्थदर्शनम्
“अस्ति” । किं नास्त्येव ? न नास्ति । किं तर्हि ? “अनृपेः
अतपसो वा”—इति, तस्येदानीमपि स्याद्य अपिस्तपस्वी
च, निर्दग्धवस्त्रपयोस्तयोः प्रतिबन्धकाभावाद् यथावदर्थ
मन्त्राणां पश्यतः । येऽन्ये पुनरीपदेशिकाः, तानधिकृत्योच्यते
—“पारोवर्य्यवित्तु तु खलु वेदितुषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति
—इत्युक्तं पुरस्तात्”—इति । य एतेषु उपदेशतः पारोवर्य्येण
परोवरभावेन मन्त्रार्थान् प्रतिपद्यन्ते, ते पारोवर्य्यविदः, तेषु
यः कश्चिद्भूयोविद्यः बहुश्रुतो भवति, स एव मन्त्रार्थपरिज्ञाने
प्रशस्यो भवति । मन्त्रार्थ एव स्वयं विद्यावस्थानभावेन विष्व-
म्भूतो लोकव्यवहारभावेन च विप्रकीर्णो विजृम्भत इति
तमबहुश्रुतो नालसुखोचितमिति,—युक्तं यत्तत्परिज्ञान-
नयोगे भूयोविद्यः प्रशस्यत इति । पुरस्तादपि चैतदुक्तम्, इह
तु प्रसङ्गादुच्यते ॥

अतः, परमाण्वविशेष्ये प्रसीति ।—“मनुष्या वा ऋषिषु
उत् कामसु देवर्षिर्बुधन्”—इति । पूर्वमपि हि “साक्षात्कृत-
धर्माण ऋषयो बभूवुः”—इत्युक्तम्, इह तु मन्त्रार्थोभ्युपगम-
दर्श-

नार्थमिति विशिष्यते—“मनुष्या वा ऋषिपूतक्रामन्, देवा
ननुवन् को न ऋषिर्भविष्यति”—इति । एवमादिपुराकल्प-
रूपोऽर्थविदः शास्त्रावतारस्तुतये, तेभ्यः “एतं मन्त्रार्थचिन्ता
भूहमभूह प्रायच्छन्” ते देवा एतं समस्तार्थभूहमपि
भवन्तोऽनेन मन्त्रार्थान् शक्यन्तेऽभ्युद्भितुमिति । यस्मादेत-
देव “तस्मात्” अस्मिन्सूक्ते निरुक्तशास्त्रे यः “अनूचान”
विद्वान्, यदेव किञ्चिन्मन्त्रायेषु “अभ्युद्भति” “आर्षं तत्
भवति” तथैव तद्वपयोऽभ्युद्भितवन्त इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

हृदा तद्वेषु मनसो ज्वेषु यद्वाङ्मयाः
संयजन्ते सखायः । अथाह त्वं विज-
ह्वेद्याभिरोहब्रह्माणो विचरन्त्युत्वे ॥ हृदा
तद्वेषु, मनसाम्मज्वेषु, यद्वाङ्मयाः संयजन्ते
समानस्थाना षट्त्वजोऽनाह त्वं विजह्वेद्या-
भिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्माणं ऊह-
ब्रह्माण ऊह एषां ब्रह्मेति वा सेयं विद्या न्युति-
मतिबुद्धिस्तस्यास्तपसा प्रारभौष्ठितव्यं तदिद-
मायुरिच्छता न निर्वर्तव्यं तस्माच्छन्दःसु शेषा
उपेक्षितव्या अथागमो यां यां देवतां निराह
तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति ॥ १३ ॥

न तत् स्वमनीषिकयोच्यते, मन्त्रार्थोऽप्येतस्मिन् विषये
बृहस्पतिना दृष्टो ब्रह्म वा स्वयं प्राह । तद्यथा,—

“हृदा तद्वेषु”—इति (ऋ० स० ८, २, २४, ३ । १०, ६,

३. ८) । 'इदा' इदयेन बुद्ध्या, 'तष्टेषु' सूक्ष्मतामापादितेषु
 अचिन्त्याध्यात्मादिषु विद्वद्भिः, 'मनसो जवेषु, "मनसां"
 "प्रजवेषु" ये प्रजयाः प्रगमाः न साक्षात्ते दृश्यन्ते, तेष्वर्थेषु
 स्वर्गापूर्वदेवतादिषु 'ब्राह्मणा' अधिगतमन्त्रार्थतत्त्वाः विचार-
 यन्तः,—किमत्र तत्त्व किं वा अतत्त्वमिति, प्रवचनेन ततः
 'संयजन्ते' परस्परं संपूजयन्ति । कतमे ते ? इति,—
 'सखायः' "समानख्यानाः ऋत्विजः" ते हि प्रयोगे अभि-
 युक्तत्वादतितरा विद्वांसः । तेषु किम् ? इति,—“अत्राह
 त्वम्”—इति । 'अत्र' तत्र तेषु अर्थेषु सूक्ष्मेषु 'विकृष्ट' तत्त्वेषु,
 'त्वम्' एकम् व्यक्तवन्तः । मन्त्रार्थव्याख्याने कमविद्वांसं के न
 तत्त्वेषु ? 'वेद्याभिः' "वेदितव्याभिः" "प्रवृत्तिभिः" न हि
 तासां मनोवृत्तीनामन्तोऽस्ति, यासु प्रतिभानवतामपि
 मनोवृत्तयो न प्रवर्तन्ते, अतस्ता वेदितव्या एव भवन्त्यवि-
 द्वद्भिः । ये पुनः 'षोडशब्रह्मणः' । इदं निरुक्तशास्त्रम् ऊह-
 ब्रह्म, येषामस्ति ते शब्दार्थसङ्घट्टेऽप्रतिबध्यमाना अतिक्रम्य
 अविद्वांस 'वि' विशेषतः सर्वत्रैव प्रतिपूज्यमाना. 'चरन्ति 'त्वे'
 एके इत्यर्थः ॥

एवमेतस्मिन्नन्ते अस्या उद्गाहितायानेवोद्दिश्य मन्त्रार्थ-
 चिन्ताभ्युदस्य ब्रह्मत्वं श्रूयते । तस्मादिदमपि निरुक्तशास्त्रं
 ब्रह्मैव वेद इत्यर्थः ॥

इदानीमुपसंहरति—“क्षेयं विद्या”—इति । श्रुतिमती-
 त्यार्थमेवैका विद्या बुद्धिं वर्धयति, ध्यायन्ती सर्वाभ्यो
 विद्याभ्यो महानेय तर्कः । "तस्याः तपसा पारमौषितव्यम्"
 गेन्तुमिति वाक्यशेषः । पदवाक्यप्रमाणविदा ब्राह्मणेन
 यज्याह्वेदो विधिनिषेधप्रतिप्रसवनिमित्तपरिसङ्गशानुनर्बचनपरा-
 यशादंगहन, अर्थवादाच्च यथाश्रुतप्रमाणादिषु विदुषोऽपि

परमभ्रान्तहेतवः, तस्मात् परमदुर्विज्ञानवेदनीयत्वात् वेद-
वाक्यानामिमां विद्यामन्तरेण सम्यगर्थावगमो न भवति ।
अतोऽस्या अखिनपुरुषार्थोपकारप्रवृत्ताया अन्तरेण तपःपार-
गमनं नास्तीत्यत इदमुक्तमाचार्येण,—“तस्यास्तपसा पार-
गमोऽस्तिष्यम्” इति, अयमभ्युपायः तस्याः पारगमने ।
“तदिदम्” अतपस्विना सर्वथापि “आयुरिच्छता” निरुक्त-
शास्त्रं “न निर्वक्तव्यम्” अतपस्वी ह्यागमवान् अपि मस्तिना-
न्तःकरणत्वात् शक्त्यात्, ततोऽस्यायुष्मिच्छेत, तपस्विनापि
च निर्गुणता “तस्मात्” “छन्दसु” शास्त्रान्तरेषु निगमोदाह-
रणानामाकाङ्क्षित्वनिराकाङ्क्षायै “शेषा.” वाक्यशेषा, पादा-
र्धार्धादिलक्षणा उपेक्षितव्याः ॥ १३ ॥

इति ऋज्वर्याया निरुक्तहत्ती अष्टादशाध्यायस्य

(त्रयोदशाध्यायस्य) प्रथमः पादः ॥ १३ । १०

जम्बूमागन्धमवासिनो भगवद्गोचार्यस्य कृती

ऋज्वर्याया निरुक्तहत्ती

अष्टादशाध्यायः (त्रयोदशाध्यायः) समाप्तः ॥ ११ ॥

इति सपादसप्तदशाध्यायी ऋज्वर्या नाम

निरुक्तहत्तिः समाप्ता ।

व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गञ्चेत्यादि ॥

(अथेमायदावोयदुदञ्चोविहिंसोतोःसृष्टये-

वतरत्सप्तत्वारिष्टङ्गाभ्यन्तश्चत्वारिणाश्वो

११

१२

१३

अक्षर आदित्य इत्यक्षरन्नक्षरतिष्ठदातष्टेषु
चयोदश ॥)

इति निरुक्ते चयोऽदशाध्यायः समाप्तः ॥१३॥

(अतिस्तुति प्रकरण समाप्तम्) ।

इति निरुक्ते प्रथमं परिशिष्टं समाप्तम् ॥१॥

अथ चतुर्दशाध्यायः । *

अथवा त्रयोदशस्यैव द्वितीयादिसिपादौ ।

तत्राथ , द्वितीयपाद ।

व्याख्यातं दैवतं यस्माद्गं चाथात चर्द्ध-
मार्गगतिं व्याख्यास्यामः सूर्य्य आत्मेत्युदितस्य
हि कर्मद्रष्टाऽथैतदनुप्रवदन्त्यथैतं महान्त-
मात्मानमेधर्गणः प्रवदन्तीन्द्रं मित्रं वंरुण-
मग्निमाहु रित्यथैष महानात्मात्मनिष्ठासया-
त्मानं प्रोवाचाग्निरस्मि जन्मना जातवेदा अह-
मस्मि प्रजमना इत्येताभ्याम् ॥ १ (१४) ॥१॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे
चक्षुरन्तमा आसन् । अर्कस्त्रिधातू रजसो
विमानोऽजस्रो धर्मो हविरस्मि नाम ॥ अह-
मस्मि प्रजमना घृतस्य पूर्वन्देवेभ्यो अह-

तस्य नाम । यो मा ददाति स इदेव मावद्दह-
मन्त्रमन्त्रमदन्तमग्नि ॥ इति स ह ज्ञात्वा
प्रादुर्बभूवैवं तं व्याजहारा चं तमात्मानमध्या-
त्मजमन्तिकमन्यया आ चचक्ष्वेति ॥ २
(१५) ॥ २ ॥

अपेक्ष्य गोपामर्निपद्यमानमा च परा
च प्रथिभिश्चरन्तम् । स सधौचीः स विष्णूची-
र्वसान् आवरौवर्त्ति भुवनेष्वन्तः ॥ आवरौ-
वर्त्ति भुवनेष्वन्तरित्यर्थेय महानात्मा सत्त्व-
जक्षणस्तत्परं तद् ब्रह्म तत् सत्यं तत् सलिलं
तदव्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तदगन्धं तद-
स्मृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूतात्मा सैषा भूतप्र-
कृतिरित्येके तत् क्षेत्रं तज्ज्ञानात् क्षेत्रज्ञ-
मनुप्राप्य निरात्मकमर्थेय महानात्मा त्रिविधो
भवति सत्त्वं रजस्तम इति सत्त्वं तु मध्ये
विशुद्धं तिष्ठत्यभितो रजस्तमसौ रजः इति
कामद्वेषस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुध्यतो विभूतिं
कुर्वतः क्षेत्रज्ञवृत्ताय कल्पते परिभातिलिङ्गो
महानात्मा तमोलिङ्गो विद्या प्रकाशलिङ्गस्त-
मोऽपि निम्नयलिङ्ग आकाशः ॥ ३ (१६) ३ ॥

आकाशगुणः शब्द आकाशाद्वायुर्द्विगुणः
 स्पर्शेन वायोज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिष
 आपश्चतुर्गुणा रसेनाद्भ्यः पृथिवी पञ्चगुणा
 गन्धेन पृथिव्या भूतग्रामस्यावरजङ्गमास्तदेत-
 दहर्गुगसहस्रं जागर्त्ति तस्यान्ते सुषुप्तग्नङ्गानि ।
 प्रत्याहरति भूतग्रामाः पृथिवीमपि यन्ति
 पृथिव्यप आपो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुरा-
 काशमाकाशो मनो मनो विद्यां विद्या महान्त-
 मात्मानं महानात्मा प्रतिभां प्रतिभा प्रकृतिं सा
 सृष्टिपिति युगसहस्रं रात्रिस्तावेतावहोरात्राव-
 जस्रं परिवर्त्तते स कालस्तदेतदहर्भवति युग-
 सहस्रपर्यन्तसहर्गद् ब्रह्मणो विदुः रात्रिं युग-
 सहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जना इति ॥ ४
 (१७) ॥ ४ ॥

वं परिवर्त्तमानमन्योऽनुपवर्त्तते सृष्टा
 द्रष्टा विभक्तातिमात्रोऽहमिति गम्यते स
 मिथ्यादर्शनेदम्पावकं महाभूतेषु चिरोत्खाका-
 शाद्वायोः प्राणाः चक्षुश्च वक्ता रज्ज्व तेजसोऽद्भ्यः
 स्नेहं पृथिव्या मूर्त्तिः पार्थिवांस्त्वष्टौ गुणान्
 विद्यात् चीम्नादृतस्त्रीन् पिदतोऽस्त्रिस्त्रायुम-

ज्ञानः पितृतस्त्वङ्मांसशोणितानि साहतोऽन्नं
पानमित्यष्टौ सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञा-
नोऽपि क्लृप्तः ॥ ५ (१८) ॥ ५ ॥

स यद्यनुबध्यते तद्भवति यदि धर्मोऽनुबध्यते
तद्देवो भवति यदि ज्ञानमनुबध्यते तदमृतो
भवति यदि कासमनुबध्यते संच्यवत इमां योनिं
सन्दध्यात् तदिदमत्र मतं श्लेषा रेतसः
सम्भवति श्लेषणो रसो रसाच्छोणितं शोणि-
तान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्त्रावा स्त्राव्नोऽस्थौ-
न्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जातो रेतस्तदिदं योनौ
रेतः सिक्तं पुरुषः सम्भवति शुक्रातिरेके
पुसाग् भवति शोणितातिरेके स्त्री भवति
द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति शुक्रेण
भिन्नेन यमो भवति शुक्रयोणितसंयो-
गात्माहपितृसंयोगाच्च तत् कथमिदं शरीरं
परं संयम्यते सौम्यो भवत्येकरात्रोपितं कललं
भवति पञ्चरात्राद् बुद्बुदाः सप्तरात्रात् पेशी
द्विसप्तरात्राद्बुद्बुदः पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितो
घनो भवति मासमात्रात्कटिनो भवति द्विमा-
साभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते मासत्रयेण ग्रीवा-

व्यादेशो मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः पञ्चमे
मासे नखरोमव्यादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षि-
ग्रोचं च सम्भवति सप्तमे चलनसमर्थो भवत्य-
ष्टमे बुध्याध्यवस्यति नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो
भवति । एतच्चैह पुनर्जातो जातश्चाहं पुन-
र्यतः । नानो योनिसंहस्राणि मयोपितानि
यानि वै । आहारो विविधा भुक्ताः प्रीता
नानाविधा स्तेनाः । मातरो विविधा दृष्टाः
पितरः सुहृदस्तथा । अवाप्सुख पीबमानो
जन्तुश्चैव समन्वितः । साङ्ख्यं योगं सम-
भ्यसेत् पुरुषं वा पञ्चविंशकमिति ततश्च
दशमे मासे प्रजायते जातश्च वायुना स्पृष्टो न
स्मरति जन्ममरणेऽन्ते च शुभाशुभं वार्षिकच्छ-
रौरस्य प्रागण्यम् ॥ ६ (१६) ६ ॥

अष्टोत्तरं सन्विशतमष्टाकपालं शिरः
सम्पद्यते षोडश वपापलानि नव स्नायुयतानि
सप्तशतं पुरुषस्य सर्मासमर्हचतस्रो रोमाणि
कोट्यो हृदयं छष्टकपालानि द्वादशकपालानि
जिह्वा एपयो छष्टसुपर्णौ तपोपखगुदपाद्वे-
तग्न्युत्तरीयं कस्मादाहारपानसिक्तत्वात्

यचितकर्माणावन्योन्यं जयेते-इति तं, विद्या-
 कर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च महत्यज्ञान-
 तमसि मग्नौ वरामरणक्षुत्पिपासाशोकक्रोध-
 लोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयात्म-
 कैर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः सोऽस्मादार्जवक्लवौभा-
 वानां तन्निर्मुच्यते सोऽस्मापान्नं महामूषिकाव-
 ष्ण्णैरान्निमेषमात्रैः प्रक्रम्य प्रक्षतिरधिपरीत्य
 तैजसं शरीरं कृत्वा कर्मणोऽनुरूपं फलमनु-
 भूय तस्य सङ्क्षये पुनरिमल्लोकं प्रतिपद्यते ॥
 ॥ ७ (२०) ॥ ७ ॥

अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यासुतद्वज्य
 महत्तपस्तेपिरे चिरेण वेदोक्तानि वा कर्माणि
 कुर्वन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्राग्निं राचे-
 रपक्षीय-माणपक्षमपक्षीयमाणपक्षादक्षिणायनं
 दक्षिणायनात् पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रमसं
 चन्द्रमसो वायुं वायोर्वाष्टिं दृष्टेरोपधयश्चैत-
 द्भूत्वा तस्य सङ्क्षये पुनरेवेमल्लोकं प्रतिपद्यते ॥
 ८ (२१) ॥ ८ ॥

अथ ये हिंसासुतद्वज्य विद्यामाश्रित्य
 महत्तपस्तेपिरे ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति

तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरङ्ग आपूर्य्यमाण-
 पक्षमापूर्य्यमाणपक्षादुदगयनमुदगयनाद्देवलो-
 कां देवलोकादादित्यमादित्याद्दैद्युतं वैद्युताम्ना-
 मसं मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसम्भवन्ति
 ते न पुनरावर्तन्ते शिष्टा दन्दश्रका य इदं न
 जानन्ति तस्मादिदं वेदितव्यमथाप्याह ॥ ६
 (२२) ॥ ६ ॥

न तं विदाम्य य इमा अजानान्त्यद्युष्माक-
 मन्तरं बभूव । नौहारेण प्रावृता जल्पया
 चासुसुप उक्थशासश्चरन्ति ॥ न तं विद्यया
 विदुषो यमेवं विद्वांसो वदन्त्यक्षरं ब्रह्मणस्पति-
 मन्त्यद्युष्माकमन्तरमन्त्यदेवामन्तरं बभूवेति नौ-
 हारेण प्रावृतास्तमसा जल्पया चासुसुप उक्-
 थशासः प्राणं सूर्य्यं यत्पथगामिनश्चरन्त्यवि-
 द्वांसः क्षेवज्ञमनुप्रवदन्त्यथाहो विद्वांसः क्षेव-
 ज्ञोऽनुकल्पते तस्य तपसा सहाप्रमादमेत्यथा-
 प्रव्यो भवति तेनासन्ततमिच्छेत्तेन सत्यमि-
 मिच्छेदेष हि सखा श्रेष्ठः सञ्ज्ञानाति भूतं
 भवद्भविष्यदिति ज्ञाता कस्माज्जायतेः सखा
 कस्मात् सस्यतेः सह भूतेन्द्रियैः शेरते महा-

भूतानि सेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति,
 वा, तस्य यदापः प्रतिष्ठाशीलमुपशमः आत्मा
 ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति साक्षिमात्रो व्यव-
 तिष्ठतेऽबन्धो ज्ञानक्षतोऽथात्मनो सहितः प्रथम-
 भूतनामधेयान्यनुकमिष्यामः ॥ १० (२३) ॥ १०६

हंसः । घर्मः । वज्रः । वेनः । नेवः ।
 कृमिः । भूमिः । विभुः । प्रभुः । शम्भुः । राभुः ।
 बध्नकर्मा । सोमः । मृतम् । भुवनम् । भवि-
 ष्यत् । आपः । सहत् । व्योम । यशः । सहः ।
 स्वर्णीकम् । स्मृतौकम् । स्मृतौकम् । सत्तौ-
 कम् । सत्तौनम् । गहनम् । गभौरम् । गह्वरम् ।
 कम् । अन्नम् । हविः । सद्यः । सदनम् ।
 ऋतम् । योनिः । ऋतस्य योनिः । सत्यम् ।
 नीरम् । हविः । रविः । सत् । पूर्णम् ।
 सर्वम् । अक्षितम् । बर्हिः । नाम । सर्पिः ।
 अपः । प्रविचम् । अस्तम् । इन्दुः । हेम ।
 स्वः । सर्गाः । शम्बरम् । अम्बरम् । विवत् ।
 व्योम । बर्हिः । घन् । अन्तरिक्षम् । आका-
 शम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः ।
 अर्धः । पुष्करम् । सर्गरम् । समूद्रः । तपः ।

तेजः । चिन्मः । चण्वः । नाभिः । ऊषः ।
 वृषः । तत् । यत् । किम् । नृक्ष । वरेष्वम् ।
 हंसः । आत्मा । भवन्ति । वधन्ति । अधी-
 नम् । यदाहिंथा । शरीराणि । अव्ययञ्च
 संस्क्रुते । यज्ञः । आत्मा । भवति । यदेनं
 तन्वतेऽयैतं महान्तमात्मानमेतानि सूक्ता-
 न्येता ऋचोऽनुमवदन्ति ॥ ११ (२४) ॥ ११ ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता
 दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिताग्नेर्जनिता
 सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ सोमः
 पवते जनयिता मतीनां जनयिता दिवो जन-
 यिता पृथिव्या जनयिताग्नेर्जनयिता सूर्यस्य
 जनयितेन्द्रस्य जनयितोत विष्णोः सोमः
 पवते सोमः सूर्यः प्रसवनाज्जनिता मतीनां
 प्रकाशकर्मणामादित्यरश्मीनां दिवो द्योतन-
 कर्मणामादित्यरश्मीनां पृथिव्याः प्रथनकर्म-
 णामादित्यरश्मीनामग्नेर्गतिकर्मणामादित्यरश्मी-
 नां सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणामादित्यर-
 श्मीनामिन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणामादित्यरश्मीनां वि-
 ष्णोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनामित्यधिदैवतमे-

धाध्यात्मं , सोम , आत्माप्येतच्चादेवेन्द्रियाणां
जनितेत्यर्थः । अपि वा , सर्वाभिर्विभूति-
भिर्विभूतत आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ (२५)
॥ १२ ॥

। ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्वि-
प्राणां महिषो ऋगाणाम् । श्येनो गृधाणां
अधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥
ब्रह्मा देवानामित्येष हि ब्रह्मा भवति देवानां
देवनकर्मणामादित्यरश्मीनां पदवीः कवीना-
मित्येष हि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमा-
नानामादित्यरश्मीनामृषिर्विप्राणामित्येष हि
महिषो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामादि-
त्यरश्मीनां महिषो ऋगाणामित्येष हि महान्
भवति ऋगाणां मार्गकर्मणामादित्यरश्मीनां
श्येनो गृधाणामिति श्येन आदित्यो भवति
श्यायतेर्गतिकर्मणो गृध आदित्यो भवति
गृध्यते स्थानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति अधि-
तिर्वनानामित्येष हि स्वयङ्कर्माद्यादित्यो घत्ते
वनानां वननकर्मणामादित्यरश्मीनां सोमः
पवित्रमत्येति रेभन्नित्येष हि पवित्रं रश्मीना-

मत्येति स्तूयमान एष एवैतत् सर्वमक्षर-
 मित्यधिदैवतमथाध्यात्मं ब्रह्मा देवानामित्यय-
 मपि ब्राह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामिन्द्रि-
 याणां पदवीः कवीनामित्ययमपि पदं वेत्ति.
 कवीनां कवीयमानानामिन्द्रियाणां शृङ्गिर्वि-
 प्राणामित्ययमशृङ्गिणो भवति विप्राणां
 व्यापनकर्मणामिन्द्रियाणां महिपो मृगाणां
 मित्ययमपि महान् भवति मृगाणां मार्गण-
 कर्मणामिन्द्रियाणां श्येनो शृङ्गाणामिति
 श्येन आत्मा भवति श्शायतेर्ज्ञानकर्मणो शृङ्गा-
 णामिन्द्रियाणि शृङ्ग्यतेर्ज्ञानकर्मणो यत एतस्मिन्
 स्तिष्ठति स्वधितिर्वनानामित्ययमपि स्वयञ्च-
 र्मीत्यात्मनि धत्ते वनानां वननकर्मणामिन्द्रि-
 याणां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्तित्ययमपि
 पवित्रमिन्द्रियाख्यत्येति स्तूयमानोऽयमेवैतत्
 सर्वमनुभवत्यात्मगतिसाक्ष्ये ॥ १३(२६) ॥ १३॥

तिस्रो वाच ईरयति म यद्भिर्जुतस्य
 धीतिं ब्रह्मणो मनोपाम् । गावो यन्ति गोपतिं
 पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वायशानाः ॥
 वह्निरादित्यो भवति स तिस्रो वाचः प्रेरय-

१४, १५ वा १३, २, १५] परिशिष्टम् । ४४१

तृचो यजूंषि सामान्यृतस्यादित्यस्य कर्माणि
ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत् सर्वमक्षरमित्यधि-
देवतमथाध्यात्मं वह्निरात्मा भवति स तिस्रो
वाच ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमतामृत-
स्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतान्ययमेवैतत्
सर्वमनुभवत्यत्म गतिमाचष्टे ॥ १४ (२७) ॥ १४ ॥

सोमं गावो धेनवो वावश्यानाः सोमं
विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः । सोमः सुतः पूयते
अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सन्तवन्ते ॥
एत एव सोमं गावो धेनवो रश्मयो वावश्य-
मानाः कामयमाना आदित्यं यत्येवमेव सोमं
विप्रा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामय-
माना आदित्यं यत्येवमेव सोमः सुतः पूयते
अज्यमान एतमेवाकर्काश्च त्रिष्टुभश्च सन्तवन्ते
तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवन्तीत्यधिदेवत-
मथाध्यात्ममेत एव सोमं गावो धेनव इन्द्रि-
याणि वावश्यमानानि कामयमानान्यात्मानं
यत्येवमेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि मतिभिः
पृच्छमानानि कामयमानान्यात्मानं यत्येव-
मेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान इममेवात्मा

च सप्त षट्पथश्च सन्त्रवन्ते तानीमान्येतस्मिन्ना-
त्मन्येकं भवन्तीत्यात्म-गतिमाचष्टे ॥ १५ (२८)
॥ १५ ॥

अक्रान् समुद्रः प्रथमे विधमं जनयन्
प्रजा भुवनस्य राजा । दृषा पवित्रे अधि
सानो अय्ये बृहत् सोमो वाष्टधे सुवान
इन्दुः ॥ अत्यक्रमीत् समुद्र आदित्यः परमे
व्यवने वर्षकर्मणा जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा
सर्वस्य राजा दृषा पवित्रे अधि सानो अय्ये
बृहत् सोमो वाष्टधे सुवान इन्दुरित्यधिदैवत-
मथाध्यात्ममत्यक्रमीत् समुद्र आत्मा परमे
व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन् प्रजा भुवनस्य
राजा सर्वस्य राजा दृषा पवित्रे अधि सानो
अय्ये बृहत् सोमो वाष्टधे सुवान इन्दुरित्या-
त्म-गतिमाचष्टे ॥ १६ (२९) ॥ १६ ॥

सुहृत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भो-
ऽष्टणीत देवान् । अदध्रादिन्द्रे पवमान ओजो-
ऽजनयत्सूर्यं ज्योतिरिन्दुः ॥ सहृत्तत् सोमो
महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽष्टणीत देवानामाधि-
पत्यमदध्रादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्यं

ज्योतिरिन्दुरादित्य इन्दुरात्मा ॥ १७ (३०) ॥
१७ ॥

विधुन्द्द्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं
पलितो जंगार । देवस्य पश्य काव्यं महि-
त्वाद्या ससार स ह्यः समान ॥ विधुं विधम-
नशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं चन्द्रसं
पलित आदित्यो गिरति सद्यो म्रियते स
दिवा समुदितेत्यधिदैवतमथाध्यत्मं विधुं विध-
मनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं महान्तं
पलित आत्मा गिरति राशौ म्रियते राशिः
समुदितेत्यात्म गतिमाचुष्टे ॥ १८ (३१) ॥ १८ ॥

सृष्टावृष्टानां सप्तमसाहस्रेकजं पलित्युमा
कृष्यो देवजा इति । तेषामिष्टानि विहि-
तानि धामश खात्रे रेजन्ते विहृतानि
रूपशः ॥ सहजातानां पञ्चाक्षरीणां आदित्यः
सप्तमस्तेषामिष्टानि वा क्रान्तानि वा क्रान्तानि
वा गतानि वा भूतानि वा नूतानि वाङ्मिः सह
सम्प्रादन्ते यनैतानि सप्तषट्पौष्टानि ज्योतींषि
तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्य-
धिदैवतमथाध्यात्मं सहजातानां पञ्चाभिन्द्र-

याणांमात्मा सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वान्तेन सह सम्बोदन्ते यत्रेमानि सप्तधृषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मा तस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगत्यमाचष्टे ॥ १६ (३२) ॥

१६ ॥

इति नैरुक्ते त्रयोदशस्यैव द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

स्त्रियः सतीस्तां उभे पुंस आहुः पश्यदक्षणां विचेतदन्धः । कविर्यः पुचः स इमां चिकेत यस्ता विजानात् स पितुप्प्रितासत् ॥
स्त्रिय एवैताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धहारिरण्यस्ता अमुं पुंशब्देन निराहारः प्राण इति पश्यन् कष्टान् विजानात्यन्धः कविर्यः पुचः स इमां जानाति यः स इमां जानाति स पितुप्प्रितासदित्यात्मगत्यमाचष्टे ॥ २० (३३) ॥ १ ॥

सुप्ताङ्गर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति मदिशा विधर्मणि । ते धीतिभिर्मनसा ते विप्रश्चितः परि सुखः परिभवन्ति विश्रुतः ॥

सप्तैतानादित्थरश्मौनयमादित्यो गिरति मध्य-
 स्थानोर्द्व्यशब्दो यान्यस्मिंस्तिष्ठन्ति तानि धीति-
 भिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परिभुवः परि-
 भवन्ति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणेत्यधिदैवत-
 मथाध्यात्मं सप्तेभानौन्द्रियाण्ययमात्मा गिरति
 मध्यस्थानोर्द्व्यशब्दो यान्यस्मिंस्तिष्ठन्ति तानि
 धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परिभुवः
 परिभवन्ति सर्वाणौन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणेत्या-
 त्मगतिमाचष्टे ॥ २१ (३४) ॥ २ ॥

न विजानामि यदि वेदमस्मि निष्णः
 सन्नद्धो मनसा चरामि । यदा मार्गम् प्रथमज
 षट्पत्त्यादिद्वाचो अत्रुवे भागमस्याः ॥ न
 विजानामि यदि वेदमस्मि निष्णः प्रसन्नद्धो
 मनसा चरामि न हि विजानम् बुद्धिमतः
 पुष्टिः पुष्टः परिवेदयन्तेऽयमादित्योऽयमात्मा
 ॥ २२ (३५) ॥ ३ ॥

अप्राङ् प्राङ्ति स्वधया शुभीतोऽमर्त्यो
 मर्त्येना सयोनिः । ता शश्वन्ता विपूचीना
 वियन्तान्यन्यस्मिन्निष्कुर्यन् निचिक्कुरन्त्यम् ॥
 अप्राञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया शुभीतोऽमर्त्यो

आदित्यो मर्त्येन मनसा सह तौ शश्वद्गामिनौ
 विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यादित्यं न
 चन्द्रमसमित्यधिदैवतमथाध्यात्ममपाञ्चयति प्रा-
 ष्णयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यं आत्मा मर्त्येन
 मनसा सह तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ
 बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं न मन इत्या-
 त्मगतिसावृष्टे ॥ २३ (३६) ॥ ४ ॥

तदिदं स भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्र-
 स्त्वेपनृमणः । सद्यो जज्ञानो निरिणाति
 शत्रून्नु यं विश्वे मनुज्युमाः ॥ तद्वदति भूतेषु
 भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेप-
 नृमणो दौष्टिन्नृमणः सद्यो जज्ञानो निरिणाति
 शत्रून्नि निरिणातिः प्रीतिकर्मा दौष्टिकर्मा
 वानुमदन्ति यं विश्व ऊमा इत्यधिदैवतमथा-
 ध्यात्मं तद्वदति भूतेषु ज्येष्ठमव्यक्तं यतो
 जायत उग्रस्त्वेपनृमणो ज्ञाननृमणः सद्यो
 जज्ञानो निरिणाति शत्रून्नि निरिणातिः
 प्रीतिकर्मा दौष्टिकर्मा वानुमदन्ति यं सर्व ऊमा
 इत्यात्मगतिसावृष्टे ॥ २४ (३७) ॥ ५ ॥

को सद्य युष्ठो धुरिगा ऋतस्य शिनी

वतो^१ । मामिनो^१ दुर्ह^१णायून् । आसन्निपून्
 हृत्स्वसो^१ मयोभून्य एषां भूत्या मृणवत्स
 जी^१वात् ॥ क आदित्यो धुरि गा युङ्क्ते
 रश्मीन् कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्य
 सुनवन्तीषूनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि य
 इमं सम्भृतं वेद कथं स जीवतीत्यधिदैवतमया-
 ध्यात्मं क आत्मा धुरि गा युङ्क्ते इन्द्रियाणि
 कर्मवन्ति भानुमन्ति दुराधर्षानसून्य सुनवन्ती-
 षूनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि य इमानि
 सम्भृतानि वेद चिरं स जीवतीत्यात्मगति-
 माचष्टे ॥ २५ (३८) ॥ इ ॥

क ई^१षते तुज्यते को विभाय को मंसते
 सन्तमिन्द्र^१ को अन्ति । कस्तोकाय क इभा-
 योत रायेऽधिभवत्तन्वे^१ को जनाय ॥ क
 एव गच्छति को ददाति को विभेति को मंसते
 सन्तमिन्द्रं कस्तोकायापत्याय महते च नो
 रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ २६ (३८) ॥ ७ ॥

को अग्निमी^१ष्टे हविषा घृतेन सुचा
 यजाता षटुभिर्धुवेभिः^१ । कषौ देवा आ-
 वहानाय होम को मंसते कीर्तिहो^१यः

आदित्यो मर्त्येन मनसा सह तौ शश्वद्गामिनौ
 विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यादित्यं न
 चन्द्रमसमित्यधिदैवतमथाध्यात्ममपाञ्चयति प्रा-
 ङ्क्षयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यं 'आत्मा मर्त्येन
 मनसा सह तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ
 बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं न मन इत्या-
 त्मगत्यमाचष्टे ॥ २३ (३६) ॥ ४ ॥

तदिदं सुभुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्र-
 स्वेपनृमणः । सद्यो जज्ञानो निरिणाति
 शबूननु यं विश्वे मदन्यूमाः ॥ तद्ववति भूतेषु
 सुभुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ उग्रस्वेप-
 नृमणो दौमिनृमणः सद्यो जज्ञानो निरिणाति
 शबूनिति निरिणातिः प्रीतिकर्मा दौप्तिकर्मा
 वानुमदन्ति यं विश्व जमा इत्यधिदैवतमथा-
 ध्यात्मं तद्ववति भूतेषु ज्येष्ठमव्यक्तं यतो
 जायत उग्रस्वेपनृमणो ज्ञाननृमणः सद्यो
 जज्ञानो निरिणाति शबूनिति निरिणातिः
 प्रीतिकर्मा दौप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं सर्व जमा
 इत्यात्मगत्यमाचष्टे ॥ २४ (३७) ॥ ५ ॥

को अद्य युङ्क्ते धुरिगा ऋतस्य यिनी

वतो^१, भामिनो^१ दुर्हंशायुन् । आसन्निषून्
 हृत्स्वसो^१ मयोभून्य एषां भृत्या मृणधत्स्व
 जीवात् ॥ क आदित्यो धुरि गा युङ्क्ते
 रश्मौन् कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्य
 सुनवन्तीषूनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि य
 इमं सम्भृतं वेद कथं स जीवतीत्यधिदैवतमया-
 ध्यात्मं क आत्मा धुरि गा युङ्क्ते इन्द्रियाणि
 कर्मवन्ति भानुमन्ति दुराधर्षानसून्य सुनवन्ती-
 षूनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि य इमानि
 सम्भृतानि वेद चिरं स जीवतीत्यात्मगति-
 माचष्टे ॥ २५ (३८) ॥ ६ ॥

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते
 सन्तमिन्द्रं को अन्ति । कस्तोकाय क इभा-
 योत रायेऽधिब्रवत्तन्वे^३ को जनाय ॥ क
 एव गच्छति को ददाति को विमेति को मंसते
 सन्तमिन्द्रं कस्तोकायापत्याय महते च नो
 रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ २६ (३८) ॥ ७ ॥

को अग्निमी^१ष्टे हविषा धूतेन सूचा
 यजाता ऋतुभिर्भुवेभिः । कस्यै^१ देवा आ-
 पहानाय होम को मंसते कीर्तिहो^१नः

सुदेवः ॥ क आदित्यं पूजयति हविषा च
 घृतेन च स्तुचा यजाता षट्पुभिर्भुवेभिरिति
 कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान् को संसते
 वीतिहोचः सुदेवः कल्याणदेव इत्यधिदैवत-
 मथाध्यात्मं क आत्मानं पूजयति हविषा च
 घृतेन च स्तुचा यजाता षट्पुभिर्भुवेभिरिति
 कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान् को संसते
 वीतिहोचः सुप्रज्ञः कल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगति-
 माचष्टे ॥ २७ (४०) ॥ ८ ॥

त्वमङ्ग म शंसिषो देवः शविष्ठमर्त्यम् ।
 न त्वदन्यो मभवन्नस्ति सङ्गितेन्द्र ब्रवीमि ते
 वचः ॥ त्वमङ्ग मशंसौदेवः शविष्ठ मर्त्यं न
 त्वदन्योऽस्ति मभवन् पाता वा पालयिता वा
 जेता वा सुखयिता वेन्द्र ब्रवीमि ते वच इति
 स्तुतिसंयुक्तम् ॥ २८ (४१) ६ ॥

इति निरुक्ते त्रयोदशाध्यायस्यैव तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थं पादः ।

हंसः शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसङ्गो वेदि-
 पदतिविदुरोऽसत् । नृपद्मरुसद्वत्सद्वरो मस-

दृष्ट्वा गोजा षट्तना अद्रिजा षट्तम् ॥ हंस
 इति हंसा सूर्यरश्मयः परमात्मा परं ज्योतिः
 पृथिवी व्याप्तेति व्याप्तं सर्वं व्याप्तं वननकर्मणा-
 नभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति त्ययतीति लोको त्य-
 यतीति हंसं त्ययतीति हंसाः परमहंसाः पर-
 मात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूत गभीर वसतीति
 त्रिभिर्वसतीति वा रश्मिर्वसतीति वा वक्त्रिर्वस-
 तीति वा सुवर्णरेताः पूषा गर्भा रिभेति रिभन्ता
 वनकुटिलानि कुटन्ता रिभन्तान्तरिक्षा चरत्य-
 थान्तरिक्षा चरदिति दिवि सुवि गमनं वा सु-
 भासुः सुप्रभूतो होतादित्यस्य गता भवन्त्यतिथि-
 दुरोणसत् सर्वे दुरोणसह द्रवं सर्वे रसा विक्ष-
 र्पयति रश्मिर्विकर्षयति वक्त्रिर्विकर्षयति वनन-
 न्भवत्यश्वगोजा अद्रिगोजा धरित्रिगोजाः सर्वे
 गोजा षट्तना बहुशब्दा भवन्ति निगमो निग-
 मव्यति भवत्येषे निर्वचनाय ॥ २६ (४२) ॥ १ ॥
 हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि-

सुदेवः ॥ क आदित्यं पूजयति हविषा च
 मृतेन च स्तुचा यजाता षट्पुभिर्धुवेभिरिति
 कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान् को संसते
 वीतिहोचः सुदेवः कल्याणदेव इत्यधिदैवत-
 मथाध्यात्मं क आत्मानं पूजयति हविषा च
 मृतेन च स्तुचा यजाता षट्पुभिर्धुवेभिरिति
 कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान् को संसते
 वीतिहोचः सुप्रज्ञः कल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगतिः
 साचष्टे ॥ २७ (४०) ॥ ८ ॥

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठमर्त्यम् ।
 न त्वदन्यो मधवन्नस्ति सङ्घितेन्द्र ब्रवीमि ते
 वचः ॥ त्वमङ्ग प्रशंसौदेवः शविष्ठ मर्त्यं न
 त्वदन्योऽस्ति मधवन् पाता वा पालयिता वा
 जेता वा सुखयिता वेन्द्र ब्रवीमि ते वच इति
 स्तुतिसंयुक्तम् ॥ २८ (४१) ॥ ९ ॥

इति निरुक्ते त्रयोदशाध्यायस्यैव तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थं पादः ।

हंसः शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसङ्गो वेदि-
 पदतिविद्वरोऽसत् । नृपद्मसद्वत्सद्वगो मस-

क्षतेः सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मानं दुरात्मानं
परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव तज्जायते
वृक्षं रक्ष शरीरं वृक्षं पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयो-
रन्यद्भुक्तान्नमनन्नन्नन्यां सरूपतां सलोक्तताम-
नुते य एवं विद्वाननन्नन्नन्यो अभिचाकशीती-
त्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३० (४३) ॥ २ ॥

आयाहीन्द्र पथिभिरालितेभिर्यज्ञमिमं
नो^१ भागवेद्येषुपक्ष । तृष्ठां जु^२हुर्मातु^३लस्येव
योषा^४ भागस्ते पैतृ^५ष्वस्यौ^६ वृषामिव ॥
आगमिष्यन्ति शक्रो देवतास्तास्त्रिभिस्तौर्यैभिः
शक्रप्रतरैरालितेभिस्त्रिभिस्तौर्यैर्यज्ञमिमन्त्रो यज्ञ-
भागमग्नीपोमभागाविन्द्रो जुपक्ष तृष्ठामेवं
मातुलयोगकन्या भागं सतृ^७केव सा या देवता-
स्तास्तत्स्थाने शक्रं निदर्शयिष्यति ॥ ३१ (४४) ॥ ३ ॥
विमं विम्रासोऽवसे देवं मर्त्ती स कुतये^१ ।
अग्निं ग्री^२भिर्ह^३वामहे ॥ विमं विम्रासोऽवसे
विदुर्वेद विन्दतेर्वेदितव्यं विमलशरीरेण
वायुना विमस्तु हृत्पद्मनिलयस्थितमकारसं-
हितसुकारं पुरयेन्मकारनिलयं गतं विमं
प्राणेषु विन्दुसिक्तं विकसितं वज्रितेजःप्रभङ्ग-

नैकपद्मेष्वनृतशरीरमनृतजातस्थितमनृतवाचा-
 नृतसुखे वदन्ति । - अग्निज्ञौर्भिर्हवामहे ।
 अग्निं सम्बोधयेदग्निः सवा देवता इति तद्यो-
 त्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३२ (४५) ॥ ४ ॥ -
 जातवेदसे सुनवाम सोममंरातीयतो
 निदहाति वेदः । स नः पर्षदतिदुर्गाणि
 विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ जातवे-
 दस इति जातमिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्प-
 त्तिप्रलयन्यायेनाच्छाद्य सुनवाम सोममिति
 प्रसवेनाभिषवाय सोमं राजानमनृतमराती-
 यतो यज्ञार्थमिति यो निषये निदहाति
 दहति भक्षीकरोति सोमो दददित्यर्थः । स
 नः पर्षदतिदुर्गाणि दुर्गमनानि स्थानानि
 नावेव सिन्धुं यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव
 सिन्धोः सन्दनान्तदीं जलदुर्गां महाकूलान्ता-
 रयति दुरितात्यग्निरिति तानि तारयति
 तस्यैवापरा भवति ॥ ३३ (४६) ॥ ५

इदन्तेऽन्याभिरसमानजद्विर्याः काश्च
 सिन्धुं प्रवहन्ति नद्यः । सर्पो ज्रीर्णमिव
 त्वचं जहाति पापं सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥

^{१६} ईरयति ^{१६} सोम ^{१७} क्वावोऽक्वा ^{१८} ग्वाहन्तसो ^{१८} मोविधुन्द ^{१८} द्राय-
^{२८} साक ^{२०} क्षुणानां ^{२१} स्त्रियः ^{२२} सतौः ^{२२} सप्तार्द्ध ^{२२} गर्भानविजानाम्य-
^{२३} पा ^{२४} ङ्मा ^{२५} ङेति ^{२६} तदिदा ^{२६} सको ^{२६} अद्य ^{२६} यु ^{२६} ङ्क्ते ^{२७} कर्द ^{२७} पते ^{२७} को-
^{२८} अग्नि ^{२८} मी ^{२८} दृ ^{२८} त्व ^{२८} स ^{२८} ङ्ग ^{२८} हंसः ^{२८} शुचि ^{२८} पद्मा ^{२८} सुपर्णा ^{२८} ऽऽया ^{२८} ह्यौ-
^{२९} न्द्रवि ^{२९} प्रं ^{२९} वि ^{२९} प्रा ^{२९} सो ^{२९} जा ^{२९} तवे ^{२९} दस ^{२९} इ ^{२९} द ^{२९} ऽन्ते ^{२९} न्या ^{२९} भि ^{२९} स्य ^{२९} स्व ^{२९} कं-
^{२९} यत ^{२९} क्षौ ^{२९} व ^{२९} मा ^{२९} ते ^{२९} रा ^{२९} धां ^{२९} सो ^{२९} ति ^{२९} सप्त ^{२९} चिं ^{२९} शत् ॥

(१) (२) (३) (४) (५)

अथेमायद्वावोयदुदञ्चोविहिंसोतोहृण्ये-

(६) (७) (८) (९) (१०)

यतरत्नश्चत्वारिंशद्वास्वर्थ्यन्तश्चत्वारिवाष्ट्रचोअ-

(११) (१२) (१३) (१४)

क्षरश्चादित्यइत्यक्षरन्त्रचरतिहृदातश्चेपुव्याख्या-

(१५) (१६) (१७)

तन्दैवतमग्निरस्मिन्मनापश्यद्गोपामाकाशगु-

(१८) (१९) (२०) (२१)

णस्तम्परिवर्त्तमानंसयदानुबध्यतेऽष्टोत्तरमथयेहिं-

(२२) (२३) (२४) (२५)

सामाथित्याथयेहिंसामुत्पृज्यनतंहंसोधर्मःसोमः-

(१६) (१७) (१८)
 पवते ब्रह्मा देवानान्ति सो वाच ईरयति सोमङ्गावो-
 (१९) (२०) (२१) (२२) (२३)
 ऽक्रान्महत्तसो मोविधुन्द द्राणं साकञ्जानां श्रिवः-
 (२४) (२५) (२६) (२७)
 सतीः स शार्ध गर्भानविजानाम्यपा ड् प्रा ड् तित-
 (२८) (२९) (३०) (३१)
 दिदासको अद्य युङ्क्ते क ई पते को अग्निमीदृत्वम-
 (३२) (३३) (३४) (३५)
 ङ्ग हंसः शुचिपद्मा सुपर्णा ऽऽहौन्द्र विप्रं विप्रा-
 (३६) (३७) (३८) (३९) (४०)
 सो जातवेदस इदन्ते न्याभिस्त्यस्य कं शतं जीवमाते-
 राधांसीति पञ्चाशत् ॥

इति निरुक्ते चतुर्दशाध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

(ऊर्ध्वमार्गगतिप्रकरण समाप्तम् ।)

इति तैत्तिरीय-परिशिष्टं समाप्तम् ॥

(इति परिशिष्टम्)

